

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

B.I. NURMUXAMEDOVA, SH.K. XAMDAMOV

DAVLAT MOLIYASI

*O‘zbekiston Respublikasi
Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi
tomonidan Oliy ta‘limning 5230600– “Moliya”, 5111000– Kasb ta‘limi
(5230600 – Moliya), 5232100 – “Korporativ moliya” bakalavriat ta‘lim
yo‘nalishlari uchun darslik sifatida tavsiya etilgan*

**TOSHKENT
«IQTISOD-MOLIYA»**

2020

UO‘K:

KBK:

Taqrizchilar: *i.f.d., prof. T.S.Malikov;*
DSc., prof.D.X.Pulatov

Davlat moliyasi: Darslik / B.I. Nurmuxamedova, Sh.K. Xamdamov;– T.:
“Iqtisod-Moliya”, 2020. – 428 b.

ANNOTATSIYA

Ushbu darslik oliy ta’limning “Moliya” va “Korporativ moliya” bakalavriat ta’lim yo‘nalishlarining Davlat ta’lim standartlari, namunaviy rejalari va fan dasturlari asosida tayyorlangan bo‘lib, davlat moliyasi to‘g‘risidagi fanning ilmiy-nazariy asoslarini o‘rganish va davlat moliyaviy munosabatlarni tashkil etish bo‘yicha amaliy ko‘nikmalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

АННОТАЦИЯ

Учебник подготовлен в соответствии с Государственными образовательными стандартами, учебными планами и учебными программами направлений образования бакалавриата «Финансы» и «Корпоративные финансы», служит изучению научно-теоретических основ науки о государственных финансах и формированию практических навыков по организации финансовых отношений государства.

ANNOTATION

The textbook has been prepared in accordance with the State educational standards, educational plans and curricula of the undergraduate areas of “Finance” and “Corporate Finance”, and serves to study the scientific and theoretical foundations of the science of public finance and to develop practical skills in organizing financial relations of the state.

UO‘K:

KBK:

ISBN

©B. Nurmuxamedova, Sh. Xamdamov, 2020
©“IQTISOD-MOLIYA”, 2020

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 20-apreldagi “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-2909-sonli, 2017-yil 27-iyuldagi “Oliy ma’lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3151-sonli, 2018-yil 4-iyundagi “2018/2019-o‘quv yilida O‘zbekiston Respublikasining Oliy ta’lim muassasalariga o‘qishgan qabul qilish to‘g‘risida”gi PQ-3769-sonli, 2018-yil 5-iyundagi “Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta’minlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-3775-sonli qarorlarida va O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Devonining 2018-yil 4-apreldagi 5002-xx-sonli topshirig‘ida belgilangan talablar, Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligining shu mazmundagi tegishli buyruqlarida belgilangan vazifalar ichida oliy ta’lim yo‘nalish(mutaxassislik)lari o‘quv rejalari fanlarining o‘quv-uslubiy ta’minotini takomillashtirib borish alohida o‘rin tutadi. Fanlarning o‘quv-uslubiy ta’minotining asosini avvalo ushbu fanlarning o‘quv dasturlari asosida tayyorlanadigan darslik va o‘quv qo‘llanmalari tashkil etadi va fanlarni o‘zlashtirishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Yangi avlod o‘quv adabiyotlarini yaratish konsepsiyasi talablariga ko‘ra, o‘quv-uslubiy ta’minot materiallari mazmunan va uslubiy jihatdan tizimlashgan bo‘lishi, tarkibiy komponentlarining o‘zaro uzviyligi ta’minlanishi hamda ta’lim oluvchi o‘z qobiliyatini namoyish etishiga yordam berishi zarur.

Davlatning qator ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarini o‘z vaqtida va to‘liq bajarish ma’lum moliyaviy asosni talab etadi. Bu borada davlat moliyasini boshqarish tizimidagi islohotlar doirasida amalga oshirilayotgan qator chora-tadbirlar, davlat moliyasning mamlakat iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyotida muhim o‘rin egallab turganligidan dalolat beradi. Shu ma’noda etiboringizga taqdim etilayotgan darslikda davlat moliya munosabatlarini tashkil qilishning huquqiy asoslari, davlat

moliyasini boshqarish, tartibga solish masalalari, davlat byudjeti daromadlari va xarajatlari tizimi, davlat moliyasining holatlari va byudjet taqchilligi, turli soha va tarmoqlardagi davlat korxonalarini tashkil qilish asoslari, shuningdek, davlat moliyaviy nazoratini tashkil qilish masalalari fanning o'quv dasturiga kirgan mavzular doirasida bayon qilingan.

Oliy ta'limning "Moliya", "Kasb ta'limi" ("Moliya"), "Korporativ moliya" kabi bakalavriat ta'lim yo'nalishlarining talabalari uchun mo'ljallangan ushbu o'quv adabiyotining davlat moliyasi bo'yicha nazariy bilimlarni egallashlarida boshqa ta'lim yo'nalishlarida tahsil oluvchi talabalarga ham ishonchli yordamchi bo'ladi hamda oliy ta'lim tizimi professor-o'qituvchilari uchun dasturul amal bo'lib xizmat qiladi, deb umid bildiramiz.

Darslikning yaratilishiga hissa qo'shgan barcha professor-o'qituvchilarga hamda taqrizchilar – i.f.d., prof. T.Malikov va DSc, prof. D.Po'latovga o'z minnatdorchiligimizni bildiramiz, shuningdek, darslikning shakli va mazmunini yaxshilashga qaratilgan taklif va tavsiyalarni mamnuniyat bilan qabul qilamiz.

1-BOB.“DAVLAT MOLİYASI” FANIGA KIRISH

1.1.“Davlat moliyasi” fanining predmeti, tarkibiy tuzilishi, maqsadi va vazifalari

O‘zbekiston Respublikasida iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida davlat moliyasi mamlakat moliya tizimida alohida o‘rin egallaydi. Davlat moliyasi orqali davlatning qator ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ekologik va boshqa funksiyalarini amalga oshirishning moddiy-moliyaviy asosi yaratiladi, davlat moliyasi mamlakat moliya tizimining barcha bo‘g‘inlari bilan byudjet-moliya qonunchiligi bilan tartibga solinadigan muayyan munosabatlarga kirishadi.

O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning ustuvor vazifalarini bajarish, iqtisodiyotni barqaror va mutanosib rivojlantirish, jahon bozorlarida mustahkam o‘rin egallash, shular asosida izchil iqtisodiy o‘shishni ta’minlash, aholining hayot darajasi va farovonligini yanada oshirish borasidagi vazifalarni to‘liq va samarali amalga oshirish sharoitida davlat moliyasining amal qilish mexanizmlarini puxta o‘rganish har qachongidan ham dolzarbdir. Davlat moliyasi tizimida faoliyat yurituvchichi mutaxassislardan davlat moliyaviy munosabatini to‘g‘ri va samarali tashkil etish mexanizmlarini puxta bilish va amaliyotda qo‘llay olish talab etiladi. Shu sababli bakalavriatning bir qator ta’lim yo‘nalishlari o‘quv rejasiga “Davlat moliyasi” nomli fan kiritilgan bo‘lib, ushbu fan dasturida davlat moliyasining mohiyati, iqtisodiyotni tartibga solish va ijtimoiy aiyosatni amalga oshirishdagi ahamiyati, davlat moliyasining tarkibi, davlat moliyasining tashkiliy-huquqiy asoslarini, davlat moliya siyosatining asosiy yo‘nalishlari, davlat moliyasini boshqarishda davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining vakolatlari, byudjetdan tashqari jamg‘armalar faoliyatini tashkil etish mexanizmlari, davlat krediti va davlat qarzlarni boshqarish masalalari, ijtimoiy-iqtisodiy sohalar taraqqiyotida davlat moliyasining ahamiyatini oshirish kabi masalalar qamrab olingan.

Davlat moliyasining mazmuni bevosita davlatning ijtimoiy-iqtisodiy funksiya va majburiyatlaridan kelib chiqadi. Davlatning ijtimoiy-iqtisodiy siyosati tadbirlarini, ijtimoiy soha va tarmoqlarni moliyaviy mablag‘lar bilan ta‘minlashda davlat moliyaviy resurslari asosiy moliyaviy manba bo‘lib xizmat qiladi. Davlat moliyasini boshqarish va taribga solishda, ijtimoiy barqarorlikni ta‘minlashda, har bir davrning ustuvor taraqqiyot vazifalarini muvaffaqiyatli bajarishda davlatning boshqa iqtisodiy dastaklari qatori, davlat moliyasi ham muhim ahamiyat kasb etadi, bu vazifalarning samarali ijrosi davlat moliyasi amal qilishining tegishli mexanizmlarini ishlab chiqish va amalda qo‘llash bilan ta‘minlanadi.

“Davlat moliyasi” fanini o‘zlashtirish uchun o‘qitishning ilg‘or va zamonaviy usullaridan foydalanish, yangi axborot-pedagogik texnologiyalarni tatbiq qilish muhim ahamiyatga ega. Fanni o‘zlashtirishda darslik, o‘quv va uslubiy qo‘llanmalar, ma‘ruza matnlari, tarqatma materiallar, elektron materiallar, keyslardan foydalaniladi.

Ma‘ruza va amaliy mashg‘ulotlarda o‘qitishning interaktiv usullari(vizual, muammoli, mualliflik ma‘ruzalari, ikki tomonlama tahlil, insert, klasster, “Venn diagrammasi” va boshqalar)dan foydalaniladi. Fan o‘qituvchisi tomonidan pedagogik va modulli texnologiya tamoyillari asosida “Davlat moliyasi” fani o‘quv mashg‘ulotlarining loyihalari ishlab chiqiladi. Amaliy mashg‘ulotlarda muammoni jamoaviy tarzda hal etishning usullari va vositalari: aqliy hujum, bahs, muzokaralar, pinbord texnikasi, keys-stadi (muammoli vaziyat hosil qilib, uni yechishni o‘rganish) kabi usullar qo‘llaniladi.

Shuningdek, fanning amaliy mashgulotlarida kompyuter dasturlaridan (Microsoft Excel, Microsoft PowerPoint, UzASBO), slaydlardan, multimedia ta‘lim vositalaridan, Internet sahifalari va tizimlaridan hamda davlat moliyasini boshqarish tizimida qo‘llaniladigan dasturiy mahsulotlardan foydalanish tavsiya etiladi. Ushbu fanni o‘zlashtirishda talabalarga mavjud o‘quv adabiyotlaridan, elektron darslik, testlar majmuasi va boshqa manbalardan foydalanish ham tavsiya etiladi.

“Davlat moliyasi” fanining predmetini davlatning markazlashgan pul fondlari va boshqa markazlashgan moliyaviy resurslarining shakllanishi, taqsimlanishi va ishlatilishi bilan bog‘liq bo‘lgan tashkiliy, huquqiy, iqtisodiy va moliyaviy munosabatlar tashkil qiladi.

Fanni o‘qitishdan maqsad– kelgusida yuqori malakali iqtisodchi-mutaxassislar bo‘lib yetishadigan talabalarda davlat moliya tizimining tuzilishi va faoliyati yuzasidan nazariy va amaliy bilimlarni shakllantirish va ularni amaliyotga tatbiq etishdan iborat.

Ushbu maqsadga erishish uchun fan talabalarni nazariy bilimlar, amaliy ko‘nikmalar, iqtisodiy hodisa va jarayonlarga uslubiy yondashuv hamda ilmiy dunyoqarashini shakllantirish vazifalarini bajaradi.

Fan bo‘yicha talabalarning bilim, ko‘nikma va malakalariga quyidagi talablar qo‘yiladi. *Talaba:*

– davlat moliyasining mohiyati, uning zarurligi, davlat moliyasi tizimi, davlat moliyasi nazariyalari, davlat moliya siyosatining mazmuni, vazifalari, rivojlanish bosqichlari, davlat moliyasi tizimini boshqarish va tartibga solish asoslari, davlat byudjetini, davlat maqsadli jamg‘armalarini shakllantirish, ular mablag‘laridan foydalanishni tashkil etish shakllari haqida *tasavvurga ega bo‘lishi;*

– davlat moliyasi rivojlanishining qonuniyatlarini, davlat moliyasi holatini baholash va tahlil qilishni, davlat moliyasi rivojlanishi istiqbolini belgilash asoslarini, O‘zbekiston Respublikasining moliya qonunchiligi asoslarini, davlat moliyasining asosini tashkil etuvchi barcha darajadagi byudjetlar ijrosini tashkil etish nazariyasi va amaliyotini, davlat moliyasini tashkil etish tamoyillarini *bilishi va ulardan foydalana olishi;*

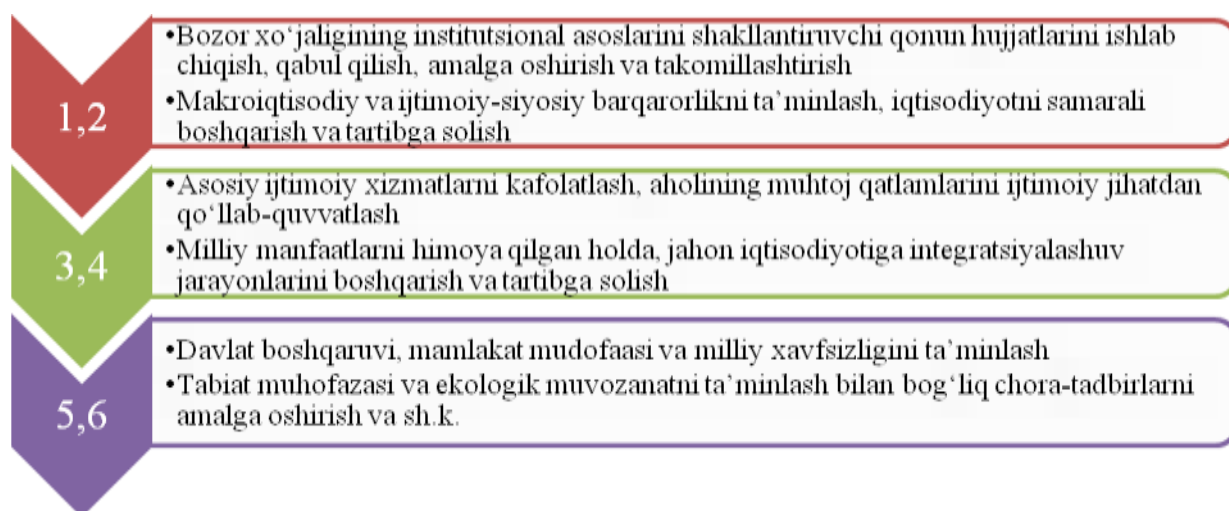
– davlat moliyasi ko‘rsatkichlarining prognoz hisob-kitobini tuzish, ularni tahlil etish, davlat moliyaviy nazorati, davlat kreditini boshqarish, mahalliy moliyani tashkil etish, byudjet tizimi byudjetlari faoliyatini tartibga solish,

ijtimoiy-iqtisodiy sohalarni davlat tomonidan moliyalashtirish va ijro ko'rsatkichlarini tahlil etish bo'yicha *ko'nikmalarga ega bo'lishi*;

– davlat moliyasi tizimidagi hisobotlarni tuzish va tahlil etish, ijro natijalarini hisob-kitob qilish, davlat moliyasi tizimida axborot tizimlaridan foydalanish, davlat moliyasi amaliyotiga oid huquqiy-me'yoriy hujjatlardan maqsadga muvofiq foydalanish, davlat moliyasining rivojlanish qonuniyatlarini aniqlash maqsadida ilmiy tadqiqotlarni o'tkazish bo'yicha *malakalarga ega bo'lishi kerak*.

1.2. Fanning rivojlanishidagi asosiy tendensiyalar

Har bir mamlakatning normal ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jihatdan rivojlanishi uchun samarali faoliyat yuriyuvchi davlat zarur. Davlat jamiyatga va mamlakat fuqarolariga zarur tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish, iqtisodiyot va ijtimoiy tarmoqlarning samarali faoliyat qilishi uchun me'yoriy va institutsional tuzilmalarning qonuniy asoslarini yaratish va shu bilan o'z fuqarolarining yashashi va ishlashi uchun moddiy va boshqa shart-sharoitlarni yaratib berish vazifalarini bajaradi. Shu vazifalardan kelib chiqqan holda, davlatning asosiy funksiyalari quyidagilardan iborat (1.1-rasm):

1.1-rasm. Davlatning asosiy funksiyalari

Davlat yuqorida bayon qilingan o'z funksiyalarini muvaffaqiyatli bajarishi shuningdek, mamlakat taraqqiyotining har bir bosqichida dolzarb bo'lgan strategik

maqsad va vazifalarni amalga oshirishi uchun mamlakatda yaratilgan moliyaviy resurslarning ma'lum bir qismini o'z qo'lida to'plamog'i obyektiv zaruriyatdir. Aynan shu obyektiv zaruriyatning mavjud bo'lishi *davlat moliyasining* mavjud bo'lishini va amal qilishini taqozo etadi.

1.3. “Davlat moliyasi” fanining boshqa iqtisodiy fanlar bilan o‘zaro bog‘liqligi

“Davlat moliyasi” fani asosiy ixtisoslik fani bo‘lib hisoblanadi. Dasturni amalga oshirish o‘quv rejasida rejalashtirilgan matematik va tabiiy-ilmiy fanlar, umumkasbiy fanlar va ixtisoslik fanlaridan etarli bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lishni talab etadi.

Davlat moliyasining asosiy bosqichi bo‘lgan byudjet ijrosida va pul mablag‘laridan samaral ifoydalanishni ta‘minlash uchun xizmat qiladi. Davlatning funktsiya va vazifalari ijrosini mablag‘ bilan ta‘minlashda davlat moliyasi tarkibiga kiruvchi byudjetlar daromadlar qismini to‘liq va o‘z vaqtida shakllantirish, shakllantirilgan pul fondidan samarali foydalanishga erishish muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuning uchun davlat moliyasiga alohida e‘tibor qaratiladi. Iqtisodiyotning erkinlashuvi sharoitida davlat moliya tizimidagi islohotlar, ya‘ni davlat byudjeti g‘azna ijrosining joriy etilishi byudjet mablag‘laridan samarali va maqsadli foydalanishni ta‘minlashga xizmat qiladi.

Talabalarning “Davlat moliyasi” fanini o‘zlashtirishlari uchun o‘qitishning ilg‘or va zamonaviy usullaridan foydalanish, yangi informatsion-pedagogik texnologiyalarni tadbiiq etish muhim ahamiyatga egadir. Fanni o‘zlashtirishdada darslik, o‘quv va uslubiy qo‘llanmalar, ma‘ruza matnlari, tarqatma materiallar, elektron materiallardan foydalaniladi. Ma‘ruza, amaliy mashg‘ulot darslarida mos ravishdagi ilg‘or pedagogik texnologiyalardan foydalaniladi. Shuningdek, fanni o‘zlashtirish jarayonida kompyuter texnikasidan foydalangan holda byudjet ijrosining amalga oshirilishi jarayoni bilan bog‘liq kompyuter

dasturlari bilan tanishadilar. Fanning ba'zi mavzularini yoritishda audio va videotexnikadan foydalaniladi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Davlat moliyasining iqtisodiy kategoriya sifatida amal qilishini tushuntirib bering.
2. Davlat moliyasi mamlakat moliya tizimida qanday o'rin egallaydi, uning boshqa bo'g'inlari bilan qanday munosabatlarga kirishadi?

Mavzu yuzasidan topshiriqlar

1. Turli iqtisodiy maktab vakillari tomonidan "Davlat moliyasi" tushunchasiga berilgan ta'riflarni aniqlang, ularning davlat moliyasining shakllanishi va rivojlanishi bilan bog'liq ma'lumotlarini solishtiring.
2. Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda yalpi ichki mahsulotning davlat moliyasi orqali qayta taqsimlash nisbatlarini xarakterlovchi ma'lumotlarni to'plang, solishtiring va taqsimlash nisbatlarining turlicha bo'lish sabablarini tushuntirib bering.

2-BOB. DAVLAT MOLİYASINING MOHIYATI VA AHAMIYATI

2.1. Davlat moliyasining mohiyati va ahamiyati

Davlat moliyasi davlatning markazlashgan pul daromadlarini shakllantirish va ulardan o'z funksiyalarini to'laqonli bajarish maqsadida turli yo'nalishlarda foydalanish bilan bog'liq munosabatlar yig'indisidir. Bu munosabatlarning turli-tumanligi asosida davlat moliyasining bir qator aniq tashkiliy shakllari shakllanadi.

Bular:

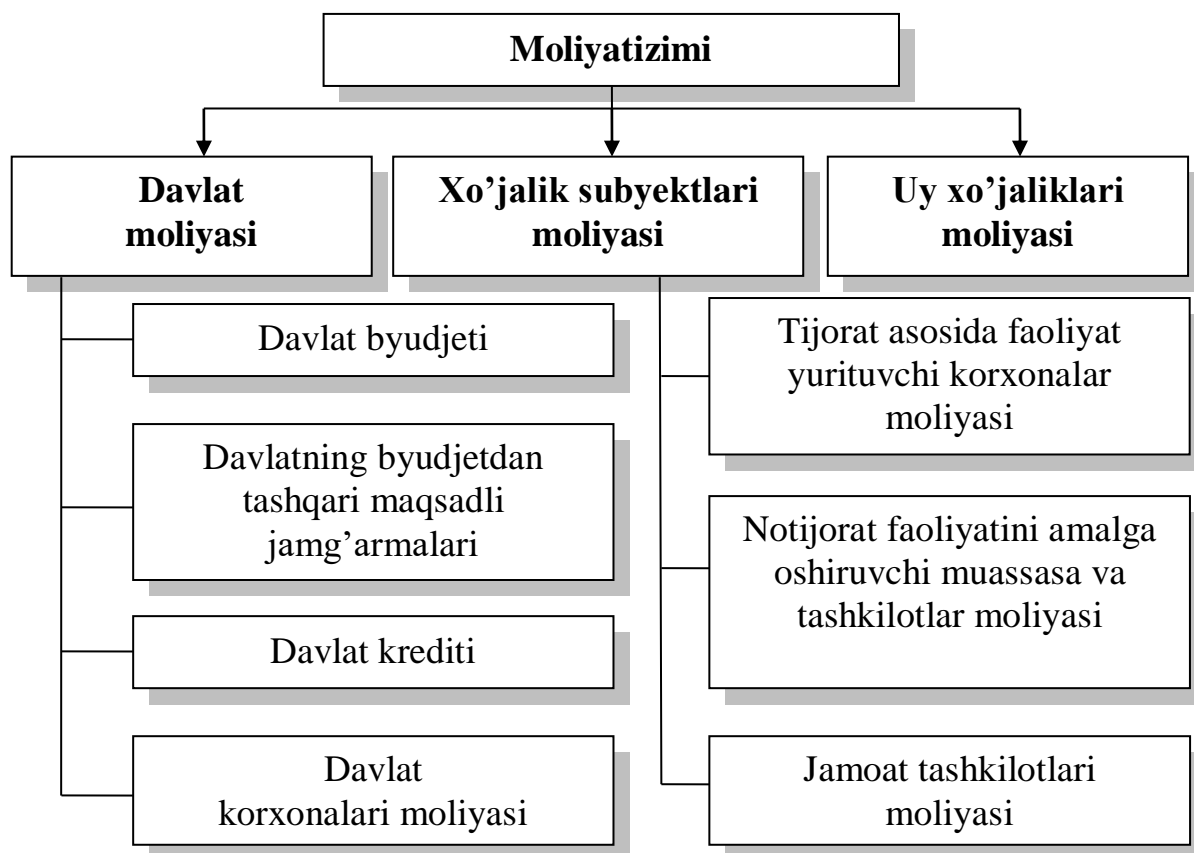
- davlat byudjeti;
- davlatning byudjetdan tashqari maqsadli jamg'armalari;
- davlat krediti;
- davlat korxonalar moliyasi.

Iqtisodiy mazmuniga ko'ra *davlat moliyasi* – davlatning va uning mulkidagi davlat korxonalarining ixtiyorida moliyaviy resurslarning shakllanishi va kengaytirilgan takror ishlab chiqarish, jamiyat a'zolarining ortib borayotgan ijtimoiy-madaniy ehtiyojlarini qondirish, mamlakat mudofaasi va davlat boshqaruvini ta'minlash bo'yicha xarajatlarning amalga oshirilishi bilan bog'liq bo'lgan, yalpi ichki mahsulotning qiymatini taqsimlash va qayta taqsimlash asosida sodir bo'ladigan pul munosabatlari yig'indisidir.

Davlat moliyasi sohasida sodir bo'ladigan pul munosabatlarining subyektlari bo'lib davlat (hukumatning tegishli organlari timsolida), yuridik shaxslar (korxonalar va tashkilotlar timsolida) va jismoniy shaxslar ishtirok etadilar.

Davlat moliyasining iqtisodiy mazmuni bir xilda emas: uning tarkibida alohida bo'g'inlarni ajratib ko'rsatish mumkin, ularning har biri o'ziga xos funksiyalarni bajaradi. Davlat moliyasining tarkibiga quyidagilar kiradi: davlat byudjeti, davlatning byudjetdan tashqari maqsadli jamg'armalari, davlat krediti, davlat korxonalar moliyasi (2.1-rasm). Har bir bo'g'inning turlicha

funksional tayinlanishga ega ekanligidan davlat keng miqyosdagi iqtisodiy-ijtimoiy xizmatlar ko'rsatadi, tarmoq va hududiy muammolarni hal qiladi.

2.1-rasm. Mamlakat moliya tizimining tarkibiy tuzilishi¹

Davlat moliyasi – moliyaviy resurslarning markazlashgan jamg'armalarini shakllantirish, taqsimlash va ulardan foydalanish bilan bog'liq real pul aylanmasida yuzaga keladigan iqtisodiy munosabatlar majmuidir.

Moliyalashtirishning moddiy asosini pul aylanmasi tashkil qiladi.

Real pul aylanmasi – bu qiymat harakatini yuzaga keltiruvchi hamda pul to'lovlari va hisob-kitoblar oqimlari bilan birga kuzatiluvchi iqtisodiy jarayondir. Real pul aylanmasi ob'ekti sifatida kengaytirilgan ishlab chiqarishning moliyalashtirish manbalari hisoblanuvchi moliyaviy resurslar namoyon bo'ladi.

Davlat moliyasi iqtisodiyotning davlat va mahalliy sektorlari, ishlab chiqarishni rivojlantirish bo'yicha va ijtimoiy sektorning eng muhim dasturlari, byudjet sohasidagi tashkilotlar va muassasalar kabilarni markazlashgan

¹ Nurmuxamedova B., Kabirova N. "Moliya", O'quv qo'llanma.T., "IQTISOD-MOLIYA", 2017. 28-b.

moliyalashtirish manbalari bilan ta'minlashga oid iqtisodiy munosabatlarni ifodalaydi. Ularning faoliyati ijtimoiy yo'naltirilgan iqtisodiyotni rivojlantirishning umumiy maqsadlariga erishishga qaratilgan².

Davlat moliyasi – makroiqtisodiy tartibga solishning kuchli dastagidir. Ushbu instrumentdan mohirona foydalangan holda davlat iqtisodiy o'sish sur'atlarini tartibga solish, pul birligi barqarorligini saqlab turish, ssuda foizlari darajasini tartibga solish, kon'yunktur tebranishlarni silliqlash kabi turli vazifalarni hal qilishi mumkin. Ushbu bo'limda biz davlat moliyasining mohiyati, tushunchalari va asosiy tarkibiy qismlarini ko'rib chiqamiz.

Davlat moliyasi – bu moliyaviy resurslarning markazlashgan fondlarini shakllantirish, taqsimlash va ulardan foydalanish bilan bog'liq holda real pul aylanmasida yuzaga keladigan iqtisodiy munosabatlar majmuidir³.

Davlat moliyasi – bu davlat faoliyatining asosidir, faqat etarli miqdordagi mablag'larni tasarruf etgan holdagina davlat ijtimoiy siyosatni amalga oshirishi, iqtisodiyotning alohida tarmoqlarini qo'llab-quvvatlashi, ilmiy tadqiqotlar o'tkazishi yoki mudofaani ta'minlashi mumkin.

2.2. Davlat moliyasining umumiy moliyaviy munosabatlar tarkibidagi o'rni va ahamiyati

Davlat moliyasini tashkil etish va ishlash tamoyillarini belgilab olish muhim metodologik omil sanalib, bu iqtisodiyotning davlat va mahalliy sektorlarini rivojlantirishga moliyaning ta'sir yo'nalishlarini aniqlash, ularni ishlash mezonlarini ishlab chiqishga imkon beradi.

Davlat va mahalliy moliya axborot oqimlariga tayanadi. Hukumat qarorlarini qabul qilish axborotlar majmuiga asoslangan. Kelib tushayotgan axborotlar tahlili

² И.Н.Мысляева Государственные и муниципальные финансы .-М.:Инфра-М, 2013.-С.393

³ Бабич А.М., Павлова Л.Н. Государственные и муниципальные финансы/Система государственного и муниципального управления: Учебник для студентов вузов, обучающихся по специальностям "Государственные и муниципальные финансы", "Юриспруденция", "Политология" - 2-е изд., перераб. и доп. (ГРИФ) /Мухаев Р.Т. ; Мухаев Р. Т. ; 2009; Юнити-Дана

qaror qabul qilish vaqtida ham, uni bajarish jarayonini nazorat qilishda ham muhimdir. Ushbu axborotlar tezkor va statistik hisobotlarda, shartnoma va bitimlarda, hisoblashish hujjatlari va boshqalarda mujassam bo'ladi.

Davlat moliyasi aniq maqsadli yo'nalishga ega. Ular jamiyatning alohida qatlamlarining muayyan ijtimoiy-siyosiy manfaatlariga ta'sir qiladi. Biroq o'zining barcha jihatlariga ko'ra ular davlat va mahalliy vazifalarni hal etishga yo'naltirilgan.

O'tgan ming yillar davomida inson tafakkuri insonning yashash maqsadi va riqojlanish tendentsiyalari bo'yicha nazariyalar turlicha bo'lgan. Ma'lum bir shaxslar taraqqiyotni umumiy jamiyatda, boshqalari kommunizmga yan kimlardir narigi dunyo masalalarida va boshqalarda ko'rgan. Jamiyat rivojlanishining va inson taraqqiyotining bugungi bosqichida ma'lum buldiki, inson hayotining mohiyati borliqda, taraqqiyotda va takror ishlab chiqarishga bog'liqdir.

D. Karnegin aytganidek, har bir normal shaxs sog'lom bo'lishni, oziqlanishni, uyqu va dam olishni, pul va pulga sotib olinadigan predmetlarni, narigi dunyodagi yaxshi hayotni, his-tuyg'ularni, o'z farzandlarining muvaffaqiyatlarini, o'zining kerakli inson sifatida his etishni va boshqalarni istaydi.

Har bir shaxs (bola va katta yoshdagi shaxs, ayol va erkak, boy va kambag'al, bog'bon va prezident) ob'ektiv ravishda beshta guruhga bo'linganehteyojga ega bo'ladi:

1. Moddiy ehtiyoj(oziq-ovqat, kiym-kechak, uy-joy, muhit);
2. Sensor ehtiyoj (his-tuyg'u, turmush qurish);
3. Taraqqiyot ehtiyoji (o'qish, o'rganish)
4. Ma'naviy va madaniy ehtiyojlar (kino, san'at, adabiyot)
5. Ijtimoiy ehtiyojlar (o'zini anglash, boylik, boshqaruvchilik)

Ehtiyojlar ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning xususiyatlari, va jamiyat taraqqiyotiga qarab o'zgarib turadi va har doim mavjud bo'ladi. Ehtiyojlar shaxsning fiziologik organizm sifatida mavjud bo'lishini, inson shajarasining

mavjud bo'lishini, o'rab turgan ijtimoiy muhitda o'zini anglashni va takomillashib borishini ta'minlaydi.

Inson ehtiyojining asosiy qismi, ayniqsa fiziologik qismi individual ravishda hayot boyliklarini (oziq-ovqat, uy-joy va boshqalar) mustaqil o'zlashtirish asosida qanoatlantiriladi. Shuningdek, birlamchi ehtiyojga ega bo'lgan shunday ehtiyojlar borki, ular:

- birinchidan, har bir shaxsga birdek zarur,
- ikkinchidan, bajarilishi shart bo'lgan,
- uchinchidan, ma'lum bir to'lovlarni talab etadi.

Ularga avvalo insonning yashash huquqi kiradi. Albatta ushbu ehtiyoj ma'lum bir subyektlar va organlar orqali tartibga solinadi. Ushbu xizmatlar avvalo ma'lum bir to'lovlarni talab etadi. Boshqa tomondan olib qaralganda inson dunyoga xech kanday boyliksiz va xech nimasiz keladi. Bozor munosabatlari sharoitida pul barcha tovar va xizmatlar uchun umumiy ekvivalent hisoblanadi. Bu sharoitda inson uchun asosiy faoliyat ko'proq pul topish ilinji yotadi. Pul miqdori kanchalik ko'p bo'lsa, inson ehtiyoji shuncha ko'p va to'liqroq qoplanishiga yordam beradi va uning prestiji ortib boradi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida fuqarolar va jamiyat himoyasi, huquq tartibotni ta'minlash davlatning mavjud bo'lishini talab etadi. Bundan esa, pul mablag'larini shakllantirish va ularni sarf etish barcha iqtisodiy subyektlar: shaxs, jamoa va davlatning asosiy, ob'ektiv va birinchi darajali vazifasiga aylanib boradi.

Davlat moliyaviy resurslarini mavjud bo'lishining eng muhim ob'ektiv omillaridan biri – bu davlatni o'z funksiyalarini amalga oshirish uchun muayyan miqdorda moliyaviy mablag'larga bo'lgan ehtiyojidan kelib chiqadi. Davlat ixtiyoriga kelib tushadigan va ijtimoiy xizmatlar uchun sarflanadigan moliyaviy resurslar asosan quyidagi yo'llar bilan: soliqlar, bojxona va davlat bojlari, maqsadli jamg'armalar, xususiyashtirishdan tushgan mablag'lar, yer osti tabiiy boyliklarini realizatsiyasidan tushgan mablag'lar va boshqalardan shakllanadi. Markazlashtirilgan moliyaviy resurslar asosan davlat byudjetida mujassam bo'ladi.

Shuni ta'kidlash lozimki, jamiyat iqtisodiy hayotida oborotda bo'ladigan moliyaviy resurslar ikki xil tartibda – byudjet tizimi va xo'jalik yurituvchi subyektlar (shu jumladan aholi) orqali harakatda bo'ladi. Byudjet tizimida oborotda bo'ladigan moliyaviy resurslar tabiatan ikkilamchi moliyaviy resurslar hisoblanib, ular milliy daromadni qayta taqsimlanishidan yuzaga keladi. Shu jihatidan ham ularni ikkilamchi moliyaviy resurslar deb atash mumkin.

Davlat moliyasi davlatni iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy funksiyalarni bajarish uchun zarur bo'lgan pul mablag'lari bilan ta'minlash uchun mo'ljallangan davlat moliya tizimining muhim sohasidir. Iqtisodiy funksiyasi jihatidan davlat moliyasi – bu ijtimoiy mahsulot qiymati va milliy boylik qismini taqsimlash va qayta taqsimlash bo'yicha pul munosabatlaridir. Mazkur pul munosabatlari quyidagilar bilan bog'liq:

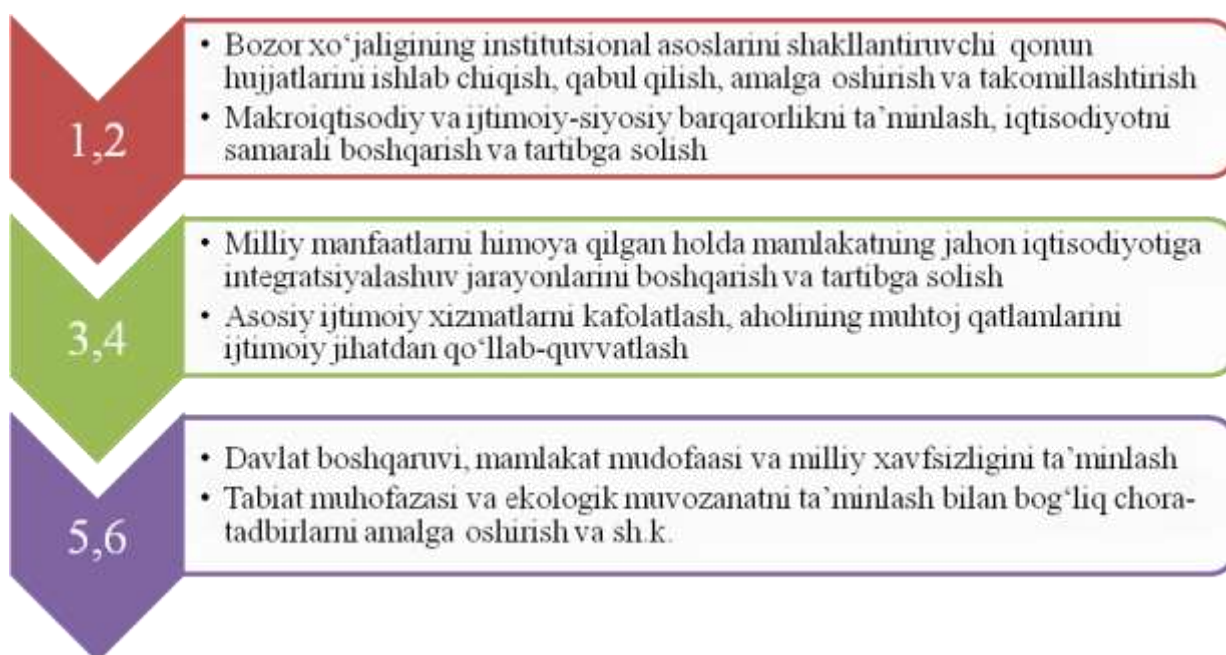
- 1) davlat va uning korxonalari tasarrufida moliyaviy resurslarni shakllantirish bilan;
- 2) davlat mablag'larini ishlab chiqarishni kengaytirish xarajatlari uchun sarflash;
- 3) o'sib borayotgan ijtimoiy va madaniy ehtiyojlar, davlat mudofaasi, boshqaruv ehtiyojlarini qondirish bilan.

2.3. Davlat moliyasining funksiyalari, ularning davlatning funksiyalari bilan bog'liqligi

Har bir mamlakatning normal ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jihatdan rivojlanishi uchun samarali faoliyat qiluvchi davlat zarur. Davlat jamiyatga va mamlakat fuqarolariga zarur tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko'rsatish, iqtisodiyot va ijtimoiy tarmoqlarning samarali faoliyat qilishi uchun me'yoriy va institutsional tuzilmalarning qonuniy asoslarini yaratish va shu bilan o'z fuqarolarining yashashi va ishlashi uchun ijtimoiy, iqtisodiy, moddiy va boshqa

shart-sharoitlarni yaratib berish vazifalarini bajaradi. Shu vazifalardan kelib chiqqan holda davlatning asosiy funksiyalari quyidagilardan iborat (2.2-rasm):

Davlat yuqorida bayon qilingan o'z funksiyalarini muvaffaqiyatli bajarishi, shuningdek, mamlakat taraqqiyoti-ning har bir bosqichida dolzarb bo'lgan strategik maqsad va vazifalarni amalga oshirish uchun mamlakatda yaratilgan moliyaviy resurslarning ma'lum bir qismini o'z qo'lida to'plamog'i obyektiv zaruriyatdir. Aynan shu obyektiv zaruriyatning mavjud bo'lishi *davlat moliyasining* mavjud bo'lishini va amal qilishini taqozo etadi.

2.2-rasm. Davlatning asosiy funksiyalari

Moliya tizimi uchun, umuman olganda, quyidagi davlat moliyasini boshqarish funksiyalari hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi: rejalashtirish, tashkil etish, rag'batlantirish, nazorat.

1. Rejalashtirish funksiyasi maqsadlarni shakllantirish va ularga erishish yo'llarini tanlashni o'z ichiga oladi. Rejalashtirish funksiyasiga, odatda, rivojlanish maqsadlari va ustuvorliklaridan kelib chiqqan holda vaqt jihatidan cheklangan moliyaviy resurslar hajmini taqsimlash, ularni respublika va mahalliy byudjetlar o'rtasida qayta taqsimlash ham kiritiladi. Mazkur funktsiya tegishli moliya yili va istiqbol uchun byudjetlar, moliyaviy resurslar balanslari, soliqqa

tortish tartiblari va boshqalar tuzish orqali amalga oshiriladi.

2. Tashkil etish funksiyasi byudjet tuzilishi va byudjet tasnifini o'z ichiga olib, byudjetni tuzish, tasdiqlash va bajarish tartibini belgilash, vakolatli kredit muassasalarini tanlash, byudjet jarayonida qonunchilik va ijro hokimiyati organlari vakolatlarini cheklash, moliya organlarining funktsional bo'linmalarining huquq va majburiyatlarini aniqlash zaruratini taqozo etadi. Davlatning byudjet oqimlari va moliyaviy resurslarini tartibga solish va nazorat qilish ichki tizimini tashkiliy tuzish jarayoni ushbu jarayonga bog'liq.

3. Rag'batlantirish funksiyasi maqsadlarni ro'yobga chiqarishga yo'naltirilgan faoliyatga asoslanadi. Ushbu funktsiya yordamida moliyaviy faoliyatga ta'sir etuvchi va uning pul mablag'lariga ehtiyojini hisobga oluvchi omillar tushuntiriladi. Moliyaning taktik va strategik jihatlari bo'yicha qaror qabul qilish jarayonida xodimlarning xulq-atvorini belgilovchi omillar muhim o'rin tutadi.

4. Nazorat funksiyasi belgilangan maqsadlarni amalga oshirishga ko'maklashishni anglatadi. Bu natijalarni baholash etaloni, mezonni hisoblanuvchi norma va normativlar ishlab chiqish, erishilgan yutuqlarni belgilangan maqsadlar va o'rnatilgan mezonlar bilan solishtirish, moliyaviy faoliyat shart-sharoitlari va omillariga zaruriy o'zgartirishlar kiritishni ta'minlash kabilarni o'z ichiga oladi.

Davlat moliyasining real pul aylanmasini tartibga solish bilan bog'liq funksiyalari:

1. Davlat moliyasining taqsimot funksiyasi shundan iboratki, qayta yaratilgan qiymatni taqsimlash va qayta taqsimlash orqali umumdavlat ehtiyojlari ta'minlanadi, iqtisodiyotning ijtimoiy sektorini moliyalashtirish manbalari shakllanadi, yagona byudjet tizimi doirasida byudjetlar va byudjetdan tashqari fondlar balanslashtirilganligiga erishiladi.

Davlat moliyasi moliya resurslarini markazlashgan fondlar tizimi orqali qayta taqsimlash asosida ishlaydi. Ushbu funktsiya yordamida ular alohida tarkibiy tuzilmalar doirasida bo'lgani kabi, umumdavlat miqyosidagi ishlab chiqarish

jarayonlariga xizmat qiladi.

Taqsimot funksiyasi shundan iboratki, qayta yaratilgan qiymat byudjet, banklar, kontragentlar oldida korxonalarining moliyaviy majburiyatlarini bajarish maqsadida taqsimlanishi lozim. Uning natijasi markazlashgan pul mablag‘lari fondlarini shakllantirish va ulardan foydalanish, iqtisodiyotning noishlab chiqarish sohasini ta’minlash sanaladi.

Moliyaning taqsimot funksiyasini amalga oshirishning asosiy ob’ektlari byudjetga va byudjetdan tashqari fondlarga majburiy to‘lovlar, shuningdek, byudjet defitsitini moliyalashtirish manbalari hisoblanadi. Turli darajadagi byudjetlar o‘rtasida daromadlarni qayta taqsimlash jarayoni alohida o‘rin tutadi.

2. Davlat moliyasining nazorat funksiyasi davlatning o‘zi ham qatnashayotgan real pul aylanmasida, markazlashgan pul mablag‘lari fondlari shakllanishida nazoratni amalga oshirishdan iborat. Nazoratning ikki shakli mavjud: moliyaviy ko‘rsatkichlar, to‘lovlar va hisob-kitoblardagi o‘zgarishlar ustidan nazorat; moliya strategiyasi amalga oshirilishini nazorat qilish.

Birinchi holda majburiy yoki ogohlantiruvchi xarakterdagi choralarni qo‘llovchi sanksiyalar va rag‘batlantirish tizimlari qo‘llaniladi. Ikkinchi holda gap uzoq muddatli moliya siyosatini amalga oshirish haqida borib, bunda asosiy e’tibor o‘zgarishlarni oldindan ko‘ra olish va ularga moliyalashtirish tartibi va shartlarini moslashtirishga qaratiladi. Moliya tizimidagi muntazam o‘zgarishlar, yangilanishlar bunga hukumatning barcha bo‘g‘inlaridan mutanosib javobni taqozo etadi.

Moliyaning nazorat funksiyasi doimo aniq namoyon bo‘ladi. U muayyan darajadagi byudjetga, byudjetdan tashqari fondga, korxonaga yoki muassasa va boshqalarga yo‘naltirilishi mumkin.

Davlat moliyasining nazorat funksiyasi quyidagi asosiy yo‘nalishlarda amalga oshiriladi: 1) markazlashgan fondlarga mablag‘lar to‘g‘ri va o‘z vaqtida o‘tkazilishi ustidan nazorat; 2) iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish ehtiyojlarini hisobga olgan holda pul mablag‘larining markazlashgan fondlarining belgilangan

parametrlarga rioya etishi ustidan nazorat; 3) moliyaviy resurslardan maqsadli va samarali foydalanish ustidan nazorat.

Moliyaviy resurslarning maqsadli va samarali ishlatilishi pul fondlarining shakllanishi va sarflanishiga doir tuziladigan rejali va hisobot smetalari asosida nazorat qilinadi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Davlat moliyasining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati nimada?
2. Davlat moliyasi funksiyalarining amal qilishini misollar asosida ta'riflab bering.
3. Davlat moliyasi mamlakat moliya tizimida qanday o'rin egallaydi, uning boshqa bo'g'inlari bilan qanday munosabatlarga kirishadi?

Mavzu yuzasidan topshiriqlar

1. Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda yalpi ichki mahsulotning davlat moliyasi orqali qayta taqsimlash nisbatlarini xarakterlovchi ma'lumotlarni to'plang, solishtiring va taqsimlash nisbatlarining turlicha bo'lish sabablarini tushuntirib bering.

3-BOB. DAVLAT MOLIYASI TO‘G‘RISIDAGI NAZARIYALAR

3.1. Turli davr va iqtisodiy maktablar namoyandalarining davlat moliyasiga oid nazariyalari

Jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlarida markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan pul fondlarining shakllantirilishi, taqsimlanishi va foydalanilishiga oid iqtisodiy munosabatlarni o‘rgangan moliya fani iqtisodchi-olimlar tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlar ta’sirida shakllandi. Ular tomonidan yaratilgan moliyaviy nazariyalar jamiyatning haqiqiy ehtiyojlari tomonidan tekshirildi hamda agar ular davlat va aholi uchun amaliy tavsiyalarga ega bo‘lgan va hodisalarning haqiqiy mohiyatini o‘zida aks ettirgan bo‘lsa, fan sifatida e’tirof etildi. Shu munosabat bilan moliya sohasida ilmiy bilimlarni shakllan-tirishga yordam beradigan moliyaning turli nazariyalarini o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Iqtisodchi-olimlar tomonidan moliyaga oid ishlab chiqilgan nazariy qarashlar moliyaviy qonunchilik va davlat fiskal siyosa-tining asosida yotadi.

Xorijiy iqtisodchilar moliyaga oid nazariyalarining birin-chi guruhi siyosiy iqtisod mumtozlarining kontseptsiyalari bilan izohlanadi. Kapitalistik taraqqiyotning dastlabki bosqichi-dayoq barcha iqtisodiy nazariyalarda moliyaviy kontseptsiyalar alo-hida o‘ringa ega bo‘lgan. Davlat xarajatlari, soliqlar, kredit va byudjetning iqtisodiyotga ta’siri masalalari siyosiy iqtisod klassiklari (Buyuk Britaniyada – U.Petti, A.Smit va D.Rikardo, Frantsiyada – P.Baugilber) tomonidan tadqiq qilingan.

Moliya fanining asoschisi A.Smit (1723-1790 yillar) o‘zi-ning “Xalqlar boyligining tabiati va sabablari to‘g‘risida tadqi-qot” deb nomlangan fundamental asarida davlat moliyasining mo-hiyati to‘g‘risida ayrim g‘oyalarni ishlab chiqdiki, ular mehnatning unumli va unumsizligi to‘g‘risidagi ta’limotga (bu ta’limot A.Smitniki) asoslangan edi. Uning aniqlashicha, bevosita kapi-talga

almashtiriladigan mehnat unumli, unumsiz mehnat esa daromadga, ya'ni ish haqi va foydaga almashtiriladigan mehnatdir. Ana shu nazariy qarashlardan kelib chiqqan holda A.Smit (va undan so'ng D.Rikardo) moliyaviy kategoriyalarga (davlatning daromadlari va xarajatlariga) tavsifnoma bergan. U soliqlar hisobidan olingan davlat daromadlari barchasining yoki deyarli barchasining unumsiz sarflanishini isbotlagan. Shuning uchun ham, davlat xarajatlari kapitalning jamg'arilishi va milliy daromadning o'sishi imkoniyatlarini qisqartiradi. Ana shundan uning soliq'larga nisbatan salbiy munosabati kelib chiqqan. A.Smit, yaratilgan qiymatni unumsiz sarflaydigan va shu munosabat bilan ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishiga to'siq bo'luvchi davlatning xarajatlari qisqartirish kerak, degan xulosaga keladi.

A.Smit davlat xarajatlari siyosatini tanqid qilgan bo'lsa-da, ular ma'lum bir qismi bo'lishining zarurligini e'tirof etgan. Chunki ana shu qism ishlab chiqarishning umumiy shart-sharoitlarini himoya qilishga qaratilgan bo'ladi. Uning nazariyasida soliqlar nazariyasiga katta o'rin berilgan. U soliqqa tortishni maqsadga muvofiq ravishda tashkil qilishning quyidagi to'rt asosiy printsiplarini ifodalagan:

- soliqlar ularni to'lovchilarning salohiyati va kuchiga muvofiq to'lanishi kerak;
- soliqlarning miqdori va ularni to'lash muddatlari aniq belgilangan bo'lmog'i lozim;
- soliqlarni undirilish vaqti soliq to'lovchi uchun qulay bo'lmog'i zarur;
- soliqlarni undirishda ularni undirish xarajatlari minimalligini ta'minlamoq kerak.

Tarixiy jihatdan bu printsiplar tug'ilib kelayotgan burjuaziyaning ehtiyojlarini aks ettirgan va feodal jamiyatning asosiy sotsial guruhlarini bo'lgan bo'lgan zodagonlar hamda ruhoniylarga, feodal davlatning soliqlar bo'yicha boshboshdoqligiga qarshi yo'naltirilgan edi. A.Smit tomonidan ishlab chiqilgan

yuqoridagi printsiplar, to'liq bo'lmasada, burjua davlatlari tomonidan soliq islohotlarini o'tkazishda foydalanilgan.

Soliqlarning turli ko'rinishlarini (egri (bilvosita) soliqlar, ish haqi hisobidan undiriladigan soliqlar va boshqalar) tah-lil qila turib, A.Smit jamiyatning iqtisodiy taraqqiyoti nuqtai - nazaridan ularga baho bergan. Iste'mol tovarlariga nisbatan o'r-natilgan egri (bilvosita) soliqlar ular bahosining oshishiga olib kelgan. Buning natijasida ishlab chiqarish xarajatlari o's-gan va oxir-oqibatda esa, ularni sotish kamaygan va iste'mol qi-lish qisqargan. Ish haqidan olinadigan soliqni baholab, bu so-liqni iqtisodiyot uchun xonavayronlik keltiruvchi deb hisoblagan. Chunki ishchi daromadining soliqqa tortilishi tadbirkor avans-lashtirilgan kapitalining oshishiga yoki bozor talabiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi ishchi kuchi sotib olish qobiliyatining pasayi-shiga olib keladi.

Shunday qilib, A.Smitning soliq kontseptsiyasi yagona maqsadga – kapitalning jamg'arilishini rag'batlantirish va ishlab chi-qarish kuchlarining rivojlanishini tezlashtirishga qaratilgan edi.

3.2. Siyosiy iqtisod klassiklari konsepsiyalarining moliyaviy jihatlari

Asosan, xuddi shunday qarashlarni D.Rikardo (1772-1823) ham o'zining "Siyosiy iqtisod va soliqqa tortishning boshlanishi" asarida himoya qilgan. Mehnatning qiymat nazariyasidan kelib chiqqan holda, barcha soliqlar so'zsiz ravishda yo kapitalga, yoki daromadga ta'sir ko'rsatadi, deb hisoblagan. Agar soliqlar kapitaldan undirilsa, unumli mehnatni saqlashga mo'ljallangan fond qisqaradi. Soliqlar daromaddan olinganda esa, kapitalning jam-g'arilishi qisqaradi yoki soliq to'lovchining iste'moli kamayadi. Birinchi ehtiyoj predmetlaridan olinadigan soliqlar ular baho-sining o'sishiga sabab bo'lib, ular iste'mol qiladigan tovarlar-ning miqdoriga nisbatan yuqoriroq bo'lgan proportsiyalarda iste'molchining gardaniga yuklanadi. D.Rikardoning fikricha, tovarlar va ish haqidan

undiriladigan har qanday soliqlar, bir xil darajada bo'lmada, ish haqining oshishiga va foydaning kamayishiga olib keladi.

Yuqorida bayon qilinganlarni inobatga olgan holda, “soliqlar buyuk zulmdir” degan xulosaga kelgan. Soliqqa tortishning o'sishi yoki hukumat xarajatlarining ortishi bilan xalqning iste'moli pasayadi va bu narsa, oxiroqibatda, ishlab chiqarishda o'z aksini topadi. Shuning uchun ham, hukumatning vazifasi kapitalning jamg'arilishini rag'batlantirishdir. Mamlakatning kelgusi ishlab chiqarishini qisqartirmaslik uchun hukumat foydani soliqqa tortmasligi kerak.

Klassik burjua siyosiy iqtisodi (A.Smit, D.Rikardo va ularning izdoshlari) davlat xarajatlari va soliq'larga nisbatan rasmiy iqtisodiy siyosatning kontseptsiyasini, ko'p jihatdan, aniqlab bergan edi. XVIII asrning oxiri va XIX asrning boshlarida ilg'or mamlakatlarning moliyaviy siyosati, yangi sinf – burjuaziyaning manfaatlarini ifoda etib, mamlakatning xo'jalik hayotiga davlatning aralashmasligi printsipini e'lon qilgan edi. Buning oqibatida davlat xarajatlari va foydani soliqqa tortish biroz qisqardi.

XIX asrda ishlab chiqarishning yuqori sur'atlarda rivojlanishi mehnat va kapital o'rtasidagi ziddiyatlarning keskinlashu-viga olib keldi. Xuddi shu davrning o'zida turli sotsial guruhlarining manfaatlarini hisobga olgan holda o'z siyosatini o'zgartirishga hukumatni chaqiruvchi iqtisodchilarning tovushlari eshitila boshlandi.

Ingliz olimi J.S. Mill (1806-1873) mamlakatda sotsial keskinlashuvni yumshatish maqsadida daromadlarni taqsimlash sohasida o'zgartirishlar kiritish taklifi bilan maydonga chiqdi. Boylikni nisbatan tekisroq taqsimlash uchun u tomonidan oqilona soliq tizimining yangi printsiplari ishlab chiqildi. Hayot kechirish uchun zarur sanalgan daromadga teng bo'lgan daromadlarni soliqqa tortishda soliqqa tortilmaydigan minimumni joriy etish g'oyasi aynan unga tegishlidir.

J.S.Mill “xizmatlarning soliq nazariyasi”ni ishlab chiqdiki, unga muvofiq ravishda har bir shaxs davlatdan olinadigan qo'llab-quvvatlashlar uchun o'z daromadlarining bir qismini davlatga berishi kerak. U soliqlar va davlat xarajatlari

o'rtasida bog'liqlikni o'rnatib, soliqlarni davlat xarajatlari bilan uzviy ravishda bog'lagan.

Bu holatlar keyinroq shved iqtisodchilari K.Viksel va E.Lindal tomonidan yanada rivojlantirildi. Bizning davrimiz-da esa bu nazariya amerikalik iqtisodchi-olim P.Samuelson qa-rashlarining shakllanishiga o'z ta'sirini ko'rsatdi. U, soliqlar-ni o'sishi davlat xizmatlariga bo'lgan ehtiyojning o'sishi bilan kuzatilishi kerak, deb hisobladi.

Shveysariyalik iqtisodchi J.Sismondi (1773-1842 yillar) rivojlangan davlatlarning moliyaviy siyosatini tanqid qilib, mayda tovar xo'jaliklarini himoya qilgan. Uning chiqishlari, asosan, proteksionizm siyosatiga (masalan, donni import qilish bo'yicha ingliz yuqori bojxona bojlari) qarshi qaratilgan bo'lib, bunday siyosatni u «millatga ziyon etkazuvchi siyosat» deb hisobladi. Ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi uchun tegishli sharoitni yaratish borasidagi proteksionizm siyosatining ijobiy tomonlarini ko'ra olmasdan, mamlakat iqtisodiyotida uzluksiz ra-vishda katta ahamiyat kasb etib borayotgan o'sib boruvchi yirik kapitalning ahamiyatini etarlicha baholay olmadi.

Yangi tarixiy maktab kontseptsiyalari. 1870-yillarda yangi tarixiy maktab paydo bo'ldiki, uning boshlanishi nemis olimlarining (G.Shmoller, M.Veber, A.Vagner va boshqalar) nomlari bilan bog'liq. Davlat moliyasini tadqiq qilish bilan ko'proq A.Vagner shug'ullanib, u davlatning yordami bilan kapitalni jamg'arishning o'z echimini taklif etdi. Davlat faoliyatining (ma'muriy, sotsial-madaniy va investitsion) ko'lamini kengaytirish nuqtai nazaridan muammoni hal etishga yondashib, u soliqqa tortishning to'qqiz printsiptini ishlab chiqdi va ularni quyidagi guruhlarga birlashtirdi:

- etarlilik va harakatchanlik;
- kerak bo'ladigan manba va ob'ektni tanlash;
- eng umumiylik va tenglik;
- aniqlik, qulaylik, arzonlik.

Mohiyat jihatidan u A.Smitning ma'lum va mashhur printsiplarini to'ldirdi. Klassik burjua siyosiy iqtisodidan so'ng A.Vagner, mamlakatda boylik va daromadlarni adolatli taqsim-lashga erishish uchun davlat moliyadan foydalanishi mumkin deb hisobladi.

Moliyaviy muammolar – markschilar asarlarida. XIX asr-ning o'rtalaridan uning oxirigacha moliya fani marksistik ta'li-motning ta'siri ostida bo'ldi. Kapitalizm sharoitida moliyaning mohiyati, ayrim moliyaviy kategoriyalarning ahamiyati K.Marks (1813-1883 yillar) va F.Engels (1820-1895 yillar) tomonidan ishlab chiqildi. Albatta, davlat moliyasi masalalariga bag'ishlangan maxsus katta ishlar ularda bo'lmasada, shunday bo'lishiga qaramasdan kapitalizmning juda ko'p moliyaviy muammolari ularning qator asosiy asarlarida, jumladan: "Siyosiy iqtisod tanqidi", "Kapital" nomli asarlarida va XIX asrning o'rtalaridagi ingliz byudjetlari, 1840 yillardagi pruss va frantsuz byudjetlarining tavsifiga bag'ishlangan ko'p sonli maqolalarida o'z aksini topdi. K.Marks monopolistik kapitalizmga bo'lgan davrdagi davlat byudjetlarining sinfiy xususiyatini, davlat xarajatlarining unumsiz, xalqqa qarshi xususiyatini ochib berdi va davlat qarzlarning soliqlar bilan bog'langanligini ko'rsatdi.

Kapitalning dastlabki jamg'arilish metodlarini tadqiq qilib, ularning safiga birinchi navbatda, moliyaviy metodlar sifatida davlat xarajatlari, davlat krediti va soliq tizimini kiritdi. Uning fikricha, aynan ana shu metodlar kapital jamg'arilishining yuqori sur'atlarda o'sishini ta'minladi, kapitalistik ishlab chiqarishning shiddatli rivojlanishi uchun moddiy shart-sharoitlarni yaratdi.

K.Marks va F.Engels eng muhim moliyaviy kategoriya hisoblangan soliqlarga jiddiy e'tibor berishdi. Ularning mohiyatini o'rganib, soliqlar barcha mehnatkashlar uchun qo'shimcha ekspluata-tsiya qilishning quroli ekanligini doimiy ravishda ta'kidlab keldilar. Soliqqa tortishni baholashda K.Marks to'g'ridan-to'g'ri (be-vosita) soliqlarga, eng avvalo, daromad solig'iga ustuvorlik bilan ahamiyat berdi va soliqqa tortish progressiv shakllarining himoyachisi

sifatida maydonga chiqdi. Eng og'ir bo'lgan egri (bilvosita) soliqlarni "kekirtakdan oladigan" progressiv soliqlar deb atadi.

Davlat byudjetining mohiyatini tahlil qilib, byudjetning asosiy masalasi byudjet daromadlari va xarajatlari o'rtasidagi nisbat, ya'ni byudjetning qoldig'i (profitsiti yoki defitsiti) masalasidir, deb e'tirof etdi. Aynan ana shu qoldiq soliqqa tortish-ning qisqarishi yoki kengayishini aniqlab beradi.

Biroq moliyaviy siyosat (davlat xarajatlari va protektsio-nizm) ta'siri ostida amalga oshiriladigan kapital jamg'arili-shining oshib borishi bilan ishchilar sinfining ahvoli og'irlashib boradi, degan K.Marksning tasdig'i e'tirozga muhtojdir. U foyda, foiz, renta va ish haqi o'rtasidagi nisbatning davlat va uning moliyasi yordamida o'zgartilishi imkoniyatini inkor etgan edi. Ortiqcha ishlab chiqarishning tsiklik tanazzullari tahlilida davlatning iqtisodiy, shu jumladan, moliyaviy siyosati yordamida ularning kuchsizlanishi mumkinligiga yo'l qo'ymadi.

XIX asrning oxiri va XX asrning boshlari foydalilikning cheklanganligi nazariyasining tarqalganligi bilan tavsiflanadi. Bu nazariya marksistik ta'limotga qarshi aks ta'sir samarasi o'laroq maydonga kelgan edi. Bu nazariya moliya sohasiga ham aloqadorlik kasb etdi. Uning vakillari, o'z baholashlaridagi katta farqlarning mavjud bo'lishiga qaramasdan, mehnatning qiymat nazariyasiga qarshi chiqdilar va uni sotib oluvchilarning xohishistaklari yordamida aniqlanadigan baholar tahlili bilan almashtirdilar. Muhim moliyaviy kategoriyalar bo'lgan davlat xarajat-lari va soliqlar ular tomonidan davlat va xususiy shaxslar o'rtasidagi ko'p sonli individual bitimlar sifatida talqin qilindi. Bir vaqtning o'zida, ularning fikricha, davlat xizmatlarining cheklangan foydaliligi soliqlarning cheklangan foydaliligi bilan hamnafas bo'lmog'i lozim edi.

Birinchi jahon urushiga qadar iqtisodiy fan, asosan, tad-birkorlik erkinligi printsipiga tayangan holda, davlat va uning moliyasini mamlakat iqtisodiyotiga aralashuviga nisbatan qarshi turdi. Ishlab chiqarish va taqsimlashni davlat tomonidan tartibga solish faqat Birinchi jahon urushi yillaridanoq amalga oshirila

boshlandi. Jahon iqtisodiy tanazzuli yillariga (1929-1933 yil-lar) kelib bu jarayon yanada kuchaydi.

3.3. Keyns moliyaviy konsepsiyasining asosiy g'oyasi

Ingliz iqtisodchisi J.M.Keynsning (1883-1946 yillar) iqtisodiy nazariyasi davlat tomonidan tar-tibga solishda kapitalistik ishlab chiqarishning ehtiyoji sifatida vujudga keldi hamda u moliyaviy kontsepsiyani shakllantirishga va moliyaviy siyosatni ishlab chiqishga juda katta ta'sir ko'rsatdi. Keynscha tavsiyalar, uning turli xildagi modifikatsiyalari bilan birgalikda, uzoq yillar davomida turli davlatlarning amaliyotida foydalanildi. J.M. Keyns moliyaviy kontsepsiyasining asosida "samarali talab" g'oyasi yotadi.

Iqtisodiyot 1929-1933 yillardagi og'ir tsiklik tanazzulni boshdan kechirayotgan bir paytda J.M. Keyns o'zining nazariyasini "Bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi" nomli asarida (1936 yil) bayon etib, maydonga chiqdi. Unda beqaror rivojlanish sharoitida davlat iqtisodiyotga aralashuvining zarurligi asoslab berildi. Moliyaviy kategoriyalar va birinchi navbatda, davlat xa-rajatlari ana shunday aralashuvning instrumentlari hisoblani-shi kerak. Ularning shakllanishi, tarkibiy tuzilmasi va o'sishi "samarali talab"ga erishishning muhim omillari bo'lmog'i lozim. Soliqlar va qarzlar hisobidan davlat xarajatlarining o'sishi tadbirkorlik faoliyatini jonlantirishi va milliy daromadning ko'payishini ta'minlashi hamda ishsizlikka barham berishi mumkin. Bu maqsadga erishish uchun, muallifning fikricha, davlat fa-qat o'z xarajatlarining darajasini oshiribgina qolmasdan, balki shaxsiy va investitsion iste'molga ham o'z ta'sirini ko'rsatishi kerak.

J.M. Keyns soliqlar va ularning asosiy "psixologik qonun"ga ta'siri masalalariga alohida ahamiyat bergan. Ana shu "qonun"ga muvofiq, insonlar o'z iste'mollarini oshirib borishga moyildir. Lekin bu moyillik ular daromadlarining oshganchalik darajasida emas. Bu narsa, o'z navbatida, tovarlarga bo'lgan talab-

ning pasayib ketishiga va ishlab chiqarishning qisqarishiga olib keladi. Davlat ana shunday “qonun”ning paydo bo‘lishiga to‘sqinlik qilishi hamda soliq tushumlari, qarzlar hisobidan o‘z xarajatlarini oshirish yoki turli metodlar orqali xususiy investitsiyalarni rag‘batlantirish yo‘li bilan etmayotgan talabni to‘ldirishi kerak.

J. Keynes “Bandlikning umumiy nazariyasi, foiz va pullar” asarida (1936) ishlab chiqarishning pasayishi va ishsizlikning ortishi sabablarini tadqiq qildi. U bu sabablarni shaxsiy iste‘mol va mahsulot ishlab chiqarish uchun iste‘mol talabining etishmasligida ko‘rgan. Uning fikricha, bu kabi etishmovchilik daromad o‘sib borishi bilan foydali tovarlarga bo‘lgan talabning ortish sur‘ati pasayishi bilan bog‘liq: odamlarda “iste‘molga moyillik” kamayadi va “jamg‘arishga intilish” kuchayadi. J. Keynes ta’kidlashicha: “Asosiy psixologik qonun... shundan iboratki, daromadlari ortib borishi bilan odamlar o‘z iste‘molini oshirishga moyil bo‘ladi, lekin bu daromadlari o‘sib borayotgan darajada bo‘lmaydi”.

Keynsning fikricha, davlatning asosiy vazifasi daromadlar ko‘payishiga olib keladigan “samarali talab”ning yuqori hajmini ta’minlashdan iborat.

To‘rtinchi tamoyil: samarali talab siyosati milliy xo‘jalikni boshqarish uchun zarur bo‘lgan ilmiy makroiqtisodiy modellarga asoslanadi.

J. Keynes iqtisodiy nazariyaga yangi sifat berdi. Bu, xususan, narx tizimining o‘z-o‘zidan tartibga soluvchi rolining bu jarayonning sonini hisobga olmasdan, faqat nazariy tahlilga qaratilgan klassik siyosiy iqtisodning fonida sezilarli. Keynschilik milliy iqtisodiyotning ekonometrik tahlilida “birinchi sahifa”ni ochdi. Uning arsenalida eng muhim maMavzutik vositalar va texnikalar mavjud edi.

Birinchi marta umumlashtirilgan iqtisodiy qadriyatlar butun milliy iqtisodiyotni qamrab olgan holda qo‘llanila boshlandi. Mustaqil o‘zgaruvchanliklar aniqlandi, ular davlat tomonidan to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir qila olmaydilar (aholining iste‘mol qilish va to‘planish tendentsiyasi, foiz stavkasi va boshqalar). Mustaqil o‘zgaruvchilardan (ishsizlik miqdori, milliy daromad va boshqalar) ta’sir ko‘rsatadigan qarab o‘zgaruvchilar aniqlanadi.

Keyns ommaviy ishsizlikning muqarrarligini tan olmadi va milliy miqyosda

tartibga solinadigan milliy iqtisodiyotning mumkin va zarurligiga ishondi. U makroiqtisodiy o'zgaruvchanlarning umumiy miqdordagi miqdoriy aloqalarini - yalpi investitsiyalar va milliy daromadlarni o'rganib chiqdi; investitsiya va ish bilan ta'minlash; milliy daromad, iste'mol va jamg'arma; muomaladagi jami pul miqdori, narxlar darajasi, ish haqi, daromad va foizlar. Keynes mavjud bo'lgan iqtisodiy tizim ichida hukumat tomonidan nazorat qilinishi yoki boshqarilishi mumkin bo'lgan o'zgaruvchan narsalarni topishga harakat qildi. U tabiatan mumkin bo'lgan va iqtisodiy prognozlash uchun zarur bo'lgan "kutilgan toifalar" (kutilgan foyda, prognozda ishlab chiqarish narxlari, narxlarda kutilayotgan o'zgarishlar, pul mablag'lari, foizlar va boshqalar) dan keng foydalangan.

Shunday qilib, J.M. Keynes ishlab chiqarishning monopolla-shuvi sharoitida iqtisodiyotni tartibga solishga yo'naltirilgan va printsipial jihatidan yangi bo'lgan moliya nazariyasini ishlab chiq-qan. 1970 yillarga qadar sanoati taraqqiy etgan ko'pgina mamlakatlar moliyaviy siyosatining asosini tartibga solish keynscha nazariyaning boshlang'ich nuqtalari tashkil etdi.

3.4. Neokeynschilar nazariyalarining moliyaviy jihatlari

J.M. Keynsning izdoshlari o'tgan asrning 50-60-yillarida uning nazariyasiga dinamik elementni joriy etdilarki, bu narsa ularga iqtisodiy o'sish nazariyasini yaratishga imkon berdi. Bu nazariyada ko'pgina mamlakatlarning iqtisodchilari (AQShdan – A.Xansen, S.Xarris; Buyuk Britaniyadan – R.Xarrod, A.Ilersik, A.Pikok; Frantsiyadan – F.Perru; Germaniyadan – F.Neymark va boshqalar) tomonidan ishlab chiqilgan moliyaviy kontseptsiya muhim o'rin egallaydi. Ular fiskal antitsiklik nazariyaning yaratilishini nihoyasiga etkazdilar. Bu nazariyaning mohiyati balanslashtirilgan iqtisodiy taraqqiyot maqsadlari uchun davlat daromadlari va xarajatlaridagi o'zgarishlarga borib taqaladi.

Neokeynschilar samarali talabga erishishning usuli sifatida "defitsitli moliyalashtirish" g'oyasini himoya qildilar. Ular davlat qarzlarning o'sishini

inobatga olmagan (davlat qarzlarini o'sishi bilan hisoblashmagan) holda davlat katta xarajatlarining zarurligini isbotlab berdilar. Biroq xronik ahamiyat kasb etgan katta miqdordagi byudjet defitsitlari iqtisodchi-olimlarning ma'lum bir guruhini, shu jumladan, Stokgolm maktabi vakillarini (E.Lindal, G.Myrdal va boshqalar), byudjetga oid muammoni yangicha hal etishga majbur etdi. Bu maktab vakillari "byudjetni tsiklik balanslashtirish", ya'ni byudjet daromadlari va xarajatlarini iqtisodiy tsiklga moslashtirish nazariyasini taklif etdilar. Bu nazariyaga muvofiq iqtisodiy tanazzul paytida vujudga kelgan byudjet defitsitini davlat iqtisodiy o'sish davridagi ortiqchalar hisobidan qoplashi kerak. Ana shu tavsiyanomalarga rioya etgan holda bir necha kapitalistik mamlakatlarning hukumatlari tsiklik tartibga solishning maxsus pul fondlarini yaratdilar. Bu pul fondlarining mablag'lari iqtisodiyotning o'sishi davrida to'ldirilgan va ishlab chiqarishning iqtisodiy qisqarishi davrlarida esa ulardan foydalanilgan.

Xo'jalikni rag'batlantirish va uni tartibga solish uchun davlat byudjetidan faolroq foydalanish borasidagi neokeynschilarning talablari "tizilgan byudjet stabilizatorlari" nazariyasida o'z aksini yanada yaqqolroq topdi. Bu nazariyaning asosida "solih stabilizatorlari" to'g'risidagi keynscha qarashlar yotgan edi. J.M. Keynsning fikricha, "solih stabilizatorlari" tsiklik tebranishlarni tartibga solib, ularni biroz yumshatib va ularda ma'lum bir o'zgaruvchanlikni ta'minlab, avtomatik tarzda amal qilishi kerak edi. Neokeynschilar uni "boshqariluvchan stabilizatorlar" bilan, ya'ni yangi iqtisodiy sharoitlarga muvofiq ravishda davlatning doimo o'zgarib turadigan solih tadbirlari bilan to'ldiradilar.

Ikkinchi Jahon urushidan keyingi yillarda yangi keynschilarning nazariyalari bilan bir qatorda davlat tomonidan tartibga solishni cheklash orqali erkin tadbirkorlik g'oyalarini targ'ib qiluvchi yangi mumtoz nazariyalar ham jonlandi. Yangi mumtoz maktabning nazariyotchilari (AQShda R.Slou, J.Kenrik; Buyuk Britaniyada – A.Robbins, J.Mid) iqtisodiyotga davlatning aralashmasligi asosiy printsipini himoya qilib, bir vaqtning o'zida maorif va fanga sarf qilinadigan xarajatlar salmog'ini oshirish orqali ularning tarkibiy tuzilmasini o'zgartirib, davlat

xarajatlari umumiy hajmining qisqartirilishini yoqlab chiqdilar. Shuningdek, “inson kapitaliga investitsiyalar”ga alohida e’tibor qaratildi. Bir vaqtning o‘zida, soliqlarning darajasini pasaytirish taklif etildi va defitsitsiz byudjetga erishilishi talab qilindi.

Takror ishlab chiqarish sharoitlarining yomonlashuvi va inflyatsiya tendentsiyalarining kuchayishi bilan iqtisodiy qiyinchiliklar uchun javobgarlik yuklatilgan keynschilik va yangi keynschilik qoidalarini tanqid qilish ham kuchaya bordi. Ana shunday murakkab iqtisodiy vaziyatda yangi mumtoz maktabdan “taklif iqtisodiyoti” nazariyasini ishlab chiquvchi yangi konservativ yo‘nalish (AQShda – G.Steyn, M.Ueydenbaum; Buyuk Britaniyada – J.Xau, A.Uolters) ajralib chiqdi. Bu yo‘nalishning moliyaviy kontseptsiyasi iqtisodiy o‘shishning jamg‘armalar va jamg‘arma bilan belgilanishiga asoslanadi. Davlat soliq tizimi orqali mamlakatda investitsiyalarning etarliligini ta’minlash uchun jamg‘armalarni shakllantirishda etarli shart-sharoitlarni yaratishi kerak. Davlat va uning moliya tizimiga ilmiy-texnik taraqqiyotni rag‘batlantirish vazifasi yuklatildi. Moliyaga iqtisodiy o‘shishni uzoq muddatli rag‘batlantirishni ta’minlash biriktirildi. Umumiy tarzda, bu jarayonlarda davlatning ishtiroki minimallashtirildi. Bu nazariya mualliflarining ayrimlari davlatga “kechki qorovul va politsiyachi” funktsiyalarini berish bilan cheklanishni taklif etdi.

Boshqa nazariyalar bilan bir qatorda “taklif iqtisodiyoti” nazariyasida soliqlarga faxriy o‘rin ajratilgan. Uning vakillari – soliqlarni qisqartirish tarafdori. Biroq soliqlarni antitsiklik kon’yunkturaviy tartibga solishning vositasi sifatida qaragan keynschilardan farqli o‘laroq, ular jamg‘armalar va investitsiyalarning yuqori darajasini qo‘llab-quvvatlash uchun soliq undirmalarining darajasini pasaytirishni talab etdilar.

Amerikalik iqtisodchi A.Lefferning soliq kontseptsiyasi ham keng tarqaldi. U, grafik model asosida soliqlarning yuqori stavkalari iqtisodiy o‘shishning sur’atlarini pasaytiradi, degan xulosaga keldi. Bu olimning tavsiyalari 1980-1990

yillarda dunyoning ko'pgina mamlakatlarida amalga oshirilgan soliq islohotlarining negizini tashkil qildi.

3.5. Yangi klassik nazariyalarning moliyaviy jihatlari

Yangi mumtoz maktab vakillari nazariyalarining ma'lum darajada rivojlangan bo'lishiga qaramasdan keynschilar ta'limoti yangi sharoitlarga muvofiq rivojlanishda davom etmoqda. 1970 - yillarda postkeynschilar yo'nalishi shakllandiki, uning yirik namoyandalari qatoriga AQShda X.Minskiy, R.Klauer, Buyuk Britaniyada – N.Kaldor, G.Shekl va boshqalarni kiritish mumkin. Bu yo'nalish ham yangi keynschilarning va ham yangi maktab vakillarining asosiy qoidalarini tanqid ostiga oldi. Postkeynschilar nazariyasining asosini hamon moliya mexanizmi yordamida davlat aralashuvini kengaytirish g'oyasi yot-moqda. Moliyaviy siyosat asosiy siyosatga aylanmog'i va u monopoliyalar faoliyatini cheklashga hamda harbiy xarajatlarni qisqartirishga yo'naltirilgan bo'lmog'i lozim. "Daromadlar siyosati"da ular sotsial islohotlarni amalga oshirish va sotsial muammolarni hal etish tarafdorlari sifatida maydonga chiqmoqdalar. Ularning fikricha, eng yaxshi soliqqa tortish metodi bu xarajatlarni soliqqa tortishdir. Ingliz tadqiqotchisi N.Kaldor daromad solig'ini iste'mol solig'i bilan almashtirish g'oyasini rivojlantiradi. U iste'mol solig'ini shaxsiy xarajatlarni qondirishga sarflanadigan daromadlarning bir qismini soliqqa tortish sifatida talqin qiladi. Uning nazarida, bu chora jamg'arishni rag'batlantirishi va inflyatsiya darajasini pasaytirishi mumkin.

N.Kaldorning fikri G'arb olimlari tomonidan keng qo'llab-quvvatlanildi. Ular ham soliq tizimini xarajatlardan olinadigan yagona soliqqacha soddalashtirish tarafdori bo'lib, fuqarolar-ning faqat iste'mol xarajatlari soliqqa tortilishi kerak.

XX yuz yillikning oxiri va XXI yuz yillikning boshlarida iqtisod ilmi, yaxlit holda bozor tizimini, biznes qonunlarini, iqtisodiyotning har qanday sohasidagi

amaliy faoliyatni afzal ko'rmogda. Bir vaqtning o'zida esa, amerikalik mashhur olimlar K.R. Makkonnell va S.L. Bryular o'zlarining "Ekonomiks. Printsipalar, muammolar, siyosat" asarida yozganlaridek, moddiy ehtiyojlar cheklanmagan, resurslar esa (kapital, er, mehnat, tadbirkorlik qobiliyati va boshqalar) aksincha, cheklangan. Shuning uchun ham, iqtisodiyot taraqqiyotining turli davrlarida uning darajasi turlicha bo'lishiga qaramasdan iqtisodiy jarayonlarni tartibga solish doimiy ravishda talab qilinadi. Yuqoridagi har ikkala muallif taklifga yo'naltirilgan fiskal siyosatni qo'llab-quvvatlaydilar. Fiskal siyosat esa jami talabga va soliqlarni o'zgartirish orqali esa taklifga ham ta'sir ko'rsatadi. Byudjetdan transfert to'lovlari va soliq tizimi, bu olimlar fikricha, turli iqtisodiy vaziyatlarda talab qilingan muvozanatni ta'minlashi mumkin.

Xorijiy mamlakatlarning zamonaviy moliya fanida, turli maktablar o'rtasida doimiy ravishda munozaralar va farqlanuvchi fikrlar bo'lishiga qaramasdan, konvergentsiya jarayoni kuzatilmoqda. Masalan, keynschilar nazariyasida qarashlar yangi mumtoz maktab vakillarining qarashlariga va yangi mumtoz nazariyalar esa keynschilar nazariyalaridagi qarashlarga kirib bormoqda. Bu, eng avvalo, barcha nazariyalarda mavjud bo'lgan moliya-kredit-pul mexanizmiga tegishlidir. Barcha nazariyalar mamlakatning xo'jalik hayotiga ta'sir ko'rsatish uchun bu instrumentlarni tadqiq etish zarur ekanligini bir ovozdan tan oladilar, so'zsiz e'tirof etadilar. Holbuki, bunday ta'sir choralari, ulardan foydalanish instrumentlari va vaqtlari bir-biriga mos tushmasligi mumkin.

Xorijiy mualliflar moliyaviy kontseptsiyalarining tahlili quyidagi yakuniy xulosalar chiqarishga imkon beradi:

- moliya sohasidagi qarashlar tizimi umumiy iqtisodiy nazariyaning ma'lum bir qismi hisoblanadi, ular moliya fanini boyitadi va rivojlantiradi;
- moliyaviy kontseptsiyalarning vujudga kelishi mamlakat makro va mikro iqtisodiyotining talablariga javob reaksiyasidir yoki ma'lum hukmron sotsial guruhlar buyurtmasining bajarilishidir;

- xorijiy olimlarning progressiv moliyaviy g'oyalari iqtisodiy o'sishning etarli yuqori darajasini ta'minlab, insonning turli-tuman ehtiyojlarini qondirishda jamiyatga yordam beradi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Turli davr va iqtisodiy maktablar namoyandalarining davlat moliyasiga oid nazariyalarining asosiy yo'nalishlari nimalardan iborat?

2. Siyosiy iqtisod klassiklari konsepsiyalarining moliyaviy jihatlari nimalardan iborat?

3. Keyns moliyaviy konsepsiyasining asosiy g'oyasi nimalarni o'z ichiga qamrab olgan?

4. Neokeynschilar nazariyalarining moliyaviy jihatlari nimalarni o'z ichiga qamrab olgan?

5. Yangi klassik nazariyalarning moliyaviy jihatlari nimalardan iborat?

Mavzu yuzasidan topshiriqlar

1. Turli davr olimlarining davlat moliyasini shakllanishi va rivojlanishiga oid nazariyalarining asosiy yo'nalishini qamrab oluvchi sistemali jadvalni shakllantiring

2. Turli davr olimlarining davlat moliyasi to'g'risidagi ilmiy va nazariy qarashlari o'rtasidagi farqlar va ularning evolyutsiyasiga oid sxema va chizmalarni tuzing

3. Mamlakatimizda davlat moliyasi to'g'risidagi nazariyalarning rivojlanishi to'g'risidagi evolyutsion chizmalarni shakllantiring.

4-BOB. DAVLAT MOLIYASI TIZIMI

4.1. Davlat moliyasi tizimi, uning tarkibi va tuzilishi

Davlat moliyasi — davlat ixtiyorida pul jamg‘armalarining tashkil etilishi, taqsimlanishi va sarflanishi sohasidagi moliyaviy munosabatlar. Davlat moliyasining mablag‘lari umummilliy manfaatlar yo‘lida sarflanadi, davlatning funksiyalarini bajarishga xizmat qiladi. Davlat moliyasi pul jamg‘armalari, moliya mexanizmi, davlatning moliyaviy institutlari (idoralari) va moliya siyosatini o‘zida mujassamlashtiradi. Davlat moliyasi tarkiban davlat byudjeti, mahalliy (munitsipal) byudjetlar, davlat korxonalarining moliyasi (ularning byudjeti), hukumatga qarashli maxsus jamg‘armalar, davlat krediti (davlat qarz olgan va qarzga beradigan vositalari) kabi turlarga bulinadi.

Birinchi marta “Davlat moliyasi” atamasi 16-asrda Fransiyada ishlatila boshladi. O‘sha davrda Davlat moliyasi turli soliqlar tarzida maydonga keldi. Yirik davlatlarning vujudga kelishi va ular harajatlarining ortib borishi bilan nakd pulga ehtiyoj o‘tdi, natijada xalqdan olinadigan soliqlar, asosan, pul shaklida yig‘ib olinadigan bo‘ldi, majburiy soliqlar va zayomlar davlat zayomlari bilan almashindi. Buning oqibatida Davlat moliyasining murakkab tizimi vujudga keldi.

Hozirgi vaqtda davlatning iqtisodiy va moliyaviy siyosatini amalga oshirishda Davlat moliyasi katta ahamiyatga ega. U xalqning moddiy va manaviy turmush farovonligini oshirish, davlat organlarini mablag‘ bilan taminlash, mamlakat iqtisodiyotini o‘stirish, xalq xo‘jaligini, ijtimoiy sohani moliyalashtirish, iqtisodiyotni investitsiyalash, aholini ijtimoiy himoya qilish, milliy xavfsizlikni taminlash, davlatni idora qilish va boshqarishda etakchi vosita hisoblanadi. Mavjud barcha korxonalar va xalq xo‘jaligi tarmoqlari moliyasi Davlat moliyasi va moliya tizimi zaxiralarining asosiy manbaidir.

“Davlat moliyasi tizimi” atamasiga murojaat qilishdan avval “tizim” degan tushunchaga oydinlik kiritaylik. Turli lug‘atlarda “tizim” so‘ziga “vazifasi

jihatidan bir turdagi tashkilotlar yig'indisi, yoki tashkiliy jihatdan birlashtirilgan muassasalar yig'indisi, yoki ijtimoiy tuzum shakli" deb ta'riflar berilgan.

Moliya tizimi ko'proq "moliyaviy tashkilotlar yig'indisi", "turli xil moliyaviy munosabatlar yig'indisi", "moliyaviy bozorlar yig'indisi" sifatida qaraladi. Lekin bu ta'riflar vazifa "jihatidan umumiy bo'lgan va tashkiliy jihatdan yaxlit birlikka uyushgan" degan majburiy talablarga javob bermaydi.

Yuqoridagi bobda ta'kidlanganidek, moliya iqtisodiy-ijtimoiy munosabatlarni aks ettiradi, bu munosabatlar turli shaklda namoyon bo'ladi va o'ziga xos xususiyatlarga ega. Masalan, korxonalarda foydaning shakllanishi va ishlatilishi, davlatning qo'lida soliqlar va boshqa tushumlar evaziga pul fondlarining to'planishi va taqsimlanishi, aholi daromadlarining shakllanishi va ishlatilishi – bularning barchasi moliyaviy munosabatlarning namoyon bo'lish shakllaridir. Lekin bu munosabatlarni o'ziga xos xususiyatlariga ko'ra ma'lum bir *sohalar* bo'yicha guruhlash mumkin. Moliyaviy munosabatlarning har bir sohasi esa qator bo'g'inlardan iborat.

Davlat boshqaruvining turli pog'onalarida (markaziy va mahalliy darajada) hamda xo'jalik yuritishning turli sohalarida (ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, ishlar bajarish) sodir bo'ladigan ko'pqirrali moliyaviy munosabatlarning sohaları va bo'g'inlari yig'indisi mamlakat moliya tizimini tashkil qiladi.

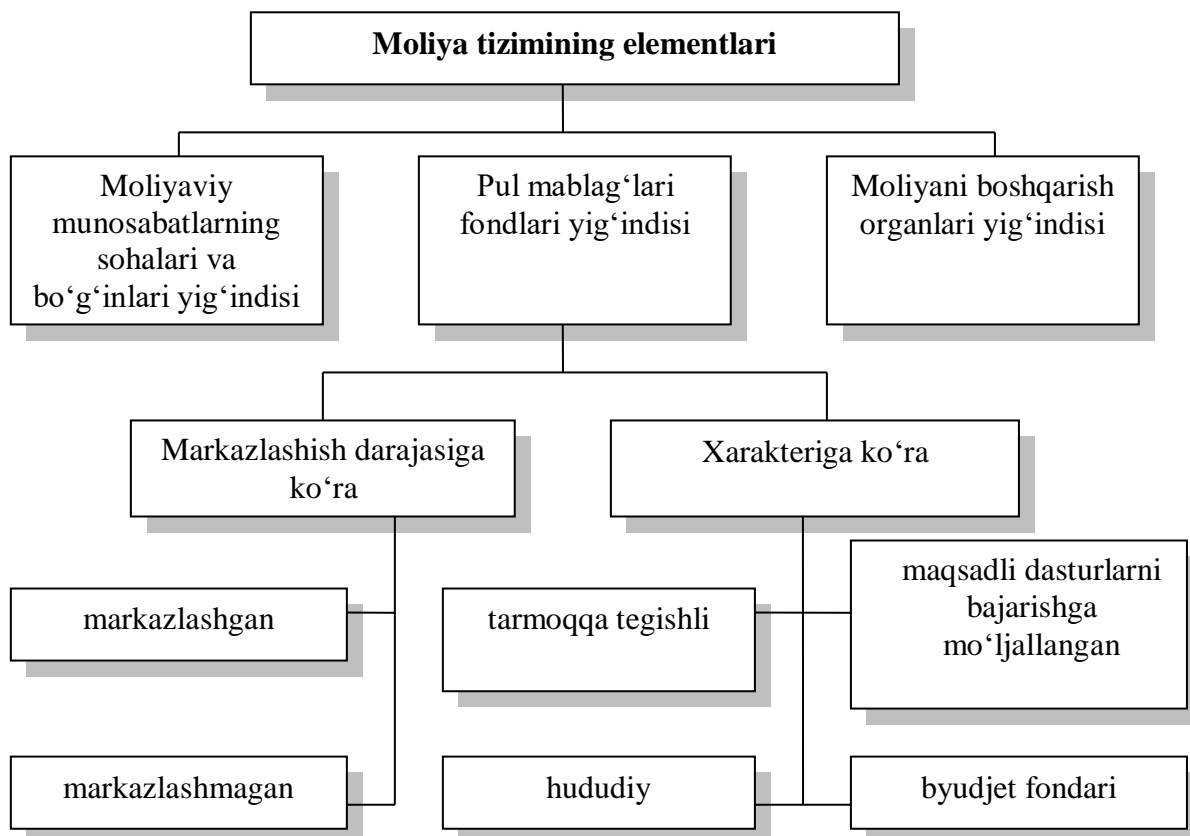
Bir turdagi iqtisodiy munosabatlarning murakkab tizimini tashkil qilar ekan, moliya tizimi quyidagi o'zaro bog'liq *elementlardan* iborat:

- moliyaviy munosabatlarning sohaları va bo'g'inlari yig'indisi;
- har bir bo'g'inning ichida tuziladigan pul mablag'lari fondlari yig'indisi;
- moliyani boshqarish organlari yig'indisi (4.1-rasm).

Moliya tizimining muhim elementlaridan biri moliyaviy munosabatlarning sohaları va bo'g'inlari yig'indisidir. Bu munosabatlar bir-biridan farq qiladi, lekin shu bilan birga, ular bir qator umumiy xususiyatlarga egaki, bu holat ularni alohida guruhlarga (bo'g'inlarga) birlashtirish imkonini beradi.

Iqtisodiy sub'yektlar *daromadlarining shakllanish usullariga ko'ra* moliya tizimi quyidagi bo'g'inlardan iborat:

- davlat (yoki markazlashgan) moliyasi;
- xo'jalik sub'yektlari va uy xo'jaliklari (yoki markazlashmagan) moliyasi.

4.1-rasm. Moliya tizimining elementlari

Davlat moliyasi (markazlashgan moliya) deganda yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni to'lash asosida tuziladigan pul mablag'lari fondlarining shakllanishi va ishlatilishi yuzasidan kelib chiqadigan moliyaviy munosabatlar tushuniladi. Bu munosabatlar asosida davlat byudjeti, davlatning byudjetdan tashqari maqsadli fondlari kabilar shakllanadi. Ularning mablag'lari ta'lim (maktabgacha ta'lim muassasalari, umumta'lim maktablari, kasb-hunar kollejlari, oliy o'quv yurtlari va shu kabilar), sog'liqni saqlash (davlatga qarashli turli davolash-profilaktika muassasalari), aholini ijtimoiy himoya qilish tadbirlari (turli nafaqalarni to'lash, ijtimoiy yordam ko'rsatish), ijtimoiy ta'minot (pensiya ta'minoti, bolalar va qariyalar uylarini saqlash), davlat

hokimiyati va boshqaruvi organlarini saqlash va boshqa shu kabi davlat ahamiyatidagi tadbirlarni moliyalashtirishga safarbar qilinadi.

Markazlashmagan moliya xo'jalik sub'yektlari va uy xo'jaliklariga tegishli pul fondlarini shakllantirish va ishlatish bilan bog'liq moliyaviy munosabatlarni aks ettiradi. Bu sub'yektlarning ixtiyorida barcha majburiy to'lovlarni to'lab bo'lgandan keyin qolgan daromad(foйда)dan ishlab chiqarish ehtiyojlarini hamda xodimlarning ijtimoiy va shaxsiy ehtiyojlarini qondirishga mo'ljallangan turli xil fondlar tuziladi. Bu fondlarning mablag'lari asosiy vositalar va aylanma mablag'larni to'ldirishga, yangi texnika va texnologiyalarni o'zlashtirish va joriy etishga, xodimlarni moddiy rag'batlantirishga va shu kabi markazlashmagan tadbirlarni moliyalashtirishga safarbar qilinadi. Yuqorida bayon qilinganlar asosida shuni xulosa qilish mumkinki, davlatning ixtiyorida (davlat byudjeti va davlatning maqsadli fondlarida) markazlashgan tarzda shakllangan moliyaviy resurslar *markazlashgan fondlarni*, xo'jalik sub'yektlari tasarrufida shakllangan resurslar esa *markazlashmagan fondlarni* tashkil qiladi.

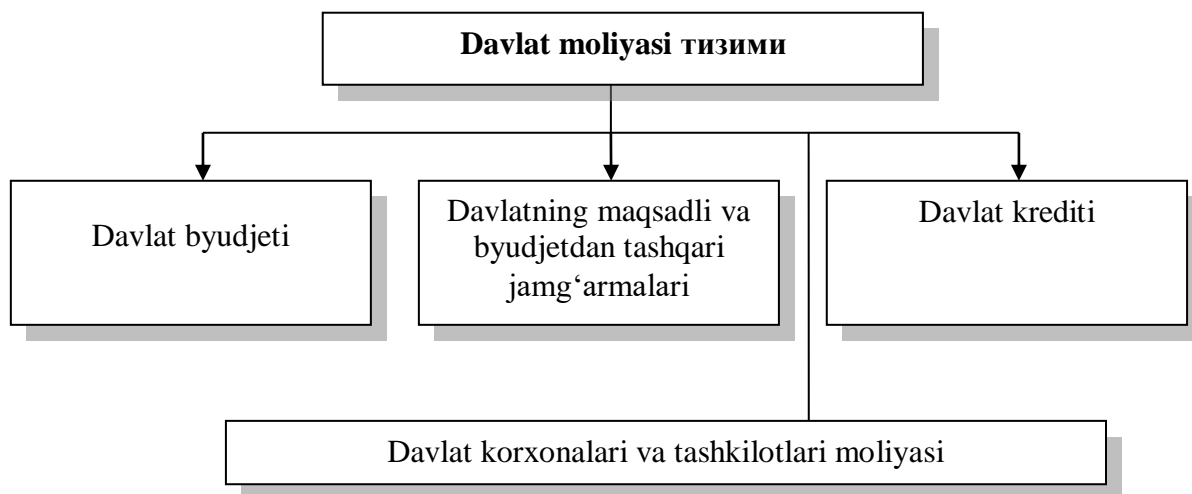
Shunday qilib, *moliyaviy resurslarni shakllantirish va ishlatish mexanizmiga ko'ra* moliya tizimining uchta muhim *sohasini* ajratib ko'rsatish mumkin:

- davlat moliyasi;
- korxonalar, tashkilotlar va muassasalardan iborat bo'lgan xo'jalik sub'yektlari moliyasi;
- uy xo'jaliklari moliyasi.

Davlat moliyasi tizimining tarkibiy tuzilishini quyidagicha tasvirlash mumkin (4.2-rasm):

Iqtisodiy mazmuniga ko'ra davlat moliyasi – davlatning va uning mulkidagi davlat korxonalarining ixtiyorida moliyaviy resurslarning shakllanishi va kengaytirilgan takror ishlab chiqarish, jamiyat a'zolarining ortib borayotgan ijtimoiy-madaniy ehtiyojlarini qondirish, mamlakat mudofaasi va davlat boshqaruvini ta'minlash bo'yicha xarajatlarning amalga oshirilishi bilan bog'liq

boʻlgan, yalpi ichki maxsulotning qiymatini taqsimlash va qayta taqsimlash asosida sodir boʻladigan pul munosabatlari yigʻindisidir.

4.2-rasm. Davlat moliya tizimining tarkibiy tuzilishi

Davlat moliyasi sohasida sodir boʻladigan pul munosabatlarning sub'yektlari boʻlib davlat (hokimiyatning tegishli organlari timsolida), yuridik shaxslar (korxonalar, tashkilotlar, birlashmalar, muassasalar timsolida) va jismoniy shaxslar (aholi) ishtirok etadilar.

Davlat moliyasining iqtisodiy mazmuni bir xil emas: uning tarkibida alohida boʻgʻinlarni ajratib koʻrsatish mumkin, ularning har biri oʻziga xos funktsiyalarni bajaradi. Davlat moliyasining tarkibiga quyidagilar kiradi: davlat byudjeti; davlatning byudjetdan tashqari maqsadli fondlari; davlat krediti; davlat korxonalarini moliyasi. Har bir boʻgʻinning turlicha funktsional tayinlanishga ega ekanligidan foydalanib, davlat keng koʻlamli iqtisodiy va ijtimoiy xizmatlarni koʻrsatadi, tarmoq va hududiy muammolarni xal qiladi.

4.2. Davlat moliyasi tarkibida uning boʻgʻinlarining tutgan oʻrni va ahamiyati

Davlat moliyasining bosh va markaziy boʻgʻini davlat byudjetidir. Davlat byudjeti – davlatning markazlashgan pul fondi boʻlib, asosan yuridik va jismoniy

shaxslarning soliqlari va majburiy to'lovlari evaziga shakllanadi va davlatning turli vazifalari va funksiyalarini moliyaviy ta'minlashga yo'naltiriladi.

Davlat byudjeti davlatning qonun kuchiga ega bo'lgan asosiy moliyaviy rejasi hisoblanadi. Byudjet hokimiyatning qonun chiqaruvchi organi tomonidan tasdiqlanadi.

Davlat moliyasining muhim bo'g'inlaridan yana biri – *davlatning byudjetdan tashqari maqsadli jamg'armalari* bo'lib, ular jamiyatning ayrim ehtiyojlarini mablag' bilan ta'minlash maqsadida davlat tomonidan jalb qilingan moliyaviy resurslarni taqsimlash va ishlatish shakli hisoblanadi. Bu fondlarning asosiy tayinlanishi maxsus maqsadli ajratmalar va boshqa qator manbalar hisobidan davlatning aniq maqsadli tadbirlarini moliyalashtirishdan iborat.

Byudjetdan tashqari maqsadli fondlarning turlari, maqsadli tayinlanishi, ularga egalik qilish huquqi, amal qilish davomiyligi turlicha bo'lishi mumkin. U yoki bu fondni tuzish to'g'risida qaror qabul qilishda davlat va jamiyat taraqqiyoti oldida turgan vazifalarning ustuvorligi muhim ahamiyatga ega.

Davlat byudjeti tarkibida konsolidatsiyalashgan fondlar davlat maqsadli jamg'armalari deb ataladi. Bu fondlarning xususiyati shundaki, davlat byudjetida defitsit yuzaga kelganda ularning ijobiy qoldig'i byudjet defitsitini qoplashga safarbar etilishi mumkin. Shuningdek, byudjetdan tashqari fondlarning joriy faoliyatida kassaviy uzilishlar bo'lgan hollarda davlat byudjetidan byudjet dotatsiyalari berilishi yoki boshqa shakldagi moliyaviy yordam ko'rsatilishi mumkin.

Davlat krediti – davlat bilan (uning hokimiyat va ijroiya organlari timsolida) yuridik va jismoniy shaxslar, xorijiy davlatlar, xalqaro moliya-kredit tashkilotlari o'rtasidagi muddatlilik, qaytishlilik va to'lovlilik asosida pul mablag'larining harakati bilan bog'liq iqtisodiy munosabatlar yig'indisidir. Bu munosabatlarda davlat qarz oluvchi, qarz beruvchi (kreditor) yoki olingan (berilgan) qarzlilar bo'yicha garant (kafil) sifatida ishtirok etadi.

Davlat korxonalari moliyasi davlat moliyasining o'ziga xos bo'g'ini bo'lib, bunda u YaIMning birlamchi taqsimotida bevosita ishtirok etadi. Davlat korxonasi ustav kapitalining shakllanishida byudjet mablag'lari, boshqa davlat korxonalarining badallari, markazlashgan fondlar va vazirliklar, mahkamalar, uyushmalar qoshida tuziladigan rezervlari asosiy moliyaviy manba bo'lib xizmat qiladi.

Mamlakatning moliya tizimida davlat byudjeti markaziy o'rin egallaydi. Markazlashtirilgan pul fondini shakllantirish orqali davlatning qo'lida katta hajmdagi moliyaviy resurslar to'planadi va ular umumdavlat ehtiyojlarini qondirishga sarf etiladi. Davlat byudjeti umumdavlat manfaatlarini inobatga olgan holda ustuvor yo'nalishlar uchun moliyaviy resurslarni jamlashda asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Ustuvor yo'nalishlar uchun davlat byudjeti yordamida moliyaviy resurslarni jamlash bir necha usullar yordamida amalga oshirilishi mumkin. Ayrim hollarda iqtisodiyot yetakchi tarmoqlarining jadal sur'atlar bilan rivojlanishini ta'minlash maqsadida byudjet ajratmalarining hajmi oshiriladi. Boshqa hollarda esa, o'sha sektorlardan mablag'larni davlat byudjetiga olishda qulay sharoit yaratiladi.

Davlat byudjeti iqtisodiyotning alohida tarmoqlari rivojlanishida asosiy manba rolini ham o'ynashi mumkin. Masalan, ilmiy-texnika taraqqiyoti asosida milliy iqtisodiyotda yangi tarmoq vujudga kelayotgan bo'lsa, uning paydo bo'lishini hozirgi sharoitda byudjetdan moliyalashtirishsiz tasavvur etib bo'lmaydi.

Faoliyat ko'rsatayotgan subyektlarning moliyaviy barqarorligini ta'minlashda byudjet katta ahamiyat kasb etadi. Turli obyektiv va subyektiv omillarning ta'siri ostida ayrim subyektlarning o'z moliyaviy resurslari ularning sog'lom faoliyat ko'rsatishi uchun yetarli bo'lmay qolganda chetdan mablag' jalb qilishga ehtiyoj tug'iladi. Bunday sharoitda davlat byudjeti tartibga soluvchi manba sifatida maydonga chiqishi mumkin. Albatta, bunday hollarning barchasida davlat byudjeti mablag'lari subyektlarning o'z manbalari, tarmoq ichidagi

resurslar, bank kreditlaridan so'ng oxirgi tartibga soluvchi manba sifatida foydalaniladi.

Subyektlar faoliyatini moliyaviy resurslar bilan ta'minlashda davlat byudjetining tartibga soluvchi roli quyidagi ko'rinishda bo'lishi mumkin:

– moliyaviy resurslarga bo'lgan yangi talabni kelgusi byudjet yilida byudjetning xarajatlari tarkibiga kiritish;

– moliyaviy resurslarga bo'lgan qo'shimcha ehtiyojni mavjud byudjet resurslarini bir obyektidan ikkinchisiga o'tkazish yo'li bilan qondirish. Bunday imkoniyatning mavjudligi amaliyotda ayrim subyektlarning o'zlariga taqdim etilgan moliyaviy resurslarni to'liq o'zlashtirishning uddasidan chiqa olmasligi bilan izohlanadi;

– qo'shimcha ehtiyojni hukumatning zaxira fondlari hisobidan qoplash va boshqalar.

Davlat byudjeti milliy iqtisodiyot korxonalarini texnika vositalari bilan qaytaqurollantirishda alohida ahamiyatga ega. Byudjetdan iqtisodiyotga qilinayotgan xarajatlar va markazlashtirilgan investitsiyalarni moliyalashtirish, eng avvalo, ana shu maqsadlarga xizmat qiladi. Ayniqsa, ijtimoiy soha (ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat va sport, fan, ijtimoiy ta'minot) xarajatlarini moliyalashtirish, oilalarga ijtimoiy nafaqa berish, davlat hokimiyati organlari, boshqaruv va sud organlarini saqlash, fuqarolarning o'z-o'zini boshqarish organlarini moliyalashtirish, mamlakatning mudofaa qobiliyatini mustahkamlash kabi vazifalarning o'z vaqtida bajarilishini ta'minlashda davlat byudjetining ahamiyati beqiyosdir.

Notijorat faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlar va muassasalar moliyasi xo'jalik subyektlari moliyasining muhim bo'g'inlaridan biridir. Ularning asosiy faoliyati tijorat foydasini olishga emas, balki jamiyat a'zolarining turli-tuman ijtimoiy (ijtimoiy-madaniy, ma'naviy-ma'rifiy va boshqa) ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan bo'ladi. Bu tashkilotlar o'zining notijorat faoliyatini amalga oshirish chog'ida tijorat faoliyati bilan ham shug'ullanishi mumkin, lekin aksariyat

hollarda ushbu faoliyatdan olingan daromadlar ularning nizom faoliyatini to'laqonli bajarishga yo'naltiriladi. Ularga ijtimoiy-madaniy sohaning keng tarmoqli muassasalari (bolalar bog'chalari, umumta'lim maktablari, poliklinikalar, qishloq vrachlik punktlari, bolalar va nogironlar uylari), turli darajadagi davlat boshqaruvi organlari, milliy xavfsizlik, ichki ishlar, jamoat tartibini saqlash muassasa va tashkilotlari, ijtimoiy himoya va ijtimoiy ta'minot organlari kiradi. Odatda bu tashkilotlarning aksariyati davlat tomonidan kafolatlangan xizmatlarni ko'rsatadi (bu xizmatlar jamiyatga bepul ko'rsatiladi), bu esa ular moliyasining xususiyatlarini belgilab beradi, ya'ni ular moliyaviy resurslari manbalari ichida davlat mablag'lari (davlat byudjeti va davlat maqsadli fondlari) asosiy o'rinni egallaydi. Lekin bozor sharoitida notijorat tashkilotlari moliyaviy resurslarining manbalari nobyudjet va nodavlat manbalar (pullik xizmatlar ko'rsatish, bino va inshootlar ijarasidan tushumlar, homiylik va hayriya yordamlari, imtiyozli kreditlar, grantlar va boshqalar) evaziga kengayib bormoqda.

Jamoat tashkilotlari moliyasi siyosat, iqtisodiyot, ijtimoiy taraqqiyot, fan, madaniyat, din, ekologiya va hayotning boshqa sohalarida o'z huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini hamkorlikda amalga oshirish maqsadida fuqarolarning erkin birlashishi asosida tashkil topgan ixtiyoriy tuzilmalar - jamoat birlashmalari moliyasidir. Jamoat tashkilotlariga kasaba uyushmalari, siyosiy partiyalar, ommaviy harakatlar, olimlar jamiyatlari, ayollar, yoshlar va bolalar tashkilotlari, faxriylar va nogironlar jamiyatlari, ilmiy, texnikaviy, madaniy-ma'rifiy, jismoniy tarbiya va sport jamiyatlari, ijodiy uyushmalar, turli maqsadlardagi jamg'armalar, diniy tashkilotlar va fuqarolarning boshqa birlashmalari kiradi.

Jamoat tashkilotlari moliyasining o'ziga xos xususiyati shundaki, ular moliyaviy resurslarining shakllanish manbalari bo'lib jamiyat a'zolarining a'zolik badallari, ta'sischilar tomonidan bir martalik yoki muntazam tushadigan tushumlar, fuqarolarning ixtiyoriy pullik va mulkiy badallari va ehsonlari, tadbirkorlik faoliyatidan olingan daromadlar (foyda), qonunchilikda ko'zda tutilgan hollerda

davlat byudjeti mablag‘lari (masalan, siyosiy partiyalarga, ijtimoiy harakatlarga moliyaviy yordamlar) xizmat qiladi, moliyaviy resurslarining ishlatish yo‘nalishlari esa jamoat tashkilotlarining nizomlari bilan belgilab qo‘yilgan maqsad va vazifalarni bajarishni ko‘zda tutuvchi nizom faoliyatidir.

4.3.Davlat moliyasi bo‘g‘inlarining o‘zaro bog‘liqligi

Mamlakatning moliya tizimida davlat byudjeti markaziy o‘rin egallaydi. Markazlashtirilgan pul fondini shakllantirish orqali davlatning qo‘lida katta hajmdagi moliyaviy resurslar to‘planadi va ular umumdavlat ehtiyojlarini qondirishga sarf etiladi. Davlat byudjeti umumdavlat manfaatlarini inobatga olgan holda iqtisodiyot va ijtimoiy rivojlanishning ustuvor yo‘nalishlari uchun moliyaviy resurslarni jamlashda asosiy vosita bo‘lib xizmat qiladi. Ustuvor yo‘nalishlar uchun davlatbyudjetiyordamida moliyaviy resurslarni jamlash bir necha usullar yordamida amalga oshirilishi mumkin. Ayrim hollarda iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini jadal sur‘atlar bilan rivojlanishini ta‘minlash maqsadida byudjet ajratmalarining hajmi oshiriladi. Boshqa hollarda esa, o‘sha sektorlardan mablag‘larni davlat byudjetiga olishda qulay sharoit yaratiladi.

Davlat byudjeti iqtisodiyotning alohida tarmoqlarining rivojlanishida asosiy manba rolini ham o‘ynashi mumkin. Masalan, ilmiy-texnika taraqqiyoti asosida milliy iqtisodiyotda yangi tarmoq vujudga kelayotgan bo‘lsa, uning paydo bo‘lishini hozirgi sharoitda byudjetdan moliyalashtirishsiz tasavvur etib bo‘lmaydi.

Faoliyat ko‘rsatayotgan subyektlarning moliyaviy barqarorligini ta‘minlashda byudjet katta ahamiyat kasb etadi. Turli obyektiv va subyektiv omillarning ta‘siri ostida ayrim subyektlarning o‘z moliyaviy resurslari ularning sog‘lom faoliyat ko‘rsatishi uchun yetarli bo‘lmay qolganda chetdan mablag‘ jalb qilishga ehtiyoj tug‘iladi. Bunday sharoitda davlat byudjeti tartibga soluvchi manba sifatida maydonga chiqishi mumkin. Albatta, bunday hollarning barchasida davlat byudjeti mablag‘laridan iqtisodiy subyektlarning o‘z manbalari, tarmoq

ichidagi resurslar, bank kreditlaridan so'ng oxirgi tartibga soluvchi manba sifatida foydalaniladi.

Iqtisodiy subyektlar faoliyatini moliyaviy resurslar bilan ta'minlashda davlat byudjetining tartibga soluvchi roli quyidagi ko'rinishda bo'lishi mumkin:

– moliyaviy resurslarga bo'lgan yangi talabni kelgusi byudjet yilida byudjetning xarajatlari tarkibiga kiritish;

– moliyaviy resurslarga bo'lgan qo'shimcha ehtiyojni mavjud byudjet resurslarini bir obyektidan ikkinchisiga o'tkazish yo'li bilan qondirish. Bunday imkoniyatning mavjudligi amaliyotda ayrim subyektlarning o'zlariga taqdim etilgan moliyaviy resurslarni to'liq o'zlashtirishning uddasidan chiqa olmasligi bilan izohlanadi;

– qo'shimcha ehtiyojni hukumatning zaxira fondlari hisobidan qoplash va boshqalar.

Davlat byudjeti milliy iqtisodiyot korxonalarini texnika vositalari bilan qayta qurollantirishda alohida ahamiyatga ega. Byudjetdan iqtisodiyotga qilinayotgan xarajatlar va markazlashtirilgan investitsiyalarni moliyalashtirish, eng avvalo, ana shu maqsadlarga xizmat qiladi. Ayniqsa, ijtimoiy soha (ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat va sport, fan, ijtimoiy ta'minot) xarajatlarini moliyalashtirish, oilalarga ijtimoiy nafaqa berish, davlat hokimiyati organlari, boshqaruv va sud organlarini saqlash, fuqarolarning o'z-o'zini boshqarish organlarini moliyalashtirish, mamlakatning mudofaa qobiliyatini mustahkamlash kabi vazifalarning o'z vaqtida bajarilishini ta'minlashda davlat byudjetining ahamiyati beqiyosdir.

Xulosa qilib aytganda, davlat byudjeti mamlakat moliya tizimining barcha soha va bo'g'inlari bilan o'zaro munosabatlarga kirishadi. Bu munosabatlar quyidagilarda namoyon bo'ladi:

– davlat byudjeti mablag'lari hisobidan davlat maqsadli jamg'armalaridagi vaqtinchalik kassaviy uzilishlar mablag' bilan qoplanishi mumkin, o'z navbatida, davlat maqsadli jamg'armalarining mablag'lari davlat byudjetida yuzaga kelgan taqchillikni qoplashning noinflyatsion manbasi bo'lib xizmat qiladi;

– davlat krediti orqali davlat o‘z majburiyatlarini bajarish uchun ichki va tashqi manbalardan qarz oladi, shuningdek mamlakat ichkarisidagi subyektlarga hamda xalqaro moliyaviy munosabatlarning ishtirokchilari bo‘lgan subyektlarga qarz beradi, byudjetning taqchilligini qoplash manbai sifatida ham davlat qarzi maydonga chiqadi, shu munosabatlarda davlat byudjeti bilan davlat moliyasining alohida bo‘g‘ini bo‘lgan davlat krediti o‘rtasida muayyan moliyaviy munosabatlar sodir bo‘ladi;

– mamlakat moliya tizimining alohida sohasi bo‘lgan tijorat asosida faoliyat yurituvchi korxonalar moliyasi orqali davlat byudjetining daromad manbai bo‘lgan qo‘shilgan qiymat, foyda, daromad yaratiladi va ularning qayta taqsimlanishi asosida davlat byudjetiga daromad va tushumlar kelib tushadi, o‘z navbatida, davlat byudjeti mablag‘laridan bu korxonalar resurslarining shakllanishida ma‘lum ko‘lamlarda foydalaniladi, buni davlat byudjetining iqtisodiyotga va markazlashgan investitsiyalarni moliyalashtirishga yo‘naltirilgan mablag‘lar harakatida ko‘rish mumkin;

– ma‘lumki, moliya tizimining alohida bo‘g‘ini notijorat faoliyatini amalga oshiruvchi muassasa va tashkilotlarda sodir bo‘ladigan moliyaviy munosabatlar tashkil qiladi, ularning aksariyati esa turli tarmoq va sohalardagi byudjet tashkilotlari maqomida faoliyat yuritadi, ularning joriy faoliyatini, ayrim hollarda kapital mablag‘larga bo‘lgan ehtiyojini qondirish yuzasidan ular bilan davlat byudjeti o‘rtasida byudjet mablag‘larining taqsimlanishi bilan bog‘liq munosabatlar sodir bo‘ladi;

– shuningdek, davlat byudjeti bilan uy xo‘jaliklari o‘rtasida ijtimoiy transfertlarning ajratilishi, davlat mablag‘lari bilan mustahkamlangan imtiyozli kreditlarning berilishi yuzasidan muayyan moliyaviy munosabatlar shakllanadi, shu bilan birga uy xo‘jaliklari ham soliqlar, majburiy to‘lovlar, zaym obligatsiyalar sotib olish kabilar bilan davlat byudjet resurslarining shakllanishida ishtirok etadilar.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Davlat moliyasi tiziminig tarkibi va uning asosiy bo‘g‘inlariga tavsif bering.
2. Davlat byudjetining zarurligi va ahamiyatini izohlang.
3. Davlat maqsadli va byudjetdan tashqari jamg‘armalrining ahamiyati va ular faoliyatining zarurligiga tavsif bering.
4. Davlat krediti va uning mohiyati va zarurligini tavsiflang
5. Davlat korxonalari va tashkilotlari faoliyatining zarurligi va ular moliyasini tashkil etishning ahamiyatini tavsiflang.

Mavzu yuzasidan topshiriqlar

1. Davlat moliyasi tuzilishini tavsiflovchi chizma tayyorlang, uning har bir bo‘g‘inining ahamiyatini tavsifini keltiring va xulosa yozing.
2. Xorijiy davlatlar davlat moliyasi tizimlari va O‘zbekiston Respublikasi davlat moliyasi tizimi bo‘yicha taqdimot tayyorlang.

5-BOB. DAVLAT MOLIYASI AMAL QILISHNING HUQUQIY ASOSLARI

5.1. Davlat moliyasi amal qilishining qonuniy-huquqiy asoslari, byudjet qonunchiligi

O‘zbekiston Mustaqillikka erishgandan so‘ng, xo‘jalik yuritishning bozor tizimiga o‘tilishi, iqtisodiyot bozor infratuzulmasining shakllanishi va rivojlanishi mamlakat xo‘jalik jarayonlarini amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan huquqiy asosni yaratishni talab etdi. Undan tashqari, jahondagi globalashuv jarayonlarida faol qatnashayotgan O‘zbekiston uchun davlat boshqaruv institutlarini shakllantirish va tubdan isloh qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu boradagi islohotlar davlat moliyasi, davlat byudjeti va byudjet jarayonini boshqarish va tartibga solish organlari faoliyatining samaradorligini oshirishni ko‘zda tutadi. Shu sababli ular faoliyatini amalga oshirilayotgan iqtisodiy va demokratik islohotlar talablariga moslashtirish, so‘nggi ijobiy natijalarni ko‘zlagan holda muvofiqlashtirish, shaklan va mazmunan yangi sifat pog‘onasiga ko‘tarish talab etilmoqda⁴.

Bizga ma‘lumki, mamlakatda sodir bo‘layotgan har qanday jarayonlar tegishli qonuniy-huquqiy hujjatlar bilan tartibga solib turiladi. Bosh hujjat esa – bu O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasidir. Byudjet munosabatlarini tartibga solib turuvchi asosiy qonuniy hujjat ham Konstitutsiya hisoblanadi. Davlat byudjeti bilan bog‘liq bo‘lgan barcha huquqiy-me‘yoriy hujjatlar ham Konstitutsiya bilan belgilab qo‘yilgan normalar asosida ishlab chiqiladi va qabul qilinadi.

Davlat byudjeti va uning tuzilishi bilan bog‘liq normalar Konstitutsiyaning XXV bobida “O‘zbekistonning Davlat byudjeti respublika byudjetidan,

⁴Davlat moliyasini isloh etishning dolzarb muammolari. Respublika ilmiy-amaliy konferentsiyasi materiallari (20.12.2009). T.: HUMOYUN ISTIQLOL MO‘JIZASI. 2009. 87-88-betlar

Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjetidan va mahalliy byudjetlardan iborat”⁵ ekanligi belgilab quyilgan.

Ma’lumki, iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish mos huquqiy bazaga tayanishi lozim. Shu sababli yangi qonunlar turkumini ishlab chiqish zaruriyati tufayli O‘zbekistonda iqtisodiy munosabatlarni tartibga soluvchi qator qonunlar qabul qilindi. Bunday qonunlar avvalgi “markazlashtirilgan rejali tizim ruhi bilan sug‘orilgan”, haddan tashqari mafkuralashtirilgan, xalqaro me’yorlar va qoidalarning talablarini inkor etuvchi sovet davri qonunlarining o‘rniga keldi va yosh mustaqil davlatimizning huquqiy demokratik yo‘ldan og‘ishmay ravnaq topishi uchun xizmat qila boshladi.

O‘zbekiston Respublikasi byudjet qurilishi, byudjet tizimining amal qilishi, davlat hokimiyati va boshqaruvi organlarining barcha darajalaridagi (markaziy, hududiy va mahalliy) byudjet borasidagi vakolatlari byudjet qonunchiligi bilan tartibga solinadi.

Byudjet qonunchiligi – byudjet munosabatlarini huquqiy jihatdan tartibga solib turishga xizmat qiluvchi barcha qonuniy va me’yoriy-huquqiy hujjatlar yig‘indisi. Huquqiy me’yorlarning mazmunidan kelib chiqqan holda, byudjet qonunchiligini bir necha darajaga ajratish mumkin:

1-daraja – O‘zbekiston Respublikasi Byudjet kodeksi – byudjet tizimi byudjetlarini shakllantirish, tuzish, ko‘rib chiqish, qabul qilish, tasdiqlash, ijro etish, davlat tomonidan mablag‘ jalb qilish va byudjet to‘g‘risidagi qonun hujjatlari ijrosini nazorat qilish sohasidagi munosabatlarni tartibga soladi.

2-daraja – O‘zbekiston Respublikasi hukumatining (Vazirlar Mahkamasi-ning) byudjet masalalaridagi qarorlari.

3-daraja – O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining buyruqlari, farmoyishlari va byudjet sohalariga taalluqli bo‘lgan boshqa me’yoriy hujjatlari (Nizomlar, Yo‘riqnomalar, Qoidalar)

⁵ O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, 122-modda. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2017 y., 14-son, 213-modda

4-daraja – mahalliy davlat hokimiyati organlarining qarorlari va boshqa me'yoriy hujjatlari (Masalan, tegishli viloyat, tuman (shahar) mahalliy byudjeti parametrlarini tasdiqlash to'g'risidagi Xalq deputatlari Kengashlarining va hokimlarining qarorlari).

Shunday qilib, O'zbekiston Respublikasi byudjet qonunchiligi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga asoslangan va O'zbekiston Respublikasi Byudjet kodeksi, "Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjet huquqlari to'g'risida"gi, O'zbekiston Respublikasi "Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida"gi qonuni, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining tegishli moliyaviy yil uchun qabul qilinadigan "Davlat byudjeti to'g'risida"gi qonuni va byudjet masalalari bo'yicha boshqa qonuniy va normativ xujjatlardan tashkil topgan.

O'zbekiston Respublikasida davlat moliyasini isloh qilish bo'yicha muhim qadamlardan biri 2004-yil 26-avgustda O'zbekiston Respublikasining "Davlat byudjetining g'azna ijrosi to'g'risida"gi 664-II-sonli Qonunining qabul qilinishi bo'ldi. Ushbu Qonunning maqsadi O'zbekiston Respublikasi davlat byudjetining (shu jumladan davlat maqsadli jamg'armalarining) va byudjet tashkilotlari byudjetdan tashqari mablag'larining g'azna ijrosi sohasidagi munosabatlarini tartibga solishdan iborat. Mazkur qonunda davlat byudjeti g'azna ijrosini tashkil etish va g'aznachilik faoliyati bilan bog'liq holatlar o'zining huquqiy asosiga ega bo'ldi.

Keyingi yillarda ham davlat byudjeti g'azna ijrosining me'yoriy-huquqiy asoslarini mustahkamlashga qaratilgan qator chora-tadbirlar amalga oshirildi. Bu borada O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirining 69-sonli (04.08.2009) buyrug'i bilan tasdiqlangan va O'zbekiston Respublikasi Adliya Vazirligi tomonidan 2007-raqam (16.09.2009) bilan ro'yxatga olingan "Davlat byudjetining g'azna ijrosi Qoidalarini"ning qabul qilinishi muhim qadam bo'lib xizmat qildi. Mazkur "Qoidalar" O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi G'aznachiligi va uning hududiy bo'linmalari tomonidan respublika va hududiy g'azna hisobvaraqlarini qo'llash sharoitida respublika byudjeti, Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti va mahalliy byudjetlarning g'azna ijrosini amalga oshirish tartibini belgilab berdi.

Xususan, ushbu “Qoidalar” muqaddam amal qilib kelgan bir qator me’yoriy xujjatlarni o‘zida mujassamlashtirdi va G‘aznachilik va uning hududiy bo‘linmalari tomonidan respublika byudjeti, Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjeti va mahalliy byudjetlarning g‘azna ijrosini amalga oshirish tartiblarini belgilab berdi.

5.2. O‘zbekiston Respublikasi Byudjet kodeksi, mazmuni va ahamiyati

Ma’lumki, byudjet qonunchiligini yanada rivojlantirish va takomillashtirish asosida byudjet faoliyatini rivojlantirish davlat moliyasini boshqarish tizimini isloh qilishning asosiy yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. 2000-yil 14-dekabrda “Byudjet tizimi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonunining qabul qilinganidan beri o‘tgan davr mobaynida byudjet tizimi amaliyotida bir qator o‘zgarishlar sodir bo‘ldi, ular:

- davlat byudjeti ijrosi g‘aznachilik tizimining joriy etilishi;
- bir qator davlat maqsadli jamg‘armalari va boshqa nobyudjet fondlarining tuzilishi va amal qilishi;
- byudjet tashkilotlarining byudjetdan tashqari qo‘shimcha mablag‘larni jalb qilish manbalarining kengayishi va ular ustidan nazoratni yaxshilash zarurligi;
- byudjet tasnifi, byudjet hisobi va hisoboti tizimining takomillashuvi;
- yangi tahrirdagi O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining qabul qilinishi va amalga kiritilishi va boshqa holatlar bilan bog‘liq bo‘lib, byudjet qonunchiligini yanada takomillashtirish zarurligini taqozo etdi.

Natijada amaldagi “Byudjet tizimi to‘g‘risida”gi hamda “Davlat byudjeti-ning g‘azna ijrosi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonunlarida belgilangan normalar mukammal tarzda qayta ishlangan holda Byudjet kodeksida o‘z aksini topdi.

Byudjet tizimidagi islohotlar doirasida 2014-yildan boshlab amalga kiritilgan yangi Byudjet kodeksi davlat moliyasini boshqarishning huquqiy asos-

larini yanada mustahkamlash, byudjet siyosatining ustuvorliklarini belgilab olish, byudjet mablag'laridan foydalanish samaradorligini oshirish va davlat xizmatlarini taqdim etish sifatini oshirishga qaratilgan.

Ushbu Kodeks O'zbekiston Respublikasining byudjet tizimi byudjetlarini shakllantirish, tuzish, ko'rib chiqish, qabul qilish, tasdiqlash, ijro etish, davlat tomonidan mablag' jalb qilish va byudjet to'g'risidagi qonun hujjatlari ijrosini nazorat qilish sohasidagi munosabatlarni tartibga soladi.

O'zbekiston Respublikasi Byudjet kodeksi 2013-yil 26-dekabrda qabul qilingan bo'lib, 9 ta bo'lim, 28 ta bob, 192 moddadan iborat. Ushbu Kodeks:

- O'zbekiston Respublikasining byudjet tizimi tuzilishi va uni boshqarish asoslarini;

- O'zbekiston Respublikasining davlat byudjetini tuzish prinsiplari va uning tuzilmasini;

- davlat byudjetini tuzish, ko'rib chiqish, qabul qilish va ijro etish tartibini;

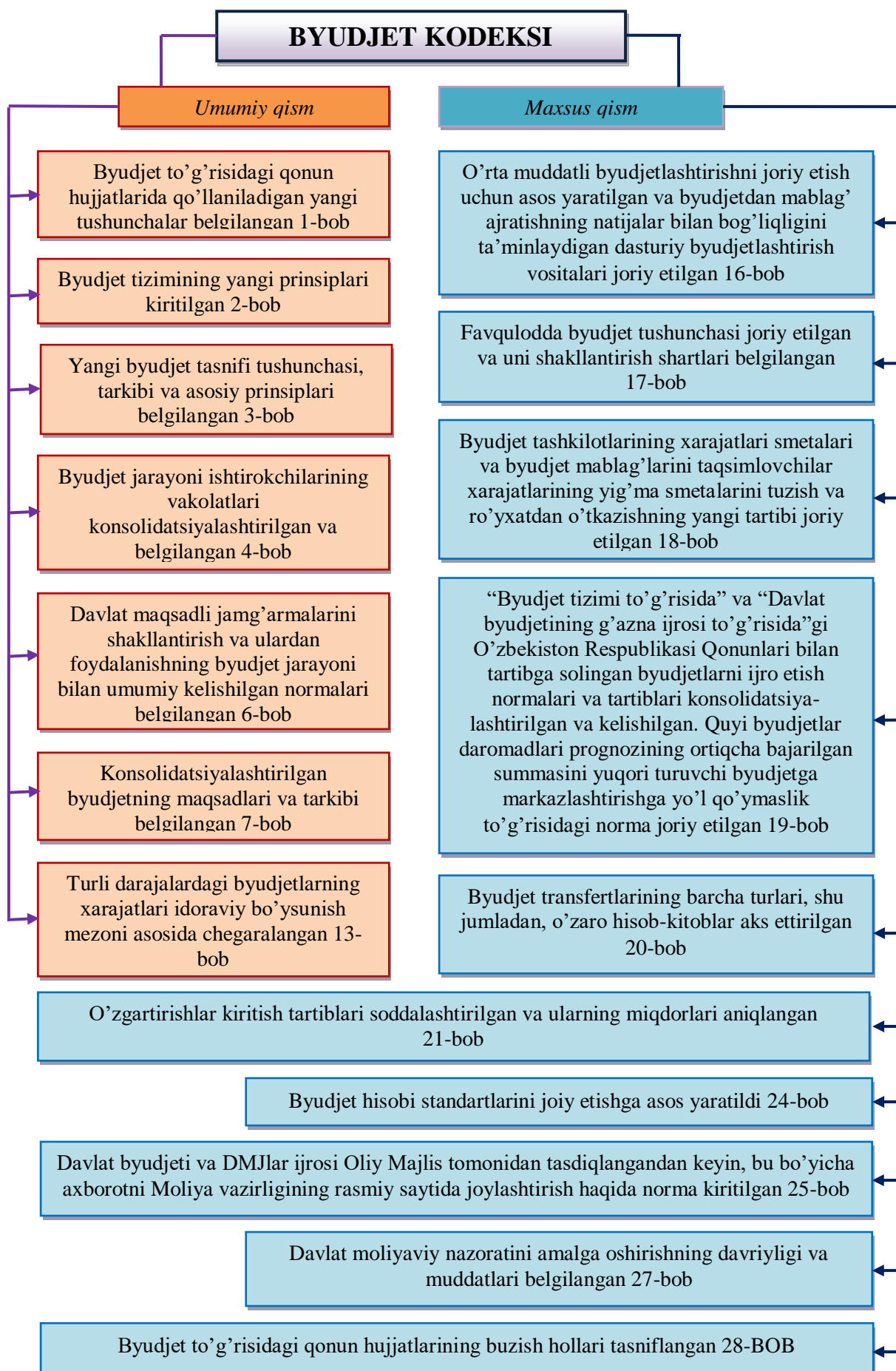
- davlat byudjeti va davlat maqsadli jamg'armalaridaromadlarini shakllantirish va ularning xarajatlarini amalga oshirish prinsiplarini;

- davlat byudjeti tuzilmasiga kiruvchi byudjetlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni;

- davlat byudjeti mablag'lari bilan operatsiyalarni amalga oshirish jarayonida hisobga olish, hisobot va nazorat qilish tartiblarini belgilab beradi.

Kodeksda byudjet tizimi va byudjet tuzilmasiga kiruvchi byudjetlar tarkibi, davlat byudjetining daromad va xarajatlari tarkibi, respublika va mahalliy byudjetlarning daromadlari va xarajatlari tarkibi va ularning byudjet bo'g'inlari o'rtasida taqsimlash tartiblari, byudjet jarayonini tashkil qilish tartiblari; byudjet taqchilligini moliyalashtirish manbalari, davlat maqsadli jamg'armalari, ularni tashkil qilish va ular mablag'laridan foydalanish tartibi kabilar belgilab berilgan.

Yangi Byudjet kodeksi byudjet jarayonini xalqaro amaliyot tajribalaridan kelib chiqqan holda tartibga solish, byudjet amaliyotida mavjud bo'lgan ziddiyatlarni bartaraf etish, eskirgan tartib-qoidalarni bekor qilish, byudjet

5.1-rasm. O'zbekiston Respublikasi Byudjet kodeksining tasnifi

jarayonini tashkil etishdagi me'yorlar, nizomlar va byudjet jarayoni ishtirokchilarining vakolatlarini tizimlashtirish maqsadida ishlab chiqildi.

Byudjet kodeksining alohida boblarida byudjet tizimi, uning tamoyillari, byudjet tizimini boshqarish organlarining byudjet sohasidagi vakolatlari, byudjet tizimi tarkibiga kiruvchi byudjetlarning daromadlari va xarajatlari kabilar belgilab berilgan.

Umuman olganda, Byudjet kodeksi 50 ga yaqin qonun hujjatlari va qonun osti hujjatlarini o'z ichiga oladi. Moliya-byudjet tizimida mazkur huquqiy hujjatning qabul qilinishi bilan O'zbekiston Respublikasi Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi davlatlari orasida o'z Byudjet kodeksiga ega bo'lgan davlatlar safiga qo'shildi (5.1-jadval).

Xalqaro tajribada Byudjet kodeksi – ma'lum bir mamlakat byudjet tizimi-ning asoslarini, uning tuzilishi, umumiy prinsiplarini, turli darajadagi byudjetlar va ularning vakolatlarini, byudjet jarayoni asoslari va byudjetlararo munosabatlarni, byudjet qonunchiligini buzganlik uchun javobgarlik choralarini belgilovchi qonun hujjati hisoblanadi. O'zbekistonda mazkur Kodeks mamlakatimizning mustaqillik davridagi qonunchilik faoliyatida qabul qilingan o'n oltinchi kodeks bo'lib, u ko'pqirrali moliyaviy munosabatlarni tartibga solishga xizmat qiluvchi Bojxona va Soliq kodekslaridan keyin qabul qilingan byudjet-moliya sohasiga taalluqli bo'lgan uchinchi kodeksdir.

5.1-jadval

MDH davlatlarida Byudjet kodeksining mavjudligi to'g'risida ma'lumot

№	MDH davlatlari	Byudjet kodeksining mavjudlik holati
1.	Armaniston	mavjud emas
2.	Belorussiya	mavjud, 16.07.2008 yilda qabul qilingan
3.	Moldaviya	mavjud emas
4.	Ozarbayjon	mavjud emas, loyihasi ustida ishlanmoqda
5.	Rossiya	mavjud, 31.07.1998 yilda qabul qilingan

6.	Tojikiston	mavjud emas
7.	Turkmaniston	mavjud emas, loyihasi ustida ishlanmoqda
8.	Ukraina	mavjud, 21.06.2001 yilda qabul qilingan
9.	Qozog'iston	mavjud, 04.12.2008 yilda qabul qilingan
10.	Qirg'iziston	mavjud emas, loyihasi ustida ishlanmoqda
11.	O'zbekiston	mavjud, 26.12.2013 yilda qabul qilingan

Yuqorida sanab o'tilgan barcha o'zgartirishlar va yangiliklar ilg'or xalqaro tajribani o'rganish asosida joriy etilgan bo'lib, ularda mamlakatimiz byudjet tizimining samaradorligi hamda ochiq-oydinligini yanada oshirish ko'zda tutilgan.

5.3. Soliq kodeksi, uning davlat byudjetini shakllantirishdagi ahamiyati

Mamlakatimizda kechayotgan iqtisodiy jarayonlar, tadbirkorlar va ishbilarmonlarga biznesni yuritish va qulay ishbilarmonlik muhitini yaratish borasidagi yengilliklar, kichik biznes subyektlariga berilayotgan preferensiyalar soliq mexanizmlarini ham yanada takomillashtirishni hamda yangi tahrirdagi Soliq kodeksini ishlab chiqish zaruriyatini yuzaga keltirdi.

2007-yilgacha amalda bo'lgan Soliq kodeksi 135 moddadan iborat bo'lib, soliq munosabatlarini tartibga solishda u bilan birga ko'pgina yo'riqnoma, nizom va tartiblar ham qo'llanilar edi. Soliq qonunchiligiga tez-tez o'zgartirishlar kiritilishi va soliq normalarining boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlar bilan tartibga solinishi muayyan noaniqlik, tushunmovchilik va soliq normalarining har xil talqin qilinishiga olib kelardi, bu aksariyat hollarda soliq to'lovchilarning haqli e'tirozlariga sabab bo'lardi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining XII yalpi majlisida soliq siyosati va tizimini yanada isloh qilish hamda erkinlashtirish maqsadida O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi Soliq kodeksi ma'qullanib, Prezident tomonidan imzolanganidan so'ng, 2008-yil 1-yanvardan e'tiboran

kuchga kirdi. Kodeksda ko'zda tutilgan me'yor va qoidalar, avvalo, soliq tizimi va soliq munosabatlarini unifikatsiya qilish, mamlakatimiz iqtisodiyotini barqaror va mutanosib rivojlantirishda soliqlarning rag'batlantiruvchi rolini kuchaytirishga qaratilgan.

“O‘zbekiston Respublikasining Soliq kodeksini tasdiqlash to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonunining 2-moddasiga binoan, ikki yil davomida O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi normalarining amal qilishi va samaradorligini muntazam monitoring va tahlil qilib borish, zarur bo‘lgan hollarda esa uni yanada takomillashtirish uchun takliflar kiritish belgilandi. Shu maqsadda Vazirlar Mahkamasi huzurida idoralararo maxsus guruh va uning doimiy ishchi organi tuzildi. Ikki yil mobaynida ushbu ishchi organga Soliq kodeksini takomillashtirish bo‘yicha mingdan ortiq takliflar kelib tushdi. Ular asosan O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi hamda Moliya vazirligi va Davlat soliq qo‘mitasi tomonidan o‘tkazilgan seminarlarda, davra suhbatlarida xo‘jalik yurituvchi subyektlar, tadbirkorlar, tijorat banklari, xalqaro moliya tashkilotlari va ekspertlar tomonidan berilgan takliflar bo‘lib, 2008-yildayoq ana shu takliflar asosida Soliq kodeksining 79 ta moddasiga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritilgan edi.

O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi normalarining amal qilishi va samaradorligini muntazam ravishda monitoring va tahlil qilib borish bo‘yicha belgilangan muddatning ikkinchi yilida, ya’ni 2009-yil mobaynida kelib tushgan takliflar asosida Vazirlar Mahkamasi tomonidan “O‘zbekiston Respublikasining Soliq kodeksiga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida”gi hamda “Soliq to‘g‘risidagi qonun hujjatlari takomillashtirilishi munosabati bilan O‘zbekiston Respublikasining ayrim qonunlariga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish haqida”gi O‘zbekiston Respublikasining qonunlar loyihalari Oliy Majlisning Qonunchilik palatasiga kiritilgan. Quyi palata tomonidan qabul qilingan mazkur qonunlar Senatning yigirmanchi yalpi majlisida ma’qullandi hamda Prezident tomonidan imzolanib, 2010-yil 1-yanvardan hayotga tatbiq etila boshlandi⁶.

⁶“Xalq so‘zi” gazetasi 2010 yil 15 yanvar, №10 (4925)

Yangi tahrirdagi Soliq kodeksi⁷ soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni belgilash, joriy etish, hisoblab chiqarish hamda O'zbekiston Respublikasi davlat byudjetiga va davlat maqsadli jamg'armalariga to'lash shuningdek soliq majburiyatlarini bajarish bilan bog'liq munosabatlarni tartibga soladi. Kodeks 64 ta bob, 392 moddadan iborat bo'lib, u soliq masalalarini tartibga soluvchi barcha me'yor va qoidalarni mujassamlashtirgan va to'g'ridan-to'g'ri amal qiluvchi hujjatga aylandi. Jumladan, yangi Kodeksda iqtisodiyotni liberallashtirishga qaratilgan Prezident farmonlari va qarorlarida bayon etilgan normalar to'liq ifodasini topgan.

Yangi tahrirdagi Soliq kodeksining tadbirkorlar imkoniyatlarini kengaytirish va manfaatlarini himoya qilishdagi ahamiyati katta. Unga muvofiq, soliqqa tortish masalalarida baxsli holatlar yuzaga kelganda, masala soliq to'lovchi foydasiga hal etiladi. Soliq kodeksiga (avvalgi tahrirdagi kodeksda mavjud bo'lmagan) soliq to'lovchining haqligi prezumpsiyasi prinsipi kiritildi, ya'ni soliq to'g'risidagi qonun hujjatlaridagi bartaraf etib bo'lmaydigan barcha qarama-qarshiliklar va noaniqliklar soliq to'lovchi foydasiga talqin etiladi va bu Soliq kodeksining tamoyillarida alohida belgilab qo'yildi.

Soliq kodeksining 6-11-moddalariga muvofiq, soliq to'g'risidagi qonun hujjatlari soliq solishning majburiyligi, aniqligi, adolatliligi, soliq tizimining yagonaligi, soliq to'g'risidagi qonun hujjatlarining oshkoraligi va yuqorida ta'kidlanganidek, soliq to'lovchining haqligi prezumpsiyasi prinsiplariga asoslanadi. Soliq to'g'risidagi qonun hujjatlarining qoidalari Kodeksda belgilangan ushbu prinsiplarga zid bo'lishi mumkin emas.

Bundan tashqari, Soliq kodeksining soliq ma'murchiligi masalalariga bag'ishlangan umumiy qismi avvalgisiga nisbatan tubdan o'zgartirildi va kengaytirildi. Mazkur qismda fuqarolarga sodda va tushunarli bo'lishi uchun soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar tushunchalariga, shuningdek, yuridik shaxs, jismoniy shaxs, yakka tartibdagi tadbirkor kabi tushunchalarga alohida ta'riflar berildi. Endilikda barcha soliq to'lovchilar soliqlarni qaysi maqsadda to'layotgan-

⁷O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 1-son, 1-modda

liklari to‘g‘risida to‘liq va kengroq tasavvurga ega bo‘ladilar, bu esa, o‘z navbatida, soliq madaniyatini yanada yuksaltirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, Soliq kodeksida soliq nazoratining shakllari ham belgilanib, ularning mazmun-mohiyati alohida moddalarda aniq-ravshan tarzda yoritildi. Chunonchi, unda soliq tekshiruvlari tushunchasi va ularning shakllari, soliq tekshiruvlarining turlari, ishtirokchilari, tekshiruvni o‘tkazish uchun asos bo‘ladigan holatlar, muddatlar, uning davriyligi hamda soliq tekshiruvlarini o‘tkazish tartibi to‘g‘risida tushunchalar ochib berildi.

“Soliq nazorati” bobida, jumladan, kameral nazorat, xronometraj masalalari yoritilgan. Ularni o‘tkazish tartibi, muddatlari, davriyligi hamda ularni o‘tkazish uchun zarur bo‘lgan hujjatlar ko‘rsatib o‘tilgan.

Soliq kodeksi soliq masalalarini tartibga soluvchi barcha me‘yor va qoidalarni mujassamlashtirgan, to‘g‘ridan-to‘g‘ri amal qiluvchi hujjatga aylantirilganligi bois, uning amalga kiritilishi munosabati bilan o‘z ahamiyatini yo‘qotgan bir qator qonun hujjatlari butunlay bekor qilindi. “Muddatida to‘lanmagan soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlarni undirib olish to‘g‘risida”gi, “Davlat boji to‘g‘risida”gi, “Patta to‘lovi to‘g‘risida”gi qonunlar shular jumlasidandir.

Lekin keyingi yillarda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 18-iyuldagi “Soliq ma‘muriyatchiligini tubdan takomillashtirish, soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlarning yig‘iluvchanligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoni talablarini amalga oshirish borasida ko‘rilayotgan chora-tadbirlarga qaramasdan, respublika va mahalliy byudjetlar daromadlarini oshirishning qo‘shimcha zaxiralarini aniqlash, soliq ma‘muriyatchiligi jarayoniga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish, xorij mamlakatlarining soliq qonunchiligi va ma‘muriyatchiligi sohasidagi sinalgan ilg‘or yutuqlarini implementatsiya qilish ishlari qoniqarsizligicha qolmoqda. Bu kamchiliklarni bartaraf etish maqsadida 2018-yil 13-fevralda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Soliq qonunchiligini tubdan takomillashtirish bo‘yicha tashkiliy chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi farmoyishi qabul qilindi. Farmoyishda Soliq

ma'muriyatchiligi va soliqqa tortishning zamonaviy usullarini, soliqlarning to'liq yig'iluvchanligi va byudjetga o'z vaqtida tushishi ustidan samarali nazorat mexanizmlarini joriy etish orqali soliq-byudjet siyosatini yanada takomillashtirish, byudjet jarayoni shaffofligi darajasini oshirish maqsadida bir qator chora-tadbirlar belgilandi. Jumladan, birinchi bosqichda – 2018-yil 1-aprel kuniga qadar O'zbekiston Respublikasi soliq-byudjet siyosatini takomillashtirish kontseptsiyasi loyihasini ikkinchi bosqichda – 2018-yil 1-iyul kuniga qadar O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi yangi tahriri loyihasini ishlab chiqishni ta'minlash belgilandi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining yangi tahririni ishlab chiqishga xalqaro ekspert va maslahatchilarni jalb qilish nazarda tutildi.

Xulosa qilib aytganda, Soliq kodeksi mamlakatimiz iqtisodiyotining jadal sur'atlar bilan o'sishiga, uning makroiqtisodiy mutanosibligini ta'minlashga qaratilgan islohotlarni chuqurlashtirishga, xususan, tadbirkorlik, kichik biznes va fermerlik harakatining izchil rivojlanishiga kafolat va imtiyozlar beradigan siyosatni davom ettirishda huquqiy asos bo'lib xizmat qiladi. U soliq tizimi va soliq munosabatlarini unifikatsiya qilish, mamlakatimiz iqtisodiyotini barqaror va mutanosib rivojlantirishda soliqlarning rag'batlantiruvchi rolini yanada kuchaytirish, yurtimizda islohotlarni amalga oshirish uchun ilg'or zamonaviy soliq solish tizimiga mos keladigan va byudjetning daromad qismining shakllanishini barqaror ravishda ta'minlaydigan hamda iqtisodiy o'sishga ta'sirchan omil bo'ladigan samarali soliq tizimi barpo etilishini ta'minlaydi.

5.4. Mahalliy hokimiyat organlarining mahalliy byudjetlarni boshqarishdagi huquq va majburiyatlari

Hududlardagi ijtimoiy jarayonlarni boshqarish va tartibga solishda mahalliy davlat hokimiyati organlari alohida o'rin egallaydi. 1993-yil 2-sentyabrda qabul qilingan “Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida”gi № 913-XII-son O'zbekiston Respublikasi Qonuniga muvofiq, “Viloyatlar, tumanlar va shaharlarda (tumanga

bo'ysunadigan shaharlardan, shuningdek shaharlar tarkibiga kiruvchi tumanlardan tashqari) xalq deputatlari Kengashlari davlat hokimiyatining vakillik organlari"⁸ hisoblanadi. Xalq deputatlari Kengashi va hokim viloyat, tuman va shahar uchun umumiy bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish vazifalari amalga oshirilishini, joylarda qonunlar, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining qarorlari, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va Vazirlar Mahkamasi qabul qilgan hujjatlar, yuqori turuvchi xalq deputatlari Kengashlari va hokimlar qarorlarining ijrosini, O'zbekiston Respublikasi davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari bilan fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari o'rtasidagi aloqalarni, aholini viloyat, tuman va shaharni boshqarishga jalb etishni ta'minlaydi. Xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar Kengashi va viloyat, tuman, shahar hokimi tegishli hududda o'zini-o'zi boshqarishni rivojlantirishga ko'maklashish asosida o'zini-o'zi boshqarish organlarining faoliyatini yo'naltirib turadilar.

Mahalliy byudjetlarni shakllantirish hamda hududlar ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlashda mahalliy byudjetlardan foydalanish jarayonlari O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, O'zbekiston Respublikasi Byudjet kodeksi, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasining asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari prognozlari va davlat byudjeti parametrlari to'g'risida"gi qarorlari va boshqa qonun hujjatlari asosida belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga ko'ra, mahalliy hokimiyat organlari ixtiyoriga "mahalliy byudjetni shakllantirish va uni ijro etish, mahalliy soliqlar, yig'implarni belgilash, byudjetdan tashqari jamg'armalarni hosil qilish"⁹ vakolati berilgan. Shu bilan mahalliy hokimiyat organlarining byudjet sohasidagi faoliyatining konstitutsiyaviy asosi o'rnatilgan. Joylardagi mahalliy vakillik hokimiyati va ijro hokimiyati organlarining bu sohadagi vazifalari, vakolatlari turlicha bo'lib, ular avvalo "Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida"gi Qonunda belgilangan.

⁸"Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida"gi (02.09.93.) 913-XII-son O'zbekiston Respublikasi Qonuni, 1-modda.

⁹ O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. O'R QHT, 2014 y., 16-son, 176-modda.

O‘zbekistonda olib borilayotgan islohotlarning chuqurlashuvi mahalliy hokimiyat organlarining ularga tegishli hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishidagi rolini yanada oshirib, moliya-byudjet sohasidagi huquqlarini kengaytirish va ularning moliyaviy bazasini mustahkamlashni talab qiladi. Mahalliy byudjetlarning salmog‘i oshishi ustun ravishda xarajatlarning oshib borishi bilan bog‘liq, ya’ni markaziy hokimiyat hududiy iqtisodiyotni rivojlantirish, ijtimoiy infratuzilmani saqlash, ishchi kuchini qayta tayyorlash bilan bog‘liq vakolatlarni joylarga berib bormoqda. Mahalliy byudjetlardan davlat takror ishlab chiqarish jarayoniga ta’sir etishda keng foydalanmoqda, mahalliy boshqaruv organlari hududiy darajada davlatning maqsadga muvofiq vazifalarini tobora ko‘proq bajarmoqda.

O‘zbekiston Respublikasining “Mahalliy davlat hokimiyati to‘g‘risida”gi Qonunining 7-moddasiga muvofiq, “Xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar Kengashi va viloyat, tuman, shahar hokimi faoliyatining iqtisodiy asosini ma’muriy-hududiy tuzilmalarning davlat mulki (kommunal mulk) hamda viloyat, tuman va shaharda mavjud bo‘lib, iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishga xizmat qiluvchi boshqa mulk tashkil etadi. Xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar Kengashi va viloyat, tuman, shahar hokimi mutloq O‘zbekiston Respublikasi mulkida bo‘lgan davlat mulki obyektlariga nisbatan ishlab chiqarish va ijtimoiy obyektlarni samarali joylashtirish, tabiiy va mehnat resurslaridan oqilona foydalanish, atrof-muhitni muhofaza etish, aholini ijtimoiy himoya qilish sohasida nazoratni amalga oshiradilar. Xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar Kengashi, viloyat, tuman, shahar hokimi o‘zlari idora qilayotgan hududdagi mulkchilikning turli shakliga asoslangan korxonalar uchun O‘zbekiston Respublikasining qonunlarida nazarda tutilmagan, tadbirkorlik va xo‘jalik faoliyatini erkin yuritishga to‘siqinlik qiladigan cheklovlarni joriy etishga haqli emaslar”.

Yuqoridagi Qonunning 8-moddasiga muvofiq esa “Xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar Kengashi davlat mulkini chegaralash natijasida o‘ziga berilgan yoki qonunlarga muvofiq o‘zi sotib olgan obyektlarga nisbatan mulkdor vakolatlarini to‘liq amalga oshiradi. Xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar Kengashining mol-

mulki, mahalliy byudjetlarning mablag‘lari va byudjetdan tashqari jamg‘armalarining mablag‘lari viloyat, tuman, shahar mulkidir. Viloyat, tuman, shahar ahamiyatiga ega bo‘lgan muhandislik infratuzilmasi obyektlari va boshqa obyektlar, korxonalar va birlashmalar, xalq ta‘limi, sog‘liqni saqlash, ijtimoiy ta‘minot, fan va madaniyat muassasalari, viloyat, tuman, shahar mablag‘lari hisobidan tashkil etilgan yoki sotib olingan, shuningdek ulushbay asoslarda tashkil etilgan yoki sotib olingan yoxud xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar Kengashiga boshqa manbalardan bepul berilgan qimmatli qog‘ozlar va moliya aktivlari viloyat, tuman, shahar mulki bo‘lishi mumkin”¹⁰.

Mahalliy byudjetlar orqali xalq ta‘limi, sog‘liqni saqlash, madaniyat va sport muassasalari, mahalliy hokimiyat boshqaruv organlari, kam ta‘minlangan oilalarga nafaqalar berish xarajatlari moliyalashtirib boriladi.

“Mahalliy davlat hokimiyati to‘g‘risida”gi Qonunning 8¹-moddasida¹¹Xalq deputatlari viloyat, tuman, shahar Kengashi byudjetdan tashqari jamg‘armalar tashkil etishi mumkinligi belgilab qo‘yilgan, ularga quyidagilar kiritiladi:

- fuqarolar, korxonalar, muassasalar, tashkilotlarning (bundan byudjet tashkilotlari mustasno) ixtiyoriy badallari va xayriyalari;

- qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa byudjetdan tashqari mablag‘lar.

Mahalliy hokimiyat organlari viloyat, tuman, shahar byudjetdan tashqari jamg‘armalarining mablag‘lari shaxsiy g‘azna hisobvaraqlarida turadi, olib qo‘yilmaydi hamda tegishli xalq deputatlari Kengashi va hokimning qaroriga ko‘ra sarflanadi.

Shuni alohida ta‘kidlash lozimki, amaldagi “Mahalliy davlat hokimiyati to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni 1993-yil 2-sentyabrda qabul qilingan bo‘lib, mahalliy davlat hokimiyati organlari faoliyatida yuzaga keladigan dolzarb muammolarni hal qilishda ijobiy rol o‘ynadi. Shu bilan birga, ushbu qonun qabul qilingan davrdan beri markaziy va mahalliy davlat hokimiyati organlari

¹⁰“Mahalliy davlat hokimiyati to‘g‘risida”gi Qonunning 8-moddasi (O‘zbekiston Respublikasining 2017-yil 29-avgustdagi O‘RQ-439-sonli Qonunitahririda - O‘R QHT, 2017-y., 35-son, 914-modda)

¹¹ 8¹-modda O‘zbekiston Respublikasining 2013-yil 27-dekabrda O‘RQ-361-sonli Qonuniga asosan kiritilgan (O‘R QHT, 2013 y., 52-son, 686-modda)

faoliyatining ham normativ-huquqiy, ham tashkiliy-amaliy jihatlarini tubdan o'zgartirildi va qayta tashkil etildi. Shu sababli ushbu qonunga bir qator o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritish va uni takomillashtirish zarurati yuzaga keldi. Yangi qonun loyihasining asosiy maqsadi mahalliy davlat hokimiyati organlari vakolatlarini O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va boshqa qonunlariga mos ravishda muvofiqlashtirishdan iborat. Umuman olganda, qonun loyihasida quyidagi yo'nalishlarda o'zgartirish va qo'shimchalar kiritilishi ko'zda tutilgan:

- Mahalliy davlat hokimiyati organlarining asosiy vazifalari va vakolatlari;
- Toshkent shahri va viloyat hokimlarining aholi tomonidan saylanishi tizimi;
- Mahalliy davlat hokimiyati organlarining moliyaviy imkoniyatlarini kengaytirish;
- Hokimlarning aholi oldida hisobdorligi va hokimlarning faoliyatini baholash;
- Xalq deputatlari tomonidan hokim, prokuror, sud raislari, ichki ishlar organlari rahbarlarining hisobotlarini hisobotlash;
- Mahalliy davlat hokimiyati organlari faoliyatining iqtisodiy asoslari, jumladan, hududning rivojlanish strategiyasi, mahalliy byudjet, fiskal nomarkazlashtirish mexanizmlarini joriy etish;
- Mahalliy davlat hokimiyati organlarining boshqa davlat organlari (O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati, Vazirlar Mahkamasi, davlat boshqaruvi organlari, o'zini-o'zi boshqarish organlari, nodavlat notijorat tashkilotlari va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlari) bilan o'zaro munosabatlari.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Byudjet kodeksining 4-bob, 27-moddasi bilan Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesining, xalq deputatlari viloyatlar va Toshkent shahar, tumanlar va shaharlar Kengashlarining, 28-moddasi bilan Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashining, viloyatlar

va Toshkent shahar, tumanlar va shaharlar hokimlarining, 30-moddasi bilan esa hududiy moliya organlarining byudjet sohasidagi vakolatlari belgilab qo'yilgan.

Kodeksning tegishli moddasiga ko'ra, Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi, xalq deputatlari viloyatlar va Toshkent shahar, tumanlar va shaharlar Kengashlari¹²:

- Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjetini, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlarini, tumanlar va shaharlar byudjetlarini tegishincha Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar, tumanlar va shaharlar hokimlarining taqdimnomasiga muvofiq ko'rib chiqadi va qabul qiladi;

- Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlari, tumanlar va shaharlar byudjetlarining tegishli davrdagi ijrosi to'g'risidagi hisobotlarni tegishincha Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar, tumanlar va shaharlar hokimlarining taqdimnomasiga muvofiq har chorakda ko'rib chiqadi va tasdiqlaydi;

- mahalliy soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning stavkalarini qonun hujjatlarida belgilangan miqdorlar doirasida belgilaydi.

Byudjet kodeksining tegishli bob va moddalarida hududiy moliya organlarining byudjet sohasidagi vakolatlari (30-modda), mahalliy byudjetlarning daromadlari va xarajatlari tarkibi va ularning byudjet tizimi bo'g'inlari o'rtasida taqsimlash tartiblari belgilab berilgan.

Xulosa qilib aytganda, keyingi yillarda byudjet amaliyotidagi o'zgarishlar, O'zbekiston Respublikasi Byudjet kodeksining qabul qilinishi, "Mahalliy davlat hokimiyati to'g'risida"gi 913-XII-sonli Qonunga qator o'zgartirishlar kiritilishi, har moliyaviy yil uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasining asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari prognozlari va davlat byudjeti parametrlari to'g'risida"gi Qarorlarida davlat byudjetining shakllanishi va ijro etilishi bo'yicha norma va tartib-taomillarning o'zgarishi bilan davlat byudjeti

¹² O'zbekiston Respublikasi Byudjet Kodeksi, 27-modda. O'RQHT, 2014 y., 36-son, 452-modda

va byudjet munosabatlarini tashkil etishning huquqiy asoslari takomillashib bormoqda. Bu holatlar davlat byudjeti amal qilishini yangi sifat pogʻonasiga koʻtardi va byudjet resurslarining chegaralanganligi sharoitida butun mamlakatni va uning alohida hududlarini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishda davlat byudjetidan samarali foydalanish, barcha darajadagi byudjetlar daromadlarining barqarorligini va xarajatlarining oqilona ijrosini taʼminlash masalalariga yangicha talablarni qoʻymoqda.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Byudjet kodeksining mazmuni va byudjet munosabatlarini tashkil qilishdagi ahamiyatini sharhlab bering.
2. Yangi tahrirdagi Soliq kodeksining zarurligi va ahamiyati nimada? Misollarda tushuntiring.
3. “Makroiqtisodiy koʻrsatkichlar prognozlar va davlat byudjeti parametrlari toʻgʻrisida”gi Prezident Qarorlarining mazmunini tushuntiring.

Mavzu yuzasidan topshiriqlar

1. Byudjet qonunchiligini aks ettiruvchi klasster tuzing va izohlab bering.
2. Byudjet qonunchiligini tashkil qiluvchi hujjatlar roʻyxatini tuzing va har biriga qisqacha izoh yozing.
3. Yangi tahrirdagi Soliq kodeksini tayyorlash zarurligini keltirib chiqargan omillar haqida maʼlumot tayyorlang.
4. Xorijiy davlatlarda byudjet qonunchiligi toʻgʻrisida taqdimot tayyorlang.

6-BOB. DAVLATNING MOLIYAVIY SIYOSATI

6.1. Byudjet siyosati, uning turlari, maqsad va vazifalari. Byudjet siyosatining taktikasi va strategiyasi

Siyosat – bu jamiyat ustqurmasiga taalluqli tushuncha bo‘lib, davlatning o‘z funksiyalari va vazifalarini amalga oshirishga qaratilgan rivojlanish yo‘nalishlari va chora-tadbirlari yig‘indisidir. Davlat tomonidan amalga oshiriladigan siyosat o‘zaro bog‘liq elementlardan iborat bo‘ladi:

birinchidan, rivojlanishning u yoki bu bosqichida jamiyat hayotini yaxshilash va rivojlantirish uchun zarur bo‘lgan asosiy vazifalar va maqsadlar aniqlanadi va belgilab olinadi;

ikkinchidan, istiqboldagiva yaqin kelajakdagi vazifalar va maqsadlarga erishish uchun eng qulay, eng yaxshi natija beradigan zarur chora-tadbirlar ishlab chiqiladi;

uchinchidan, belgilangan vazifalarni amalga oshiruvchi shaxslar, ijrochi organlar, alohida vakolatli tashkilotlar aniqlanadi, kadrlar tanlanadi va joy-joyiga qo‘yiladi.

Byudjet siyosati – byudjet munosabatlarini tashkil etish tamoyillarining bajarilishini ta‘minlash, davlat va jamiyat oldida turgan maqsad va vazifalarni davlat byudjeti orqali amalga oshirish usullari, chora-tadbirlari va maqsadli faoliyatlari yig‘indisidir.

Byudjet siyosati davlat va jamiyat rivojlanishining turli bosqichlarida turlicha bo‘lishi, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot darajasiga qarab o‘zgarib turishi mumkin. Byudjet siyosati:

- byudjet daromadlari bo‘yicha siyosat;
- byudjet xarajatlari bo‘yicha siyosat;
- davlat krediti siyosati;

- byudjet taqchilligini boshqarish siyosati;
- byudjetlararo munosabatlarni tashkil etish siyosati kabilarning uygʻunligi asosida amalga oshiriladi.

Demak, *byudjet siyosati* – davlat moliya siyosatining tarkibiy qismi boʻlib, umumdavlat moliyaviy resurslarini (manbalarini) shakllantirish va jalb etish, taqsimlash, ulardan maqsadga muvofiq foydalanishga qaratilgan davlatning chora-tadbirlari va asosiy yoʻnalishlari yigʻindisidir.

Byudjet siyosatining asosiy maqsadi – jamiyatda yaratilgan boylik va neʼmatlarning jamiyat aʼzolari oʻrtasida maksimal darajada adolatli taqsimlanishini taʼminlashdan iborat.

Byudjet siyosatining asosiy vazifalari qatorida quyidagilarni taʼkidlash muhim:

- davlat byudjetining barqaror daromad bazalarini mustahkamlash;
- iqtisodiyot ustivor tarmoqlarining rivojlanishini ragʻbatlantirish;
- fan-texnika taraqqiyotining jadallashuviga taʼsir koʻrsatish;
- mamlakatda kambagʻallik va ijtimoiy tengsizlikka barham berish;
- rivojlanish istiqboli yuqori boʻlmagan hududlarning rivojlanishiga shart-sharoitlar yaratish;
- bu hududlardagi aholining yashash sharoitlarini yaxshilash va shu yoʻllar bilan siyosiy va ijtimoiy beqarorlikning oldini olish;
- davlat tomonidan kafolatlangan ijtimoiy xizmatlarning sifatli va aholi ijtimoiy muhofazasining manzilli boʻlishini taʼminlash;
- byudjet siyosatining muvaffaqiyatli amalga oshirilishini taʼminlovchi maqbul byudjet mexanizmini ishlab chiqish va uning samarali ishlashini taʼminlash va sh.k.

Byudjet siyosati oʻz-oʻzidan yaxshi yoki yomon boʻlishi mumkin emas. Byudjet siyosatining ahamiyatini baholash uchun jamiyatning ehtiyoji qanchalik

qondirilayotganligini, qo'yilgan maqsadlar va vazifalar qanchalik darajada muvaffaqiyatli amalga oshirilganligini to'g'ri belgilash, holis baholash lozim.

Byudjet siyosatining mazmuni ko'pqirrali bo'lib, quyidagilarni amalga oshirish orqali hayotga tatbiq etiladi:

1. *Byudjet munosabatlarini rivojlantirishning ilmiy asoslangan kontsepsiyalarini ishlab chiqish.* Bu kontsepsiyalar quyidagilarni o'rganish asosida ishlab chiqiladi:

- iqtisodiy qonunlar talablarini o'rganish;
- milliy xo'jalik holatini har tomonlama tahlil qilish;
- ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish munosabatlarining bundan keyingi rivojlanish istiqbollari o'rganish;
- aholining talab va ehtiyojlarini o'rganish.

2. *Istiqbolda va joriy davr mobaynida byudjetdan foydalanishning asosiy yo'nalishlarini belgilab olish.* Bunda iqtisodiy va moliyaviy siyosatda belgilangan maqsadlarga erishish yo'llaridan kelib chiqiladi, xalqaro omillar inobatga olinadi va moliyaviy resurslarni yanada ko'paytirish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi.

3. *Qo'yilgan maqsad va vazifalarni amalga oshirishga qaratilgan amaliy xatti-harakatlar qilish, chora-tadbirlar belgilash, maqbul byudjet mexanizmining dastak va vositalarini ishlab chiqish.*

Faqat hozirgi kundagi joriy davrga mo'ljallangan, kundalik ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan siyosat samarasizdir, shuningdek, uzoq davrni mo'ljallab, istiqbolni ko'zlab ishlab chiqilgan kontsepsiyalar va yo'nalishlar, ular qanchalik olijanob, jozibali bo'lmasin, davlatning tegishli amaliy xatti-harakatlari, ta'sirchan dastak va vositalari bilan ta'minlanmasa, inqirozga yuz tutadi, ko'zlangan maqsadlar amalga oshirilmay qoladi.

Davlat oldida turgan va muayyan davrda hal qilinishi lozim bo'lgan vazifalarning xarakteri, murakkabligi va ko'zlangan davrning uzoqligiga ko'ra byudjet siyosati:

- byudjet strategiyasi;

– byudjet taktikasidan iborat.

Byudjet strategiyasi – ijtimoiy va iqtisodiy strategiya belgilab bergan uzoq istiqbolga mo'ljallangan va yirik ko'lamdagi vazifalarni bajarishga qaratilgan bo'lib, u rivojlanishning asosiy konsepsiyalarini ishlab chiqish, byudjet munosabatlarini tashkil etishning umumiy tamoyillarini ishlab chiqishni, uzoq muddatga mo'ljallangan rivojlanish istiqbollari belgilashni ko'zda tutadi.

Byudjet strategiyasi uzoq muddatli maqsadlarni tanlash va maqsadli dasturlarni zarur moliyaviy resurslar bilan ta'minlash, ularni iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishning asosiy yo'nalishlariga safarbar qilishni nazarda tutadi.

Masalan, mustaqillikning dastlabki yillarida byudjet strategiyasining asosiy vazifalaridan biri – byudjetning barqarorligini ta'minlash, ortib borayotgan byudjet defitsitini jilovlash bo'lgan bo'lsa, bu vazifani bajarish uchun: ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tish davri uchun xos bo'lgan yangi byudjet qonunchiligini ishlab chiqish; mustaqil davlatning yangi soliq tizimini shakllantirish; byudjetning xarajatlar qismini qayta tuzish; byudjet daromadlari va xarajatlarini balanslashtirish kabi chora-tadbirlar belgilandi va ma'lum muvaffaqiyat bilan amalga oshirildi.

Byudjet siyosatining strategiyasi va taktikasi o'zaro bog'liqdir. Strategik vazifalarni hal qilish uchun taktika qulay shart-sharoit yaratadi. Taktika iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotning hal qiluvchi sohalarini, rivojlanishning muhim muammolarini aniqlab, moliya-byudjet munosabatlarini tashkil etish shakllari va usullarini o'z vaqtida o'zgartirish yo'li bilan strategiya belgilab bergan vazifalarni qisqa muddat ichida, eng kam xarajatlar bilan amalda bajaradi.

6.2. Mustaqillik yillarida O'zbekiston Respublikasi byudjet siyosatining rivojlanish bosqichlari

O'zbekiston o'zining davlat suverenitetini e'lon qilib, mamlakatni inqiroz holatidan olib chiqish, iqtisodiyotni barqarorlashtirish, iqtisodiy va siyosiy jihatdan mustaqil, qudratli, rivojlanib boruvchi, ko'p qirrali demokratik davlat yaratish

dasturini belgilab oldi. Shu nuqtayi nazardan O‘zbekiston davlat byudjetining tarixiy jihatdan juda qisqa, lekin yosh mustaqil davlat uchun sermazmun, serqirra davrdagi rivojlanish bosqichlari boshlandi. Respublika hukumati tomonidan iqtisodiyotdagi tarkibiy o‘zgarishlarning ustuvor yo‘nalishlari va bozor mexanizmlarini ishga tushirish choralari ko‘rildi, natijada qator moliyaviy institutlarning samarali faoliyati ta‘minlandi.

Respublikaning davlat byudjetiga uning ichki daromadlari jalb qilindi va ular 1991-yilgacha bo‘lgan sobiq Ittifoq davlat byudjetidan ajratilgan transfertlar summasidan oshib ketdi. Qat‘iy moliyaviy cheklashlarning qo‘llanilishi natijasida davlat byudjetining daromadlari, xarajatlari va taqchilligi hajmi YaIM dinamikasiga muvofiq ravishda tartibga solib turildi. Ijtimoiy sohaga xarajatlarning o‘shish sur‘atlari umumiy xarajatlarning o‘shish sur‘atlariga bog‘liq bo‘ldi, ya‘ni O‘zbekistondagi bozor islohotlari mamlakat byudjetiga, uning xarajatlar tarkibi va tuzilishiga o‘z ta‘sirini ko‘rsatdi.

O‘zbekiston Respublikasining davlat byudjeti o‘z rivojlanish jarayonida quyidagi bosqichlarni bosib o‘tdi:

Fiskal bosqich(1991-1995-yillar)ning vazifalari:

- yangi byudjet qonunchiligini yaratish;
- soliq islohotlarini o‘tkazish;
- byudjetning xarajatlar qismini qayta tarkiblash;
- byudjet daromadlari va xarajatlarini balanslashtirishga erishish

- Fiskal bosqich (1991-1995-yillar);
- Noinflyatsion bosqich (1996-2002-yillar);
- Davlat moliyasini boshqarish tizimini isloh qilish bosqichi (2003-2017-

Noinflyatsion bosqich (1996-2002-yillar)ning vazifalari:

- balanslashgan byudjetni shakllantirish;
- soliqqa tortish tizimini yanada takomillashtirish va unifikatsiyalash;
- byudjet xarajatlarini optimallashtirish, xususan, xalq xo‘jaligi tarmoqlarini mablag‘lar qaytimini ta‘minlay olmaydigan moliyalashtirish amaliyotidan ularni investitsiyalashga o‘tish;
- byudjet qonunchiligini yanada rivojlantirish vazifalarini hal qilish.

yillar).

Davlat byudjeti rivojlanishining birinchi bosqichi juda og'ir kechdi. Bunga sabab, ma'muriy buyruqbozlikka asoslangan rejali iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan davlatning byudjetini shakllantirish mamlakatda kechayotgan iqtisodiy inqiroz sharoitida (YAIM ishlab chiqarishning keskin pasayishi, bu esa o'z navbatida, davlat byudjeti daromadlarining qisqarishiga olib keldi) amalga oshirildi. Daromadlar va xarajatlarning samarasiz tarkibi byudjet inqirozining yuzaga kelishiga sabab bo'ldi.

Bu bosqichda davlat byudjeti yaqqol namoyon bo'luvchi fiskal xususiyatga ega edi. Turli-tuman soliqlarning mavjudligi va yuqori soliq stavkalarining amal qilishi davlat byudjetini muayyan darajada daromadlar bilan ta'minlashga xizmat qildi. Byudjetning asosiy vazifalari davlatni iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy islohotlarni amalga oshirish uchun zarur mablag'lar bilan ta'minlash, milliy iqtisodiyotni barqarorlashtirish va yanada rivojlantirish uchun sharoit yaratishdan iborat edi.

Fiskal bosqich davri yuqori soliq stavkalari va soliq solish bazasining kengligi bilan tavsiflanadi, buhol mamlakatda ishlab chiqarishning jadal rivojlanishiga to'sqinlikqilar, iqtisodiyotni barqarorlashtirish uchun sharoit yaratish, ishlab chiqarish hajmini kengaytirish va tadbirkorlik faoliyatini rag'batlantirish talablariga javob bermasedi. Ko'p sonli imtiyozlarning kiritilishi esa ishlab chiqarishni kengaytirish va tadbirkorlikni rivojlantirishda kutilgan natijani bermadi, balki aksincha, soliq to'lashdan bo'yin tovlashga imkoniyat yaratdi.

Iqtisodiy islohotlarning zamonaviy xalqaro amaliyoti davlat byudjetining makroiqtisodiy tartibga solish va boshqarish vositasi ekanligini ko'rsatadi. Hukumat byudjet qonunchiligi yordamida xarajatlarning umumiy darajasini, byudjet taqchilligi va davlat qarzi hajmini nazorat qiladi. Natijada, qonunchilik makroiqtisodiy siyosatning quyidagi jihatlarini namoyon etadi:

– Qonunchiqaruvchi va ijroiya hokimiyatlari o'rtasida byudjet vakolatlarining taqsimlanishi;

- hukumatning byudjet tartib-taomillari nazoratini cheklovchi va shaffofligini pasaytiruvchi yashirin yoki kvazibyudjet faoliyatining ta'qiqlanishi;
- makroiqtisodiy nazoratni ta'minlash maqsadida byudjet taqchilligi, davlat qarzi va chetdan mablag' jalb qilishning cheklanishi.

Byudjet islohotlarining ikkinchi bosqichi 1995-yilda davlat byudjeti va byudjetdan tashqari davlat maqsadli jamg'armalari mablag'larini yagona konsolidatsiyalashgan byudjetga jamlash bilan boshlanib, buning natijasida davlat byudjetining shakllanishi va taqsimlanish jarayoni ustidan ta'sirchan moliyaviy nazoratni kuchaytirishimkoniyatiga vujudga keldi.

Milliy valyuta–

so'kning joriy etilishi, pul muomalasini tartibga solish va qat'iy pul-kreditsiyosatini olib borish yordamida pul islohotlarining o'tkazilishi keyingi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish va o'sishga sharoit yaratdi. O'tish davrida moddiy ishlab chiqarish tarmoqlari va ijtimoiy sohaning Moliyaviy ehtiyojlari mamlakatda yaratilayotgan milliy daromadni ishlatish bo'yicha davlatning real imkoniyatlaridan yuqori bo'ladi. Shu sababli bu davrda moliya organlarining muhim vazifasi moliyaviy resurslarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning muhim yo'nalishlarida mujassamlashuvini byudjet taqchilligining oshib ketishiga olib keladigan xarajatlarni oshirish evaziga emas, balki oqilona soliq tizimini yaratish evaziga amalga oshirishdan iborat bo'ldi. Iqtisodiy o'sishning muhim sharti, shuningdek, byudjet taqchilligini, ichki va tashqi davlat qarzini cheklash hisoblanadi.

Davlat byudjeti borasida amalga oshirilgan islohotlar ikkinchi bosqichining muhim jihatlari quyidagilardir:

- byudjet qonunchiligining shakllanishini davom ettirish;
- soliq tizimining takomillashuvi va unifikatsiyalashuvi;
- byudjet xarajatlarini optimallashtirish, shu jumladan, milliy iqtisodiyot tarmoqlarini beg'araz moliyalashtirish amaliyotidan investitsiyalashga o'tish;

- balanslashgan davlat byudjetini shakllantirish.

Davlat moliyasini boshqarish tizimini isloh qilish bosqichi (2003-2017-yillar)ning asosiy yo'nalishlari:

- zamonaviy markazlashgan g'aznachilik tizimini shakllantirish;
- yangi byudjet tasnifi va buxgalteriya hisobining yangi hisoblar rejasiga asoslangan yagona byudjet va hisob tizimini yo'lga qo'yish;
- o'rta muddatli byudjet strategiyasini va dasturiy byudjetlashtirishni joriy qilish,
- byudjet qonunchiligini yanada rivojlantirish va takomillashtirish asosida byudjet faoliyatini rivojlantirish;
- davlat byudjeti daromadlarining barqarorligini ta'minlash asosi sifatida soliq siyosatini yanada takomillashtirish va sh.k.

Ushbu davrda davlatning byudjetsiyosati quyidagilargayo'ntirildi:

- byudjet xarajatlarining ijtimoiy yo'ntirilganligini yanada kuchaytirish;
- davlat xarajatlari samaradorligi va oqilonaligini oshirish, buning uchun byudjet mablag'laridan foydalanish samaradorligini va manzilliligini oshirish maqsadida byudjetni rejalashtirish usullarini takomillashtirish;
- davlat byudjetini ijro etishning g'aznachilik tizimini joriy etish asosida davlat moliyasini boshqarish va nazorat qilishning samarali tizimini yaratish;
- iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlarni davlat xarajatlarini qishloq xo'jaligida iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish; sug'oriladigan dehqonchilik yerlarini suv bilan ta'minlash; fermer xo'jaliklarini rivojlantirish bo'yicha yo'nalishlarda kengaytirish;
- qishloqda ishlab chiqarish munosabatlarini takomillashtirish; bozor iqtisodiyoti tamoyillariga asoslangan qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini boshqarish tashkiliy tuzilmasini joriy etish; qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarning mustaqilligini kengaytirish;
- markazlashgan investitsiyalarga xarajatlarning ustuvor yo'nalishlarini belgilash, YAIMning barqaror iqtisodiy o'sish sur'atlarini ta'minlaydigan, bandlik va aholi daromadlarini oshirish muammolarini hal qiladigan, iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarni davom ettirishga xizmat qiladigan, strategik ahamiyatga ega bo'lgan

ijtimoiy dasturlarni amalga oshirishga qaratilgan kapital mablag‘lar hajmini oshirish;

– byudjetlararo munosabatlarni takomillashtirish.

6.3. O‘zbekiston Respublikasining yaqin va o‘rta istiqboldagi byudjet-soliq siyosatining asosiy yo‘nalishlari

Mustaqillik yillarida mamlakatda huquqiy demokratik davlat, kuchli fuqarolik jamiyati qurishga, erkin bozor munosabatlariga va xususiy mulk ustuvorligiga asoslangan iqtisodiyotni rivojlantirishga, xalq osoyishta va farovon hayot kechirishi uchun shart-sharoitlar yaratishga, xalqaro maydonda O‘zbekistonning munosib o‘rin egallashiga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar amalga oshirildi. Bugungi kunda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va mamlakat taraqqiyotini jadallashtirishning muhim ustuvorliklarini hamda aniq marralarini belgilash vazifasini amalga oshirish yo‘lida aholining keng qatlamlari, jamoatchilik va ishbilarmon doiralar vakillari, davlat organlarining rahbarlari va mutaxassislari bilan amaliy suhbat hamda muhokamalar olib borildi, shuningdek amaldagi qonun hujjatlari, milliy va xalqaro tashkilotlarning axborot-tahliliy materiallari, ma‘ruzalari, tavsiyalari va sharhlari o‘rganildi, rivojlangan xorijiy mamlakatlar tajribasi tahlil qilindi. Shularning asosida 2017-2021-yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi¹³ ishlab chiqildi. Harakatlar strategiyasining asosiy maqsadi – olib borilayotgan islohotlar samaradorligini tubdan oshirish, davlat va jamiyatning har tomonlama va jadal rivojlanishini ta‘minlash uchun shart-sharoitlar yaratish, mamlakatni modernizatsiyalash va hayotning barcha sohalarini erkinlashtirishdan iboratdir¹⁴. Ushbu maqsadga erishish uchun Harakatlar strategiyasida O‘zbekiston

¹³O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-son Farmoni, O‘R QHT, 2017 y., 6-son, 70-modda

¹⁴O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoniga sharh.

Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi belgilab olindi, ular quyidagilardan iborat:

1. Davlat va jamiyat qurilishini takomillashtirish;
2. Qonun ustuvorligini ta‘minlash va sud-huquq tizimini yanada isloh qilish;
3. Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va liberallashtirish;
4. Ijtimoiy sohani rivojlantirish;
5. Xavfsizlik, millatlararo totuvlik va diniy bag‘rikenglikni ta‘minlash, chuqur o‘ylangan, o‘zaro manfaatli va amaliy ruhdagi tashqi siyosat yuritish.

Mazkur yo‘nalishlarning har biri mamlakatdagi islohotlarni va yangilanishlarni yanada chuqurlashtirishga oid aniq bo‘limlardan iborat. Xususan, “Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va liberallashtirish” deb nomlangan yo‘nalish yaqin va o‘rta istiqbolda quyidagilarni amalga oshirishni nazarda tutadi:

- makroiqtisodiy barqarorlikni mustahkamlash va yuqori iqtisodiy o‘shish sur‘atlarini saqlab qolish,
- milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish,
- qishloq xo‘jaligini modernizatsiya qilish va jadal rivojlantirish,
- iqtisodiyotda davlat ishtirokini kamaytirish bo‘yicha institutsional va tarkibiy islohotlarni davom ettirish,
- xususiy mulk huquqini himoya qilish va uning ustuvor mavqeini yanada kuchaytirish,
- kichik biznes va xususiy tadbirkorlik rivojini rag‘batlantirish,
- hududlar, tuman va shaharlarni kompleks va mutanosib holda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiy ettirish,
- investitsiyaviy muhitni yaxshilash orqali mamlakatimiz iqtisodiyoti tarmoqlari va hududlariga xorijiy sarmoyalarni faol jalb etish.

Yuqorida sanab o‘tilgan ustuvorliklarni bajarish byudjet-soliq siyosatida ham muayyan o‘zgarishlarni amalga oshirish zarurligini nazarda tutadi. Bugungi kunda mamlakatimizda byudjet sohasida olib borilayotgan islohotlar zamirida aholi turmushfarovonligini yuksaltirish, iqtisodiy barqarorlikni ta‘minlash, kichik

biznes va xususiy tadbirkorlikning jadal rivojiga keng imkoniyat yaratish maqsadlari mujassamlashgan. Xususan, iqtisodiyotda soliq yukini yanada kamaytirish, soliq solish mexanizmini soddalashtirish hamda soliq ma'murchiligini takomillashtirish borasidagi chora-tadbirlar ana shu maqsad ro'yobiga qaratilgan.

Ma'lumki, mamlakatimizda ishlab chiqarishni rag'batlantirish, davlat byudjeti barqarorligini ta'minlash maqsadida har yili Byudjet-soliq siyosatining asosiy yo'nalishlari qabul qilinadi. Yaqin va o'rta istiqbolga mo'ljallangan soliq va byudjet siyosati pirovardida aholining turmush farovonligini oshirishga yo'naltirilgan. Xususan, 2018-yilga mo'ljallangan soliq-byudjet siyosatining asosiy yo'nalishlarida soliq yukini yanada qisqartirish, soliq va majburiy to'lovlar miqdorini kamaytirish, mahalliy byudjetlar daromad bazasini mustahkamlash va ularning mustaqilligini oshirish, mablag'lardan oqilona foydalanish hamda byudjetga tushumlarning to'liqligini ta'minlash belgilangan. Soliq siyosatida amalga kiritilgan o'zgarishlar soliq majburiyatlarini bajarishda soliq to'lovchilarga har tomonlama ko'maklashishga, soliqqa oid huquqbuzarliklar profilaktikasining ta'sirchan mexanizmlarini ishlab chiqishga va soliq to'lovchilarning huquqiy madaniyatini oshirishga, soliq nazoratiga oid zamonaviy uslublarni joriy etishga, soliqqa tortish borasida muammoli masalalarning kamayishiga, byudjetga soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning to'g'ri hisoblanishi, o'z vaqtida va to'liq hajmda tushishi ta'minlanishiga xizmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev o'zining O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga Murojaatnomasida byudjet tizimini qayta ko'rib chiqish, byudjet daromadlari va xarajatlarining xalqimiz uchun ochiq-oshkora bo'lishini ta'minlash zarurligini ta'kidlagan edi. Zero, davlat va jamiyat boshqaruvidagi ochiqlik, mamlakat byudjetining taqsimlanishi va sarflanishidagi shaffoflik chinakam xalq hokimiyatini qaror toptirish va fuqarolik jamiyatiga asoslangan huquqiy demokratik davlat qurishning muhim shartidir. Ushbu holatlar mamlakatimizda yaqin va o'rta istiqbolga mo'ljallangan byudjet-soliq siyosatining asosiy yo'nalishlarini ishlab chiqishda inobatga olingan.

Xulosa qilib aytganda, byudjet-soliq sohasida bo‘layotgan yangiliklar, byudjet-soliq qonunchiligidagi o‘zgarishlar mamlakatimizda ishlab chiqarish, kichik biznes va tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash, iqtisodiyot barqarorligini ta‘minlash, aholiga munosib yashash va ishlash sharoitlarini yaratishdek ezgu maqsadlarga xizmat qiladi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Byudjet siyosati, uning turlari, maqsad va vazifalari to‘g‘risida nimalarni bilasiz?
2. Byudjet siyosatining taktikasi va strategiyasini misollarda tushuntirib bering.
3. Mustaqillik yillarida O‘zbekiston Respublikasi byudjet siyosatining rivojlanish bosqichlari va har bir bosqichning ustuvor vazifalari nimalardan iborat bo‘ldi?
4. Xorijiy davlatlardagi byudjet-soliq siyosatini amalga oshirish yo‘llari va mexanizmlari haqida nimalarni bilasiz?

Mavzu yuzasidan topshiriqlar

1. Byudjet-soliq siyosatining bosqichlari va har bir bosqichning asosiy vazifalarini aks ettiruvchi taqdimot tayyorlang.
2. O‘zbekiston Respublikasining yaqin va o‘rta istiqbolga mo‘ljallangan byudjet-soliq siyosatining asosiy yo‘nalishlari haqida ma‘lumot tayyorlang.
3. “Public budgeting systems” o‘quv qo‘llanmasi asosida xorijiy mamlakatlarda byudjet-soliq siyosatini amalga oshirish xususiyatlari to‘g‘risida ma‘lumot tayyorlang.

7-BOB. DAVLAT MOLIYASINI BOSHQARISH

7.1. Davlat moliyasini boshqarish to‘g‘risida tushuncha. Boshqarish obyektlari, subyektlari, ularning guruhlanishi, asosiy vazifalari

Davlat moliyasini boshqarish masalalari iqtisodiyot va moliya nazariyasida markaziy o‘rinni egallaydi. Iqtisodiyotni va davlat moliyasini boshqarishdagi muammolar shundan iboratki, bozor xo‘jaligi o‘zini o‘zi tartiblovchi va rivojlantiruvchi tizim (bozorning “ko‘rinmas qo‘li”) bo‘lishiga qaramasdan, hech qachon davlat aralashuvisiz samarali ishlamagan. Tarixiy taraqqiyotdan ma’lumki, umuman olganda, kapitalistik bozor xo‘jaligining yuzaga kelishi faol davlat aralashuvi bilan birga sodir bo‘lgan. Masalan, 1563-yilda ingliz qirolchasi Yelizaveta I milliy baliqchilikni qo‘llab-quvvatlash va unga bo‘lgan talabni oshirish maqsadida o‘z xizmatkorlariga haftasiga 2 marta go‘sht mahsulotlarini iste’mol qilishni ta’qiqlagan¹⁵. 1666-yilda esa Angliyada jun mahsulotlarini sotish bilan bog‘liq qiyinchiliklarni tugatish uchun bir qator tadbirlar amalga oshirildi. Xususan, dafn etilayotgan marhumlarni jun matodan bo‘lgan liboslarda dafn etish majburiy qilib qo‘yildi. Bu qonunni buzganlarga 5 funt-sterling miqdorida jarima belgilandi.

Aksariyat hozirgi zamon iqtisodchi-olimlarining fikricha, bozorning “ko‘rinmas qo‘li” davlatning “ko‘rinadigan qo‘li” bilan to‘ldirilib turishi kerak. Bu borada kelishmovchiliklar, qarama-qarshi fikrlar yuzaga kelishining sababi – bu aralashuvning qay darajada bo‘lishi bilan bog‘liq, lekin davlatning tartiblovchi prinsipi asosan ko‘pchilik olimlar tomonidan e’tirof etilmoqda. Bunday yakdillikning asosiy sababi shundaki, olimlarning fikriga ko‘ra, bozor o‘z-o‘zidan mavjud iqtisodiy va ijtimoiy muammolarning barchasini hal qila olmaydi. Misol uchun, monopoliya sharoitida o‘z-o‘zini tartiblash raqobatni rivojlantira olmaydi,

¹⁵ Экономическая история зарубежных стран: учебное пособие / Т.М.Тимошина; под ред. проф. М.Н.Чепурина. – 9-ое изд., стер. – М.: Юстицинформ, 2013. -504 стр.

bu esa tovarlar ma'lum turlari narxining oshishiga olib keladi va natijada aholi daromadlari iqtisodiyotning alohida bir sektorida ushlanib qoladi. Bunday hollarda bozor mexanizmi samarasiz ishlay boshlaydi va iqtisodiy tanglik davrida iqtisodiyotni barqarorlashtirishda bozor mexanizmi sust qatnashadi. Shuning uchun, iqtisodiyotni tartiblovchi qo'shimcha mexanizmlarni ishlab chiqish ehtiyoji tug'iladi. Ana shunday mexanizmlardan biri – bu davlatning iqtisodiyotni tartiblovchi unsurlari – dastak va vositalaridir. Ana shu dastak va vositalar ichida davlat byudjeti asosiy o'rinni egallaydi. Davlat byudjeti davlatning qo'lidagi iqtisodiyot va ijtimoiy jarayonlarni boshqarish va tartibga solish quroli bo'lish bilan birga, iqtisodiy kategoriya sifatida muayyan iqtisodiy munosabatlar yig'indisini tashkil etadi, bu munosabatlarni boshqarish davlat byudjetini va, umuman, mamlakat byudjet tizimini boshqarishda namoyon bo'ladi.

Byudjet tizimini boshqarish quyidagilarni nazarda tutadi:

- byudjet tizimining asosiy tamoyillariga amal qilgan holda byudjet munosabatlarini boshqarish;
- barcha darajadagi byudjetlarni shakllantirish, ko'rib chiqish, qabul qilish, ijro etish jarayonlarini boshqarish;

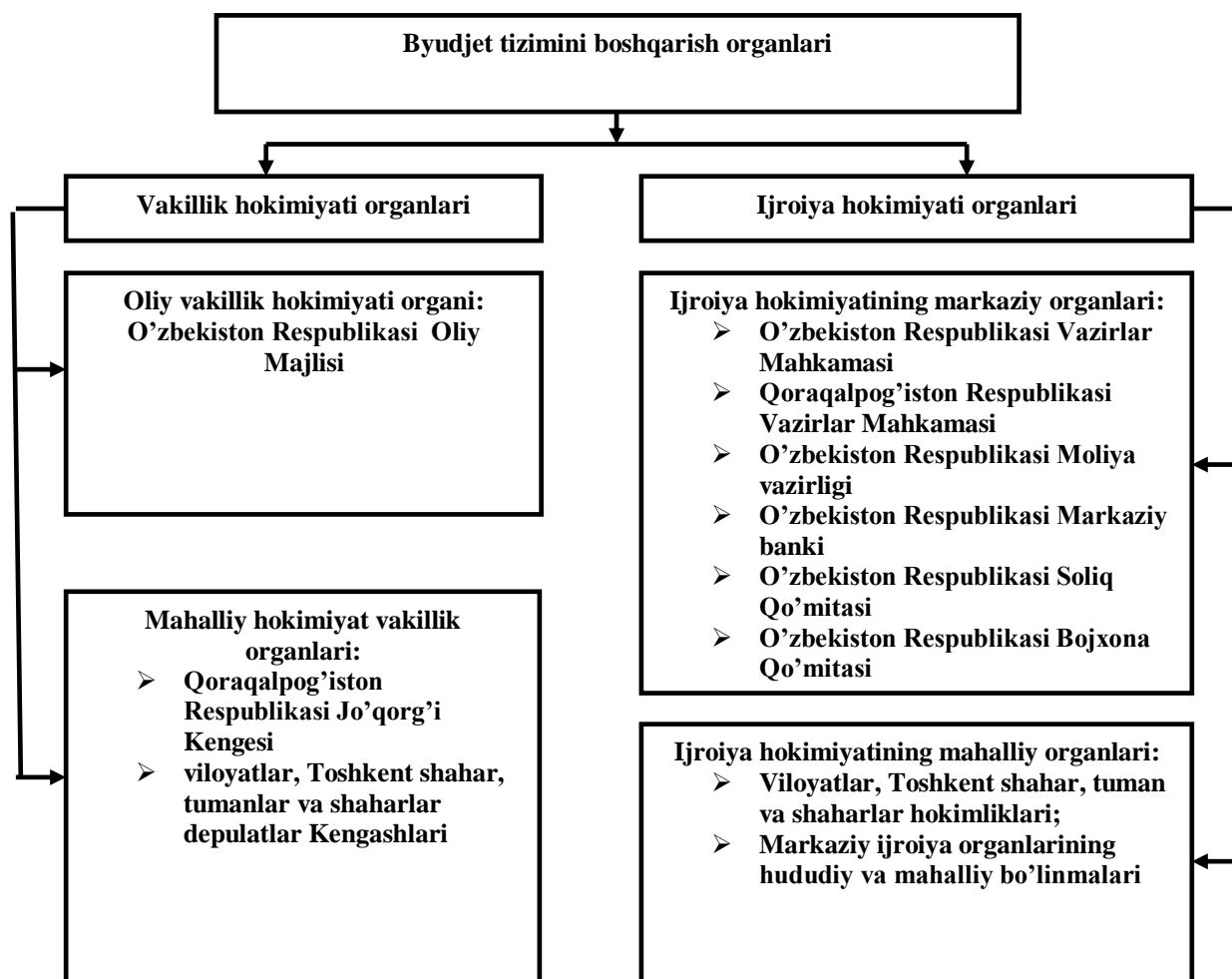

– byudjet jarayonida ishtirok etuvchi subyektlar, organlar va byudjet mablag'larini oluvchilar faoliyatini boshqarish.

Byudjet tizimini boshqarish ham boshqarish kategoriyasining barcha funksiyalarini bajaradi, ular orqali byudjet tizimini boshqarish oldidagi maqsad va vazifalar amalga oshiriladi. Bu funksiyalar: rejalashtirish, tashkil etish, muvofiqlashtirish, nazorat va rag'batlantirish. Byudjet tizimini boshqarish tushunchasi subyektiv tushuncha bo'lib, u alohida vakolatli organlar tomonidan amalga oshiriladi, ularning vakolatlari

O‘zbekiston Respublikasi Byudjet Kodeksi, tegishli boshqaruv organlari Nizomlari va boshqa me‘yoriy-huquqiy hujjatlar bilan belgilab berilgan.

Byudjet tizimini boshqarish *obyektlari* bo‘lib byudjet munosabatlari, byudjetning daromadlar bo‘yicha shakllanishi va xarajatlar bo‘yicha bajarilishi, byudjetlararo munosabatlar va shu kabi ijtimoiy-iqtisodiy pul munosabatlari, shuningdek, byudjet tashkilotlarining byudjetdan ajratilgan mablag‘laridan foydalanish asosidagi xo‘jalik-moliyaviy faoliyati hisoblanadi. Byudjet tizimini *boshqarish subyektlari* esa bevosita shu munosabatlarni boshqarish, tashkil etish, muvofiqlashtirish va nazorat qilishda ishtirok etuvchi muayyan vakolatlariga ega bo‘lgan davlatning qonunchilik-ijroiya institutlari – *boshqaruv organlaridir*. Byudjet tizimini boshqarish subyektlarini, byudjet tizimini boshqarishdagi vakolatlariga ko‘ra, quyidagicha guruhlash mumkin:

7.1-rasm. Byudjet tizimini boshqarish subyektlarining guruhlanishi

Byudjet tizimini boshqarish organlarining vakolatlari, funktsiya va vazifalari O‘zbekiston Respublikasi Byudjet Kodeksi, tegishli organlarning nizomlari va boshqa me‘yoriy hujjatlar bilan belgilab beriladi

7.2. Markaziy va mahalliy davlat hokimiyati organlarining davlat moliyasini boshqarish sohasidagi vakolatlari

O‘zbekiston Respublikasi Byudjet Kodeksida quyidagi davlat hokimiyati organlari va joylardagi davlat hokimiyati organlarining byudjet tizimini boshqarish sohasidagi vakolatlari tegishli moddalarda belgilab berilgan:

- O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining byudjet sohasidagi vakolatlari;
- O‘zbekiston Respublikasi Hisob palatasining byudjet sohasidagi vakolatlari;
- Qoraqalpog‘iston Respublikasi Jo‘qorg‘i Kengesining, xalq deputatlari viloyatlar va Toshkent shahar, tumanlar va shaharlar Kengashlarining byudjet sohasidagi vakolatlari;
- Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashining, viloyatlar va Toshkent shahar, tumanlar va shaharlar hokimlarining byudjet sohasidagi vakolatlari;
- O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining byudjet sohasidagi vakolatlari;
- Hududiy moliya organlarining byudjet sohasidagi vakolatlari;
- Byudjet mablag‘larini taqsimlovchilarning byudjet sohasidagi vakolatlari;
- Byudjet tashkilotlarining va byudjet mablag‘lari oluvchilarning byudjet sohasidagi vakolatlari;
- Davlat maqsadli jamg‘armalarini taqsimlovchi organlarning byudjet sohasidagi vakolatlari.

Qoraqalpog‘iston Respublikasi Jo‘qorg‘i Kengesining, xalq deputatlari viloyatlar va Toshkent shahar, tumanlar va shaharlar Kengashlarining byudjet sohasidagi vakolatlari quyidagilardan iborat:

– Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjetini, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlarini, tumanlar va shaharlar byudjetlarini tegishincha Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar, tumanlar va shaharlar hokimlarining taqdimnomasiga muvofiq ko‘rib chiqadi va qabul qiladi;

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining davlat moliyasini boshqarishdagi vakolatlari:

- davlat byudjeti va davlat maqsadli jamg‘armalari byudjetlari, shuningdek soliq va byudjet siyosatining asosiy yo‘nalishlari loyihalarini ishlab chiqish jarayonini tashkil etadi hamda muvofiqlashtirib boradi;
- Davlat byudjeti va davlat maqsadli jamg‘armalari byudjetlari, shuningdek soliq va byudjet siyosatining asosiy yo‘nalishlari loyihalarini ko‘rib chiqish hamda tegishli xulosa taqdim etish uchun O‘zbekiston Respublikasi Hisob palatasiga yuboradi;
- byudjetnoma loyihasini ko‘rib chiqadi va tasdiqlaydi;
- byudjetnomani O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining palatalariga taqdim etadi;
- davlat boshqaruvi organlarining Davlat byudjetini va davlat maqsadli jamg‘armalari byudjetlarini ijro etish borasidagi faoliyatini muvofiqlashtirib boradi hamda nazorat qiladi;
- Davlat byudjetining va davlat maqsadli jamg‘armalari byudjetlarining ijrosi to‘g‘risidagi hisobotlarni har chorakda ko‘rib chiqadi;
- o‘tgan moliya yili uchun Davlat byudjetining va davlat maqsadli jamg‘armalari byudjetlarining ijrosi to‘g‘risidagi hisobotlarni tashqi audit o‘tkazish hamda baholash uchun O‘zbekiston Respublikasi Hisob palatasiga yuboradi;
- Davlat byudjetining va davlat maqsadli jamg‘armalari byudjetlarining tegishli davrdagi ijrosi to‘g‘risidagi hisobotlarni tasdiqlash uchun O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga taqdim etadi;
- moliya yili mobaynida Davlat byudjeti va davlat maqsadli jamg‘armalari byudjetlari parametrlariga o‘zgartirishlar kiritish to‘g‘risidagi takliflarni ko‘rib chiqadi;
- O‘zbekiston Respublikasi respublika byudjetining qo‘shimcha manbalaridan foydalanish to‘g‘risida qarorlar qabul qiladi;
- O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining zaxira jamg‘armasi mablag‘laridan foydalanish to‘g‘risida qarorlar qabul qiladi.

Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjeti, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlari, tumanlar va shaharlar byudjetlarining tegishli davrdagi ijrosi to‘g‘risidagi hisobotlarni tegishincha Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar, tumanlar va shaharlar hokimlarining taqdimnomasiga muvofiq har chorakda ko‘rib chiqadi va tasdiqlaydi;

– mahalliy soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlarning stavkalarini qonun hujjatlarida belgilangan miqdorlar doirasida belgilaydi.

Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashining, viloyatlar va Toshkent shahar, tumanlar va shaharlar hokimlarining byudjet sohasidagi vakolatlari quyidagilardan iborat:

– tegishli byudjet loyihasini ishlab chiqish va uni ijro etish jarayonini tashkil etadi hamda muvofiqlashtirib boradi;

– byudjet so‘rovi olinishiga qarab tegishli byudjetlarning loyihalarini tuzish to‘g‘risida qarorlar qabul qiladi, ularni tayyorlash tartibi va muddatlarini belgilaydi;

– Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjeti loyihasini, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlari, tumanlar va shaharlar byudjetlari loyihalarini tegishincha Qoraqalpog‘iston Respublikasi Jo‘qorg‘i Kengesiga, xalq deputatlari viloyatlar va Toshkent shahar, tumanlar va shaharlar Kengashlariga ko‘rib chiqish va qabul qilish uchun taqdim etadi;

– Qoraqalpog‘iston Respublikasi Jo‘qorg‘i Kengesining, xalq deputatlari viloyatlar va Toshkent shahar, tumanlar va shaharlar Kengashlarining qarorlariga muvofiq Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjeti, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlari, tumanlar va shaharlar byudjetlari parametrlarini tasdiqlaydi;

– moliya yili mobaynida Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjeti, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlari, tumanlar va shaharlar byudjetlari parametrlariga o‘zgartirishlar kiritish to‘g‘risidagi takliflarni ko‘rib chiqadi;

– Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjeti, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlari, tumanlar va shaharlar byudjetlarining tegishli davrdagi ijrosi to‘g‘risidagi hisobotlarni Qoraqalpog‘iston Respublikasi Jo‘qorg‘i Kengesiga, xalq deputatlari viloyatlar va Toshkent shahar, tumanlar va shaharlar Kengashlariga tasdiqlash uchun taqdim etadi;

– Davlat byudjetiga va davlat maqsadli jamg‘armalari byudjetlariga tushumlar to‘liq va o‘z vaqtida tushishi ustidan nazoratni tashkil etadi;

– byudjet mablag‘larining maqsadli sarflanishi ustidan nazoratni tashkil etadi;

– Qoraqalpog‘iston Respublikasi respublika byudjetining, viloyatlar viloyat byudjetlarining va Toshkent shahri shahar byudjetining, tumanlar va shaharlar byudjetlarining qo‘shimcha manbalaridan foydalanish to‘g‘risida qarorlar qabul qiladi;

– Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimlari ushbu moddaning birinchi qismida ko‘rsatilgan vakolatlar bilan bir qatorda tegishincha Qoraqalpog‘iston Respublikasi respublika byudjetining, viloyatlar viloyat byudjetlari va Toshkent shahri shahar byudjetining zaxira jamg‘armalari mablag‘laridan foydalanish to‘g‘risida qarorlar qabul qiladi.

7.3. O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, uning davlat moliyasini boshqarishdagi vakolatlari

Moliya vazirligi O‘zbekiston Respublikasi davlat boshqaruvi organi hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi respublikaning markaziy moliya-iqtisodiy organi sifatida O‘zbekiston Respublikasining moliyaviy, narx siyosatini hayotga tatbiq etadi va uning butun hududida moliya, narx-navoni tashkil etish faoliyatiga umumiy rahbarlikni amalga oshiradi.

Moliya vazirligi O‘zbekiston Respublikasining vazifalari va funksiyalarini amalga oshirish uchun zarur moliyaviy negiz yaratishni, respublika byudjetini ishlab chiqish va ijro etishni, uning daromad qismi barqarorligini ta‘minlashni, valyuta rejasini tuzish va ijro etishni, pul resurslaridan oqilona va tejab sarflashni ta‘minlaydi.

Moliya vazirligi respublika byudjeti ham daromadlar, ham xarajatlar bo‘yicha ijro etilishi, moliyaviy resurslarni umumrespublika ehtiyojlariga safarbar etish ishlarini tashkil etish uchun javob beradi.

O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, Qoraqalpog‘iston Respublikasi Moliya vazirligi, viloyatlar va tumanlar hokimliklari boshqarmalari va bo‘limlari, davlat sug‘urta idoralari, shuningdek, ularga qarashli davlat korxonalarini,

muassasalari va tashkilotlari O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining yagona tizimini tashkil etadi.

Moliya vazirligi o‘z tizimiga kiruvchi korxonalar, muassasalar va tashkilotlar faoliyatini to‘g‘ridan-to‘g‘ri yoki o‘zi tashkil etadigan organlar orqali muvofiqlashtiradi va yo‘naltiradi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining davlat moliyasini boshqarishdagi vakolatlari:

- davlat byudjeti va davlat maqsadli jamg‘armalari byudjetlari, shuningdek soliq va byudjet siyosatining asosiy yo‘nalishlari loyihalarini ishlab chiqish jarayonini tashkil etadi hamda muvofiqlashtirib boradi;
- Davlat byudjeti va davlat maqsadli jamg‘armalari byudjetlari, shuningdek soliq va byudjet siyosatining asosiy yo‘nalishlari loyihalarini ko‘rib chiqish hamda tegishli xulosa taqdim etish uchun O‘zbekiston Respublikasi Hisob palatasiga yuboradi;
- byudjetnoma loyihasini ko‘rib chiqadi va tasdiqlaydi;
- byudjetnomani O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining palatalariga taqdim etadi;
- davlat boshqaruvi organlarining Davlat byudjetini va davlat maqsadli jamg‘armalari byudjetlarini ijro etish borasidagi faoliyatini muvofiqlashtirib boradi hamda nazorat qiladi;
- Davlat byudjetining va davlat maqsadli jamg‘armalari byudjetlarining ijrosi to‘g‘risidagi hisobotlarni har chorakda ko‘rib chiqadi;
- o‘tgan moliya yili uchun Davlat byudjetining va davlat maqsadli jamg‘armalari byudjetlarining ijrosi to‘g‘risidagi hisobotlarni tashqi audit o‘tkazish hamda baholash uchun O‘zbekiston Respublikasi Hisob palatasiga yuboradi;
- Davlat byudjetining va davlat maqsadli jamg‘armalari byudjetlarining tegishli davrdagi ijrosi to‘g‘risidagi hisobotlarni tasdiqlash uchun O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga taqdim etadi;
- moliya yili mobaynida Davlat byudjeti va davlat maqsadli jamg‘armalari byudjetlari parametrlariga o‘zgartirishlar kiritish to‘g‘risidagi takliflarni ko‘rib chiqadi;
- O‘zbekiston Respublikasi respublika byudjetining qo‘shimcha manbalaridan foydalanish to‘g‘risida qarorlar qabul qiladi;
- O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining zaxira jamg‘armasi mablag‘laridan foydalanish to‘g‘risida qarorlar qabul qiladi.

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Byudjet kodeksi (O‘RQ-360-son. 26.12.2013). 25-modda.

Moliya vazirligi tizimiga kiruvchi organlarni boshqarish jarayonida Vazirlik O‘zbekiston Respublikasining moliyaviy va narx-navo siyosatini amalga oshirishning birligini ta‘minlaydi.

2017-yilga qadar Moliya vazirligining byudjet tizimini boshqarish bo‘yicha vakolatlari, asosiy vazifalari va funksiyalari O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1992-yil 23-noyabrdagi 553-son qarori bilan tasdiqlangan

“O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi to‘g‘risidagi Nizom”¹⁶ bilan tartibga solinib kelingan.

2017-yilga kelib, respublikadagi barcha moliya organlari faoliyatini tubdan takomillashtirish, O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining soliq-byudjet siyosatiga qat’iy rioya etilishini ta’minlash, iqtisodiyotning real sektori tarmoqlarini hamda ijtimoiy sohani barqaror, mutanosib va jadal rivojlantirish, mahalliy byudjetlarning daromad bazasini mustahkamlash, byudjet mablag‘laridan samarali foydalanishga yo‘naltirilgan vazifalari, funksiyalari, ish shakllari va uslublarini qayta ko‘rib chiqish maqsadida 2017-yil 18-martda “Moliya organlari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-2847-sonli Qarori¹⁷ qabul qilindi. Ushbu qaror bilan O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va uning hududiy bo‘linmalari faoliyatining quyidagi ustuvor vazifalari hamda yo‘nalishlari belgilab berildi:

– iqtisodiy o‘shishning barqaror yuqori sur‘atlarini, iqtisodiyot va ijtimoiy sohaning moliyaviy mutanosibligini ta’minlashda, davlatning ijtimoiy majburiyatlarini to‘liq va o‘z vaqtida bajarishda, yirik investitsiya loyihalarini moliyalashtirish va mamlakatning mudofaa qobiliyatini mustahkamlashda moliya organlarining rolini oshirishga yo‘naltirilgan yagona davlat soliq-byudjet siyosatini amalga oshirish;

– iqtisodiyot va aholiga soliq yukini kamaytirish, ishlab chiqarish samaradorligini ta’minlash, mineral-xom ashyo, yer-suv hamda boshqa resurslar va uskunalardan oqilona foydalanishda soliq hamda boshqa majburiy to‘lovlarning rag‘batlantiruvchi rolini kuchaytirish yo‘li bilan soliq tizimini izchil takomillashtirib borish, soliq ma’muriyatchiligi samaradorligini oshirish, soliqlar hamda boshqa majburiy to‘lovlarni hisoblash va to‘lash tartibini soddalashtirish, shuningdek, soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlarning to‘liq yig‘ilishini ta’minlash maqsadida ularning stavkalarini optimallashtirish;

¹⁶O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2015-y., 27-son, 355-modda

¹⁷O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2017-y., 13-son, 201-modda

– byudjetlararo munosabatlarni tubdan takomillashtirish, Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjeti, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlarining daromad bazasini barcha choralar bilan kengaytirish, viloyatlar va tumanlarni subvensiyadan chiqarib, ularning mutanosibligi va o‘zini o‘zi qoplay olishini ta‘minlash, hududlar hokimliklari bilan birgalikda Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar hamda Toshkent shahrini kompleks va intensiv rivojlantirish asosida davlat byudjetiga qo‘shimcha manbalar jalb etish yuzasidan tizimli ishlarni amalga oshirish, tabiiy va iqtisodiy salohiyatdan yanada to‘liq va samarali foydalanish, hududlar iqtisodiyotini modernizatsiyalash va diversifikatsiyalash;

– moliyaviy resurslarni iqtisodiy taraqqiyotning eng ustuvor yo‘nalishlariga, ijtimoiy sohani, ayniqsa qishloq joylarida, jadal rivojlantirishga, maqsadli investitsiya dasturlarini moliyalashtirishga, belgilangan me‘yorlarga muvofiq ularni real moliyalashtirish manbalari bilan mustahkamlashga, ushbu asosda kreditorlik va debitorlik qarzlarni kamaytirishga jamlash;

– iqtisodiyot bazaviy tarmoqlarining moliyaviy barqarorligini ta‘minlash borasidagi ishlarni muvofiqlashtirish, qishloq xo‘jaligini moliyaviy qo‘llab-quvvatlashning samarali usul va mexanizmlarini joriy etish, tovarlar va xizmatlarning ayrim turlariga narx va tariflar belgilash tartibini takomillashtirish hamda to‘lov intizomini mustahkamlash;

– byudjet tizimidagi byudjet mablag‘laridan maqsadli hamda oqilona foydalanish ustidan davlat moliyaviy nazoratini amalga oshirish, qat‘iy iqtisod qilish, ishlab chiqarish va muomala xarajatlarini kamaytirish, nobudgarchilik va talon-torojlikni, maqsadga nomuvofiq chiqimlarni tugatish yuzasidan vazirliklar, idoralar, xo‘jalik subyektlari, mahalliy davlat hokimiyati organlari bilan birgalikda keng qamrovli profilaktika ishlarini olib borish;

– O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki va boshqa valyuta nazorati organlari bilan birgalikda valyuta-moliya siyosatining asosiy tamoyillari va usullarini shakllantirish, davlatning valyuta resurslarini ko‘paytirish va ulardan samarali foydalanish bo‘yicha takliflar ishlab chiqish;

– fuqarolarning pensiya ta'minoti sohasida davlat siyosatining asosiy yo'nalishlarini ishlab chiqish, Moliya vazirligi huzuridagi byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasi daromadlari va xarajatlarining mutanosibligini ta'minlash, Moliya vazirligi huzuridagi byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasi tomonidan uning zimmasiga yuklangan vazifalar va funksiyalar, xususan pensiyalar hamda boshqa tegishli to'lovlarni tayinlash va o'z vaqtida to'lash bo'yicha o'rnatilgan qoidalarining qo'llanilishini muvofiqlashtirish hamda ularni nazorat qilish;

– sug'urta tashkilotlarining sug'urta munosabatlari barcha qatnashchilarining huquq va qonuniy manfaatlari himoya qilinishini ta'minlashga qaratilgan faoliyatini nazorat qilish, buxgalterlik hisobi va hisobotining yagona metodologiyasini shakllantirish va amalga oshirish, auditorlik faoliyatini tartibga solish, mamlakatning moliya bozorlarini rivojlantirish bo'yicha davlat siyosatini amalga oshirishda ishtirok etish;

– davlat moliya siyosati sohasida kadrlar tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini tashkil etish, Moliya vazirligi, uning markaziy apparati hamda tarkibiy bo'linmalarining ish shakllarini va usullarini tubdan takomillashtirish, moliya organlari faoliyatida byurokratizm va sansalorlik hollariga yo'l qo'ymaslik, inson huquqlari, erkinliklari va manfaatlariga rioya etilishini ta'minlash, jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlariga o'z vaqtida e'tibor qaratish, zimmaga yuklatilgan vazifalarning o'z vaqtida va sifatli bajarilishi uchun moliya organlari xodimlarining mas'uliyatini oshirish.

Yuqorida nomi keltirilgan Prezident qarori bilan O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi to'g'risidagi Nizom, Moliya vazirligi va vazirlik markaziy apparatining tashkiliy tuzilmasi, Qoraqalpog'iston Respublikasi Moliya vazirligining, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari moliya bosh boshqarmalarining, shahar hokimliklari moliya bo'limlarining, tuman va shaharlar hokimliklari moliya bo'limlarining namunaviy tuzilmalari ham tasdiqlandi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Davlat moliyasini boshqarish obyektlari va subyektlari qaysilar? Misollarda tushuntiring.

2. Davlat moliyasini boshqarishga mas'ul organlarning asosiy vazifalari nimalardan iborat?

3. Markaziy va mahalliy ijroiya hokimiyati organlarining davlat moliyasi borasidagi vakolatlari va mustaqilligi shartlari va mezonlari qanday?

4. Byudjet istiqbolini belgilash, byudjetlararo munosabatlarni muvofiqlashtirishda markaziy va mahalliy davlat hokimiyati organlari faoliyatida qanday muammolar mavjud, ularni hal etish yo'llari qanday? Bu borada O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning 2017-2021-yillarga mo'ljallangan Harakatlar strategiyasida qanday ustuvor yo'nalishlar belgilab berilgan?

5. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining davlat moliyasini boshqarishdagi ahamiyatini nimalar bilan izohlash mumkin?

6. Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va uning tarkibiy bo'linmalarining davlat moliyasini boshqarish borasidagi vakolatlari nimalardan iborat?

7. Xorijiy davlatlarda markazlashgan va nomarkazlashgan davlat moliyasini boshqarish organlari haqida nimalarni bilasiz?

Mavzu yuzasidan topshiriqlar

1. Davlat moliyasini boshqarishga mas'ul organlarning vakolatlari, vazifalari va funksiyalari aks ettirilgan me'yoriy-huquqiy hujjatlar katalogini ishlab chiqing.

2. O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning 2017-2021-yillarga mo'ljallangan Harakatlar strategiyasini o'rganish asosida "Davlat moliyasini boshqarishdagi muammolar va ularni bartaraf etish yo'llari" mavzusida taqdimot tayyorlang.

8-BOB. DAVLAT BYUDJETI

8.1. Davlat byudjetining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati va funksiyalari

Davlat byudjetining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati. Davlat byudjetining mazmunini yoritishga turli davr va turli yo‘nalishdagi iqtisodiy maktablar vakillari bo‘lgan iqtisodchi olimlar turlicha yondoshganlar. Masalan, nomi keltirilgan o‘quv qo‘llanmada “Davlat byudjeti deyilganda, eng avvalo, ikki tushunchaning qo‘shilishini tushunmoq kerak: birinchisi davlat miqyosida yalpi ichki (milliy) mahsulotni taqsimlash natijasida vujudga keladigan iqtisodiy (moliyaviy) munosabatlar (iqtisodiy kategoriya) va ikkinchisi shu kategoriyaning namoyon bo‘lish shakli sifatida davlatning asosiy moliyaviy rejasi”¹⁸, - deb izohlangan.

Agar xorijiy adabiyotlardagi “davlat byudjeti” tushunchasining talqiniga nazar tashlasak, masalan, “Public budgeting systems”¹⁹ nomli qo‘llanmada keltirilishicha, “davlat byudjetining kelib chiqishi, rivojlanishi va isloh qilib borilishi davlat boshqaruvidagi rasmiy shaxslarni o‘z xatti-harakatlari uchun javobgarlik va mas’uliyatga chaqirishga bo‘lgan intilish bilan bog‘liq”²⁰. “Demokratik jamiyatda byudjet – bu hukumatning kuch va imkoniyatlarini cheklash, bir qolipga solish vositasi sifatida qaralishi mumkin”²¹.

Bir qator ilmiy adabiyotlarda davlat byudjetining *ijtimoiy-iqtisodiy mohiyatini* yoritishda uning:

- iqtisodiy kategoriya sifatida;
- moddiy tushuncha sifatida;
- huquqiy kategoriyasifatidamavjudekanligivaamalqilishinazardatutilgan

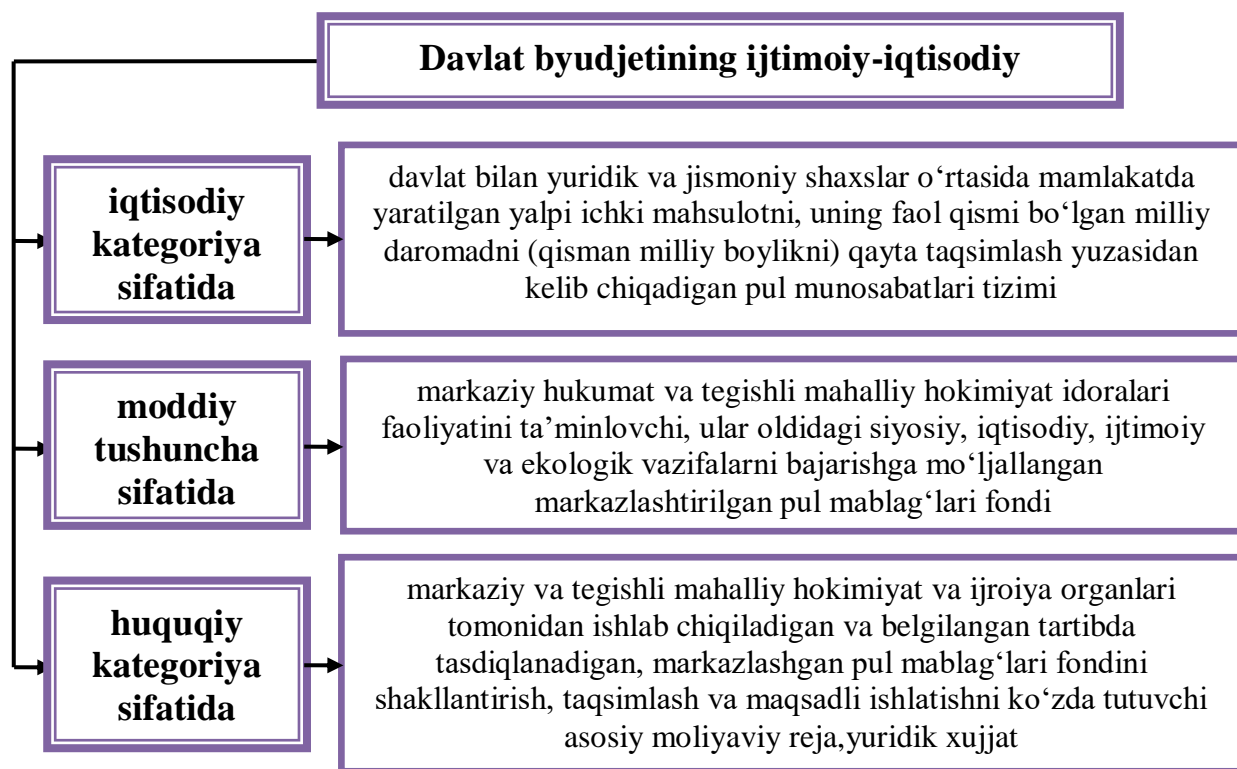
(8.1-rasm).

¹⁸Malikov T.S., Xaydarov N.H.Davlat byudjeti.O‘quv qo‘llanma– T.: “IQTISOD–MOLIYA”, 2007. 5-b.

¹⁹Robert D.Lee Jr., Ronald W.Johnson,Philip G. Joyce. Jones & Bartlett Learning; 9 edition. USA, 2012.

²⁰White,M.(1978). Budget policy: where does it begin andend?GovernmentalFinance,7, 2-9. Credits W. F.Willoughby's The problemofa nationalbudget (1919) with anearly statement ofbudgetingasa process for holding government accountable.

²¹Robert D.Lee Jr., Ronald W.Johnson,Philip G. Joyce. Jones & Bartlett Learning; 9 edition. USA, 2012. P. 7

8.1-rasm. Davlatbyudjetiningijtimoiy-iqtisodiy mohiyati²²

Iqtisodiy kategoriya sifatida davlat byudjeti – davlat bilan yuridik va jismoniy shaxslar o‘rtasida mamlakatda yaratilgan yalpi ichki mahsulotning, uning faol qismi bo‘lgan milliy daromadning (qisman milliy boylikning) qiymatini qayta taqsimlash yuzasidan kelib chiqadigan pul munosabatlari tizimi bo‘lib, ular natijasida iqtisodiyotni, ijtimoiy-madaniy sohalarni, mudofaa, davlat boshqaruvi va boshqa davlat ehtiyojlarini moliyalashtirishga mo‘ljallangan pul fondi – davlat byudjeti shakllanadi va maqsadga muvofiq tarzda ishlatiladi.

Moddiy tushuncha sifatida davlat byudjeti – markaziy hukumat va tegishli darajadagi mahalliy hokimiyatlar faoliyatini ta‘minlovchi, ular oldidagi siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik vazifalarni bajarishga mo‘ljallangan markazlashtirilgan pul mablag‘lari fondidir.

Huquqiy kategoriya sifatida davlat byudjeti – markaziy va tegishli mahalliy hokimiyat va ijroiya organlari tomonidan ishlab chiqiladigan va belgilangan tartibda tasdiqlanadigan, markazlashgan pul mablag‘lari fondini shakllantirish, taqsimlash va maqsadli ishlatishni ko‘zda tutuvchi asosiy moliyaviy reja, yuridik

²²Nurmuxamedova B.I., Kabirova N.V. Moliya. O‘quv qo‘llanma. T.: IQTISOD-MOLIYA. 2017. 102-bet.

hujjatdir. Yuridik hujjat sifatida O‘zbekiston Respublikasida davlat byudjeti qonun hujjatlarida belgilangan tartibda va muddatlarda har moliya yili²³ uchun tuziladi, ko‘rib chiqiladi, tasdiqlanadi va ijro etiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Byudjet kodeksining 3-moddasida esa “davlat byudjeti” iborasi “davlatning davlat vazifalari va funksiyalarini moliyaviy jihatdan ta’minlash uchun mo‘ljallangan markazlashtirilgan pul jamg‘armasi”²⁴ deb ta’riflanadi. Ushbu ta’rif davlat byudjetining yuqorida sharhlangan moddiy tushuncha sifatidagi mazmun-mohiyatiga mos keladi.

“Public budgeting systems” nomli qo‘llanmada “davlat byudjeti nima?” deb qo‘yilgan savolga “Sodda qilib ta’riflaganda, byudjet - bu tashkilotning (masalan, oila, korporatsiya, hukumat) moliyaviy holati va kelgusi rejalarini, ya’ni daromadlar, xarajatlar rejasi, maqsadlar va natijalar to‘g‘risidagi ma’lumotlarni o‘z ichiga oluvchi hujjat yoki hujjatlar yig‘indisi”²⁵, deb ta’rif berilgan. Retrospektiv xarakterga ega bo‘lgan, ya’ni o‘tgan davr ma’lumotlarini aks ettirishga asoslangan buxgalteriya hisobotidan farqli o‘laroq, (garchi byudjet ishlab chiqilayotganda byudjetning o‘tgan davrdagi daromadlari va xarajatlari ijrosining buxgalteriya hisobi ma’lumotlaridan foydalanilsada) byudjet – kelgusida kutilayotgan daromadlar, xarajatlar va natijalarni ko‘rsatuvchi perspektiv hujjat hisoblanadi. Tarixan, *byudjet* so‘zi charm karmon, hamyon, sumka ma’nosini anglatgan. Xususan, “Britaniya davlatida Xazina kansleri (Moliya vaziri) hukumatning ehtiyojlari va resurslari hajmi aks etgan bayonotini mamlakat parlamentiga charm sumkada taqdim etgan va bu hujjat keyinchalik byudjet nomini olgan”²⁶.

Davlat byudjetining funksiyalari. Davlat byudjetining mohiyati uning iqtisodiy kategoriya sifatidagi *funksiyalarida* namoyon bo‘ladi. Turli davr va turli maktab iqtisodchilari davlat byudjetining funksiyalarini yoritishga turlicha

²³ O‘zbekiston Respublikasida moliya yili kalendar yiliga mos keladi, lekin dunyo mamlakatlarida ularning an‘analari va mamlakat hayotidagi muhim, hal qiluvchi tarixiy sanalariga muvofiq, byudjet yili kalendar yiliga mos kelmasligi mumkin.

²⁴O‘zbekiston Respublikasi Byudjet Kodeksi. O‘zbekiston Respublikasi qonuni. O‘RQ-360-son, 26.12.2013. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2015 y. 52-son, 645-modda.

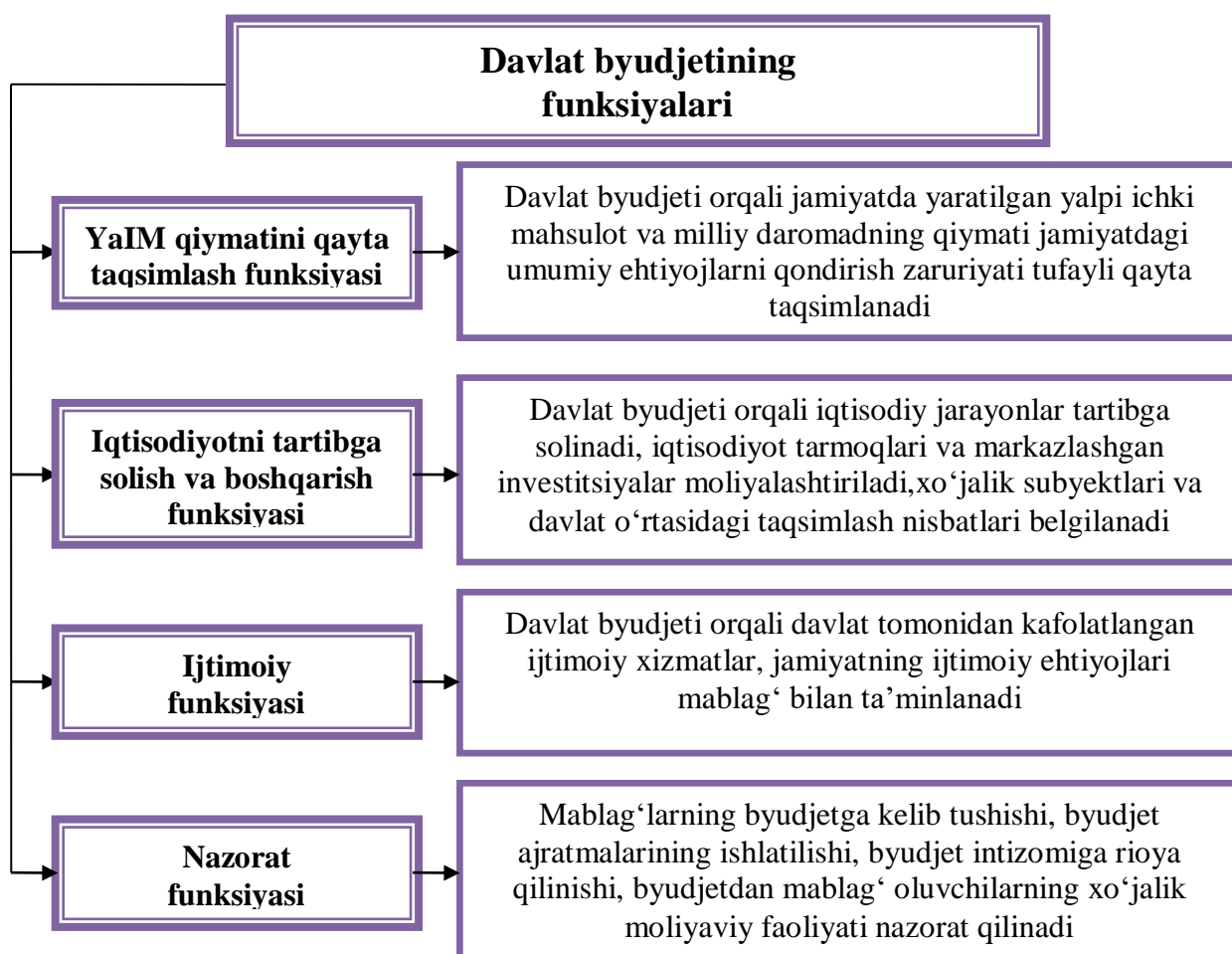
²⁵Robert D.Lee Jr., Ronald W.Johnson,Philip G. Joyce.. Jones & Bartlett Learning; 9 edition. USA, 2012. P. 14

²⁶Burkhead, J. (1956). Government budgeting,2.

yondoshadilar. Masalan, T.Malikov, N.Xaydarov hammuallifligidagi “Davlat byudjeti” o‘quv qo‘llanmasida davlat byudjetining funksiyalari quyidagi tarzda bayon qilingan: “Davlat byudjeti moliyaning tarkibiy qismi sifatida, uning boshqa bo‘linmalari singari, ikki xil funksiyani bajaradi: 1) taqsimlash; 2) nazorat.”²⁷

Bu va shu kabi boshqa adabiyotlarni o‘rganish asosida, davlat byudjetining amalda namoyon bo‘lish shakllarini o‘rgangan hamda ko‘pchilik iqtisodchi olimlarning fikriga qo‘shilgan holda, davlat byudjeti quyidagi *asosiy funksiyalarni* bajaradi, deyishimiz mumkin (8.2-rasm):

- yalpi ichki mahsulot qiymatini qayta taqsimlash funksiyasi;
- iqtisodiyotni tartibga solish va boshqarish funksiyasi;
- ijtimoiy funksiyasi;
- nazorat funksiyasi.

8.2-rasm. Davlatbyudjetining funksiyalari²⁸

²⁷Malikov T.S., Xaydarov N.H.Davlat byudjeti.O‘quv qo‘llanma– T.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2007. 5-bet

²⁸ Nurmuxamedova B.I.O‘quv qo‘llanma. T.: IQTISOD-MOLIYA. 2018. 19-bet.

Yalpi ichki mahsulot qiymatini qayta taqsimlash funksiyasi. Davlat byudjeti mamlakatda yaratilgan yalpi ichki mahsulot va uning tarkibiga kiruvchi milliy daromadning qiymatini qayta taqsimlashda o'zining qayta taqsimlash funksiyasi bilan ishtirok etadi. Bunday qayta taqsimlash jarayonlari natijasida yaratilgan YaIMning qiymatidan to'lanadigan soliqlar va soliq xarakteridagi boshqa majburiy to'lovlarning to'lanishi asosida byudjet daromadlari shakllanadi. Byudjet daromadlari davlat markazlashgan moliyaviy resurslarining bir qismi sifatida, davlatning funksiyalarini bajarish uchun sarflanadi. Ular pul mablag'lari jamg'armalarini shakllantirish jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlarni o'zida ifoda etadi va turli darajadagi hokimiyat organlarining ixtiyoridagi markaziy va mahalliy byudjetlarga kelib tushadi. O'zbekiston Respublikasida har yili davlat byudjeti orqali mamlakat YaIMining 24-25 foizi qayta taqsimlanadi. Davlat maqsadli jamg'armalari bilan birga hisoblaganda esa bu ko'rsatkich bugungi kunda 34-35 foizni tashkil etmoqda.

Iqtisodiyotni tartibga solish va boshqarish funksiyasi. Soliqlar va byudjet xarajatlari orqali byudjet iqtisodiyotni tartibga solish, investitsiyalarni rag'batlantirish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning hal qiluvchi va muhim quroli bo'lib xizmat qiladi. Bunda byudjet mablag'lari hisobidan iqtisodiyotning ilg'or tarmoqlari – aviasozlik, kosmik dasturlar va loyihalar, atom sanoati, energetika va mashinasozlik sanoatlari kabilar qo'llab-quvvatlanadi. Samaradorligi yuqori bo'lgan va o'zini tez qoplovchi loyihalarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash ham muhimdir. Lekin davlat byudjetining bu funksiyasidan orqada qolayotgan va qoloq ishlab chiqarishlarga moliyaviy yordam berish kabi o'tmishda mavjud bo'lgan va o'zini oqlamagan maqsadlarda foydalanish iqtisodiyotning raqobatbardoshligini ta'minlashga, ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga jiddiy putur etkazishini unutmaslik lozim.

Davlat byudjetining ijtimoiy funksiyasi. Davlat ijtimoiy siyosatini amalga oshirishda davlat byudjeti katta o'rin egallaydi. Davlatning ijtimoiy kafolatlari doirasidagi xizmatlarni ko'rsatadigan ta'lim, sog'liqni saqlash, fan, madaniyat

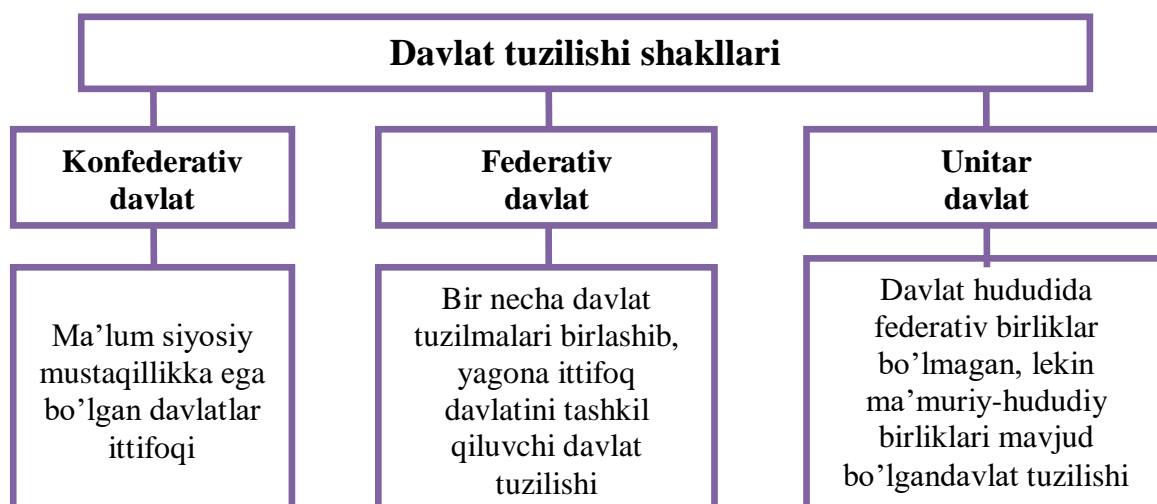
sohalarini mablag' bilan ta'minlash, aholining kam ta'minlangan qatlamlarini (pensionerlar, nogironlar, bolalar, kam ta'minlangan oilalar) ijtimoiy himoya qilish - ijtimoiy siyosatning ustuvorliklari hisoblanadi. Bundan tashqari, madaniyat sohasi keng ma'nodaiqtisodiy taraqqiyotning muhim komponentlaridan biridir, bu borada jamiyat a'zolarining imkoniyatlarini rivojlantirish taraqqiyotning harakatlantiruvchi kuchi hisoblanadi. Shunday ekan, bu yo'nalishdagi davlat tadbirlarini mablag' bilan ta'minlashda davlat byudjetining ijtimoiy funksiyasi yanada yaqqolroq namoyon bo'ladi.

Davlat byudjetining nazorat funksiyasi orqali byudjet daromadlarining shakllanishi, byudjet mablag'larining oqilona va maqsadga muvofiq ishlatilishi, byudjetdan mablag' oluvchilarning moliya-xo'jalik faoliyati, ular tomonidan byudjet qonunchiligiga rioya qilish holati, yalpi ichki mahsulot va milliy daromadning taqsimlanish va qayta taqsimlanish nisbatlari nazorat qilinadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida davlat moliyaviy resurslarining shakllanishi va ishlatilishi ustidan nazoratning zarurligi va ahamiyati yanada ortib bormoqda.

Xulosa qilib aytganda, davlat o'z funksiyalarini bajarishi, shuningdek, taraqqiyotning u yoki bu bosqichida uning oldida turgan strategik maqsadlarni amalga oshirish uchun mamlakatda yaratilgan moliyaviy resurslarning ma'lum bir qismini o'z qo'lida to'plamog'i obyektiv zaruriyatdir. Shu bilan birga, mablag'larni davlat moliyasi orqali qayta taqsimlash ko'lami ko'p jihatdan mamlakat iqtisodiyotining holati va rivojlanish darajasiga, davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashish ko'lamlariga, ijtimoiy sohadagi davlatning majburiyatlari ko'lamiga, aholini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash dasturlarining qamrovliligiga bog'liq. Milliy iqtisodiyotni boshqarish va taribga solishda, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni ta'minlashda, har bir davrning ustuvor taraqqiyot vazifalarini muvaffaqiyatli bajarishda davlatning boshqa iqtisodiy instrumentlari qatori, davlat byudjeti ham muhim ahamiyat kasb etadi va ma'lum vazifalarni bajaradi. Lekin bu vazifalarning samarali bajarilishi tegishli byudjet mexanizmining ishlab chiqilishini va samarali ishlashini taqozo etadi.

8.2. Byudjet tuzilishi va byudjet tizimi, byudjetlararo munosabatlar

Byudjet tuzilishi. Byudjet tuzilishining qanday bo'lishi mamlakatning ma'muriy-hududiy tuzilishiga va hukumat organlarining vakolatlari taqsimotiga bog'liq bo'ladi. Markaziy hukumat bilan mamlakatning ma'muriy-hududiy tuzilmalari (shtatlar, provintsiyalar, oblastlar, o'lkalar, yerlar kabi) o'rtasida hokimiyat vakolatlarining taqsimlanishiga ko'ra barcha davlatlar *unitar va federativ* (federativ davlatlarda davlat tuzilishining ikki shakli – federativ va konfederativ davlat tuzilishi mavjud) davlatlarga bo'linadi. Unitar va federativ davlat tuzilishining o'ziga xos xususiyatlari quyidagi chizmada aks ettirilgan (8.3-rasm).

8.3-rasm. Turli davlatlarning davlat tuzilishi shakllari xususiyatlari²⁹

Unitar (yagona) davlat – bu tarkibidagi ma'muriy-hududiy birliklar (tuzilmalar) o'z davlatchiligiga yoki muxtoriyatiga ega bo'lmaydigan davlat tuzilishidir. Mamlakatda yagona konstitutsiya, hamma uchun umumiy bo'lgan huquq tizimi va yagona hokimiyat organlari, iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy jarayonlarni markazlashtirilgan boshqarish tizimi amal qiladi.

Unitar davlatlarga Angliya, Frantsiya, Italiya, Vengriya, Qozog'iston, Yaponiya, Shvetsiya, Polsha, O'zbekiston kabi davlatlar kiradi.³⁰

²⁹ Nurmuxamedova B. Moliya. O'quv qo'llanma. –T.: IQTISOD-MOLIYA. 2017. 117-bet

³⁰ Konstitutsiyaviy huquq. Ensiklopedik lug'at. Mas'ul muharrir va mualliflar jamoasining rahbari B. Mustafoyev – T.: "O'zbekiston" nashriyoti, 2006-yil. – 584 bet. Manba: <http://www.lex.uz/dictionary>.

Federatsiya davlat tuzilishining ancha murakkab shakli hisoblanadi. Federativ davlat bir qancha boshqa davlatlardan yoki federatsiya a'zosi (subyektlari) bo'lgan davlat tuzilmalari (shtatlar, kantonlar, ittifoqdosh yoki avtonom respublikalar va b.)dan tarkib topadi. Ularning har biri o'z ma'muriy-hududiy bo'linishiga ega. Butun federatsiya uchun umumiy davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari bilan bir qatorda, har bir federatsiya subyektining hududida o'z davlat hokimiyati va boshqaruvining oliy va mahalliy organlari faoliyat ko'rsatadi. Federatsiya a'zolari (subyektlari) o'zining sud organlari va boshqa adliya organlariga ham ega bo'ladi, o'z konstitutsiyasi va qonunlarini qabul qiladi.³¹Federativ davlatlarga Rossiya Federatsiyasi,

Germaniya Federativ Respublikasi, AQSh, Kanada, Meksika, Avstriya, Belgiya, Shveysariya kabi davlatlar kiradi.

Konfederatsiya nisbatan kam tarqalgan davlat tuzilishi shaklidir.

Konfederatsiya davlatlar birlashmasi yoki ittifoqi bo'lib, uni tashkil etuvchi davlatlar o'z mustaqilligini to'la saqlab qoladi, o'zining hokimiyat, boshqaruv va adliya organlariga ega bo'ladi. Konfederatsiyaga a'zo davlatlar o'z faoliyatini muvofiqlashtirish

Konfederatsiya – davlatlarning ittifoqi bo'lib, xalqaro-huquqiy xarakterga ega. Konfederatsiya yangi davlatning vujudga kelishiga olib kelmaydi. Jahon tarixida konfederatsiyalar vujudga kelib, ulardan federativ davlatlar ajralib chiqqanligi bilan bog'liq voqealar uchrab turadi. Ayrim davlatlar amalda federativ davlatlar bo'lsada (Shveysariya, Kanada), o'z nomlarida konfederatsiya qo'shimchasini saqlab qolganlar. Yaqin o'tmishga qaraydigan bo'lsak, ayrim konfederatsiyalar tashkil etilib, uzoqqa cho'zilmaganligiga guvoh bo'lamiz (masalan, Senegambiya - Senegal va Gambiyaning 1981-1988-yildagi ittifoqi).

uchun qo'shma organlar tuzadi. Mazkur organlar qat'iy belgilangan sohalarda faoliyat ko'rsatadi va qat'iy belgilangan (iqtisodiy, siyosiy, harbiy va b.) maqsadlarni ko'zlaydi. Konfederatsiyaga ba'zan davlatlarning federatsiyaga birlashish sari tutgan yo'lidagi oraliq bo'g'in deb ham qaraladi. Konfederatsiya alomatlari Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi (MDH)da ham mavjud.

Byudjet tuzilishi mamlakatning davlat byudjetini, uning bo'g'inlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tashkil qilish shakllarini, byudjet tasnifini,

³¹ Konstitutsiyaviy huquq. Ensiklopedik lug'at. Mas'ul muharrir va mualliflar jamoasining rahbari B. Mustafoyev – T.: "O'zbekiston" nashriyoti, 2006-yil. – 584 bet. Manba: <http://www.lex.uz/dictionary>.

byudjet tizimiga kiradigan barcha darajadagi byudjetlar faoliyatining huquqiy asoslarini, byudjet tizimi byudjetlari tarkibi va tuzilmasini, byudjet mablag'larini shakllantirish va sarflashdagi tartib-qoidalar va boshqalarni belgilab beradi.

Byudjet tuzilishining asosini mamlakatning davlat tuzilishi shakli, amaldagi qonun hujjatlari, davlat byudjetining iqtisodiyot va ijtimoiy hayotdagi o'rni belgilab beradi.

Unitar davlatlarda odatda, ikki pog'onali byudjet tizimi amal qiladi:

– davlat byudjeti (bu bo'g'in turli mamlakatlarda turlicha nomlanadi, masalan, davlat byudjeti, markaziy byudjet, respublika byudjeti, hukumat byudjeti kabi);

– mahalliy (munitsipal) byudjetlar.

Federativ asosda tarkib topgan davlatlarda uch pog'onali byudjet tizimi shakllangan bo'lib, quyidagibo'g'inlarnio'zichigaoladi:

– federal byudjet (turli mamlakatlarda turlicha nomlanadi, masalan: davlat byudjeti, markaziy byudjet, federal byudjet);

– federatsiya subyekt(a'zo)larining byudjetlari;

– mahalliy (munitsipal) byudjetlar.

Jahon amaliyotida davlat tuzilishining shakllariga mos ravishda bir qancha *byudjet tuzilishi modellari* shakllangan:

– markazlashmagan (nomarkazlashgan) model;

– markazlashgan model;

– aralash model.

Byudjet qurilishining *markazlashmagan (nomarkazlashgan) modelida* markaziy va mahalliy byudjetlar avtonom (mustaqil) bo'lib, ularning har biri o'z xarajatlarini to'liq qoplay oladigan daromad manbalariga ega bo'ladi.

Markazlashgan model barcha darajadagi byudjetlarni yagona davlat byudjetida birlashtirishni nazarda tutadi, bunda markaziy byudjet barcha mahalliy byudjetlar uchun (daromadlilik darajasini) tartibga soluvchilik vazifasini bajaradi.

Byudjet qurilishining aralash modeli barcha darajadagi byudjetlarni yagona davlat byudjetida birlashtirishni nazarda tutadi, lekin bunda har bir mahalliy byudjetning o'z xarajatlarini qoplashga mo'ljallangan o'z daromad manbalari mavjud bo'lgani holda, har bir yuqori turuvchi byudjet o'zidan quyi turuvchi byudjetlarning daromadlilik darajasini tartibga solish vazifasini o'taydi.

Byudjet tuzilishining har qanday modeli byudjetlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tashkil etish shakli sifatida, quyidagi uchta holatning mavjudligiga asoslanadi: birinchidan, hokimiyatning barcha darajalarida xarajat vakolatlarining aniq chegaralanishi; ikkinchidan, bu vakolatlarni to'liq bajarish uchun har bir darajadagi hokimiyatning yetarli fiskal resurslar bilan ta'minlangan bo'lishi; uchinchidan, byudjet tizimidagi vertikal va gorizontol nomutanosiblikni byudjet transfertlari yordamida tekislash va shu asosda mamlakatning barcha hududlarida davlat xizmatlarining bir xildagi standartini ta'minlash.

Lekin jahon tajribasi shuni ko'rsatadi, hech bir mamlakatda fiskal federalizmning eng mukammal modelini yaratishga muvaffaq bo'linmagan. Mamlakatlardagi siyosiy, tarixiy va milliy omillarning ta'sirida dunyoda turlicha byudjet tizimlari shakllangan bo'lib, ular birbiridan jiddiy farq qilish bilan birga, ko'p hollarda nazariy jihatdan eng oqilona hisoblangan modellarga ham zid keladi.

Fiskalfederalizm – federal hukumat va hududiy hokimiyatlarning moliya sohasidagi vakolatlarining o'zaro taqsimlanishi.

Manba: Экономикаи право: словарь-справочник. - М.: Вузшкола. Л. П. Кураков и др. 2004.

Byudjet tizimi. Byudjet qurilishining asosiy tarkibiy qismi *byudjet tizimidir*. Bir qator adabiyotlarda byudjet tizimi tushunchasiga keng va tor ma'nodagi yondashuvlardan kelib chiqib, quyidagicha ta'riflar berilgan:

Keng ma'noda byudjet tizimi – iqtisodiy munosabatlarga asoslangan, davlat tuzilishi shakliga mos ravishda tuzilgan, huquq normalari bilan tartibga solinadigan markaziy va mahalliy byudjetlar shuningdek, har bir byudjet bo'g'iniga tegishli bo'lgan soliq va yig'imlar markaziy va mahalliy hokimiyatlarning xarajat vakolatlari taqsimoti hamda byudjetlararo transfertlar yig'indisidan iboratdir.

O‘zbekiston Respublikasi Byudjet Kodeksining “Asosiy tushunchalar” deb nomlangan 6-moddasida: “*Byudjet tizimi* barcha darajadagi byudjetlar, davlat maqsadli jamg‘armalari byudjetlari va byudjet tashkilotlarining byudjetdan tashqari jamg‘armalari, byudjet tizimi byudjetlarini tuzish va tashkil etish prinsiplari, ular o‘rtasida byudjet jarayoni mobaynida yuzaga keladigan o‘zaro munosabatlar yig‘indisini o‘zida ifodalaydi”³², - deb ta’rif berilgan.

Tor ma’noda byudjet tizimi mamlakat ma’muriy-hududiy tuzilishiga mos ravishda shakllangan va yagona byudjet tizimiga kiruvchi barcha darajadagi byudjetlar yig‘indisidan iborat.

O‘zbekiston Respublikasining byudjet tizimini shakllantirish, shuningdek, byudjet tizimi byudjetlari o‘rtasidagi munosabatlarni tashkil etish O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, O‘zbekiston Respublikasi Byudjet Kodeksi, O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining har moliyaviy yil qabul qilinadigan “O‘zbekiston Respublikasining davlat byudjeti to‘g‘risidagi” Qonuni va O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining har moliyaviy yil uchun tasdiqlanadigan “O‘zbekiston Respublikasining asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlari prognozlari va davlat byudjeti parametrlari to‘g‘risida”gi Qarorlari va boshqa qonun hujjatlari asosida amalga oshiriladi.

O‘zbekiston Respublikasi byudjet tizimi tuzilishining *asosiy tamoyillari* quyidagilardan iborat³³:

1. *Byudjet tizimining yagonaligi prinsipi*—byudjet hujjatlari va byudjet hisobotlarining shakllari, byudjet tasnifi yagona bo‘lishi hamda byudjet tizimi byudjetlarining daromadlari va xarajatlarini shakllantirish hamda ijro etish, byudjet hisobini yuritish va byudjet hisobotini tuzishning yagona tartibini nazarda tutadi.

2. *Byudjet tizimining O‘zbekiston Respublikasi ma’muriy-hududiy tuzilishiga muvofiqligi prinsipi* – byudjet tizimi O‘zbekiston Respublikasining ma’muriy-hududiy tuzilishiga muvofiq bo‘lishini belgilab beradi. Ushbu prinsipga muvofiq, O‘zbekiston Respublikasining har bir ma’muriy-hududiy birligi

³²O‘zbekiston Respublikasi Byudjet Kodeksi. 2-bob, 6-modda.

³³ O‘zbekiston Respublikasi Byudjet Kodeksi, I-bo‘lim, 2-bob, 7-17-moddalar.

(Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyat, shahar, tuman) o‘z byudjetiga ega bo‘lib, u mamlakatdagi yagona byudjet tizimining tegishli darajadagi bo‘g‘inini tashkil qiladi.

3. *Byudjet tizimi byudjetlarining balansliligi va o‘zaro bog‘liqligi prinsipi* –byudjet tizimi byudjetlarida nazarda tutilgan xarajatlar hajmi ularning daromadlari va taqchilikni qoplash manbalari yig‘indisining hajmiga muvofiq bo‘lishi kerak. Bu prinsip byudjet tizimi tuzilmasidagi har bir byudjet(respublika byudjeti, mahalliy byudjetlar)ning moliyaviy jihatdan barqaror bo‘lishini, shu bilan birga, byudjet ijrosida daromad va xarajatlarning yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan nomutanosibliyi byudjetlararo transfertlar mexanizmlari yordamida tekislanishi lozimligini nazarda tutadi, ya’ni byudjet tizimi byudjetlarini tuzish va ijro etishda ularning mablag‘lari mazkur byudjetlarning balansliligini ta’minlash uchun turli darajadagi byudjetlar o‘rtasida qayta taqsimlanishi mumkin.

4. *Byudjet tizimi byudjetlari daromadlarini prognoz qilish va xarajatlarni rejalashtirish prinsipiga ko‘ra,* byudjet tizimi byudjetlarini tuzishda byudjet tasnifiga muvofiq, daromadlar ularning aniq manbalari bo‘yicha prognoz qilinadi, xarajatlar esa yo‘nalishlar bo‘yicha rejalashtiriladi.

5. *Byudjet tizimi byudjetlari mablag‘laridan foydalanishning aniq yo‘naltirilganligi va maqsadlilik xususiyati prinsipi* byudjet tizimi byudjetlarining mablag‘lari muayyan byudjet tashkilotlari va byudjet mablag‘larini oluvchilarga ushbu mablag‘lardan belgilangan maqsadlarni moliyalashtirishda foydalanish uchun ajratiladi. Tasdiqlangan byudjetda nazarda tutilmagan, yoki byudjet tashkilotlarining xarajatlar smetalariga kiritilmagan yoxud byudjet tasnifida ko‘zda tutilmagan maqsadlarga xarajat qilinishiga yo‘l qo‘yilmaydi.

6. *Byudjet tizimi byudjetlarining mustaqilligi prinsipi* har bir byudjet o‘z daromad manbalariga ega ekanligi, xarajat yo‘nalishlarini belgilashda mahalliy hukumat organlari ma’lum xarajat vakolatlariga ega ekanliklari, mahalliy byudjetlarni tasdiqlash, shuningdek, ijrosi yuzasidan hisobotlarni ko‘rib chiqish va

tasdiqlash vakolatlari mahalliy boshqaruv organlariga berib qo'yilganligi bilan izohlanadi.

7. *Byudjet tizimi byudjetlari mablag'laridan foydalanishning natijadorligi prinsip*byudjet jarayoni ishtirokchilari byudjet tizimi byudjetlarini tuzish va ijro etishda o'zlariga berilgan vakolatlar doirasida o'z byudjetlarining belgilangan hajmdagi mablag'laridan foydalangan holda muayyan natijaga erishish zaruriyatidan kelib chiqadi. Bu prinsip "natijaga yo'naltirilgan byudjetlashtirish" talablaridan kelib chiqqan holda Byudjet Kodeksiga kiritilgan bo'lib, byudjet xarajatlarini amalga oshirishda bevosita rejaning bajarilishiga emas, balki ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash maqsadida xarajatlarning natijaviylikka yo'naltirilganligi bilan izohlanadi.

8. *Kassaning yagonaligi prinsip*byudjet tizimi byudjetlarining barcha daromadlari Moliya vazirligi G'aznachiligining Yagona g'azna hisobvarag'iga kiritilishini va ularning barcha xarajatlarini to'lash ushbu hisobvaraqdan amalga oshirilishini nazarda tutadi. Ushbu prinsipning amal qilishi davlat byudjeti mablag'larining hajmi va harakati to'g'risida tezkor axborotlarga ega bo'lish, byudjet mablag'larini samarali boshqarish, vaqtinchalik kassaviy uzilishlarning oldini olish, byudjet ijrosining operativ joriy nazoratini amalga oshirish imkonini beradi.

9. *Byudjet jarayoni ishtirokchilarining javobgarligi prinsip*byudjet jarayonining har bir ishtirokchisi byudjet jarayonining har bir bosqichida o'z harakatlari uchun javobgar bo'lishini nazarda tutadi, chunki davlat byudjetining shakllanishida jamiyatning ko'pchilik a'zolari – yuridik va jismoniy shaxslar bevosita yoki bilvosita ishtirok etadi, keng jamoatchilikning mablag'lari evaziga shakllangan moliyaviy resurslarning maqsadga muvofiq ishlatilishi uchun javobgarlik iqtisodiy, ma'muriy (ayrim hollarda jinoiy) huquq normalari bilan tartibga solinadi.

10. *Ochiqlik prinsip*idavlat byudjetini va davlat maqsadli jamg'armalari byudjetlarini ko'rib chiqish hamda qabul qilish tartib-taomillarining jamiyat va

ommaviy axborot vositalari uchun ochiqligini, tasdiqlangan davlat byudjeti to'g'risidagi axborotning ommaviy axborot vositalarida va O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining rasmiy veb-saytida e'lon qilinishini (chop etilishini), byudjet ijrosining borishi to'g'risidagi axborot ommaviy axborot vositalarida chop etilishini, shuningdek Moliya vazirligining rasmiy veb-saytida joylashtirilishi va yangilab borilishini anglatadi.

Barcha darajadagi byudjetlarni shakllantirish, ko'rib chiqish, qabul qilish va ularning ijrosi hisobini yuritish O'zbekiston Respublikasining milliy valyutasi – so'mda amalga oshiriladi.

Barcha darajadagi byudjetlar yagona byudjet tasnifi– daromadlar va xarajatlarni tasnif obyektlariga ko'ra guruhlovchi xos raqam(kod)lar berish bilan guruhlash ko'rsatkichlari doirasida shakllantiriladi va ijro etiladi. *Byudjet tasnifi* – O'zbekiston Respublikasi davlat byudjeti, davlat maqsadli jamg'armalari tuzilmasiga kiruvchi byudjetlar daromadlari va xarajatlarini, shuningdek uning taqchilligini moliyalashtirish manbalarining guruhlanishidan iborat.

Byudjet tasnifi davlat byudjetini tuzish, ko'rib chiqish, qabul qilish hamda ijro etish maqsadida byudjet ma'lumotlarini tizimga solish uchun foydalaniladi va byudjet ma'lumotlarini xalqaro tasnif tizimlarining aynan shunday ma'lumotlari bilan qiyoslash imkonini beradi.

Byudjet tasnifi:

- davlat byudjeti daromadlari;
- davlat byudjeti xarajatlari;
- davlat byudjeti taqchilligini moliyalashtirish manbalari tasnifini o'z ichiga oladi.

Byudjet tasnifi qonun hujjatlarida belgilangan tartibda O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan ishlab chiqiladi va tasdiqlanadi.

O'zbekiston Respublikasining yuqorida ta'riflangan davlat byudjeti tuzilmasi *O'zbekiston Respublikasirespublika byudjeti, Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy*

byudjetlaridantashkil topgan. Bu byudjetlar mamlakatimizdagi davlat byudjeti amal qilishining tashkiliy shakli bo‘lib xizmat qiladi.

Respublika byudjeti byudjet tizimining markaziy bo‘g‘ini hisoblanadi. Respublika byudjeti Byudjet Kodeksida va boshqa qonun hujjatlarida belgilangan tartibda shakllantiriladi va ishlatiladi. *Respublika byudjeti* davlat byudjetining umumdavlat ahamiyatidagi tadbirlarni moliyalashtirishda foydalaniladigan qismi bo‘lib, unda daromadlar manbalari va ulardan tushumlar miqdori, shuningdek, moliya yili mobaynida aniq maqsadlar uchun ajratiladigan mablag‘lar sarfi yo‘naltirilishi va miqdori nazarda tutiladi.

O‘zbekiston Respublikasi davlat byudjetining barcha daromadlari tarkibida Respublika byudjeti daromadlari o‘rtacha 52-58 foizni tashkil qiladi, davlat byudjetidan amalga oshiriladigan xarajatlarning esa 44-46 foizi respublika byudjeti hisobiga to‘g‘ri keladi

Mahalliy byudjetlar darajasida Qoraqalpog‘iston Respublikasi davlat byudjeti, viloyatlar byudjetlari va Toshkent shahar byudjeti e‘tirof etiladi. Ularning tarkibiga, o‘z navbatida, mamlakatning ma‘muriy-hududiy tuzilishiga muvofiq ravishda quyi (shahar, tuman) byudjetlari kiradi.

O‘zbekiston Respublikasi Byudjet Kodeksining 5-bob, 35-moddasiga muvofiq, mahalliy byudjetlar tarkibiga kiruvchi byudjetlar tuzilmasiga quyidagi byudjetlar kiradi:

– *Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjeti* tuzilmasiga Qoraqalpog‘iston Respublikasining respublika byudjeti, Qoraqalpog‘iston Respublikasi tumanlari va shaharlarining byudjetlari kiradi;

– *viloyatlar mahalliy byudjetlari* tuzilmasiga viloyat byudjeti, tegishli viloyatlar tumanlari va shaharlarining byudjetlari kiradi;

– *Toshkent shahar mahalliy byudjeti* tuzilmasiga shahar byudjeti va shahar tarkibiga kiruvchi tumanlarning byudjetlari kiradi.

Huquqiy jihatdan mahalliy byudjetlar byudjet yili davomida daromad manbalari va ulardan tushumlar miqdori, aniq maqsadlar uchun mo'ljallangan xarajat yo'nalishlari aks ettiriladigan moliyaviy hujjat hisoblanadi.

Byudjetlararo munosabatlar. Ma'lumki, mahalliy byudjetlarning daromadlari va xarajatlari hajmi, mahalliy byudjetlarning barqarorlik ko'rsatkichlari ko'p jihatdan shu hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanganlik darajasiga bevosita bog'liq. Barcha darajadagi byudjetlarning mustaqilligi byudjet tizimining asosiy tamoyili sifatida belgilangan bo'lib, ushbu tamoyil turli darajadagi vakolatli hokimiyat organlarining o'z vakolatlari doirasida byudjet jarayonini mustaqil ravishda amalga oshirish huquqlarini anglatadi. Har bir darajadagi byudjet daromadlarining o'z manbalari, shuningdek, hududlardagi vakolatli hokimiyat organlarining soliq qonunchiligida belgilangan mahalliy soliqlar va yig'img'lar stavkalarini o'zgartirish huquqi qonun asosida mustahkamlab qo'yilgan. Daromadlar manbalarining belgilanishi va ular qonun asosida mahalliy byudjetlarga biriktirib qo'yilishi mahalliy hokimiyat organlarining mustaqilligi va byudjetlarning daromad manbalarini mustahkamlashdan manfaatdorligini oshiradi. Bunda mahalliy byudjetlarga kelib tushadigan mablag'larning tartibga soluvchi manbalari belgilangan bo'lib, ular jumlasiga belgilangan me'yorlar bo'yicha umumdavlat soliqlaridan ajratiladigan mablag'lar kiradi. Barcha darajalardagi byudjetlar xarajatlarning yo'nalishlari aniq taqsimlab qo'yilganligi, shuningdek qo'shimcha daromadlarni taqsimlashda mustaqillikka ega ekanliklari mahalliy hokimiyat organlarining byudjet mablag'larini mintaqaviy rivojlanish dasturlariga muvofiq samarali sarflab borish imkoniyatini beradi.

O'zbekiston Respublikasi Byudjet Kodeksiga muvofiq, mahalliy byudjetlar daromadlari quyidagilar hisobidan shakllantiriladi:

- 1) belgilangan normativlarga muvofiq umumdavlat soliqlaridan ajratmalar;
- 2) mahalliy soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar;
- 3) yuridik va jismoniy shaxslardan, shuningdek chet davlatlardan tushgan qaytarilmaydigan pul tushumlari;

4) bozorlardan tushadigan daromadlar;

5) boshqa daromadlar.

Xorijiy mamlakatlar byudjet amaliyoti tajribalaridan ma'lumki, mamlakatlarda ularning geografik joylashuvi, iqtisodiyot tarmoqlari rivojlanish darajasining turlicha ekanligi va boshqa omillar sababli mintaqalar ishlab chiqarish, daromad va ijtimoiy salohiyatining boshlang'ich imkoniyatlari bir xilda emas. Biroq davlatning eng muhim vazifalaridan biri o'z fuqarolari farovonligining barqaror o'sishini ta'minlash va barcha mintaqalarning rivojlanishi uchun bir xil sharoitlar yaratishdan iborat. Bunga esa davlatning moliyaviy resurslarini byudjetlararo munosabatlar orqali qayta taqsimlash orqali erishiladi.

O'zbekiston Respublikasi Byudjet kodeksining "Byudjetlararo munosabatlar" deb nomlangan alohida bobida byudjetlararo munosabatlarning huquqiy asoslari o'z aksini topgan.

Byudjetlararo munosabatlar turli darajadagi byudjetlar (masalan, respublika byudjeti bilan viloyat byudjeti), shuningdek, davlat byudjeti bilan davlat maqsadli jamg'armalari byudjetlari o'rtasidagi tegishli byudjetlarni moliyaviy resurslar bilan ta'minlashga doir munosabatlardir.

Davlat byudjetining mablag'lari turli darajadagi byudjetlar o'rtasida *byudjet transfertlari shakllari* asosida qayta taqsimlanadi. Byudjet transfertlarining Byudjet Kodeksi bilan belgilab berilgan quyidagi shakllari amalda qo'llaniladi:

subvensiyalar - muayyan maqsadlarga sarflash sharti bilan yuqori turuvchi byudjetdan quyi turuvchi byudjetga qaytarmaslik sharti bilan ajratiladigan pul mablag'lari;

o'tkazib beriladigan daromadlar - tegishli ma'muriy-hududiy birlikda (masalan, biror tuman, shahar yoki viloyat hududida) shakllanadigan va yuqori turuvchi byudjetga o'tkaziladigan, keyinchalik ular qayerda shakllangan bo'lsa, o'sha ma'muriy-hududiy birlik byudjetiga o'tkazib beriladigan daromadlar;

dotatsiyalar - byudjet tizimi byudjetlariga ularning o'z daromadlari yetishmagan taqdirda daromadlar bilan xarajatlar o'rtasidagi farqni qoplash uchun qaytarmaslik sharti bilan ajratiladigan pul mablag'lari;

byudjet ssudalari - qaytarish sharti bilan yuqori turuvchi byudjetdan quyi turuvchi byudjetga, shuningdek davlat maqsadli jamg'armalari byudjetlariga ajratiladigan pul mablag'lari;

o'zaro hisob-kitoblar bo'yicha mablag'lar -moliya yili mobaynida byudjetlar parametrlari o'zgarganda yuqori va quyi turuvchi byudjetlar o'rtasida yuzaga keladigan o'zaro pul munosabatlari.

Respublika byudjetidan mahalliy byudjetlarga ajratiladigan byudjet subvensiyalari va dotatsiyalari Byudjet kodeksida belgilangan tartibda amalga oshiriladi. Bunday ajratmalarning miqdori quyidagilarga bog'liq:

- hududlarning moliyaviy holatiga, jumladan, ularning o'z daromad bazalari mustahkamligiga;
- hududda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy, ekologik, demografik va boshqa umumdavlat vazifalari va dasturlari ko'lamiga;
- hududlar bo'yicha tovar(ish, xizmat)lar qiymatidagi farqlarga;
- hududlardagi aholi soniga;
- ushbu hududda joylashgan va tegishli byudjetdan mablag' oluvchi tashkilotlarning byudjet ajratmalariga bo'lgan ehtiyojiga;
- hududlar o'rtasidagi moliyaviy nomutanosiblikni bartaraf etish uchun hisobga olinadigan boshqa omillarga.

Byudjetlararo munosabatlarni tashkil etish va boshqarish tizimida mahalliy byudjetlar rioya qilishi lozim bo'lgan cheklanishlar muhim ahamiyatga ega. Xususan, mahalliy byudjetlar byudjet qonunchiligiga ko'ra, balanslashgan daromadlar va xarajatlar tizimiga ega bo'lishlari zarur. Mahalliy byudjetlarning haqiqatdagi taqchilligiga yo'l qo'yilmasligi lozim.

Bundan tashqari, Byudjet Kodeksi bilan mahalliy byudjetlar uchun quyidagi cheklovlar o'rnatilgan, ya'ni Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti, viloyatlar va

Toshkent shahar mahalliy byudjetlarini qabul qilish va ijro etishda quyidagilarga yo‘l qo‘yilmaydi:

- mablag‘lar jalb qilishni amalga oshirish, bundan yuqori turuvchi byudjetlardan byudjet ssudalari olish mustasno;
- tasdiqlangan byudjetdan ajratilgan mablag‘lardan ortiq xarajatlarni amalga oshirish;
- tegishli byudjetlar mablag‘lari hisobidan boshqa yuridik va jismoniy shaxslar foydasiga moliyaviy kafolatlar va kafilliklar berish;
- yuridik va jismoniy shaxslarga byudjet ssudalari va kredit liniyalari berish.

Shunday qilib, “Byudjetlararo munosabatlar – byudjet mexanizmining muhim ajralmas elementi bo‘lib, mamlakatning ma‘muriy-hududiy tuzilmalari subyektlari o‘rtasida markaziy boshqaruv tomonidan barcha moliyaviy oqimlarni taqsimlash jarayonini oqilona tartibga solishni ta‘minlaydi va bundan tashqari, markaziy hukumatning aniq funksiyalarini davlat boshqaruvining turli darajalarida huquq va majburiyatlarni o‘zaro taqsimlab olish orqali bajarish uchun davlat byudjetida jamlangan pul mablag‘larining bir qismini ushbu subyektlar o‘rtasida qayta taqsimlanishini o‘z ichiga oluvchi munosabatlarni anglatadi”³⁴.

8.3. Davlat byudjetining daromadlari tizimi

Ma‘lumki, davlat byudjeti mamlakatda yaratilgan yalpi ichki mahsulot va uning tarkibiga kiruvchi milliy daromadning qiymatini qayta taqsimlashda ishtirok etadi.

Bunday qayta taqsimlash jarayonlari natijasida byudjet daromadlari shakllanadi. Byudjet daromadlari davlat markazlashgan moliyaviy resurslarining bir qismi bo‘lib, davlatning funksiyalarini bajarish uchun zarurdir. Ular pul mablag‘lari fondlarini shakllantirish jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy (moliya-

³⁴ А.Вахобов, Х.Жамолов. Согласование межбюджетных отношений. «Молия». Т.; 2002г.

viy) munosabatlarni o'zida ifoda etadi va turli darajadagi hokimiyat organlarining ixtiyoriga kelib tushadi.

Davlat byudjeti daromadlari – davlat bilan korxonalar, tashkilotlar, muassasalar va aholi o'rtasidagi davlat markazlashgan pul fondining shakllanishi yuzasidan vujudga keladigan iqtisodiy pul munosabatlari hisoblanadi.

Byudjet daromadlarining asosiy moddiy manbai milliy daromaddir. Agar davlatning moliyaviy ehtiyojlarini qondirish uchun milliy daromad yetarli bo'lmasa, davlat bunday ehtiyojni qondirishga milliy boylikni jalb etishi mumkin. *Milliy boylik* deganda ma'lum bir davrda jamiyatning ixtiyorida bo'lgan, hozirgi va o'tgan avlodning mehnatlari evaziga yaratilgan moddiy ne'matlar hamda kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayoniga jalb qilingan tabiiy resurslar majmui nazarda tutiladi.

Milliy daromadni davlat tomonidan davlatlashtirish (davlat ixtiyoriga o'tkazish) turli usullar yordamida amalga oshiriladi. Soliqlar, davlat krediti va pul emissiyasi davlat hokimiyat organlari tomonidan milliy daromadni qayta taqsimlash va byudjet daromadlarini shakllantirish uchun foydalaniladigan usullarning asosiylari bo'lib hisoblanadi. Bu usullar o'rtasidagi nisbat mamlakatlar va davrlar bo'yicha turlicha bo'lib, mamlakatdagi iqtisodiy vaziyat, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa qarama-qarshiliklarning o'tkirlik darajasi, davlatning moliyaviy siyosati va moliyaviy ahvoli bilan belgilanadi.

Milliy daromadni qayta taqsimlashning asosiy usuli soliqlar hisoblanadi. Ular yordamida byudjet daromadlarining asosiy qismi shakllantiriladi. Turli mamlakatlar markaziy byudjetlarining daromadlarida soliq tushumlari qariyb 60-95 foizni tashkil etadi.

Byudjet daromadlarining asosiy qismi soliqlar yordamida byudjetga undirishi tufayli ularga nisbatan bu jarayonda quyidagi prinsiplardan foydalaniladi:

- soliqlarning byudjetga undirilishi mamlakat milliy daromadi va milliy boyligi manbalarining tugashiga olib kelmasligi;
- soliqlar ularni to'lovchilar o'rtasida teng (adolatli) taqsimlanishi;

- soliqlarning ishlab chiqaruvchilar aylanma fondlari hajmiga salbiy ta'sir ko'rsatmasligi;

- soliqlarning sof daromadga nisbatan hisoblanishi;

- davlat uchun soliqlarning undirilishi iloji boricha arzonroq bo'lishi;

- soliqlarning undirilish jarayoni xususiy sektorni siqib chiqarmasligi.

Davlat byudjeti daromadlarining amal qilish mexanizmi haqida so'z borar ekan, avvalo byudjet daromadlarining nazariy asoslariga to'xtalish maqsadga muvofiqdir. Ayrim adabiyotlarda, ma'ruzalarda va boshqa ilmiy ishlarda "davlat byudjeti daromadlarining asosiy bosh manbai soliqlardir", degan bizning nazari-mizda birmuncha noto'g'ri bo'lgan fikrlarni uchratish mumkin. Aslida, davlat byudjeti daromadlarining asosiy manbai bo'lib mamlakat yalpi milliy mahsuloti va milliy daromadi hisoblanadi, davlat markazlashgan pul fondiga mablag'larni jalb qilish quroli esa soliqlardir.

Soliqlar majburiy pullik to'lovni ifoda etuvchi pul munosabatlarini bildirib, bu munosabatlar soliq to'lovchilar (yuridik va jismoniy shaxslar) bilan soliqni o'z mulkiga aylantiruvchi subyekt sifatida davlat o'rtasida sodir bo'ladi. Korxonalar va tashkilotlar tovar mahsulotlarini ishlab chiqarganida va sotganida, aholiga turli xizmatlarni ko'rsatganida, ishlar bajarganida yoki bozorlarda oldi-sotdi qilganda ham pul to'lovlarini amalga oshiradi. Lekin bu munosabatlarning hammasi ham soliq munosabati bo'la olmaydi. Soliq munosabatida davlat mamlakatda yaratilgan yalpi ichki mahsulot qiymatini taqsimlash va qayta taqsimlash yo'li bilan majburan davlat byudjetiga mablag' to'plash jarayonini amalga oshiradi.

Soliqlar davlat byudjetiga, davlatning boshqa maqsadli jamg'armalariga kelib tushadigan, majburiy harakterga ega bo'lgan pul munosabatlaridir. Shuningdek, soliqlar iqtisodiy kategoriya bo'lganligi uchun bozor iqtisodiyoti munosabat-lari, shu jumladan, moliyaviy munosabatlar tarkibiga kiradi. Bozor iqtisodiyoti erkin iqtisodiyotdir, ya'ni har bir yuridik shaxs, tadbirkor o'z tovariga erkin baho belgilashi, mahsulot yetkazib beruvchini ixtiyoriy tanlashi va iste'molchini o'zi topib, unga mahsulotini sotish huquqiga ega. Shuning uchun davlat ular daromad-

larining bir qismini taqsimlab, byudjetga oddiy ajratma sifatida ololmaydi. Soliq shaklida daromadlarni undirish uchun qonun chiqaruvchi organning qarori zarur, ya'ni qonuniy asosda undirilgan to'lov byudjetga o'tadi. Erkin iqtisodiyot sharoitida soliqlar ham erkin, ochiq, aniq bo'ladi, demokratik to'lovga aylanadi.

Soliqlar iqtisodiy kategoriya hisoblanadi, soliq munosabatlarini tashkil etishda soliq to'lovchilar va davlat o'rtasida daromadlar taqsimlanayotganda tomonlarning iqtisodiy manfaatlarini albatta e'tiborga olish zarur. Davlat soliq to'lovchilar daromadini istaganicha ololmaydi, soliqlarni byudjetga undirishning ma'lum chegarasi mavjud. Bu chegarani davlat, soliq to'lovchilarning mahsulot ishlab chiqarish va foyda olishdagi faoliyatini hisobga olib belgilaydi. Ikkinchi tomondan, soliqlardan makrodarajada iqtisodiyotni rivojlantirish, bozor infratuzilmasini yaratish va boshqa umumdavlat maqsadlari uchun yetarli moliyaviy resurslar to'plash uchun foydalaniladi. Soliqlarning mohiyati soliq to'lovchilar bilan davlat o'rtasidagi doimiy, uzoq muddatli munosabatlarda o'z ifodasini topadi.

Davlat byudjeti daromadlari tarkibi, tuzilishi va dinamikasi. Bir xil mohiyatga ega va o'zaro munosabatda bog'liq bo'lib, markazlashgan pul fondi bo'lgan davlat byudjeti va davlatning boshqa maqsadli jamg'armalarini majburiy tashkil etadigan soliqlar va yig'imlar turlarining yig'indisiga *soliq tizimi* deb ataladi.

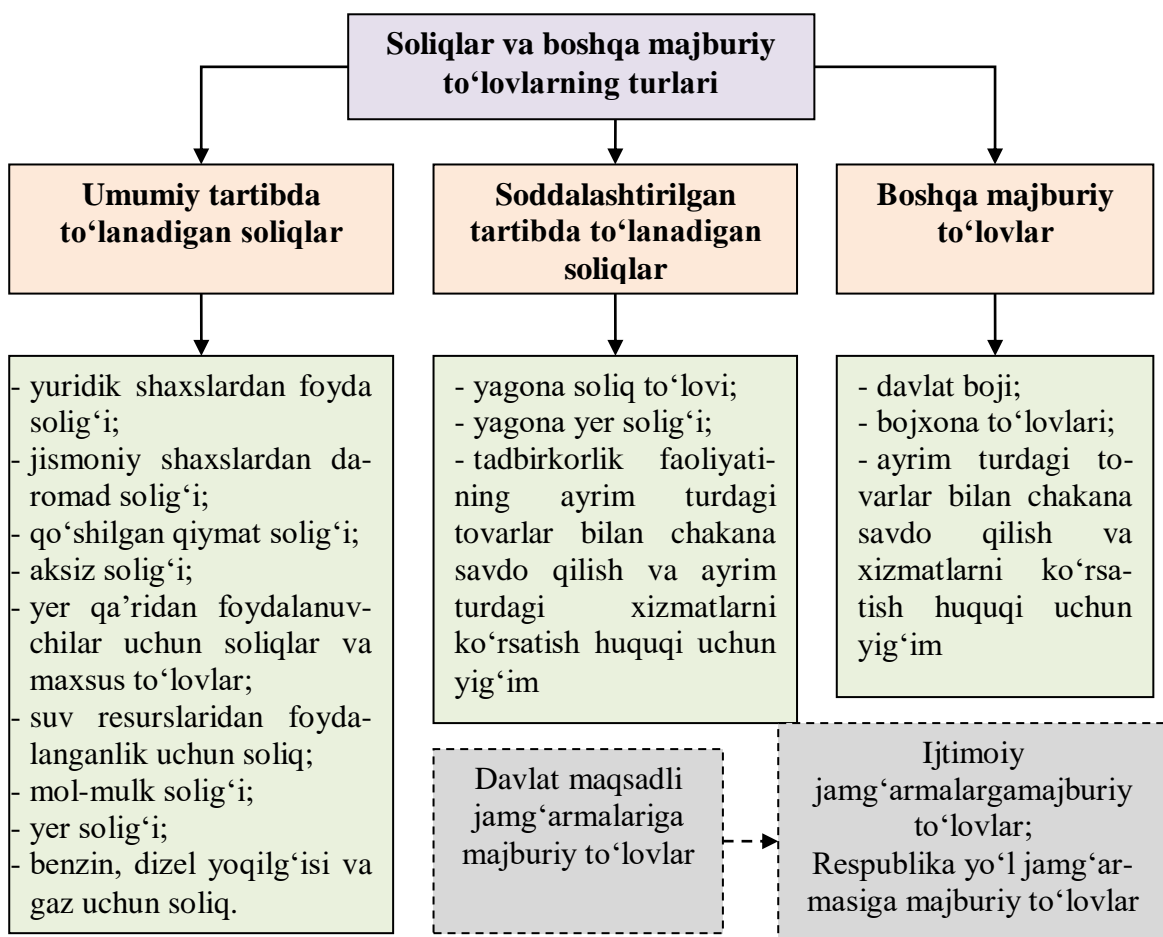
O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining 23-“Soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning turlari” nomli moddasiga binoan, O'zbekiston Respublikasi soliqlar tizimi tarkibiga quyidagilar kiradi (8.4-rasm):

Barcha soliqlarni *soliqqa tortish obyekt*i, *iqtisodiy mohiyati va byudjet tizimi bo'g'inlari daromadlarini shakllantirishiga ko'ra* quyidagicha guruhlash mumkin:

Soliqqa tortish obyektiga ko'ra soliqlar quyidagi mezonlarga qarab guruhlanadi:

1. Oborotdan olinadigan soliqlar;
2. Daromaddan olinadigan soliqlar;
3. Mol-mulk qiymatidan olinadigan soliqlar;
4. Yer maydoniga qarab olinadigan soliqlar.

Oborotdan olinadigan soliqlarga qo‘shilgan qiymat solig‘i, aksiz solig‘i, bojxona bojlari va yer qa‘ridan foydalanuvchilar uchun soliqlar kiradi. Lekin oborot (aylanma) tushunchasi bizning qonunchiligimiz bo‘yicha ilgaridagidek, mahsulot realizatsiyasi oborotidan emas, balki mahsulotlarni yuklab yuborgan qiymat bilan o‘lchanadi (QQSda). Yalpi tushumdan olinadigan yagona soliq ham oborotdan olinadigan soliqlar jumlasiga kiradi.

8.4-rasm. Soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlarning guruhlanishi³⁵

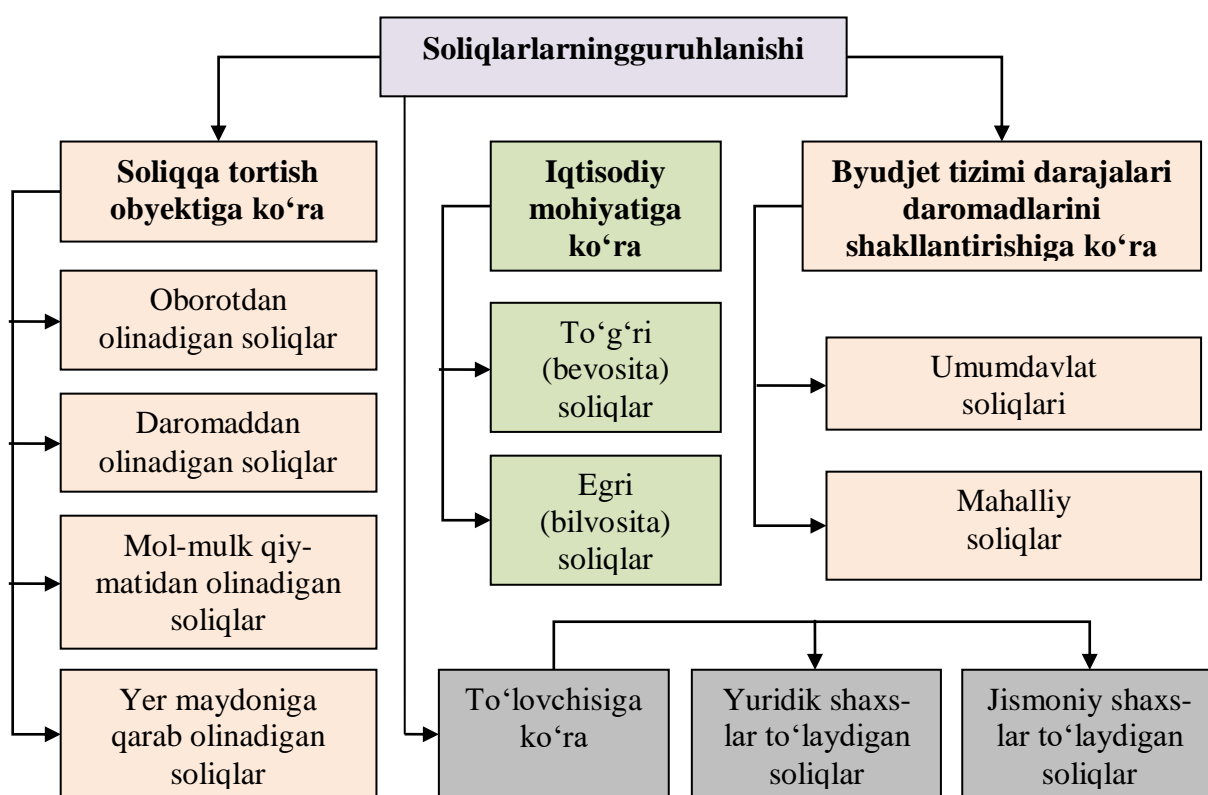
Daromaddan olinadigan soliqlarga yuridik va jismoniy shaxslarning daromadiga solinadigan soliq, savdo tashkilotlarining yalpi daromadidan olinadigan soliqlar kiradi. Bu guruh soliqlarga obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig‘ini ham kiritish mumkin.

Mol-mulk qiymatidan olinadigan soliqlarga yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan to‘lanadigan mol-mulk solig‘i kiradi.

³⁵O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining 23-moddasi asosida.

Yer maydonlaridan olinadigan soliqlarga qishloq xo'jalik tovar ishlab chiqaruvchilarining yagona yer solig'i va yuridik (noqishloq xo'jalik) va jismoniy shaxslar tomonidan to'lanadigan yer solig'i kiradi.

Iqtisodiy mohiyatiga ko'ra soliqlar *egri va to'g'ri* yoki *bevosita va bilvosita* soliqlarga bo'linadi. To'g'ri soliqlarni to'g'ridan-to'g'ri soliq to'lovchilarning o'zi to'laydi, ya'ni soliqning huquqiy jihatdan to'lovchisi ham, haqiqiy to'lovchisi ham bitta shaxs bo'ladi. To'g'ri soliq yukini boshqalar zimmasiga ortish holati bu yerda bo'lmaydi. Bu soliqlarga daromad va mulkdan to'lanadigan barcha soliqlar kiradi.

8.5-rasm. Soliqlarning turli mezonlarga ko'ra guruhlanishi³⁶

To'g'ri soliqlar bo'yicha to'g'ridan-to'g'ri daromaddan soliq to'langanligi uchun soliqlar stavkasining kamaytirilishi korxonalar daromadining ko'p qismini ularga qoldirib, ular investitsiya faoliyatini kengaytirish imkonini yaratadi va shu yo'l bilan bozor iqtisodiyotining rivojlanishiga turtki beriladi. Bu soliqlarning stavkalari

³⁶Nurmuxamedova B. Davlat byudjeti. O'quv qo'llanma. -T.: "IQTISOD-MOLIYA". 2018. 210-bet.

ko'paytirilsa, korxonalarining biznes imkoniyatlari kamaya borib, iqtisodiy rivojlaniшни susaytiradi. Demak, bu guruh soliqlari stavkalari to'g'ridan-to'g'ri bozor iqtisodiyoti rivoji bilan chambarchas bog'liqdir.

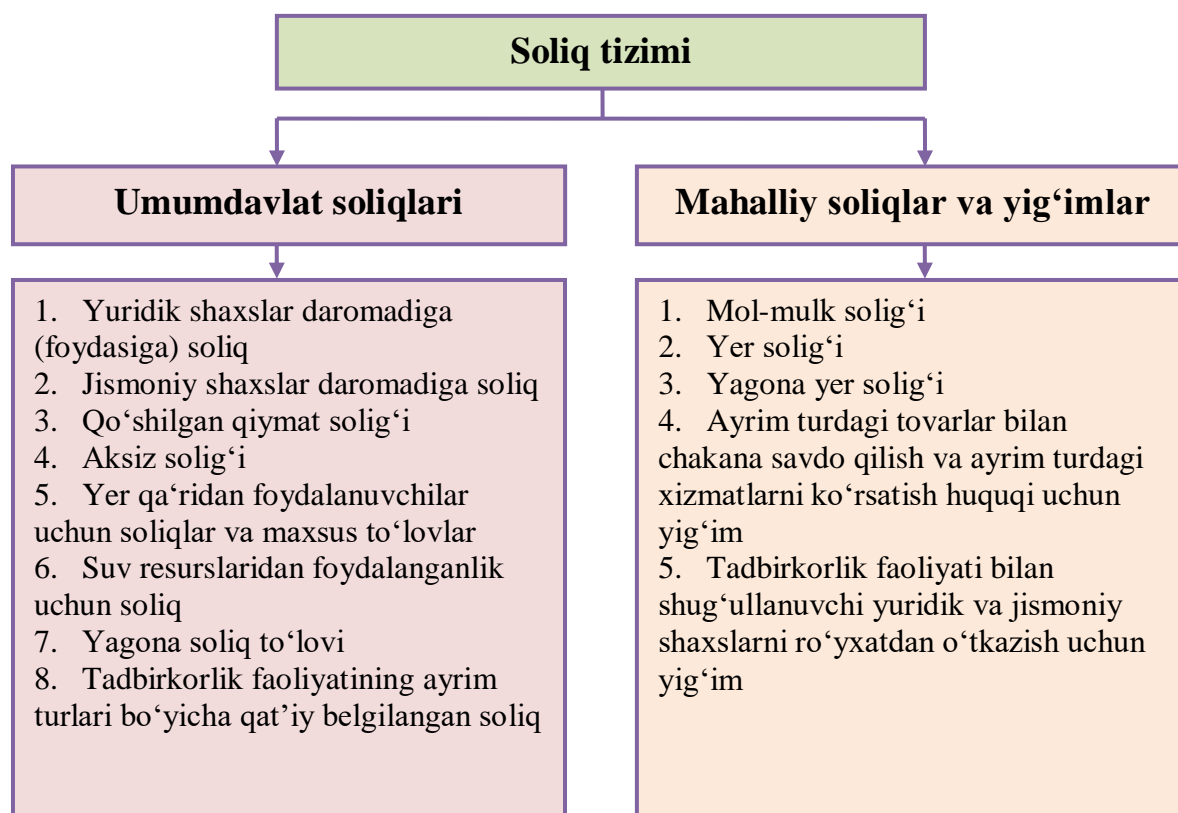
Egri soliqlarning yuridik jihatdan to'lovchilari mahsulot (ishlar, xizmatlar) yuklab yuboruvchilar (xizmat ko'rsatuvchilar) bo'lib, soliqning haqiqiy og'irligi keyingi (so'nggi) iste'molchining zimmasiga tushadi, ya'ni bu yerda haqiqiy soliq to'lovchi yashiringan. Bu soliqlarning summasi tovar (ish, xizmat) narxi ustiga ustama ravishda qo'yiladi. Bu soliqlarning ijobiy tomoni respublikada ishlab chiqarilgan tovarlarning chetga chiqib ketishini chegaralab, mamlakat ichida tovarlar ko'p bo'lishiga yordam beradi. Egri soliqlar orqali tovarlar qiymati oshirilmasa, bozorlarda ularning taqchilligi ortadi. Egri soliqlar stavkasining asosli ravishda oshirilishi korxonalar faoliyatining moliyaviy yakuniga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir etmaydi, ya'ni investitsion faoliyatini qisqartirmaydi. Ammo soliq stavkasi tahlil qilinmasdan oshirib yuborilsa, korxonalar sotish qiyinchiligiga uchrab, foyda olishni ham, byudjetga to'lovlarni ham kamaytirishi mumkin.

Bu soliqlarning yana bir tomoni – muomaladagi ortiqcha pul massasini kamaytirib, inflyatsiyani jilovlab boradi. Biroq bu soliqlar mehnat bilan band bo'lgan aholining real daromadlarini pasaytiradi. Korxonalarda to'g'ri soliqlar stavkasini kamaytirish hisobiga berilgan imkoniyat ko'proq mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirib, tovarlar assortimentining oshishini ta'minlashi kerak.

Jahon soliq amaliyotida to'g'ri va egri soliqlar nisbatiga qarab u yoki bu mamlakat iqtisodiyotining rivojlanish darajasini yoki iqtisodiy qiyinchiliklarini tahlil qilish mumkin. Masalan: AQShda to'g'ri soliqlar salmog'ining byudjet daromadida 90 foizga yaqin bo'lishi bu yerda rivojlangan bozor iqtisodiyoti amal qilayotganidan darak beradi.

Egri soliqlar tarkibiga qo'shilgan qiymat solig'i, aksiz solig'i, bojxona boji, yer osti boyliklaridan foydalanganlik uchun kabisoliqlar kiradi.

Byudjet tizimi bo‘g‘inlari daromadlarini shakllantirishiga ko‘ra soliqlarning *umumdavlat va mahalliy soliqlarga* bo‘linishi hukumat idoralarining markaziy hukumat va mahalliy hukumatlarga bo‘linishi asosida kelib chiqadi (8.6-rasm).

8.6-rasm. O‘zbekiston Respublikasi soliq tizimi tarkibidagi soliqlarning byudjet tizimi bo‘g‘inlari daromadlarini shakllantirishiga ko‘ra guruhlanishi³⁷

Har bir hokimiyat idoralari o‘zlarining bajaradigan muhim vazifalaridan kelib chiqib, o‘z byudjetiga va uni ta‘minlaydigan soliqlarga ega bo‘lishi kerak. Respublika hukumati umumdavlat miqyosida katta vazifalarni – mudofaa, milliy havfsizlikni ta‘minlash, tartib intizom infratuzilmasini yaratish, turli ijtimoiy xizmatlarni moliyalashtirish, fuqarolar ijtimoiy himoyasini tashkil etish va boshqa bir qator yirik vazifalarni bajaradi. Shuning uchun uning byudjeti ham, soliqlari hajmi ham salmoqli bo‘lishi shart. Qo‘shilgan qiymat solig‘i, aksiz solig‘i, yuridik

³⁷ O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining 23-moddasi asosida.

shaxslarning daromadi(foydasi)dan, jismoniy shaxslar daromadidan olingan soliqlar respublika byudjetiga tushadi.

Umumdavlat soliqlarining muhim xususiyati shundaki, respublika byudjetiga tushadigan soliqlardan mahalliy byudjetlar daromadlilik darajasini tartibga solib turish maqsadida ajratmalar ajratilishi mumkin. Bordi-yu, ajratmalar evaziga ham mahalliy byudjetlarning xarajatlari qoplanmasa, u holda subvensiya yoki dotatsiya beriladi. Agar kelgusi yilda mahalliy byudjetlarning o'z manbalari barqarorlashib, soliqlari hajmi ko'payib borsa, respublika soliqlaridan ajratmalar berishning zaruriyati bo'lmaydi.

Mahalliy soliqlar mahalliy hukumatlar bajaradigan vazifalariga ko'ra belgilanib, ularga doimiy va to'liq biriktirib beriladi. Mahalliy hukumatlar asosan mehnatkashlarga yaqin bo'lganligidan ijtimoiy masalalar – maorif, sog'liqni saqlash, madaniyat, shahar va qishloqlar obodonchiligi kabi vazifalarni bajaradi. Lekin odatda bu soliqlar va yig'img'lar ular byudjetlari xarajatlarining 30-40 foizini qoplaydi, xolos. Mahalliy byudjetlar daromadlarini ko'paytirish eng dolzarb masalalardan biridir. Faqat o'z daromad manbaiga to'liq ega bo'lgan mahalliy hukumatgina o'z faoliyatlarini to'liq amalga oshirishi mumkin. Mahalliy soliqlarning muhim xususiyati shundaki, ular faqat shu hududning byudjetiga tushadi. Ular hisobidan boshqa byudjetlarga ajratmalar berilmaydi.

Byudjet kodeksining IVbo'limi "Byudjet tizimi byudjetlarining daromadlari" deb nomlanadi, uning 9-bobi50-"Davlat byudjeti daromadlarini shakllantirish" deb nomlanadigan moddasida davlat byudjeti qanday daromadlar hisobidan shakllantirilishi ko'rsatilgan (8.7-rasm).

Byudjet kodeksining 51-moddasida O'zbekiston Respublikasining respublika byudjeti daromadlarini shakllantirish manbalari belgilab berilgan bo'lib, ular quyidagilar hisobidan shakllantiriladi:

- 1) umumdavlat soliqlari, shu jumladan:
 - yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i;
 - yagona soliq to'lovi;

- jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i;
- qo'shilgan qiymat solig'i;
- aktsiz solig'i;
- yer qa'ridan foydalanganlik uchun soliq;

8.7-rasm. Davlat byudjeti daromadlari tarkibi³⁸

- 2) bojxona bojlari;
- 3) qo'shimcha foyda solig'i;
- 4) mahsulot taqsimotiga oid bitimlar bo'yicha foyda keltiradigan mahsulotdagi davlat ulushi;
- 5) boshqa daromadlar.

Byudjet kodeksining 52-moddasida Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlarining daromadlarini shakllantirish manbalari ko'rsatilgan bo'lib, ular:

- 1) belgilangan normativlarga muvofiq umumdavlat soliqlari, shu jumladan:
 - yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i;
 - yagona soliq to'lovi;
 - jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i;
 - tadbirkorlik faoliyatining ayrim turlari bo'yicha qat'iy belgilangan soliq;

³⁸O'zbekiston Respublikasi Byudjet kodeksiga asosan.

- qo‘shilgan qiymat solig‘i;
- aktsiz solig‘i;
- yer qa‘ridan foydalanganlik uchun soliq;
- suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq;

2) mahalliy soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlar, shu jumladan:

- obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish solig‘i;
- transport vositalariga benzin, dizel yoqilg‘isi va gaz ishlatganlik uchun

olinadigan soliq;

- mol-mulk solig‘i;
- yer solig‘i;
- yagona yer solig‘i;
- ayrim turdagi tovarlar bilan chakana savdo qilish va ayrim turdagi

xizmatlarni ko‘rsatish huquqi uchun yig‘im;

3) yuridik va jismoniy shaxslar, shuningdek chet davlatlardan tushgan qaytarilmaydigan pul tushumlari;

4) bozorlardan tushadigan daromadlar;

5) boshqa daromadlar.

Xulosa qilib aytganda, byudjet daromadlarining shakllanishi mamlakat yalpi ichki mahsulotini taqsimlash va qayta taqsimlash umumiy jarayonining elementlaridan biri bo‘lib, oraliq xarakterga ega. Ular yuridik va jismoniy shaxslarga tegishli bo‘lgan daromadlar va jamg‘armalarning bir qismini byudjetga o‘tkazilishi natijasida vujudga keladi. Byudjet daromadlarining moddiy-buyumlashgan mazmunini davlat ixtiyoriga borib tushgan pul mablag‘lari tashkil etadi. Byudjetning qayta taqsimlash funksiyasi namoyon bo‘lish shakli davlat byudjetiga tushuvchi turli soliqlar, to‘lovlar, yig‘imlar, bojlar va ajratmalarning harakatida namoyon bo‘ladi.

Miqdor jihatdan byudjetning daromadlari yaratilgan yalpi ichki mahsulotda davlatning ulushini ko‘rsatadi. Ularning absolyut hajmi va salmog‘i mamlakatning yalpi ichki mahsuloti va milliy daromadining umumiy hajmi, u yoki bu davrda

davlatning oldida turgan siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, mudofaa va boshqa vazifalar bilan belgilanadi. Ana shularga muvofiq ravishda byudjetda to'planadigan mablag'larning miqdori va ularni undirishning shakl va usullari belgilanadi.

Davlat byudjetining soliqsiz daromadlari tarkibi va tuzilishi. Davlat byudjetining soliqsiz daromadlari tarkibiga davlatga tegishli mulklarni sotishdan va xususiy lashtirishdan kelgan daromadlar, tashqi iqtisodiy faoliyatdan kelgan daromadlar, xorijiy davlatlardan olingan moliyaviy yordamlar va davlatning maxsus maqsadli byudjet fondlari kiradi.

O'zbekiston Respublikasi Byudjet kodeksiga ko'ra, davlat byudjetining soliqsiz daromadlariga yuridik va jismoniy shaxslardan, shuningdek, chet davlatlardan kelgan qaytarilmaydigan pul tushumlari, rezident-yuridik shaxslarga va chet davlatlarga berilgan byudjet ssudalarini qaytarish hisobiga tushadigan to'lovlar va davlatning moliyaviy va boshqa aktivlarining joylashtirilishi, foydalanishga berilishi va sotilishidan olingan daromadlar kiritilgan.

Soliqqa kirmaydigan, ya'ni soliqsiz daromadlarning ko'pchiligi doimiy, qat'iy belgilangan stavkada undiriladigan xazina (byudjet) daromadlari ko'rinishiga ega bo'lmaydi. Byudjetning soliqsiz daromadlari qat'iy rejalashtirilmasligi kerak, lekin amaliyotda ko'p hollarda ular, odatda ilgari yildagi tushumlar darajasida rejalashtiriladi. Soliqsiz daromadlar, soliq daromadlari kabi, O'zbekiston Respublikasining vakillik organlari tomonidan jismoniy va yuridik shaxslar uchun joriy qilinadi. Soliqsiz daromadlar ham majburiy, ham ixtiyoriy shakllarda bo'lishi mumkin.

Soliqsiz daromadlar ro'yxati hamma darajadagi byudjetlar uchun yagona bo'lib, byudjet tasnifi bilan belgilanadi va o'z ichiga quyidagilarni oladi:

1. Davlat yoki mahalliy hokimiyat egaligida bo'lgan mulkdan yoki xo'jalik faoliyatidan olingan daromadlar, shu jumladan:

- davlat yoki mahalliy hokimiyat egaligidagi mulkni foydalanishga berishdan olingan daromadlar;
- davlatga tegishli aktsiyalar bo'yicha dividendlar;

– davlat yoki mahalliy hokimiyat egaligida bo‘lgan mulkni ijaraga berishdan, shu jumladan qishloq xo‘jaligi va noqishloq xo‘jaligi maqsadlaridagi yerlar uchun ijara to‘lovidan olingan daromadlar;

– vaqtinchalik bo‘sh turgan byudjet mablag‘larini bank va kredit tashkilotlarida joylashtirishdan olingan daromadlar;

– xizmat ko‘rsatish va davlat xarajatlarini qoplashdan olingan daromadlar;

– davlat va mahalliy tashkilotlardan to‘lovlar;

– davlat yoki mahalliy hokimiyat egaligida bo‘lgan mulkdan yoki xo‘jalik faoliyatidan olinadigan boshqa tushumlar.

2. Davlat yoki mahalliy hokimiyat egaligida bo‘lgan mulkni sotishdan olingan daromadlar, shu jumladan:

– davlat mulki bo‘lgan korxonalar va tashkilotlarni xususiy lashtirish va davlat tasarrufidan chiqarishdan olingan tushumlar;

– kvartiralarini sotishdan tushumlar;

– davlatning ishlab-chiqarish va noishlab-chiqarish fondlarini, transport vositalari va boshqa uskuna-jihozlarni sotishdan olingan daromadlar;

– musodara qilinib, davlat va mahalliy hokimiyat egaligiga o‘tgan egasiz mol-mulkni sotishdan olingan daromadlar.

3. Davlat zaxiralarini sotishdan olingan daromadlar.

4. Yer va nomoddiy aktivlarni sotishdan olingan daromadlar.

5. Davlatga qarashli bo‘lmagan manbalardan kapital transfertlar tizimlari.

6. Jarima-jazolarni qo‘llash, yetkazilgan zararni qoplash, shu jumladan:

– standartlar va texnik shartlardan chetlashgan holda tayyorlangan mahsulotni ishlab chiqarganlik va sotganlik uchun tushumlar summasi;

– narxlarni qo‘llash tartibini buzganlik uchun jazolar;

– jinoyatlar qilish va moddiy boyliklar kamomadida aybdor bo‘lgan shaxslardan undiriladigan summalar.

7. Tashqi iqtisodiy faoliyatdan olingan daromadlar, shu jumladan:

– davlat kreditlari bo‘yicha foizlar;

- davlat zaxiralarini sotishdan olingan daromadlar;
- markazlashtirilgan eksportdan tushumlar summasi;
- tashqi iqtisodiy faoliyatdan olingan boshqa tushumlar.

8. Boshqa turli soliqsiz tushumlar.

Byudjetning soliqsiz daromadlari hududiy belgiga (muayyan darajadagi byudjetga kiritish), jalb qilish va shakllantirish usuliga (majburiy yoki ixtiyoriy) va soliqsiz tushumlarini shakllantiradigan to‘lovlarni undirishning konkret asoslariga ko‘ra (davlat mulkini sotishdan olingan daromadlar) tasniflanadi.

Soliqlar va soliqsiz to‘lovlar ko‘pgina o‘xshash tomonlari bilan birga, qator farqlarga ham ega.

Pul mablag‘larining muayyan qismi davlat xazinasiga soliqsiz to‘lovlar tarzida kelib tushadi. Ular ham soliqlar va boshqa yig‘imlar singari davlat oliy hokimiyat idorasi tomonidan belgilanadi.

Shu bilan birga soliqlar va soliqsiz to‘lovlar o‘rtasida muayyan farqlar mavjud. Jumladan, bu farqlarni quyidagilardan iborat deb belgilash mumkin:

- soliqsiz to‘lovlar soliqlardan farq qilib, ikki tomonlama huquq va burchlar kelib chiqishiga sabab bo‘ladi. Masalan, faoliyatning muayyan turi bilan shug‘ullanish huquqini beradigan litsenziyalarni olish maqsadida belgilangan to‘lovlarning amalga oshirilishi boshqa shartlar bajarilgani taqdirda vakolatli ruxsatnomani berishi lozim bo‘ladi;

- soliqlardan farq qilib, soliqsiz to‘lovlar ko‘pchilik hollarda majburiy ravishda to‘lanmaydi. Soliq esa uni to‘lash obyekti mavjud bo‘lganida to‘lanadi;

- soliqlardan farq qilib, soliqsiz to‘lovlar muayyan maqsadga mo‘ljallanadi hamda ana shu maqsadda undan foydalanish lozim.

Respublika byudjeti va mahalliy byudjetlar soliqsiz daromadlarining guruhlanishi. Soliqsiz to‘lovlar respublika byudjeti va mahalliy byudjetlar daromadlarida jamlanadi. Ushbu mahalliy soliq va yig‘imlarning to‘lovchilar doirasi, soliq solish obyektlari, soliq va yig‘imlar yuzasidan yengillik va imtiyozlar, soliq

va yigʻimni hisoblab chiqish va toʻlash tartiblari mahalliy hokimiyat idoralarining bevosita oʻzlari tomonidan belgilanadi.

Soliqsiz toʻlovlar hududiy belgisiga koʻra: umumdavlatmiqyosidagi va mahalliy toʻlovlarga; shakllanish usuliga koʻra: majburiy va ixtiyoriy; jamlanish usuliga koʻra: davlat byudjetida yoki byudjetdan tashqari jamlanadigan turlarga boʻlinadi.

Soliqsiz toʻlovlar olinish asoslariga koʻra quyidagi turlarga boʻlinadi:

– tabiiy resurslardan foydalanganlik uchun toʻlovlar, bu toʻlovlarning tabiiy resurslardan tejab-tergab, samarali foydalanishda ahamiyati kattadir;

– davlat idoralari tomonidan yuridik va jismoniy shaxslarga huquqiy ahamiyatga ega boʻlgan turli xizmatlar koʻrsatishdan olinadigan toʻlovlar. Ular jumlasiga:

- tashqi iqtisodiy va boshqa faoliyat tufayli bojxona idoralariga toʻlanadigan toʻlovlar;

- sud va boshqa huquq-tartibot idoralariga murojaat qilinganda toʻlanadigan davlat boji;

- davlat roʻyxatidan oʻtkazish, litsenziya (ruxsatnoma) olish va tovarlar uchun sertifikatlar olishdagi toʻlovlar;

- bozorlar, yarmarkalar va boshqa savdo shaxobchalaridan olinadigan bir martalik patta toʻlovlari;

- qimmatli qogʻozlar chiqarish va joylashtirish, lotereya oʻyinlarini oʻtkazish uchun toʻlovlar;

- davlat mulkini xususiylashtirishdan kelib tushadigan daromadlar;

- jarima tarzidagi toʻlovlar (jarimalar, penyalar va boshqalar).

Davlat byudjetining soliqsiz daromadlari daromad manbalari sifatida nobarqaror va doimiy xususiyatga ega boʻlgan daromadlar hisoblanadi. Buning sababi shundaki, *birinchidan*, davlat mulkini xususiylashtirish jarayoni mohiyatiga koʻra nobarqaror jarayon boʻlib, xususiylashtirishdan olinadigan daromadlarning nobarqaror boʻlishiga olib keladi; *ikkinchidan*, davlatga tegishli oltin-valyuta za-
hi-

ralarini bozor stavkalarida joylashtirish natijasida olinadigan daromadlar joylashtiriladigan moliyaviy aktivlarning miqdoriga va bozor stavkalarining o'zgarishiga bog'liq bo'lgan sababli ulardan olinadigan daromadlarning summasi doimiy ravishda tebranib turadi; *uchinchidan*, xorijiy tashkilotlar va davlatlardan olinadigan moliyaviy yordamlarning miqdori ularni beruvchilar tomonidan mustaqil ravishda belgilanadi. Bu esa ularning miqdorini oldindan belgilash imkonini bermaydi.

8.4. Davlat byudjetining xarajatlari tizimi

Ma'lumki, davlat jamiyat va mamlakat fuqarolariga zarur tovarlar ishlab chiqarish, xizmatlar ko'rsatish, iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohalarning samarali faoliyat yuritishi qilishi uchun qonuniy-huquqiy, me'yoriy va institutsional asoslarini yaratish va shu bilan o'z fuqarolarining yashashi va ishlashi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratib berish vazifalarini bajaradi. Ushbu vazifalarni bajarishning moddiy-moliyaviy asosini yaratish maqsadida mamlakatda yaratilgan moliyaviy resurslarning ma'lum bir qismi davlat byudjetida markazlashadi va markaziy hukumat hamda mahalliy hokimiyatlarning jamiyat oldidagi vazifa va funksiyalarini to'laqonli bajarishga yo'naltiriladi.

Iqtisodiy mazmun-mohiyatiga ko'ra, davlat byudjeti xarajatlari – davlatning markazlashgan pul fondida jamlanadigan pul mablag'larini taqsimlash, qayta taqsimlash va ishlatish bilan bo'lgan, davlat bilan davlat byudjetidan mablag' oluvchilar o'rtasida sodir bo'ladigan iqtisodiy pul munosabatlaridir.

Moddiy ma'noda davlat byudjetining xarajatlari markaziy hukumat va mahalliy hokimiyatlar zimmasidagi vazifalarni bajarish bilan bog'liq bo'lgan faoliyatini moliyaviy ta'minlashga yo'naltiriladigan byudjet mablag'lari bo'lib, ularning turlari, amalga oshirish shakllari, tarkibi va tuzilishi qator omillarga bog'liq:

- davlatning tabiati va bajaradigan funksiyalariga;

- mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlanganlik darajasiga;
- davlat byudjetining iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohalar bilan aloqalarining ko‘lamiga;
- davlatning ma’muriy-hududiy tuzilishiga;
- byudjet mablag‘larini taqdim etish shakllariga va b.

Masalan, agar davlatning asosiy e’tibori iqtisodiyot tarmoqlarini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan bo‘lsa, qabul qilinayotgan iqtisodiy rivojlanish dasturlarini amalga oshirishning moliyaviy manbalarida davlat byudjetining ulushi yuqori bo‘ladi, byudjet xarajatlari tarkibida ham yirik markazlashgan investitsiyalarni davlat resurslari hisobidan moliyalashtirish xarajatlari ustun bo‘ladi. Davlatning asosiy e’tibori jamiyatdagi ijtimoiy muammolarni hal qilish, aholini ijtimoiy jihatdan qo‘llab-quvvatlash, ijtimoiy dasturlarni davlat mablag‘lari hisobidan amalga oshirishga qaratilgan bo‘lsa, xarajatlar tarkibida ijtimoiy maqsadlardagi xarajatlar ustun darajada bo‘ladi.

Byudjet xarajatlari tarkibi va tuzilmasi muayyan byudjet yili uchun tasdiqlanadigan davlat byudjeti parametrlarida bevosita ko‘rsatiladi va, byudjet daromadlari kabi, mamlakatda u yoki bu davrda qaror topgan iqtisodiy vaziyat hamda ijtimoiy ustuvorliklar ko‘lamiga bog‘liq bo‘ladi.

Davlat byudjetining barqarorligi mamlakat iqtisodiyoti va ijtimoiy sohalarining holatini tavsiflaydigan muhim ko‘rsatkichlardan biridir. Milliy iqtisodiyotning ayrim korxonalarini moliyaviy jihatdan qo‘llab-quvvatlash, davlat investitsiya dasturlarida ko‘zda tutilgan investitsiya loyihalarini qo‘shma moliyalashtirish, ijtimoiy soha (ta’lim, sog‘liqni saqlash, madaniyat, sport, fan, ijtimoiy ta’minot) muassasa va tashkilotlarini saqlash, ijtimoiy jihatdan yordamga muhtoj oilalarga ijtimoiy nafaqalar va boshqa turdagi moliyaviy yordam berish, davlat boshqaruvi va hokimiyati, sud organlari, fuqarolarning o‘zi -o‘zini boshqarish organlarini saqlash, davlat xavfsizligi, jamoat tartibini saqlash, mamlakatning mudofaa qobiliyatini mustahkamlash kabi vazifalarning to‘laqonli va o‘z vaqtida

bajarilishini ta'minlashda davlat byudjetining muhim moliyaviy manba sifatidagi ahamiyati juda katta.

Byudjet xarajatlarining tarkibi va tuzilishi. *Iqtisodiy mazmun-mohiyatiga ko'ra, byudjet xarajatlari joriy va kapital xarajatlarga bo'linadi.*

Davlat byudjetining joriy xarajatlari markaziy va mahalliy davlat hokimiyati organlari, mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlari, byudjet tashkilotlari va byudjetdan mablag' oluvchi yuridik shaxslarning joriy faoliyatini ta'minlash shuningdek, davlat tomonidan byudjet tizimi byudjetlariga va iqtisodiyotning ayrim tarmoqlariga dotatsiya, subventsiya va subsidiya shaklidagi moliyaviy yordam ko'rsatish uchun ajratiladigan pul mablag'laridir.

Davlat byudjetining kapital xarajatlari – byudjet xarajatlarining innovatsiya va investitsiya faoliyatini mablag' bilan ta'minlash maqsadlariga yo'naltirilgan pul mablag'lari bo'lib, ular tarkibiga Davlat investitsiya dasturiga kiritilgan investitsiya loyihalari bo'yicha yangi qurilish, kapital rekonstruktsiya va kapital ta'mirlash maqsadlari uchun ishlab turgan yoki yangidan barpo qilinadigan korxonalar, tashkilot va muassasalarga, shuningdek, alohida tadbirlarga ajratiladigan moliyaviy mablag'lar kiradi.

Funksional tayinlanishiga (vazifa jihatidan) ko'ra, davlat byudjeti xarajatlari quyidagi guruhlar bo'yicha rejalashtiriladi va moliyalashtiriladi (ularning tarkibi O'zbekiston Respublikasi Byudjet kodeksining 69-moddasi bilan belgilab qo'yilgan):

1. Ijtimoiy soha va aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash xarajatlari.
2. Nodavlat notijorat tashkilotlari va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlarini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash xarajatlari.
3. Iqtisodiyot xarajatlari.
4. Markazlashtirilgan investitsiyalarni moliyalashtirish xarajatlari.
5. Davlat hokimiyati va boshqaruvi, adliya va prokuratura organlarini saqlab turish xarajatlari.
6. Sudlarni saqlab turish xarajatlari.

7. Fuqarolarning o'zini – o'zi boshqarish organlarini saqlab turish xarajatlari.

8. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, Qoraqalpog'iston Respublikasi respublika byudjeti, viloyatlar viloyat byudjetlarining va Toshkent shahri shahar byudjeti, tumanlar va shaharlar byudjetlarining zaxira jamg'armalari.

9. Boshqa xarajatlar.

Sanab o'tilgan har bir guruh xarajatlar, o'z navbatida, *mahkamaviy va maqsadli belgisiga ko'ra* guruhlanadi. Mahkamaviy belgisiga ko'ra xarajatlar byudjet mablag'larini oluvchi vazirlik, davlat qo'mitasi yoki boshqa davlat boshqaruv organining xarajatlariga bo'linadi. Xarajatlar tarkibini ushbu belgiga ko'ra tahlil qilishda ularning qaysi tarmoq va sohalarga yo'naltirilayotgani haqida xulosa qilish mumkin bo'ladi. Masalan, davlat byudjetidan funksional tayinlanishiga ko'ra ta'lim sohasiga ajratilgan pul mablag'lari Oliy va o'rta maxsus ta'lim, Xalq ta'limi, Maktabgacha ta'lim vazirligi kabi mahkamalar tomonidan tasarruf etiladi. O'z navbatida, har bir vazirlik, davlat qo'mitasi, idorasi yoki alohida byudjet tashkilotiga ajratilgan byudjet mablag'lari maqsadli belgisiga ko'ra xarajatlarning aniq turlari bo'yicha aniqlashtiriladi. Masalan, byudjet tashkilotiga ajratilgan byudjet mablag'lari ish haqi, kommunal xizmatlar haqini to'lash, joriy ta'mirlash, asbob-uskunalar va jihozlar, oziq-ovqat, dori-darmon sotib olish kabi xarajat turlari (muassasaning xarajatlar smetasiga kiritilgan xarajatlar turlari) bo'yicha rejalashtiriladi va moliyalashtiriladi.

Hududiy belgisiga ko'ra, byudjet xarajatlari umumdavlat va mahalliy hokimiyat organlarining xarajatlariga bo'linadi. Umumdavlat xarajatlari odatda davlat byudjetining respublika byudjetidan amalga oshiriladi va davlat ahamiyatidagi tadbirlarni moliyalashtirishga safarbar etiladi. Mahalliy hokimiyat organlari esa hududiy va mahalliy ehtiyojlardan kelib chiqib, byudjet xarajatlarini Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti, Toshkent shahar va viloyatlar, shuningdek, shahar, tuman byudjetlari mablag'laridan amalga oshiradilar.

Umuman olganda, mamlakat miqyosida davlat byudjeti xarajatlari davlat tomonidan olib borilayotgan islohotlarning tom ma'nodagi ifodasini o'zida aks ettiradi. Buni quyidagi ma'lumotlardan ko'rish mumkin.

8.1-jadval

O'zbekiston Respublikasi davlat byudjeti xarajatlari tarkibi va tuzilishi, 2019-yil uchun tasdiqlangan byudjet parametrlariga ko'ra³⁹

№	Ko'rsatkichlar	summa, mlrd.so'm	jamiga nisbatan, %
	Davlatbyudjetixarajatlari	107118,4	100,0
1.	Ijtimoiy xarajatlar	58012,1	54,2
1.1.	Ijtimoiy soha va aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash xarajatlari	50334,1	47,0
1.2.	Moliya vazirligi huzuridagi byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasiga subsidiyalar	4700,0	4,4
1.3.	Uy-joy qurilishini hamkorlikda moliyalashtirish uchun ishtirokchi banklarga kredit liniyalari	2978,1	2,8
2.	Iqtisodiyotgaxarajatlar	14099,8	13,2
3.	Markazlashganinvestitsiyalarnimoliyalashtirish	3960,2	3,7
4.	Davlathokimiyati, boshqaruvi,adliya va prokuratura organlarini saqlash	3749,4	3,5
5.	Sud organlarini saqlash	319,9	0,3
6.	Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlarini saqlash	758,0	0,7
7.	O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining zaxira jamg'armasi, Qoraqalpog'iston Respublikasi respublika byudjetining, viloyatlarning viloyat byudjetlarining, Toshkent shahrining shahar byudjetining, tumanlar va shaharlar byudjetlarining zaxira jamg'armalari	908,6	0,8
8.	Nodavlat va notijorat tashkilotlari va fuqarolik jamiyatining boshqa institutlarini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash	28,6	0,0
9.	Ish haqini oshirish va kommunal xizmatlar tariflarining oshishi bilan bog'liq xarajatlar	3384,0	3,2
10.	Davlat qarziga xizmat ko'rsatish va qoplash bilan bog'liq xarajatlar	2522,5	2,4
11.	Boshqaxarajatlar	19375,3	18,1

Ma'lumotlardan ko'rinib turganidek, davlat byudjeti xarajatlarida ijtimoiy maqsadlardagi xarajatlarning salmog'i yuqori bo'lmoqda. Xususan, bu turkum xarajatlar 2019-yilda jami byudjet xarajatlarining 54,2 foiz bo'lishi kutilmoqda.

³⁹O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining hisobot ma'lumotlari asosida keltirildi. manba: www.mf.uz

Ijtimoiy maqsadlardagi xarajatlarning qariyb 57-60 foizini ta'lim tizimiga sarflanadigan xarajatlar tashkil qilmoqda. Bu xarajatlar davlat tomonidan kafolatlangan ta'lim xizmatlarini ko'rsatuvchi maktabgacha ta'lim, umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim, kadrlar tayyorlash va uzluksiz ta'lim tizimining boshqa muassasalarini saqlash bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni o'z ichiga oladi.

8.2-jadval

Davlat byudjetining ijtimoiy maqsadlardagi xarajatlarning tarkibi⁴⁰

(jamiga nisbatan foizda)

	Ko'rsatkichlar	2014-y.	2015-y.	2016-y.	2017-y.	2018-y.
	Ijtimoiy maqsadlardagi xarajatlar	100	100	100	100	100
1.	Ta'lim	57,4	57,8	57,5	60,4	56,6
2.	Sog'liqni saqlash	23,9	23,9	23,7	25,4	27,3
3.	Madaniyat, sport	1,8	1,8	1,8	1,8	3,3
4.	Fan	1,1	1,2	1,3	1,0	1,1
5.	Ijtimoiy ta'minot	0,8	0,7	0,8	0,9	-
6.	Oilalarga ijtimoiy nafaqalar	10,9	10,3	9,3	9,2	9,5
7.	Jamoat ishlarini tashkil qilish	-	-	-	-	1,1
8.	Qishloq joylarda uy-joylar qurishni hamkorlikda moliyalashtirish uchun kredit liniyalari	4,1	4,3	5,6	1,3	1,1

Sog'liqni saqlash xarajatlari ham davlatning ijtimoiy sohaning bu tarmog'iga bo'lgan e'tiborining ortib borishiga monand ravishda yildan yilga ko'paymoqda va ijtimoiy maqsadlardagi xarajatlarning o'rtacha 24-27 foizini tashkil qilmoqda.

Ijtimoiy xarajatlarning tarkibida 9-10 foizni tashkil qilib turgan "Oilalarga ijtimoiy nafaqalar" xarajat guruhi ijtimoiy muhofazaga muhtoj bo'lgan oilalarga nafaqalar, moddiy yordam va kompensatsion to'lovlarni nazarda tutadi. Lekin bugungi kun voqeligi faqat ayrim fuqaro guruhlariga nafaqalar berishni nazarda tutuvchi passiv ijtimoiy siyosat mexanizmlarining aholini ijtimoiy muhofaza qilish uchun yetarli emasligini ko'rsatmoqda.

⁴⁰O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining hisobot ma'lumotlari asosida keltirildi. manba: www.mf.uz

Tadbirkorlik uchun qulay sharoitlar yaratish, yangi ish o‘rinlarini ochish hisobidan aholi bandligini yanada oshirish, aholining muhtoj qatlamlari bandligini oshirishni rag‘batlantirishga qaratilgan aktiv ijtimoiy siyosat chora-tadbirlari O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirishning 2017-2021-yillarga mo‘ljallangan Harakatlar strategiyasining to‘rtinchi yo‘nalishida o‘z aksini topgan.

“Odamga bitta baliq bering va u bir kunlik yemishga ega bo‘ladi, uni baliq ovlashga o‘rgating va u bir umrlik yemishga ega bo‘ladi”

Qadimiy xitoy maqoli

Harakatlar strategiyasining to‘rtinchi yo‘nalishi aholining muhtoj qatlamlari bandligini oshirishni rag‘batlantirishga qaratilgan chora-tadbirlar, jumladan, quyidagilardan iborat:

– ishsizlik darajasi yuqori mehnat bozorida vaziyat murakkab bo‘lgan 34 ta tumanda 4 300 000,0 mln.so‘m miqdoridagi korxonalar mablag‘lari va tijorat banklari kreditlarini jalb qilgan holda 46,8 mingta ish o‘rni tashkil etish yo‘li bilan qishloq joylarda barqaror ish o‘rinlari tashkil etish hisobiga aholi bandligini oshirish;

– aholi bandligini ta‘minlash maqsadida 10 ming nafar ta‘lim muassasalari bitiruvchisiga o‘z tadbirkorlik faoliyatini boshlashi uchun tijorat banklari kreditlari hisobidan 60 000,0 mln.so‘m miqdorida kredit mablag‘lari ajratish orqali bandlikni va oila daromadlarini oshirish;

– respublika hududlarida aholi bandligini ta‘minlash hamda qo‘shimcha daromad manbaini yaratish maqsadida tijorat banklari tomonidan 400 000,0 mln.so‘m hajmida bank kreditlarini ajratish orqali fuqarolarning shaxsiy yordamchi xo‘jaliklarida qishloq xo‘jaligi mahsulotlari yetishtirish, qoramol, qo‘y, echki, quyon boqish va go‘sht yetishtirish, parrandachilik va asalarichilikni rivojlantirish, ixcham issiqxonalar tashkil etish, shuningdek, urug‘ va ko‘chatlar uchun mikrokreditlar ajratish hajmini yanada oshirish, shu yo‘l bilan aholi tomorqasidan foydalanish samaradorligini oshirish, sifatli qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini ko‘paytirish;

– Mehnat vazirligi tizimida Koreya Respublikasi, Yaponiya va boshqa davlatlar hamda xalqaro moliya institutlarining 8,5 mln.doll. (o‘rtacha 1 ta markazni tashkil etish uchun – 3 000,0 mln.doll.) grant mablag‘lari va imtiyozli kreditlarini, shuningdek, Bandlikka ko‘maklashish Davlat jamg‘armasi mablag‘larini jalb etgan holda viloyat markazlarida ishsiz fuqarolarni kasbga o‘qitish markazlarini bosqichma-bosqich tashkil etish orqali ularni kasbga tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini kengaytirish.

Davlat byudjetining iqtisodiy maqsadlardagi xarajatlariga quyidagi xarajat guruhlari kiradi:

- iqtisodiyotga xarajatlar;
- markazlashgan investitsiyalarni moliyalashtirish xarajatlari.

Davlat byudjetining iqtisodiyot sohalariga yo‘naltirilgan xarajatlari so‘nggi yillarda jami xarajatlarning 10-11 foizi atrofida, markazlashgan investitsiyalarni moliyalashtirish bilan bog‘liq xarajatlar esa o‘rta hisobda 5-6 foizni tashkil etgan.

Davlat byudjetining iqtisodiyotga xarajatlari tarkibiga qishloq va suv xo‘jaligi sohasidagi respublika nazorat organlarining xarajatlari, suv, qishloq, o‘rmon xo‘jaligi xarajatlari, qishloq xo‘jaligi ekinlari zararkunandalariga qarshi kurashish muassasalarining xizmatlariga haq to‘lash va ularni saqlab turish, hosildorligi past yerlarda davlat ehtiyojlari uchun qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtiruvchi fermer xo‘jaliklarini moliyaviy qo‘llab-quvvatlash, standartlashtirish va sertifikatlashtirish, topografiya-geodeziya, kartografiya va kadastr, shuningdek geologiya qidiruv ishlari, davlat shaharsozlik kadastrini yuritish xarajatlari, gidrometeorologiya xizmati muassasalarini saqlab turish, atrof-muhit va landshaftning, biologik xilma-xillikning himoya qilinishini ta‘minlash bilan bog‘liq bo‘lgan xarajatlar kiradi.

Bu turkum xarajatlarning tarkibi va tuzilishini 2018-yil uchun mo‘ljallangan byudjet xarajatlari parametrlari bo‘yicha o‘rganish shundan dalolat beradiki, byudjetning “iqtisodiyotga xarajatlar” guruhida shu davrning ustuvorliklaridan kelib chiqib, quyidagi xarajatlar ko‘zda tutilgan:

- suv xo‘jaligining ekspluatatsion xarajatlari;
- Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Sug‘oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash fondiga maqsadli ajratmalar;
- hosildorligi past yerlarda davlat ehtiyojlari uchun qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchi fermer xo‘jaliklarini moliyaviy qo‘llab-quvvatlash uchun maqsadli mablag‘lar;
- aholi punktlarini obodonlashtirish ishlari.

Markazlashgan investitsiyalarni moliyalashtirish xarajatlari tarkibiga respublika vazirliklari, davlat qo‘mitalari va idoralari buyurtmachi bo‘lgan markazlashtirilgan investitsiyalarni moliyalashtirish xarajatlari, jumladan: respublika iqtisodiyotini rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha investitsiya loyihalari, davlat maqsadli dasturlari va davlatlararo bitimlarni amalga oshirish; sug‘oriladigan yerlarni tiklash va yangilarini o‘zlashtirish, suv xo‘jaligi qurilishi hamda kichik gidroenergetikani rivojlantirish; aholi punktlarining

muhandislik infratuzilmasi, birinchi navbatda, yakka tartibdagi qurilish massivlarini rivojlantirish; ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat obyektlari va ijtimoiy infratuzilmaning boshqa tarmoqlarini qurish; davlat ilmiy muassasalarini rivojlantirish; davlat boshqaruvi, huquqni muhofaza qilish organlari, davlat ilmiy muassasalarining moddiy-texnika bazasini rivojlantirish va mustahkamlash; umumdavlat tabiatni muhofaza qilish tadbirlarini amalga oshirish va tabiiy ofatlardan himoya qiluvchi inshootlarni qurish xarajatlari kiradi.

Barcha davlatlarning byudjet xarajatlari tarkibida mamlakatni boshqarish, hukumat idoralari saqlash bilan bog'liq xarajatlar ko'zda tutiladi. O'zbekiston Respublikasi byudjet amaliyotida ham ushbu maqsadlarga yo'naltiriladigan byudjet mablag'lari tarkibiga davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari, adliya, prokuratura va sud organlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlarini saqlash xarajatlari kiradi, bu turkum xarajatlar so'nggi yillarda davlat byudjeti xarajatlarining 4,5-4,9 foizini tashkil qilib kelmoqda.

Davlat byudjeti xarajatlari tarkibida "Boshqa xarajatlar" guruhi jami byudjet xarajatlarining qariyb 1/5 qismini tashkil qilayotganligini ko'rish mumkin. Bunga sabab, asosan respublika byudjetidan moliyalashtiriladigan yirik xarajatlar, jumladan:

- saylovlar va referendumlarga tayyorgarlik ko'rish va ularni o'tkazish bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Markaziy saylov komissiyasi xarajatlari, shu jumladan, okrug va uchastka saylov komissiyalarini, siyosiy partiyalarni moliyalashtirish;

- O'zbekiston Respublikasining xalqaro tashkilotlarda (BMT, YuNESKO va boshqa tashkilotlar) ishtirok etish va a'zolik badallarini to'lash bilan bog'liq xarajatlar;

- O'zbekiston Respublikasining davlat qarzigina xizmat ko'rsatish va davlatning kafolatli majburiyatlarini bajarish bilan bog'liq xarajatlar;

- davlat buyurtmasi bo'yicha statistika ishlariga haq to'lash xarajatlari;

– jamoat tartibini saqlash, davlat xavfsizligi, bojxona organlarini saqlash, mamlakatning mudofaa qobiliyatini ta'minlash kabi xarajatlar byudjet parametrlarida “boshqa xarajatlar” guruhida aks ettiriladi.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekistonda barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash va uning sifat ko'rsatkichlarini yaxshilash maqsadida davlat byudjeti xarajatlari orqali iqtisodiyotda yalpi talabni rag'batlantirishning ilg'or usullari hamda mexanizmlaridan foydalanish lozim. Bunda davlat byudjet xarajatlarini rejalashtirish va ijro etishning zamonaviy vositalari va ilg'or usullarini qo'llashga alohida e'tibor qaratish orqali kelajakda davlat byudjeti xarajatlarining maqsadliligi va natijadorligiga erishiladi.

8.5. Davlat byudjetining holatlari

Iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishning bugungi bosqichida byudjet daromadlari ishlab chiqarishning rivojlanishi, xo'jalik subyektlari va aholi daromadlarining oshib borishi, soliq bazalarining kengayishi, mulk shakllarining ko'payishi bilan ortib bormoqda. Lekin bu davrda jamiyatning ko'ptomonlama ehtiyojlari ham kamaygani yo'q, aksincha, byudjet tomonidan moliyalashtirilishi obyektiv zaruriyat bo'lgan, mohiyat jihatidan yangi-yangi tadbirlar, loyihalar, yo'nalishlar paydo bo'ldi. Ularni to'liq hajmda moliyalashtirish yanada ko'proq mablag'larni jalb qilishni taqozo etadi. Lekin daromadlarni muttasil oshirib borish (xususan, soliqlarni oshirish orqali) imkoniyati amaldagi soliq qonunchiligi bilan chegaralangan. Shu bilan birga, soliqlarni asossiz ravishda oshirish iqtisodiy subyektlarning xo'jalik faoliyatiga jiddiy putur yetkazadi, ularning ishlab chiqarishni rivojlantirish, uning samaradorligini oshirishga bo'lgan qiziqishlarini so'ndiradi. Bunday sharoitda byudjet xarajatlarining byudjet daromadlari bilan balanslangan bo'lishiga har doim ham erishib bo'lmaydi.

Davlat byudjeti profitsiti–

muayyan davrda O‘zbekiston Respublikasining davlat byudjeti daromadlarining uning xarajatlaridan oshib ketishi.

Davlat byudjeti taqchilligi –

muayyan davrda O‘zbekiston Respublikasining davlat byudjeti xarajatlarining uning daromadlaridan oshib ketishi.

O‘zbekiston Respublikasi Byudjet kodeksida davlat byudjetining holatini belgilab beruvchi tushunchalarga quyidagicha ta’riflar berilgan⁴¹:

Davlat byudjeti daromadlarining byudjet xarajatlaridan oshish holati yuzaga kelganda, *byudjet profitsiti* paydo bo‘ladi. Byudjet profitsiti, odatda, davlatning qarz majburiyatlarini to‘lashga va likvidli mablag‘larini ko‘paytirishga jalb etiladi.

8.8-rasm. O‘zbekiston Respublikasida davlat byudjetining holati

Dunyoning ko‘pgina mamlakatlaridaharyilgi taqchillikning va tez o‘shib boruvchi davlat qarzining mavjud bo‘lishi kuzatiladi. 70-yillar boshlariga kelib, byudjet taqchilligining YalMga nisbatan foiz hisobida o‘sgan davlatlar bu ko‘rsatkich pasaygan mamlakatlarga nisbatan ko‘pchilikni tashkil etgan. AQSHda Ikkinchi jahon urushi yillarigacha byudjet taqchilligi bo‘lmagan, faqat urush yillarida davlat byudjetida taqchillik yuzaga kelgan.

Sobiq Ittifoqdama’uriy-buyruqbozlikiyillarida davlat byudjeti taqchilligi uzoq vaqtlargacha mustaqil iqtisodiy kategoriya sifatida tan olinmagan.

⁴¹O‘zbekiston Respublikasi Byudjet kodeksi (O‘RQ-360-son. 26.12.2013). 3-modda.

Davlatbyudjetini shakllantirishda moliyaviy resurslarga boʻlgan talabdan kelib chiqqan holda, ularni moliyalashtirish uchun mablagʻlar qidirib topilardi va shu asosda davlatning moliyaviy manfaatlari taʼminlanardi. Rejali iqtisodiyot maʼlum davrlargacha hech qanaqa larzalarsiz, bir tekisda maʼmuriy-buyruqbozlik asosida rivojlanib borishi daromadlar va xarajatlar orasida “kasallik” alomatlarini aniq koʻrsatmadi. Ammo, keyingi davrlarda (80-yillarning oxiriga kelib) sobiq Ittifoqda byudjet taqchilligi holati yuzaga chiqa boshladi. Dastlabki yillardagi byudjet taqchilligi jamgʻarma kassalardagi aholiga tegishli boʻlgan mablagʻlar, uzoq muddatli hayot sugʻurtasi badallarining oʻsishi va aholi oʻrtasida davlatning ichki yutuqli zayom obligatsiyalarini chiqarish (sotish) hisobiga qoplab borildi. Bu turdagi qarzlar oldindan mavjud boʻlgan resurslarni qayta taqsimlash asosida amalga oshirilganligi uchun moliyaviy-moddiy balansning buzilishiga olib kelmadi, ammo bu jarayon davlat qarzlarining oʻsishiga olib keldi. 1986-yilda byudjet taqchilligining juda tez surʼatda oʻsib ketishi (45,5 mlrd. rubl) Ittifoq moliya tizimining parokandalik holatini boshlab berdi.

Ammo byudjet taqchilligini favqulodda, mustasno hodisa deb qarab boʻlmaydi. Oʻzining tarixiy va iqtisodiy rivojlanishining u yoki bu bosqichida byudjet taqchilligiga duch kelmagan davlat boʻlmasa kerak. Masalan, AQSH da federal byudjet keyingi yarim asr mobaynida faqat 1969-yildagina taqchilliksiz ijro etilgan.

Taqchillikning hajmi:

- milliy valyutada absolyut summada;
- mamlakat yalpi ichki mahsuloti hajmiga nisbatan;
- milliy daromad hajmiga nisbatan;
- byudjet daromadlari va xarajatlari nisbatan foizlarda aniqlanadi.

Byudjet taqchilligining shakllari. Taqchillikni keltirib chiqaruvchi omillar. Taqchillikni qoplash manbalari. Amaliyotda byudjet daromadlari va xarajatlarining tengligiga hamma vaqt ham erishilavermaydi. Ayrim hollarda byudjetning daromadlari uning xarajatlaridan koʻp boʻlishi mumkin. Bunday

byudjet profitsitli byudjet deyiladi. Aksincha, ba'zi hollarda esa byudjetning xarajatlari uning daromadlaridan ko'proq bo'ladi. Shunga muvofiq ravishda byudjet xarajatlarining byudjet daromadlaridan ko'p bo'lishiga byudjet defitsitideyiladi.

Taqchilikning hajmi:

- milliy valyutada absolyut summada;
- mamlakat yalpi ichki mahsuloti hajmiga nisbatan;
- milliy daromad hajmiga nisbatan;
- byudjet daromadlari va xarajatlariga nisbatan foizlarda aniqlanadi.

Boshqa hollar teng bo'lgan sharoitda, byudjet defitsiti vujudga kelishining eng umumiy sabablari quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

– iqtisodiyotni rivojlantirish uchun yirik davlat kapital qo'yilmalarini amalga oshirishning zarurligi;

- favqulodda hodisalarning mavjudligi;
- iqtisodiyotdagi tanazzulli (krizisli) holatlar va uning yemirilishi;
- moliya-kredit aloqalarining yetarli darajada samarali emasligi;

– hukumat tomonidan mamlakatdagi moliyaviy holat ustidan yetarli darajada nazorat qila olmaslik;

- ijtimoiy ishlab chiqarishning nisbatan past darajada samaradorligi;
- tashqi iqtisodiy aloqalarning nisbatan kam natijaliligi;
- byudjet xarajatlarining nooqilona tarkibiy tuzilishi (strukturasi);

– mamlakat miqyosida mavjud bo'lmagan mablag'lar hisobidan yashashga intilish;

- yirik davlat investitsiyalarini amalga oshirish amaliyotining mavjudligi;
- harbiy xarajatlar darajasining nisbatan kattaligi;

– ichki real imkoniyatni yetarli darajada inobatga olmagan holda boshqa mamlakatlarga yordam berilishi;

– davlatga iqtisodiyot va sotsial sohani rivojlantirishga stimulyatda foydalanish imkonini bermaydigan va yetarli darajada samarali bo‘lmagan byudjet mexanizmining mavjudligi va boshqa sabablar.

Byudjet defitsitivujudga kelganda, unga nisbatan strategik yondoshuv quyidagilarga alohida e’tibor berilishini taqozo etadi:

– byudjet defitsitining mavjudligini matematik yo‘l bilan hal qilishga harakat qilmaslik kerak. Chunki, bu holda, iqtisodiyotni “davolash” o‘rniga uning kasalligi kuchayadi;

– byudjetning balansliligi, daromadlarning xarajatlardan ko‘pligi sog‘lom va uzluksiz rivojlanayotgan iqtisodiyotdan dalolat bermaydi. Byudjet defitsiti bo‘lishi mumkin;

– byudjet defitsitining miqdori (darajasi), odatda, mamlakat yalpi milliy mahsulotining 2-3%dan oshmasligi lozim. Ana shu chegaradan oshilsa, uni tezroq qisqartirish (yoki shu darajaga keltirish) choralarini ko‘rish kerak;

– byudjet defitsitini qoplash uchun, eng avvalo, davlat kreditining turli shakllaridan foydalanmoq lozim. Shuningdek, davlat qimmatbaho qog‘ozlarini moliyaviy bozorda joylashtirish maqsadga muvofiqdir. Aksincha, milliy pul birligi belgilarini zarb etuvchi uskunani (stanokni) ishga solmaslik kerak;

– byudjet defitsitining darajasini kamaytirishyoki unga barham berish uchun, birinchi navbatda, iqtisodiyotning o‘zini “davolamoq” lozim. Aks holda, ana shu maqsadga erishish uchun ko‘zda tutilgan har qanday tadbir, albatta, muvaffaqiyatsizlikka uchraydi.

Byudjet defitsitining darajasini kamaytirish yoki unga barham berish borasidagi amalga oshirilishi lozim bo‘lgan chora-tadbirlarning eng asosiy yo‘nalishlari quyidagilardan iborat:

– byudjet xarajatlarning investitsion yo‘nalishini o‘zgartirish, ularni eng ko‘p samara beradigan yo‘nalishlarga yo‘naltirish;

– xo‘jalik yuritishning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga oluvchi moliyaviy imtiyoz va jazolardan keng foydalanish;

- davlatdan moliyalashtirishni va davlat iqtisodiyoti sohasini qisqartirish, xorijiy davlatlarga yordam ko‘rsatishni keskin kamaytirish;
- harbiy xarajatlarniqisqartirish;
- eng muhim sotsial dasturlarnigina moliyalashtirishni saqlab qolish, yirik byudjet xarajatlarini talab etuvchi dasturlarni qabul qilishni to‘xtatib turish;
- qarzlarni davlat qimmatbaho qog‘ozlari shaklida rasmiylashtirmasdan turib hukumat organlariga kredit berishni Markaziy bank uchun taqiqlab qo‘yish;
- xorijiy sarmoyalarni jalb etish va boshqalar.

Byudjet defitsiti vujudga kelgan paytda uni moliyalashtirish manbalarini aniqlab olmoq zarur. Moliyalashtirishning asosiy manbalaridan biri davlatning qarz olishidir.

Davlatning qarzlarni olishi jismoniy va yuridik shaxslar, xorijiy davlatlar, xalqaro moliyaviy tashkilotlardan jalb qilinadigan zayom va kreditlarni olishdan iborat bo‘lib, ular bo‘yicha qarz oluvchi yoki boshqa qarz olganlarning qarzlarni qaytarish bo‘yicha kafolatchi sifatida hukumatning qarz majburiyatlari vujudga keladi.

Davlatning ichki qarzlarni olishi jismoniy va yuridik shaxslar, xorijiy davlatlar, xalqaro moliyaviy tashkilotlardan jalb qilinadigan zayom va kreditlarni olishdan iborat bo‘lib, ular bo‘yicha qarz oluvchi yoki boshqa qarz olganlarning qarzlarni qaytarish bo‘yicha kafolatchi sifatida hukumatning o‘z milliy valyutasida ifodalangan qarz majburiyatlari paydo bo‘ladi.

Davlatning tashqi qarzlarni olishi jismoniy va yuridik shaxslar, xorijiy davlatlar, xalqaro moliyaviy tashkilotlardan jalb qilinadigan zayom va kreditlarni olishdan iborat bo‘lib, ular bo‘yicha qarz oluvchi yoki boshqa qarz olganlarning qarzlarni qaytarish bo‘yicha kafolatchi sifatida hukumatning xorijiy valyutada ifodalangan qarz majburiyatlari vujudga keladi.

Byudjet defitsitini moliyalashtirishning barcha manbalari jalb qilingan mablag‘larning barcha asosiy turlari bo‘yicha navbatdagi moliyaviy yilga

mo'ljallangan byudjet to'g'risidagi qonunda qonunchilik hokimiyati organlari tomonidan albatta tasdiqlanishi kerak.

Byudjet defitsitini moliyalashtirishning manbai sifatida mamlakat Markaziy bankining kreditlari va Markaziy bank tomonidan hukumatning sotib olingan qarz majburiyatlari maydonga chiqishi maqsadga muvofiq emas.

Byudjet defitsitini moliyalashtirishning barcha manbalarini ikki guruhga bo'lish qabul qilingan:

- 1) ichki manbalar;
- 2) tashqi manbalar.

Byudjet defitsitini moliyalashtirishning ichki manbalari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

– mamlakat hukumati tomonidan shu mamlakatning milliy valyutasida kredit tashkilotlaridan olingan kreditlar;

– mamlakat hukumati nomidan qimmatbaho qog'ozlarni chiqarish orqali amalga oshirilayotgan davlat zayomlari;

– davlat mulkiga tegishli bo'lgan mol-mulkni sotishdan olingan tushumlar;

– davlat zaxiralari va rezervlar bo'yicha daromadlarning xarajatlardan o'sgan qismi summasi;

– byudjet mablag'larini hisobga oluvchi hisob varaqlaridagi mablag'lar qoldig'ining o'zgarishi va boshqalar.

Byudjet defitsitini moliyalashtirishning tashqi manbalari qatoriga quyidagilar kiradi:

– mamlakat hukumati nomidan qimmatbaho qog'ozlarni chiqarish orqali xorijiy valyutada amalga oshirilgan davlat zayomlari;

– xorijiy valyutada taqdim etilgan va mamlakat hukumati tomonidan jalb qilingan xorijiy davlatlar, banklar va firmalar, xalqaro moliyaviy tashkilotlarning kreditlari.

8.6. Byudjet jarayoni

Byudjet jarayoni – byudjet loyihasini tuzish, ko‘rib chiqish, qabul qilish va ijro etish, uning ijro etilishini nazorat qilish, ijrosi haqidagi hisobotni tayyorlash va tasdiqlash bilan bog‘liq bo‘lgan maqsadli faoliyat jarayonidir. Uning mazmuni mamlakatning davlat va byudjet qurilishi, tegishli vakolatli organlar va yuridik shaxslarning byudjet huquqlari bilan belgilanadi.

Byudjet jarayoni, odatda, byudjet faoliyatining quyidagi to‘rt bosqichini o‘z ichiga oladi (8.9-rasmga qarang):

- byudjet loyihasini tuzish;
- byudjetni ko‘rib chiqish va qabul qilish;
- byudjetni ijro etish va nazorat qilish;
- byudjetning ijrosi to‘g‘risidagi hisobotni tayyorlash va uni tasdiqlash.

8.9-rasm. Byudjet jarayoni bosqichlari

Byudjet jarayonining davomiyligi yuqoridagi to‘rt bosqichning barchasidan iborat bo‘lib, odatda, bir byudjet yilidan ancha avval boshlanib (6-8 oy), byudjet yili tugagandan keyingi bir necha oyni o‘z ichiga oladi.

O‘zbekiston Respublikasida byudjet yili kalendar yillga mos keladi va 1-yanvarda boshlanib 31-dekabrda tugaydi. Lekin dunyoning turli davlatlarida byudjet yili kalendar yilining turli davrlariga to‘g‘ri keladi. Bu, odatda, parlament sessiyalarini o‘tkazish davri, shu mamlakatda qaror topgan tarixiy an‘analar, muhim sanalar bilan bog‘liq. Masalan, Fransiya, Germaniya, Italiyada byudjet yili

1-yanvardan, Buyuk Britaniya, Yaponiya, Kanadada – 1-apreldan, Shvetsiya, Norvegiya, Pokistonda – 1-iyuldan boshlanadi.

Davlat byudjeti loyihasini tuzish. Davlat byudjeti va davlat maqsadli jamg'armalari byudjetlarining loyihasi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari va moliya yili uchun mo'ljallangan makroiqtisodiy ko'rsatkichlar prognozi asosida tuziladi.

Davlat byudjeti loyihasini tuzish uchun mas'ul organlar O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, shuningdek, byudjetlar loyihalarini tuzish, Moliya vazirligi so'ragan axborot va ma'lumotlarni taqdim etishga taalluqli qismi bo'yicha –vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralar, mahalliy davlat hokimiyati organlari hisoblanadi.

Byudjet loyihasini tuzish quyidagilarni nazarda tutadi:

- byudjet so'rovi tuzish tartibini yuborishni;
- byudjet so'rovlari hamda asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar prognozlarini tayyorlash va taqdim etishni;
- byudjet so'rovlarini ko'rib chiqish va jamlashni;
- byudjetnomani ishlab chiqishni.

Byudjet so'rovi – kelgusi davr uchun byudjetdan ajratiladigan mablag'larni olishga bo'lgan ehtiyojni asoslashni nazarda tutuvchi hujjat bo'lib, kelgusi davr uchun byudjet buyurtmasini o'z ichiga oladi. Byudjet so'rovini tuzish tartibi O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan belgilanadi.

Byudjet buyurtmasi byudjet tashkiloti, byudjetdan mablag' oluvchi yoki byudjet mablag'larini taqsimlovchi tomonidan tuziladi va tegishli moliya organiga byudjet so'rovini taqdim etish muddatidan kechiktirmasdan taqdim etiladi. Byudjet buyurtmasida o'tgan va joriy yillar hamda kelgusi uch yil uchun byudjet tizimi byudjetlarining mablag'lari hisobidan amalga oshiriladigan xarajatlar byudjet tasnifiga muvofiq aks ettiriladi.

Qaysi byudjet?	Kim tomonidan taqdim etiladi?	Qaysi organga taqdim etiladi?	Qaysi muddatda?
Qoraqalpog‘iston Respublikasi tumanlari va shaharlari byudjetlari	tumanlar va shaharlar hokimliklari moliya bo‘limlari	Qoraqalpog‘iston Respublikasi Moliya vazirligiga	Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari tomonidan belgilangan muddatlarda, biroq joriy yilning 25 iyunidan kechiktirmay
Viloyatlar tumanlari va shaharlari byudjetlari		Viloyatlar hokimliklari moliya boshqarmalariga	
Toshkent shahar tumanlari byudjetlari		Toshkent shahar hokimligi moliya boshqarmasiga	
Qoraqalpog‘iston Respublikasi respublika byudjeti	Qoraqalpog‘iston Respublikasi Moliya vazirligi	O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligiga	joriy yilning 1 iyulidan kechiktirmay
Viloyatlar byudjetlari	Viloyatlar hokimliklari moliya boshqarmalari		
Toshkent shahar byudjeti	Toshkent shahar hokimligi moliya boshqarmasi		

8.10-rasm. Mahalliy byudjetlar loyihalarini tayyorlash va taqdim etish muddatlari

Kelgusi moliya yili uchun Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjeti, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlarining, shuningdek, tumanlar va shaharlar byudjetlarining loyihalarini tayyorlash va taqdim etish muddatlari quyidagi rasmda aks ettirilgan (8.10-rasmga qarang):

Davlat byudjetining loyhasini O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi ishlab chiqadi. Byudjet loyhasini ishlab chiqishga quyidagilar asos qilib olinadi:

- makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar prognozi;
- davlat byudjeti daromadlari prognozi;
- Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjeti, viloyatlar va Toshkent shahri-ning mahalliy byudjetlari loyihalari.

Davlat byudjeti loyihasi *byudjetnoma* – erishilgan natijalar hisobga olingan holda mamlakatni kelgusi davr uchun ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlarini nazarda tutadigan hujjat asosida shakllantiriladi.

Byudjetnoma quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

– mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning o‘tgan yilgi asosiy yakunlari va mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning joriy yilgi yakunlarining prognoz bahosi;

– davlat byudjetining va davlat maqsadli jamg‘armalari byudjetlarining loyihasini ishlab chiqishda foydalanilgan asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar prognozi;

– davlat byudjeti va davlat maqsadli jamg‘armalari byudjetlari joriy yildagi ijrosining prognoz bahosi;

– soliq va byudjet siyosatining asosiy yo‘nalishlari loyihasi;

– davlat byudjetiva davlat maqsadli jamg‘armalari byudjetlarining loyihasi;

– davlat qarzining holati to‘g‘risidagi ma‘lumotlar;

– soliq va byudjet siyosatining asosiy yo‘nalishlari hamda davlat byudjeti va davlat maqsadli jamg‘armalari byudjetlarining loyihasiga doir tushuntirish xati.

Byudjetnoma O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga – *joriy yilning 15-sentyabriga qadar* kiritiladi. Vazirlar Mahkamasi byudjetnomani O‘zbekiston Respublikasi Hisob palatasiga xulosa taqdim etishi uchun – *joriy yilning 20-sentyabriga qadar* kiritadi. Hisob palatasi Vazirlar Mahkamasiga soliq va byudjet siyosatining asosiy yo‘nalishlari, davlat byudjeti va davlat maqsadli jamg‘armalari byudjetlarining loyihasi bo‘yicha ikki haftalik muddatda xulosa taqdim etadi. Vazirlar Mahkamasi tomonidan byudjetnoma O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga – O‘zbekiston Respublikasi Hisob palatasining xulosasi bilan *joriy yilning 15-oktyabridan* kechiktirmay kiritiladi.

Byudjet loyihasini ko‘rib chiqish va qabul qilish. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan taqdim etilgan Byudjetnoma O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining palatalari tomonidan ko‘rib chiqiladi. Oliy Majlis palatalari Davlat byudjeti, davlat maqsadli jamg‘armalari byudjetlari hamda navbatdagi yil uchun soliq va byudjet siyosatining asosiy yo‘nalishlarini

qabul qiladi. Demak, *davlat byudjeti O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan qabul qilinadi.*

O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining navbatdagi yil uchun Davlat byudjeti to‘g‘risidagi qarorlarini ijro etish bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori qabul qilinadi, ushbu qaror bilan:

- asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar prognozi;
- davlat byudjeti daromadlari va xarajatlarining asosiy parametrlari;
- davlat byudjeti taqchilligining cheklangan miqdori va uni qoplash manbalari;
- davlat maqsadli jamg‘armalarining asosiy parametrlari;
- soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlarning stavkalari miqdorlari;
- mahalliy byudjetlarning daromadlari va xarajatlari hajmlari, respublika byudjetidan subvensiyalar, o‘tkazib beriladigan daromadlar va dotatsiyalarning cheklangan miqdorlari;
- umumdavlat soliqlari tushumlaridan Qoraqalpog‘iston Respublikasi viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlariga ajratmalarning normativlari va Byudjet kodeksining 98-moddasida belgilangan boshqa ko‘rsatkichlar tasdiqlanadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar prognozi va Davlat byudjetining asosiy parametrlarini tasdiqlashga doir qarori qabul qilingandan so‘ng byudjet tizimining tegishli byudjetlari qabul qilinadi. Bu byudjetlar qaysi organ tomonidan va qanday muddatlarda qabul qilinishiquyidagi rasmda aks ettirilgan (8.11-rasm):

Qaysi byudjet qabul qilinadi?	Kim tomonidan qabul qilinadi?	Qaysi muddatda qabul qilinadi?
Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjeti	Qoraqalpog‘iston Respublikasi Jo‘qorg‘i Kengesi	O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar prognozi va davlat byudjeti parametrlari to‘g‘risidagi qarori qabul qilingandan so‘ng bir haftalik muddatda
viloyatlar mahalliy byudjetlari	Xalq deputatlari viloyatlar Kengashlari	

Toshkent shahar mahalliy byudjeti	Xalq deputatlari Toshkent shahar Kengashi	
Tumanlar va shaharlar byudjetlari	Tumanlar va shaharlar hokimlari qarorlari bilan	Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjeti, viloyatlar va Toshkent shahri mahalliy byudjetlari qabul qilinganidan keyin bir haftalik muddatda

8.11-rasm. Mahalliy byudjetlarning qabul qilinishi

Davlat byudjetining asosiy parametrlari tasdiqlanganidan keyin O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjeti, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlari daromadlari va xarajatlari hajmlarini, shuningdek, ularga O‘zbekiston Respublikasi respublika byudjetidan beriladigan subvensiyalar, o‘tkazib beriladigan daromadlar va dotatsiyalar hajmlarini Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari e‘tiboriga – *uch ish kuni ichida*, byudjet mablag‘larini taqsimlovchilar uchun belgilangan daromadlar va xarajatlarning hajmlarini ularning e‘tiboriga – *o‘n ish kuni ichidayetkazadi*.

Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjeti, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlari qabul qilinganidan keyin tegishli moliya organlari *bir haftalik muddatda* Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjetidan hamda viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlaridan moliyalashtiriladigan byudjet tashkilotlari va byudjet mablag‘lari oluvchilar e‘tiboriga ular uchun nazarda tutilgan byudjetdan ajratiladigan mablag‘lar hajmlarini yetkazadi.

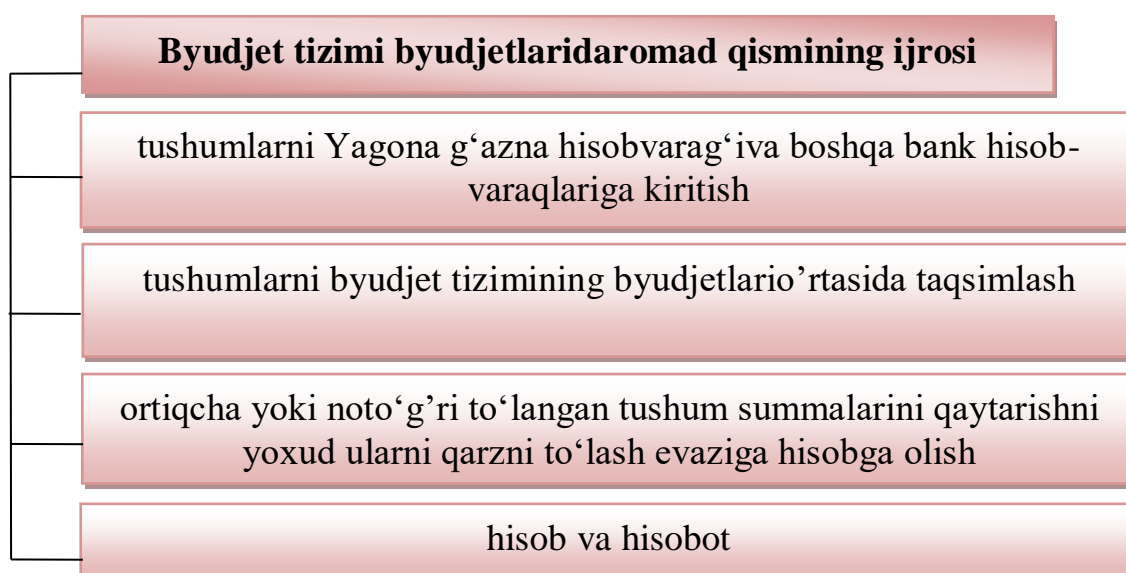
Byudjetni ijro etish va nazorat qilish. Byudjet tizimi byudjetlarining ijrosi O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan g‘azna ijrosi yo‘li bilan amalga oshiriladi. Byudjet ijrosini

Byudjet tizimi byudjetlarining ijrosi byudjet to‘g‘risidagi qonun hujjatlarida belgilangan byudjet tizimi byudjetlari daromadlarining tushishini ta‘minlash va xarajatlarini amalga oshirishni, shuningdek, ularning ijrosi bilan bog‘liq operatsiyalarni hisobga olishni nazarda tutadi.

tashkil qilishda O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining yagona axborot tizimida byudjet tizimi byudjetlari, byudjet tashkilotlari va byudjetdan mablag‘ oluvchilar uchun shaxsiy g‘azna hisobvaraqlari ochiladi.

Byudjet tashkilotlari va byudjetdan mablag‘ oluvchilar o‘z xarajatlar smetalarida nazarda tutilgan byudjetdan ajratiladigan mablag‘larni moliya yili tugaguniga qadar sarflaydilar. Byudjet tizimi byudjetlarining ijrosi moliya yili va qo‘shimcha vaqt mobaynida amalga oshiriladi. Keyingi yilning yanvar oyi moliya yiliga qo‘shimcha vaqt davri bo‘lib, bu davr mobaynida o‘tgan yil uchun byudjet tizimi byudjetlarining ijrosi amalga oshiriladi. O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi byudjet tizimi byudjetlarining qo‘shimcha vaqt davridagi ijrosi bo‘yicha operatsiyalarni o‘tkazish tartibi va eng kech muddatlarini belgilaydi. Byudjet tizimi byudjetlarining xarajatlari daromadlar va xarajatlar yoyilmasida nazarda tutilgan byudjetdan ajratiladigan mablag‘lar doirasida hamda byudjet tashkilotlari va byudjet mablag‘lari oluvchilar faoliyat ko‘rsatishini ta‘minlaydigan muddatlarda, daromadlarning tushishi hisobga olingan holda amalga oshiriladi.

Byudjet kodeksining 117-moddasida byudjet tizimi byudjetlari daromad qismining ijrosi nimalarni o‘z ichiga olishi ko‘rsatilgan (8.12-rasm):

8.12-rasm. Byudjet tizimi byudjetlari daromadlari ijrosini tashkil etish⁴²

⁴² O‘zbekiston Respublikasi Byudjet kodeksining VII bo‘lim, 19-bob, 109-moddasi asosida keltirildi.

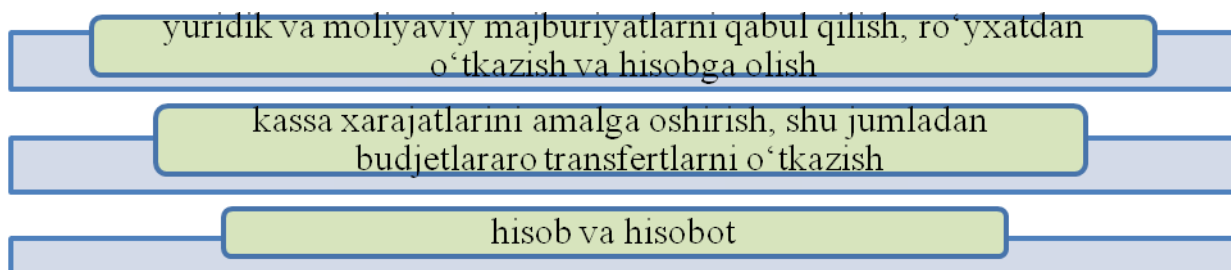
Davlat byudjetiga va davlat maqsadli jamg'armalari byudjetlariga daromadlarni yig'ishga vakolatli bo'lgan organ va tashkilotlar, bundan davlat soliq xizmati organlari va bojxona organlari mustasno, daromadlarning to'g'ri hisoblab chiqilishi, to'liq va o'z vaqtida to'lanishi ustidan nazoratni amalga oshirishi, shuningdek, agar qonun hujjatlarida boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa, davlat soliq xizmati organiga hisobot taqdim etishi shart.

Byudjet ijrosi jarayonida byudjet tashkilotlari va byudjetdan mablag' oluvchilarga turli darajadagi byudjetlardan byudjet mablag'larini ajratishga yo'l qo'yilmaydi.

O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va boshqa moliya organlari davlat byudjeti ijrosini nazorat qilishda:

- turli darajadagi byudjetlar ijrosi yakunlarini ko'rib chiqadi;
- turli darajadagi byudjetlarga mablag'lar tushumi to'g'risida soliq va bojxona organlari, davlat maqsadli jamg'armalarini taqsimlovchi organlardan axborotlar oladi;
- byudjet mablag'lari oluvchilardan byudjetdan ajratiladigan mablag'larning tushumi va sarfi to'g'risida ma'lumotlarni talab qilib oladi;
- qonun hujjatlariga muvofiq banklardan byudjet mablag'lari harakati to'g'risida ma'lumotlar oladi;
- o'z vakolatlari doirasida byudjet mablag'lari oluvchilarning moliya-xo'jalik faoliyatini taftish qiladi va tekshiradi.

Byudjet kodeksining 120-moddasiga ko'ra, byudjet tizimi byudjetlari xarajatlar qismining ijrosi quyidagilarni nazarda tutadi (8.13-rasm):

8.13-rasm. Byudjet tizimi byudjetlari xarajatlari ijrosini tashkil etish⁴³

⁴³ O'zbekiston Respublikasi Byudjet kodeksining VII bo'lim, 19-bob, 120-moddasi asosida keltirildi.

Byudjetning ijrosi to'g'risidagi hisobotni tayyorlash va uni tasdiqlash. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi yilning har choragida Davlat byudjeti ijrosining O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi taqdim etadigan yakunlarini ko'rib chiqadi.

Respublika byudjetidan xarajatlari rejalashtirilgan byudjet tashkilotlari va byudjetdan mablag' oluvchilar byudjetdan ajratiladigan mablag'lardan hisobot davrida foydalanganlik to'g'risidagi hisobotlarni O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligiga shu vazirlik uchun belgilangan muddatlarda taqdim etadi. Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjetidan hamda mahalliy byudjetlardan xarajatlari rejalashtirilgan byudjet tashkilotlari va byudjetdan mablag' oluvchilar byudjetdan ajratiladigan mablag'lardan hisobot davrida foydalanganlik to'g'risidagi hisobotlarni tegishli moliya organlariga O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi belgilagan muddatlarda taqdim etadi. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi Davlat byudjetining ijrosi to'g'risidagi hisobotni, shuningdek, davlat maqsadli jamg'armalari byudjetlarining ijrosi to'g'risidagi yillik hisobotni O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga *hisobot yilidan keyingi yilning 1-apreligacha* taqdim etadi.

Vazirlar Mahkamasi Davlat byudjetining va davlat maqsadli jamg'armalari byudjetlarining ijrosi to'g'risidagi yillik hisobotni tashqi audit o'tkazish va baholash uchun O'zbekiston Respublikasi Hisob palatasiga *hisobot yilidan keyingi yilning 5-apreligacha* yuboradi. Hisob palatasi yillik hisobotga doir xulosani hisobot yilidan keyingi yilning *10-mayidan kechiktirmay* O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga yuboradi.

Vazirlar Mahkamasi Davlat byudjetining va davlat maqsadli jamg'armalari byudjetlarining ijrosi to'g'risidagi yillik hisobotni O'zbekiston Respublikasi Hisob palatasining xulosasi bilan birga hisobot yilidan keyingi yilning *15-mayidan kechiktirmay* O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga taqdim etadi.

Oliy Majlisning Qonunchilik palatasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tegishli hisobot davri uchun taqdim etilgan Davlat byudjetining va davlat maqsadli

jamg'armalari byudjetlarining ijrosi to'g'risidagi hisobotni Oliy Majlis Qonunchilik palatasining siyosiy partiyalar fraktsiyalari, deputatlar guruhlar va qo'mitalarida muhokama qilish asosida ko'rib chiqadi. Ko'rib chiqilgan yillik hisobot Oliy Majlis Qonunchilik palatasining majlisida ko'rib chiqiladi hamda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasining qarori bilan tasdiqlanadi. Shundan keyingina davlat byudjeti va davlat maqsadli jamg'armalari byudjetlari ijrosi to'g'risidagi yillik hisobot O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining rasmiy web-saytiga joylashtiriladi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Davlat byudjetining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati nimada? Davlat byudjetining iqtisodiy kategoriya, moddiy tushuncha, huquqiy kategoriya sifatida amal qilishini tushuntirib bering.

2. Davlat byudjeti mamlakat moliya tizimida qanday o'rin egallaydi, uning boshqa bo'g'inlari bilan qanday munosabatlarga kirishadi?

3. Unitar va federativ davlat tuzilishiga ega bo'lgan mamlakatlarda byudjet tuzilishi modellarini tavsiflab bering.

4. Byudjet tizimiga ta'rif bering. O'zbekiston Respublikasi byudjet tizimi qanday tamoyillarga asoslanadi?

5. Byudjetlararo munosabatlar nima va O'zbekiston Respublikasi byudjet amaliyotida byudjetlararo munosabatlarning qaysi shakllaridan foydalaniladi?

6. Byudjet daromadlari qanday mezonlar asosida tasniflanadi? Byudjet daromadlari manbalariga ko'ra qanday guruhlanadi?

7. Byudjetning solikli daromadlari tarkibi nimalardan iborat? Soliq tizimi deb nimaga aytiladi?

8. Davlat byudjeti xarajatlarining funksional (vazifa jihatdan) tayinlanishiga ko'ra tarkibi va tuzilishi qanday?

9. Byudjet defitsiti deb nimaga aytiladi? Byudjet defitsitini keltirib chiqaruvchi omillar qaysilar?

10. Iqtisodiy rivojlanishning turli davrlarida O‘zbekiston Respublikasida mavjud bo‘lgan byudjet defitsitining sabablarini aniqlang. Hukumatning qanday tadbirlari byudjet defitsiti muammosining hal qilinishiga qaratildi?

11. Byudjet jarayoni nima, u qanday bosqichlarda amalga oshiriladi?

12. Xorijiy davlatlarda byudjet jarayonini tashkil etish xususiyatlari nimalarda namoyon bo‘ladi?

Mavzu yuzasidan topshiriqlar

1. Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda yalpi ichki mahsulotning davlat byudjeti orqali qayta taqsimlash nisbatlarini xarakterlovchi ma’lumotlarni to‘plang, solishtiring va taqsimlash nisbatlarining turlicha bo‘lish sabablarini tushuntirib bering.

2. Xorijiy davlatlar byudjet tizimlari va O‘zbekiston Respublikasi byudjet tizimi bo‘yicha taqdimot tayyorlang.

3. Byudjet qonunchiligini tashkil qiluvchi hujjatlar ro‘yxatini tuzing va har biriga qisqacha izoh yozing.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning mahalliy byudjetlarning moliyaviy barqarorligini ta’minlashga oid ma’ruzalari asosida taqdimot tayyorlang.

5. O‘zbekiston Respublikasi davlat byudjeti daromadlari tarkibi va tuzilishining tahlili asosida tahliliy ish tayyorlang va himoya qiling.

6. Davlat moliyasini sog‘lomlashtirish va byudjet daromadlari barqarorligini ta’minlashga qaratilgan chora-tadbirlar tizimini ishlab chiqing va shu asosda taqdimot tayyorlang.

7. Davlat byudjetining iqtisodiy maqsadlardagi xarajatlarining so‘nggi 3 yillik ijrosi ma’lumotlari asosida tahliliy ish bajaring.

8. Davlat byudjetining markazlashgan investitsiyalarni moliyalashtirish xarajatlarning byudjet xarajatlari tarkibidagi hamda Davlat investitsiya dasturini moliyalashtirish manbalari tarkibidagi o'ri va ahamiyati yuzasidan ko'rgazmali ma'lumot tayyorlang.

9. O'zbekiston Respublikasi davlat byudjeti daromadlari, xarajatlari va byudjet defitsitining dinamikasini aks ettiruvchi ma'lumotlarni to'plang, ularni jadval (diagramma, grafik) tarzida rasmiylashtiring va qisqacha xulosa yozing.

10. Internet resurs manbalaridan foydalanib, horijiy davlatlar byudjetlarining holati to'g'risida taqdimot tayyorlang.

9-BOB. DAVLAT MAQSADLI VA BYUDJETDAN TASHQARI JAMG'ARMALARI

9.1. Davlat maqsadli jamg'armalarining zarurligi, mohiyati, ahamiyati va vazifalari

Davlat moliyasini sog'lomlashtirish, byudjetdan tashqari jamg'armalar moliyaviy resurslari barqarorligini, ularni shakllantirish manbalari mukammal nisbatini va butligini ta'minlash, byudjetdan tashqari jamg'armalar moliyaviy resurslaridan samarali foydalanish masalalari O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan moliya tizimidagi hamda davlat ijtimoiy siyosati doirasidagi islohotlarning hozirgi bosqichida yanada muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Ma'lumki, 2017 yil 7 fevralda mamlakatimiz Prezidenti Shavkat Mirziyoyev "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmonga imzo chekdi. Mazkur Farmon bilan tasdiqlangan "Harakatlar strategiyasi"da mamlakatimizni rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi belgilab berildi. Avvalo, ushbu ustuvor yo'nalishlar va ulardagi amalga oshirilishi nazarda tutilgan vazifalar hamda chora-tadbirlarning ijrosi bugungi kunning hayotiy va ijtimoiy zarurati ekanligini ta'kidlash lozim.

Darhaqiqat, Farmonda ta'kidlanganidek, mustaqillik yillarida mamlakatda huquqiy demokratik davlat, kuchli fuqarolik jamiyati qurishga, erkin bozor munosabatlariga va xususiy mulk ustuvorligiga asoslangan iqtisodiyotni rivojlantirishga, xalqning osoyishta va farovon hayot kechirishi uchun shart-sharoitlar yaratishga, xalqaro maydonda O'zbekistonning munosib o'rin egallashiga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar amalga oshirildi. "Harakatlar strategiyasi"ning "Ijtimoiy sohani rivojlantirish" to'rtinchi ustuvor yo'nalish sifatida belgilangan bo'lib, bu yo'nalish aholi bandligini oshirish, fuqarolarni ijtimoiy himoya qilish va ularning salomatligini saqlash, yo'l-transport, muhandislik-kommunikatsiya hamda ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish va

modernizatsiyalash, aholini elektr energiya, gaz bilan ta'minlashni yaxshilash, aholining muhtoj qatlamlariga ko'rsatiladigan ijtimoiy yordam sifatini oshirish, xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy hayotdagi maqomini oshirish, sog'liqni saqlash sohasini isloh qilish, maktabgacha ta'lim muassasalarining qulayligini ta'minlash, umumiy o'rta ta'lim, o'rta maxsus va oliy ta'lim sifatini yaxshilash hamda ularni rivojlantirish chora-tadbirlarini amalga oshirishni nazarda tutadi. "Samarali mehnat uchun zarur sharoitlar, munosib ish haqi, zamonaviy uy-joylar, sifatli ta'lim va tibbiy yordam, dam olish va hordiq chiqarish uchun keng imkoniyatlar yaratish – bularning barchasi iqtisodiy sohadagi islohotlarimiz mohiyati va mazmunini belgilab beradigan muhim omillardir. Shu borada nafaqat eng kam oylik ish haqini, balki byudjet tashkilotlarida ham, xo'jalik yurituvchi subyektlarda ham o'rtacha ish haqi miqdorini, pensiya, stipendiya va ijtimoiy nafaqalar hajmini bosqichma-bosqich ko'paytirish e'tiborimiz markazida bo'ladi" - deydilar Prezidentimiz Sh.M. Mirziyoyev o'z ma'ruzalarida⁴⁴. Ushbu vazifalarni amalga oshirishning moliyaviy manbalaridan biri bu davlatning maqsadli jamg'armalaridir.

Har bir jamiyat o'zining milliy, madaniy, tarixiy qadriyatlariga asosan mehnatga qobiliyatsiz va vaqtinchalik ishsiz aholi qatlamini himoya qilishni va boshqa ijtimoiy vazifalarni o'z zimmasiga oladi. Jahon tajribasidan ma'lumki, ushbu maxsus davlat maqsadli funksiyalarini davlat byudjetidan amalga oshirish hamma vaqt ham samarali emas. Qoidaga ko'ra, inqirozlar, yuqori inflyasiya, ijtimoiy va siyosiy larzalar sharoitida ushbu funksiyalarni davlat byudjetidan moliyalashtirish samarasining pasayishini kuzatish mumkin.

Davlat byudjeti o'zining daromadlarini aniq xarajatlariga biriktirilmasligi hisobiga mablag'larning moslashishiga ko'mak beradi. Ammo xarajat moddalari bo'yicha mablag'larning ortiqroq yo'naltirishga erishmaslik lozim, xususan bunda ijtimoiy talablar maxsus e'tiborni talab etadi, chunki hamma vaqt ushbu maqsadlar uchun xarajatlarni kamaytirishdek xavf mavjud bo'ladi. Shuning uchun ham

⁴⁴ "Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi" O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24-yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasi. 07.12.2016 yil.-www.uza.uz- internet sayti ma'lumotlari asosida

rivojlanishning eng muhim yo‘nalishlarini aniqlash va mablag‘larni maqsadli ishlatilishi va yo‘naltirilishi ta‘minlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Ushbu holatlar maqsadli umumdavlat vazifalarini moliyalashtirishda tegishli byudjetdan tashqari jamg‘armalarni tashkil etish uchun asos bo‘ldi.

Ushbu vazifalarni amalga oshirish uchun ikki usuldan foydalanish mumkin:

- ma‘lum maqsadli qismini davlat yoki mahalliy byudjetlardan ajratish;
- hukumat qarorlariga asosan aniq maqsadli yangi byudjetdan tashqari jamg‘armalarni tashkil etish.

Iqtisodiy rivojlanishning hozirgi bosqichida ikkala usuldan ham foydalanilmoqda.

Alohida davlat organlari sifatida tashkil etilgan byudjetdan tashqari fondlarning institutsional tuzilmalariga alohida e‘tibor qaratadi. Biroq, bunday subyektlar barcha byudjetdan tashqari bitimlarni ushlab turishi mumkin emas⁴⁵.

Byudjetdan tashqari jamg‘armalarni tashkil etishning maqsadi jamiyat uchun muhim bo‘lgan xarajatlarni byudjet mablag‘laridan tashqari mustaqil manbalar hisobidan ta‘minlashdir.

Byudjetdan tashqari jamg‘armalarni tashkil etilishining muvofiqligini ta‘minlovchi yana bir muhim omil – bu byudjet taqchilligidir. Xarajatlarni daromaddan o‘sib ketishi kuchayishiga moliyaviy resurslarni faqat qidirib topishda emas, balki korxonalar, tashkilotlar va aholidan tushgan mablag‘larni qayta guruhlanishini ham talab etadi. Va nihoyat, xo‘jalik yuritishning va xususiylashtirishning ko‘p qirrali shakllari, byudjet shakllari bilan bir qatorda jamiyatda pul mablag‘larni qayta taqsimlashni yangi usullarini qo‘llash zaruriyatini qat‘iy talab etadi.

Byudjetdan tashqari jamg‘armalar dastlab, mahsus jamg‘armalar shaklida yoki byudjet kelib chiqqunga qadar mahsus hisoblar shaklida paydo bo‘lgan. Hukumat faoliyatining kengayishi bilan ularni amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan mablag‘larni talab etuvchi yangi xarajatlarga ehtiyoj sezardi. Bu mablag‘lar

⁴⁵ Dimitar Radev, Richard Allen «Extrabudgetary Funds» 2010 y. p.1-2

mahsus maqsadlar uchun mo'ljallangan alohida jamg'armalarda yig'ilar edi. Bu jamg'armalar qoidaga ko'ra, vaqtinchalik xarakterga ega edi. Davlatning rejalashtirgan tadbirlarini amalga oshirib bo'lganidan keyin ushbu jamg'armalar o'z faoliyatini to'xtatar edi. Shu bilan bog'liq ravishda jamg'armalar soni doimiy o'zgarib turar edi.

Markazlashgan davlatning barqarorlashuvi bilan birgalikda mahsus jamg'armalarni muvofiqlashtirish davri boshlandi. Turli jamg'armalarni birlashtirilishi asosida davlat byudjeti tuzildi. Bugungi kunda davlat byudjeti bilan bir qatorda byudjetdan tashqari jamg'armalarning ahamiyati ortib bormoqda. Byudjetdan tashqari jamg'armalarga badallarni to'lovchi sifatida yuridik va jismoniy shaxslar - ijtimoiy kafolatlarning iste'molchilari hisoblanar ekan, to'lovlar va jamg'armalar pul mablag'larining taqsimlanishi mamlakatning barcha fuqarolariga ta'lluqli bo'ladi va shuning uchun ham byudjetdan tashqari jamg'armalar samarali faoliyat ko'rsatishida ularning qiziqishlari kuzatiladi.

Byudjetdan tashqari jamg'armalar – davlat organlari tomonidan milliy daromadni aholining ma'lum ijtimoiy guruhlarini manfaatlarini nazarda tutgan holda qayta taqsimlashning bir usulidir (9.1-rasm).

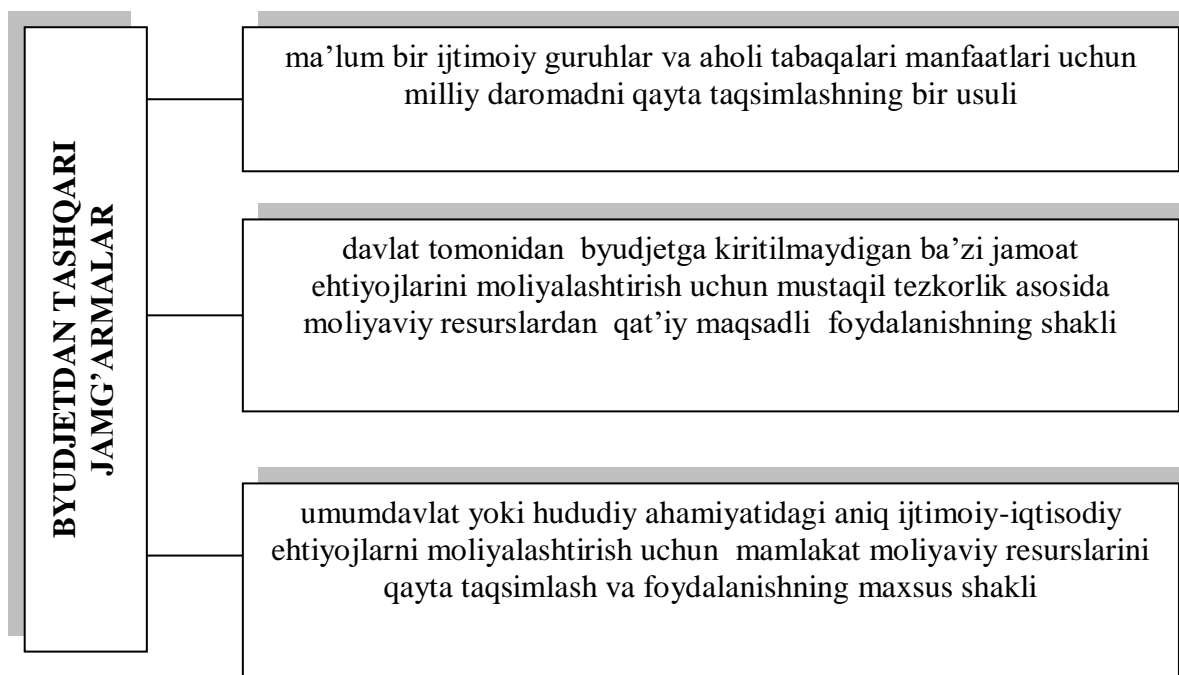
Davlat o'z tadbirlarini moliyalashtirish uchun aholi daromadlarining bir qismini jamg'armalarga jalb etadi.

Byudjetdan tashqari jamg'armalar haqida quyidagilarni aytib o'tish mumkin:

- byudjetdan tashqari fondlar markaziy boshqaruv xarajatlarining katta qismini tashkil etadi. Ijtimoiy himoya fondlarini o'z ichiga olgan holda ular umumiy xarajatlarning 46 foizini tashkil qiladi;

- ijtimoiy himoya jamg'armalari umumiy xarajatlarning 35 foizini hisoblab chiqadigan byudjetdan tashqari faoliyatning yagona eng ko'p shaklidir;

- ijtimoiy himoya fondlari byudjet tashqari faoliyatlar darajasi, rivojlangan mamlakatlar va o'tish va rivojlanayotgan mamlakatlar uchun juda mos bo'lishi bilan birga, ijtimoiy xavfsizlik jamg'armalari, rivojlangan mamlakatlarda markaziy hukumat xarajatlarining katta qismini tashkil etadi;

9.1-rasm. Byudjetdan tashqari jamg'armalarning tarifi⁴⁶

- ma'lumotlarning batafsil tahlili shuni ko'rsatadiki, ko'plab rivojlangan mamlakatlarda byudjetdan tashqari fondlar yaxshi tashkil etilgan institutsional asosga ega, o'tish davri va rivojlanayotgan mamlakatlar esa keng miqyosda tartibga solinishi mumkin;

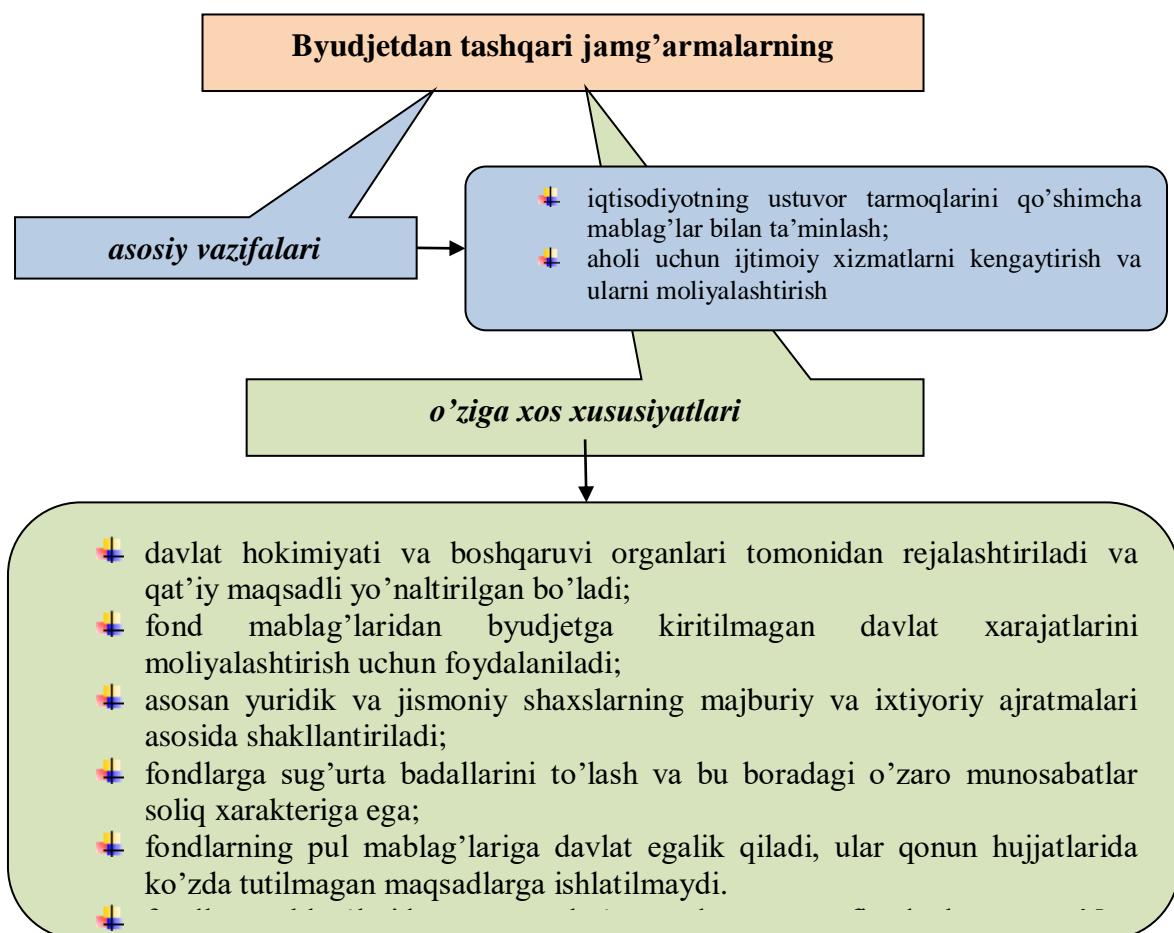
- rivojlangan mamlakatlarda byudjetdan tashqari fondlar byudjet jarayoni bilan yaxshi integratsiyalangan bo'lib, kelgusida muhokama qilingan konsolidatsiya qilingan byudjet konsepsiyasiga muvofiq; va ayrim hollarda alohida davlat subyekti sifatida taqdim etilmaydi. Misol uchun, Yevropa Ittifoqi a'zo davlatlarning ko'pchiligi uchun byudjetdan ajratilgan ma'lumotlar, markaziy hukumat byudjeti qismi sifatida taqdim etiladi⁴⁷.

Byudjetdan tashqari jamg'armalar ikki asosiy vazifani bajaradi (9.2-rasm):

- iqtisodiyotning muhim tarmoqlarini qo'shimcha mablag'lar bilan ta'minlash;
- aholi uchun ijtimoiy xizmatlarni kengaytirish.

⁴⁶ Nurmuxamedova B., Kabirova N. Moliya T., "Tasvir", 2014. 149 b.

⁴⁷ Dimitar Radev, Richard Allen «Extrabudgetary Funds» 2010 y. p.3-4

9.2-rasm. Byudjetdan tashqari jamg'armalarning asosiy vazifalari va o'ziga xos xususiyatlari⁴⁸

Byudjetdan tashqari jamg'armalar moliya tizimining bir bo'g'ini bo'lishi bilan birgalikda bir necha *xususiyatlarni* o'zida aks ettiradi:

- hukumat va boshqaruv organlari tomonidan rejalashtiriladi hamda qat'iy maqsadli yo'naltirilgan bo'ladi;
- jamg'armalar mablag'laridan byudjetga kiritilmagan davlat xarajatlarini moliyalashtirish uchun foydalaniladi;
- asosan yuridik va jismoniy shaxslarning ajratmalari asosida shakllantiriladi;
- jamg'armalarga sug'urta badallari va ularni to'lashda yuzaga keladigan o'zaro aloqalar solikli xarakterga ega, badallar tarifi davlat tomonidan belgilanadi va majburiy hisoblanadi;

⁴⁸ Mualliflar tomonidan mustaqil shakllantirildi.

–jamg‘armalar pul mablag‘lari davlat qaramog‘ida bo‘lib, ular byudjetlar, shuningdek, boshqa jamg‘armalar tarkibiga kirmaydi hamda qonun hujjatlarida e‘tirof etilmagan maqsadlarga sarflanmaydi;

–jamg‘armalar mablag‘laridan foydalanish ko‘rsatmaga asosida amalga oshiradi.

Byudjetdan tashqari jamg‘armalar davlatning ijtimoiy va iqtisodiy siyosatini o‘zida mujassam etuvchi jamg‘armalar hisoblanadi. Byudjetdan tashqari jamg‘armalar asosan ijtimoiy va iqsodiy jamg‘armalarga bo‘linadi. Byudjetdan tashqari jamg‘armalarni tashkil etish bevosita davlatning boshqaruv organlari tomonidan ishlab chiqiladi va asosiy vazifalari belgilanadi

Byudjetdan tashqari jamg‘armalar - davlat tomonidan byudjetga kiritilmaydigan ba‘zi jamoat ehtiyojlarini moliyalashtirish uchun mustaqil tezkorlik asosida moliyaviy resurslardan qat‘iy maqsadli foydalanishning shaklidir.

Byudjetdan tashqari davlat jamg‘armalari davlat tomonidan jamiyat ehtiyojlarini va mustaqil kompleks ravishda xarajat qilish uchun jalb etilgan mablag‘larni qayta taqsimlash va ulardan foydalanish bilan bog‘liq munosabatlardir. Byudjetdan tashqari davlat jamg‘armalarining afzalliklariga quyidagilarni kiritish mumkin:

–ijtimoiy va iqtisodiy xarajatlarni moliyaviy mablag‘lar bilan ta‘minlashning qoldiq tamoyillarini bartaraf etish imkonini beradi;

–byudjet xarajatlarning bir qismini o‘z zimmasiga oladi va byudjetdan mablag‘ bilan ta‘minlash muammosini ma‘lum darajada hal qiladi;

–mablag‘lardan maqsadli foydalanadi va moliyaviy resurslarni ko‘paytirish imkonini yaratadi.

Professor A. Vahobovning fikricha, “Byudjetdan tashqari jamg‘armalar avval mahsus jamg‘armalar va o‘ziga xos hisobraqamlar ko‘rinishida mavjud bo‘lgan. Davlat o‘zining faoliyat doirasini kengaytirishi bilan tobora yangi xarajatlarga ehtiyoj seza boshladi. Ularni qoplash uchun mablag‘lar mahsus jamg‘armalarda to‘plandi va maxsus maqsadlarga qaratildi. Byudjetdan tashqari jamg‘armalar

maqsadliligiga ko‘ra ijtimoiy va iqtisodiy, boshqaruv darajasiga ko‘ra markaziy va mintaqaviy jamg‘armalarga bo‘linadi”⁴⁹.

Professor L.A.Drobozinaning fikricha, byudjetdan tashqari maqsadli jamg‘armalar jamiyatdagi ayrim xarajatlarni moliyalashtirish va kompleks ravishda tezkor mustaqillik asosida mablag‘larni sarflash, davlat orqali jalb qilinadigan moliyaviy resurslarni qayta taqsimlash va foydalanish usulidir⁵⁰. Bunday jamg‘armalar vaqtinchalik tusga ega bo‘ladi. Davlat tomonidan belgilangan tadbirlarning bajarilishi va ularni moliyalashtirishning to‘xtatilishi sababli jamg‘armalar ham o‘z faoliyatini to‘xtatadi. Shundan kelib chiqib, jamg‘armalarning miqdori doimo o‘zgarib boradi: ba‘zilari tugatiladi, ba‘zilari tashkil etiladi.

9.2.Davlat maqsadli jamg‘armalarining turlari, ularning tashkiliy-huquqiy asoslari

Byudjetdan tashqari jamg‘armalar har doim ham davlatga tegishli bo‘lmaydi. Jamiyatning taraqqiyoti, ijtimoiy-iqtisodiy va ma‘naviy ehtiyojlarni kengayishi jamiyat a‘zolarining turli xil, kengayib borayotgan qiziqishlarini qondirishga maqsad qilib qo‘yilgan nodavlat byudjetdan tashqari jamg‘armalarning rivojlanishiga turtki bo‘ldi.

Byudjetdan tashqari jamg‘armalarni quyidagi xususiyatlar bo‘yicha tasniflash mumkin (9.3-rasm).

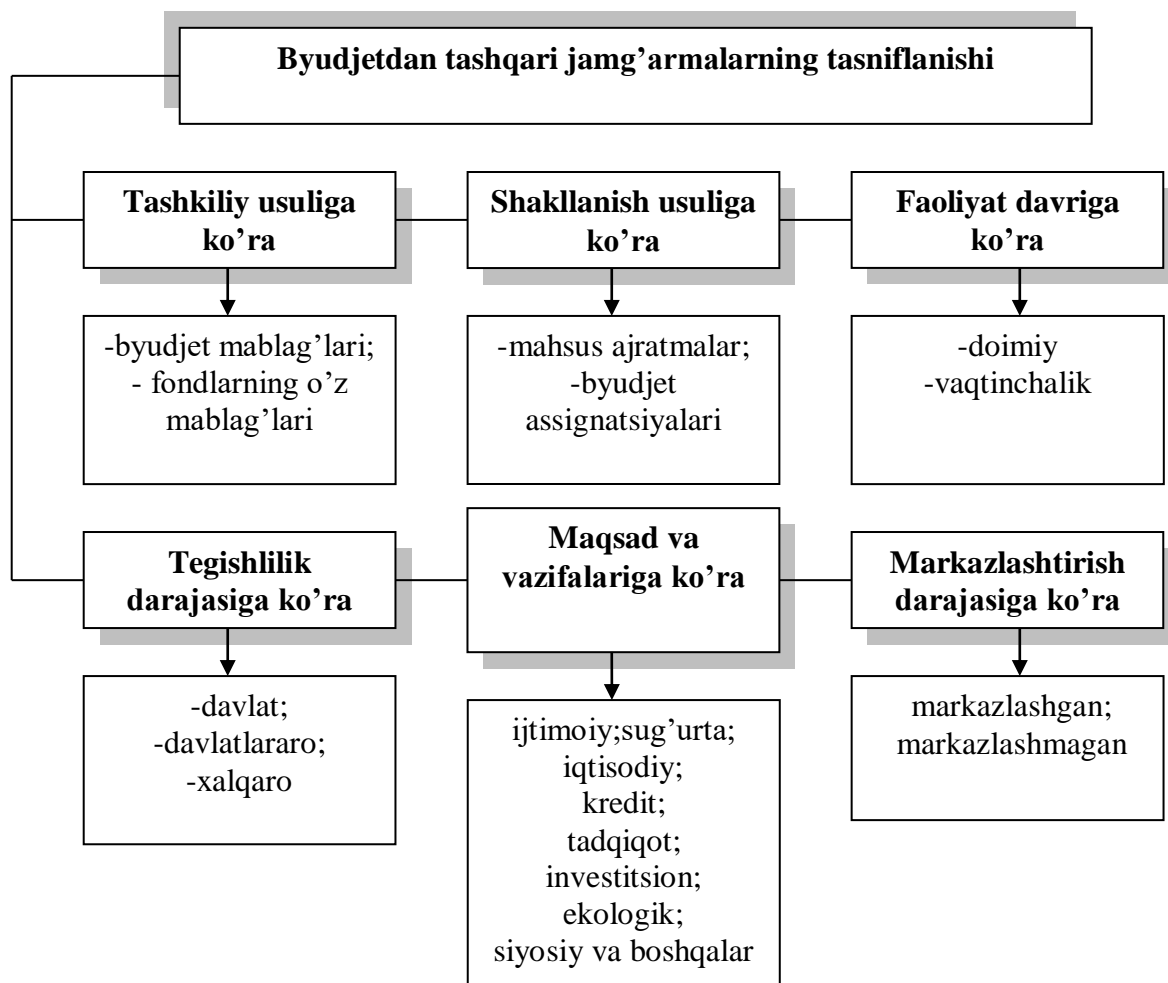
Mablag‘lar sarflanishining maqsadli yo‘naltirilishiga ko‘ra, byudjetdan tashqari jamg‘armalar ijtimoiy, iqtisodiy, ekologik va boshqa jamg‘armalarga ajratiladi. Ijtimoiy ahamiyatdagi jamg‘armalar davlat organlariga faol ijtimoiy siyosatni yuritishga ko‘mak beradi.Ushbu jamg‘armalarni shakllantirishda, asosan, sug‘urta qilingan shaxslarning sug‘urta badallaridan, tadbirkorlarning sug‘urta badallaridan, subsidiyalar va davlatning foizsiz ssudalaridan foydalaniladi.

⁴⁹Vahobov A. Bozor munosabatlari tizimidagi ijtimoiy fondlar. TSharq. 2003. 117 b.

⁵⁰Дробозина Л.А. Финансы: Учебное пособие. – Москва: ЮНИТИ. 2005г. -20 стр.

Davlat *ijtimoiy jamg'armalari* fuqarolarning pensiya olish, kasalligi, nogironligi, boquvchisini yo'qotganligi sababli, shuningdek, sog'liqni saqlash va tibbiy yordam olish, ishsizlikdan himoya qilinish va boshqalar uchun ijtimoiy nafaqalarni olishdek konstitutsion huquqlarni ta'minlashga yo'naltirilgan.

Iqtisodiy jamg'armalar jamiyatning xo'jalik va ijtimoiy hayotining rivojlanishida davlat ta'siri imkoniyatlarini kengaytiradi.

9.3-rasm. Byudjetdan tashqari jamg'armalarning tasniflanishi⁵¹

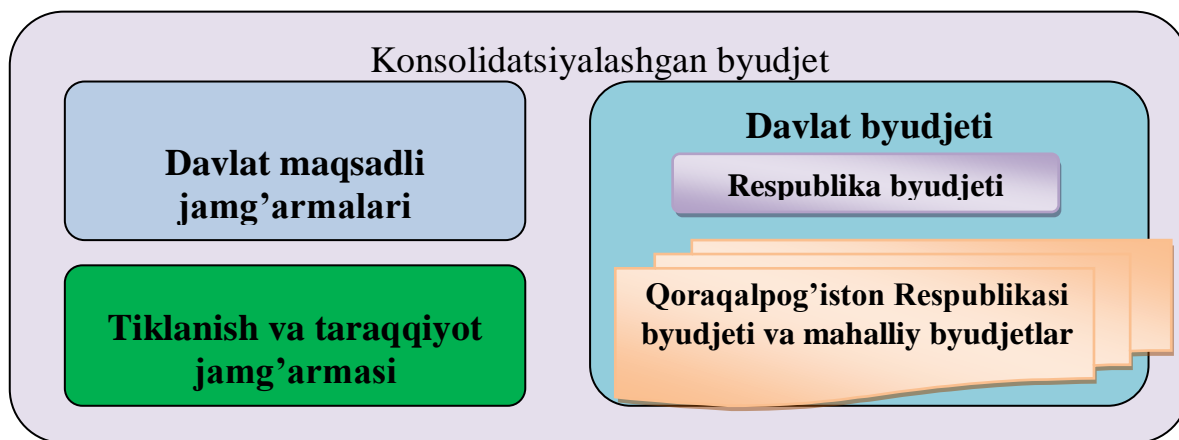
Oltmishinchi yillarning boshlaridan rivojlangan davlatlarda ilmiy-texnik jamg'armalarni tashkil etishga kata e'tibor berilmoqda. Ushbu jamg'armalarning daromad qismini shakllantirishda byudjet mablag'lari qatorida yirik kompaniyalarning mablag'lari, universitetlarning badallari va boshqa manbalardan foydalaniladi. Yuqorida ta'kidlangan jamg'armalarning mablag'lari fundamental

⁵¹ Nurmuxamedova B., Kabirova N. Moliya T.; "Tasvir", 2014. 155 b.

tadqiqotlar, ilmiy markazlar qurilishi, kadrlarni tayyorlash sohasidagi dasturlarni moliyalashtirishga yo‘naltiriladi.

Turli mamlakatlarda turli yo‘nalishlarga qaratilgan jamg‘armalar ularda tanlangan moliyaviy siyosatiga mos ravishda tashkil etiladi. Bir mamlakatda mavjud bo‘lgan byudjetdan tashqari jamg‘armaning mavjudligi ikkinchi bir mamlakatda ham huddi shu jamg‘armaning mavjud bo‘lishiga asos bo‘lmaydi. Davriylik xususiyatiga ko‘ra byudjetdan tashqari jamg‘armalarni doimiy va vaqtinchalik jamg‘armalarga ajratish mumkin. Vaqtinchalik jamg‘armalar ma‘lum bir davrga tuzulib, o‘zining oxirgi maqsadini amalga oshirganidan so‘ng to‘xtatiladi. Bugungi kunda davlat byudjetida Byudjet Kodeksi bilan belgilab berilgan davlat maqsadli jamg‘armalari ham konsolidatsiyalashadi va davlat byudjeti bilan birgalikda jamlanma byudjetni (konsolidatsiyalashgan byudjet) tashkil qiladi. Konsolidatsiyalashgan byudjet O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan moliya yili yakunlari bo‘yicha tahliliy maqsadlar uchun hamda byudjet tizimi byudjetlarining (byudjet tashkilotlarining byudjetdan tashqari jamg‘armalari bundan mustasno) barcha tushumlari va xarajatlarini hamda O‘zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi mablag‘larini, ular o‘rtasidagi transfertlarni hisobga olmagan holda hisobga olib borish uchun tuziladi.

O‘zbekiston Respublikasining konsolidatsiyalashgan byudjeti tarkibi rasmda ko‘rsatilgan bo‘lib, uning tarkibiga quyidagilar kiradi (9.4-rasm):

9.4-rasm. O‘zbekiston Respublikasi konsolidatsiyalashgan byudjetining tarkibi⁵²

⁵²O‘zbekiston Respublikasi Byudjet Kodeksi. 7-bob, 46-modda asosida.

- Davlat byudjeti;
- davlat maqsadli jamg‘armalarining byudjetlari;
- O‘zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi mablag‘lari.

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida davlat byudjeti bilan bir qatorda, davlatning byudjetdan tashqari maqsadli jamg‘armalarining mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishdagi ahamiyati yanada ortib bormoqda.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarda byudjetdan tashqari maqsadli jamg‘armalarning ham ahamiyati yuqori bo‘lmoqda. Bu hol ular daromadlarining shakllanish ko‘lamlarida yaqqol namoyon bo‘ladi. Xususan, maqsadli jamg‘armalar daromadlari ohirgi yillarda konsolidatsiyalashgan byudjet daromadlarining o‘rtacha 33,7 – 35,7 foizni tashkil qilgan.

Dastlab ayrim ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarni aniq manbalar bilan ta‘minlash maqsadida davlat byudjeti tarkibidan ma‘lum maqsadlarga mo‘ljallangan byudjetdan tashqari maqsadli fondlar shakllangan. Masalan, davlat byudjeti tarkibiga kiruvchi “ijtimoiy sug‘urta fondi” negizida byudjetdan tashqari Pensiya jamg‘armasi tuzilgan. Bu va shu kabi boshqa fondlar davlat byudjetidan ajralib chiqqani bois adabiyotlarda “nobyudjet fondlar” yoki “byudjetdan tashqari fondlar” deb yuritilgan. Shuningdek, Byudjet kodeksining qabul qilinishi va amalga kiritilishigacha bo‘lgan oxirgi o‘n yilliklar davomida “Byudjet tizimi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonunining 20-moddasi bilan bir qator jamg‘armalarning davlat byudjetida konsolidatsiyalanishi (jamlanishi) belgilab berildi va ular byudjet nazariyasi va amaliyotida “davlat maqsadli jamg‘armalari” degan umumiy nom oldi. Lekin jamlanma byudjet tarkibiga kirmagan, shakllanish manbalari va ishlatish yo‘nalishlari hukumatning tegishli qarorlari bilan belgilab qo‘yilgan, vazirliklar va boshqa davlat idoralari tasarrufidagi fondlar ham bugungi kunda davlatning ayrim ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarini qo‘shimcha mablag‘ bilan ta‘minlash uchun xizmat qilib kelmoqda va ularga nisbatan adabiyotlarda “maqsadli fondlar” iborasi qo‘llanilmoqda.

Bugungi kunda konsolidatsiyalashgan byudjet tarkibidagi davlat maqsadli jamg'armalari qatoriga quyidagi jamg'armalar kiradi:

- O'zbekiston Respublikasi MoliyavazirligihuzuridagibyudjetdantashqariPensiyajamg'armasi;
- Davlatmulkinixususiy lashtirishdantushganmablag'larjamg'armasi;
- O'zbekiston Respublikasining Bandlikka ko'maklashish davlat jamg'armasi.

2007-yildan boshlab davlat byudjeti parametrlarida alohida satr bilan Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasining daromadlari va xarajatlari ko'zda tutila boshlandi. Mazkur jamg'arma iqtisodiyotning yetakchi, eng avvalo, bazaviy tarmoqlarini modernizatsiyalash va texnik qayta qurollantirish loyihalarining amalga oshirilishini ta'minlash, mamlakatni barqaror va mutanosib ravishda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishga erishish, shuningdek, samarali tarkibiy va investitsion siyosatni amalga oshirish maqsadida tuzilgan.

Byudjet nazariyasi va amaliyoti bir joyda qotib turmaydi, jamiyatda amalga oshirilayotgan islohotlar, har bir davrning rivojlanish ustuvorliklari, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning oldidagi vazifalardan kelib chiqqan holda o'zgarib turadi, takomillashib boradi. Xususan, iqtisodiyotning real sektori tarmoqlarini hamda ijtimoiy sohani barqaror, mutanosib va jadal rivojlantirish⁵³ maqsadida "Moliya organlari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 18-martdagi PQ-2847-sonli Qarori bilan byudjetdan tashqari Umumta'lim maktablari, kasb-hunar kollejlari, akademik litseylar va tibbiyot muassasalarini rekonstruksiya qilish, mukammal ta'mirlash va jihozlash jamg'armasi hamda Oliy ta'lim muassasalarining moddiy-texnika bazasini rivojlantirish jamg'armasi negizida Byudjetdan tashqari ta'lim va tibbiyot muassasalarining moddiy-texnika bazasini rivojlantirish jamg'armasi tashkil qilindi.

⁵³"Moliya organlari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-2847-sonli (18.03.2017) Qarori

Bugungi kunda ushbu qayta tashkil etilgan jamg'armaning mablag'lari 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirishning Harakatlar strategiyasida nazarda tutilgan fan va ta'lim sohasini rivojlantirish borasidagi keng ko'lamli tadbirlar va dasturlarni moliyalashtirishga safarbar etilmoqda.

Byudjetdan tashqari jamg'armalar halqaro doirada quyidagicha farqlanadi:

- rivojlanish mablag'lari: odatda, donorlik hissasini qo'shadigan va ba'zan ichki manbalar (masalan, xususiylashtirish tushumlari), masalan, ijtimoiy fondlar, atrof-muhit fondlari va tarmoq fondlari kabi rivojlanish dasturlarini qo'llab-quvvatlash uchun yaratilgan mablag'lar;

- investitsiya jamg'armalari: muayyan investitsiya maqsadlari bilan tashkil etilgan va qimmatbaho qog'ozlar, obligatsiyalar, mol-mulk, qimmatbaho metallar yoki suveren fondlar kabi boshqa moliyaviy aktivlardan tashkil topgan mablag'lar;

- shartli (zaxira) mablag'lar: favqulodda vaziyatlar uchun kutilgan mablag'lar yoki kutilmagan xarajatlar;

- barqarorlik jamg'armalari: daromadlarni hukumat va iqtisodiyotga ta'sirini kamaytirish maqsadida tashkil etilgan mablag'lar, masalan, neftni barqarorlashtirish fondi;

- Jamg'arma mablag'lari: kelajak avlodlar uchun, masalan, neftni tejash jamg'armalari kabi bo'ylik do'konini yaratishga intiladigan mablag'lar;

- Moliyalashtirishni moliyalashtirish: neftni moliyalashtirish jamg'armalari kabi neft va boshqa resurslardan olinadigan daromadlardan foydalangan holda muntazam xarajatlarni emas, balki umumiy byudjet balansini moliyalash uchun foydalaniladigan mablag'lar;

- Konventsiyaning mablag'lari: donorlar yordamining (shu jumladan noqonuniy) oqimlari bilan bog'liq mablag'lar, tegishli donorlar talablarini inobatga olgan holda muayyan tartib-qoidalar asosida boshqariladi;

- Qaytariladigan mablag'lar: tovarlar va xizmatlar uchun ajratilgan mablag'lar va kreditlash operatsiyalari bilan to'ldirilgan mablag'lar va uning daromadi uning davom ettiradigan operatsiyalarini moliyalashtirish uchun mavjud

bo‘lib qoladi, aks holda byudjet mablag‘lari to‘lashni talab qiladigan byudjet qoidalarini bilan xavf tug‘diradi;

- Savdoni moliyalashtirish: o‘z-o‘zini moliyalashtirish tamoyili bo‘yicha hukumatning savdo faoliyatini moliyaviy mexanizmni ta‘minlash uchun tashkil etilgan mablag‘lar;

- mablag‘larni jamg‘arish: davlat yoki hukumat tomonidan to‘plangan mablag‘lar, odatda qarzni to‘lash uchun soliq, majburiyat yoki majburiyatlardan kelib chiqadi;

- Har xil byudjetdan tashqari hisobotlar, shu jumladan maxfiy mablag‘lar: vazirlik va idoralar tomonidan olib boriladigan, ko‘pincha vazirlar va tayinlangan mansabdor shaxslardan foydalanish uchun⁵⁴.

9.3. Davlat maqsadli jamg‘armalarining daromadlari va xarajatlari tizimi

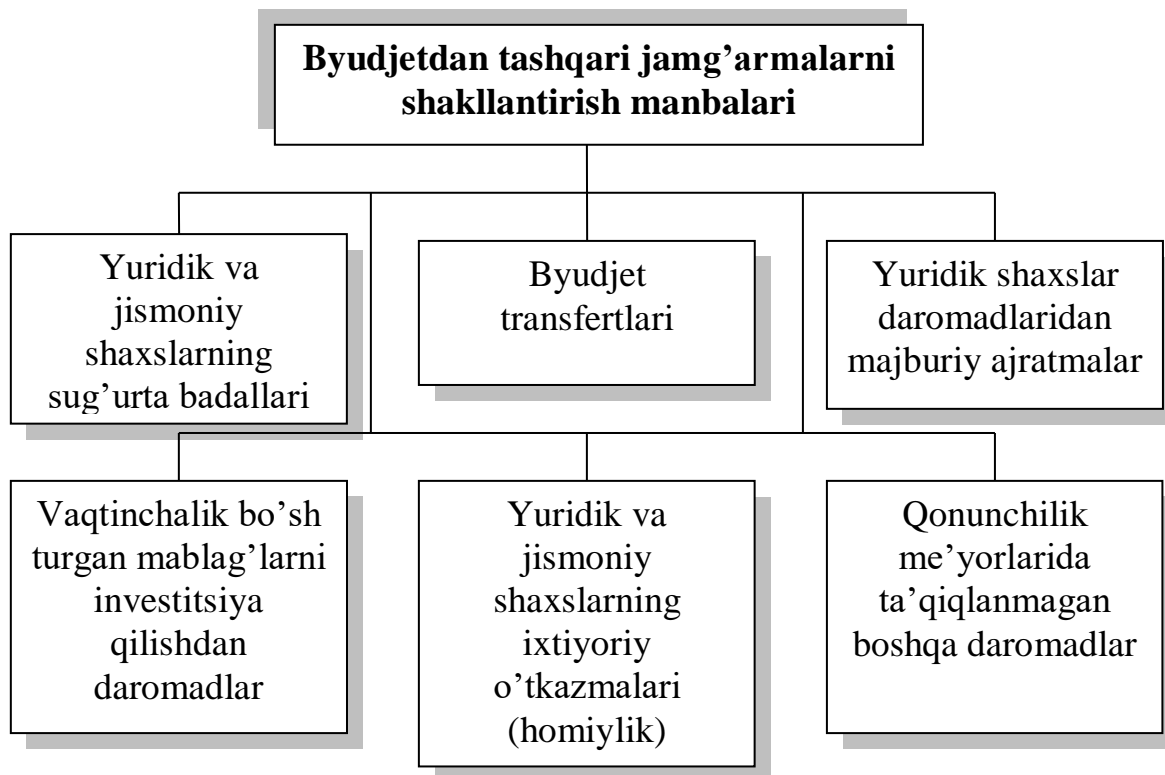
Byudjetdan tashqari jamg‘armalarning mablag‘lari maqsadli ishlatilishga yo‘naltirilgan. Odatda, ularning nomlanishida mablag‘larning ishlatilish maqsadi qayd etiladi. Byudjetdan tashqari jamg‘armalarni shakllantirishning manbalari ular tashkil etgan vazifalarning xarakteri va ko‘lamiga qarab aniqlanadi. Manbalarning turi va hajmiga rivojlanishning u yoki bu bosqichidagi mamlakatning iqtisodiy va moliyaviy holati ta‘sir etadi.

Byudjetdan tashqari jamg‘armalarni shakllantirish manbalari nisbatan doimiy va vaqtinchalik xarakterga ega. Ular davlat hududida turli xil bo‘lishi mumkin (9.5-rasm).

Byudjetdan tashqari jamg‘armalarning mablag‘laridan foydalanish jamg‘armalarning maqsadi, aniq iqtisodiy sharoitlar, ishlab chiqilgan va amalga oshirilayotgan dasturlardan kelib chiqiladi.

Mablag‘larning ma‘lum bir qismi ta‘sischilik faoliyatiga hamda qimmatli qog‘ozlarga joylashtiriladi. Byudjetdan tashqari jamg‘armalar investor sifatida

⁵⁴ Dimitar Radev, Richard Allen «Extrabudgetary Funds» 2010 y. p.4

9.5-rasm. Byudjetdan tashqari jamg'armalarni shakllantirish manbalari⁵⁵

hamda moliya bozori ishtirokchisi sifatida ishtirok etishi mumkin. Masalan, davlat maqsadli jamg'armalar mablag'lari quyidagilar hisobidan shakllantiriladi va sarf etiladi:

O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasi fuqarolarning davlat pensiya ta'minoti, ijtimoiy nafaqalar to'lash, kompensatsiya to'lovlari va boshqa to'lovlar bo'yicha xarajatlarni moliyalashtirishga yo'naltiriladigan majburiy to'lovlar, badallar, shuningdek boshqa manbalardan tushadigan mablag'larni jamlaydi.

Davlat mulkini xususiylashtirishdan tushgan mablag'lar jamg'armasi davlat mulki bo'lgan korxonalarini, xo'jalik jamiyatlarining ustav jamg'armalaridagi aksiyalarni (ulushlarni), yer uchastkalari va boshqa mol-mulkni realizatsiya qilish, ustav jamg'armalarida davlat ulushi bo'lgan xo'jalik jamiyatlarini tugatishdan tushgan tushumlarni hamda qonun hujjatlariga muvofiq boshqa manbalar

⁵⁵ Nurmuxamedova B., Kabirova N. Moliya T.; "Tasvir", 2014. 158 b.

hisobidan shakllantiriladi va O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining yoki O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qaroriga ko‘ra bir yo‘la to‘lanadigan to‘lovlar, davlat aktivlari bilan bog‘liq operatsiyalar va belgilangan tartibda aniqlanadigan boshqa maqsaddagi xarajatlar uchun foydalaniladi.

O‘zbekiston Respublikasining Bandlikka ko‘maklashish davlat jamg‘armasi bandlik va aholini ijtimoiy muhofaza qilish sohasidagi xarajatlarning moliyalashtirilishini ta‘minlash uchun yagona ijtimoiy to‘lovdan ajratmalarva qonun hujjatlariga muvofiq boshqa manbalar hisobidan shakllantiriladi. Ko‘rinib turibdiki, har bir davlat maqsadli va byudjetdan tashqari jamg‘armalar o‘z daromad manbai hamda ulardan foydalanish yo‘nalishlariga ega va ushbu yo‘nalishlar ularning faoliyat maqsadlaridan kelib chiqadi.

Byudjetdan tashqari Pensiya jamg‘armasidaromadlari quyidagi manbalar hisobiga shakllanadi⁵⁶:

1. Majburiy to‘lovlar va badallar:

- belgilangan miqdordagi yagona ijtimoiy to‘lov tushumlari;
- alohida yuridik shaxslarning ijtimoiy sug‘urta badallari;
- jismoniy shaxslar ayrim toifalarining sug‘urta badallari;

2. Boshqa to‘lovlar:

- boquvchisini yo‘qotgan taqdirda, shuningdek mehnatda mayib bo‘lganlik yoki xodim mehnat majburiyatlarini bajarishi bilan bog‘liq kasb kasalligi oqibatidagi nogironlik tufayli tayinlangan pensiyalarni to‘lashga xarajatlarni to‘lash uchun regressiv talablar (da‘volar) bo‘yicha ish beruvchilar va fuqarolardan “Fuqarolarning davlat pensiya ta‘minoti to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuniga muvofiq undiriladigan mablag‘larning 85 foizi;

- “Fuqarolarning davlat pensiya ta‘minoti to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonunining 14-moddasiga muvofiq muddatidan oldin tayinlangan yoshga doir pensiyalarni to‘lash xarajatlarini qoplash uchun o‘tkaziladigan

⁵⁶O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi byudjetdan tashqari Pensiya jamg‘armasi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida” gi 2010 yil 19 fevraldagi 30-son qarori

O‘zbekiston Respublikasi Bandlikka ko‘maklashish davlat jamg‘armasi mablag‘lari;

- “Fuqarolarning davlat pensiya ta‘minoti to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonunining 12-moddasiga muvofiq tayinlangan imtiyozli pensiyalarni to‘lash xarajatlarini qoplash hisobiga o‘tkaziladigan yuridik shaxslar mablag‘lari;

- dehqon xo‘jaliklari a‘zolari tomonidan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda to‘lanadigan sug‘urta badallari;

- hisoblangan jarimalar summasining bir qismi hamda majburiy to‘lovlar, badallar va boshqa to‘lovlar o‘z vaqtida to‘lanmaganligi uchun penyalar (qonun hujjatlariga muvofiq davlat soliq xizmati organlarini ijtimoiy rivojlantirish va moddiy-texnik ta‘minlash maxsus jamg‘armasiga hamda Jamg‘arma xodimlarini ijtimoiy rivojlantirish va moddiy rag‘batlantirish jamg‘armasiga undiriladigan summalardan tashqari);

- yuridik shaxs tugatilganda, qishloq xo‘jaligi kooperativi (shirkati), fermer va dehqon xo‘jaligi qayta tashkil etilganda yoki tugatilganda mehnat vazifalarini bajarish bilan bog‘liq holda mayib bo‘lgan, kasb kasalligiga chalingan yoki sog‘lig‘iga boshqacha shikast etkazilgan xodimga etkazilgan zararni qoplash uchun to‘lanadigan summalar;

- qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa manbalar, shu jumladan O‘zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti mablag‘lari va ixtiyoriy badallar.

Byudjetdan tashqari Pensiya jamg‘armasi quyidagi yo‘nalishlarga *xarajat* qilinadi⁵⁷:

1) ishlamaydigan fuqarolarga:

- davlat pensiyalarining barcha turlari (yoshga doir, nogironlik va boquvchisini yo‘qotganlik pensiyalari);

⁵⁷O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi byudjetdan tashqari Pensiya jamg‘armasi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida” gi 2010 yil 19 fevraldagi 30-son qarori

- qonun hujjatlariga muvofiq Jamg'arma mablag'laridan moliyalashtiriladigan kompensatsiya to'lovlari va boshqa to'lovlarni to'lash uchun;

2) ishlaydigan fuqarolarga:

- davlat pensiyalarining barcha turlari (yoshga doir, nogironlik va boquvchisini yo'qotganlik pensiyalari);

- qonun hujjatlariga muvofiq Jamg'arma mablag'laridan moliyalashtiriladigan kompensatsiya to'lovlari va boshqa to'lovlar uchun sarflanadi.

Ishlamaydigan va ishlaydigan fuqarolarga pensiyalar, ijtimoiy nafaqalar va kompensatsiya to'lovlari va boshqa to'lovlarni moliyalashtirish uchun Jamg'armaning hududiy bo'linmalari tomonidan G'aznachilikning bo'linmalarida hisob raqamlari ochiladi. Jamg'armaning hududiy boshqarmalari to'lov to'lanadigan har bir oyning 15-kunigacha ishlamaydigan va ishlaydigan fuqarolarga pensiyalar, ijtimoiy nafaqalar, kompensatsiya to'lovlari va boshqa to'lovlar to'lash uchun mablag'larga bo'lgan ehtiyoj hajmini belgilaydi hamda Jamg'armaning ijro etuvchi apparatiga buyurtmanoma taqdim etadi. Jamg'armaning ijro etuvchi apparati Jamg'arma xarajatlarini O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan belgilangan tartibda:

- joriy to'lov oyining 15-kunigacha — o'tgan oyning ehtiyoji hisob-kitobidan kelib chiqib 50 foiz miqdoridagi summani;

- joriy to'lov oyining 27-kunigacha — amaldagi ehtiyojning taqdim etilgan miqdoridan qolgan summani moliyalashtiradi.

Jamg'armaning tuman (shahar) bo'limlari pensiyalar, ijtimoiy nafaqalar, kompensatsiya va boshqa to'lovlar uchun mablag'larni aloqa tashkilotlari va banklarning hisob raqamlariga o'tkazadi.

Jamg'armaning tuman (shahar) bo'limlari tashkilotlarning buyurtmanomalari bo'yicha ishlaydigan pensionerlarga pensiyalar, dafn marosimi uchun nafaqalar(mablag'lari davlat byudjetidan qoplanadi), 16 yoshgacha bo'lgan nogiron bolalarning ota-onalaridan biriga qo'shimcha dam olish kunlari uchun va

qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa to'lovlarni to'lashga mablag'larni moliyalashtiradi.

Jamg'armaning hisob raqamlaridan mablag'larni qonun hujjatlarida nazarda tutilmagan maqsadlarda o'tkazish va vaqtincha olib qo'yish taqiqlanadi.

Jamg'armaning hududiy boshqarmalari har yili 15 iyundan kechikmay Jamg'armaning ijro etuvchi apparatiga joriy yil uchun xarajatlarning kutilayotgan ijrosini va kelgusi yilga Jamg'arma xarajatlari prognozini taqdim etadi. Kelgusi yilga manbalar va foydalanish yo'nalishlari bo'yicha Jamg'armaning daromadlari va xarajatlari prognozlari Jamg'armaning ijro etuvchi apparati tomonidan ishlab chiqiladi va Jamg'armaning Kuzatuv kengashiga ko'rib chiqish uchun kiritiladi. O'zbekiston Respublikasining Davlat byudjeti belgilangan tartibda qabul qilingandan va kelgusi yilga uning asosiy parametrlari tasdiqlangandan keyin Jamg'armaning ijro etuvchi apparati besh kun muddatda:

- O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasiga — mintaqalar bo'yicha kelgusi yilga Jamg'arma daromadlarining tasdiqlangan asosiy parametrlarini;

- Jamg'armaning hududiy boshqarmalari va tuman (shahar) bo'limlariga — turlar va mintaqalar bo'yicha kelgusi yilga Jamg'arma xarajatlarining tasdiqlangan asosiy parametrlarini (yo'nalishlarini) etkazadi.

Jamg'arma daromadlari va xarajatlarining tasdiqlangan ko'rsatkichlarini bajarish:

- yuridik va jismoniy shaxslardan majburiy to'lovlar, badallar va boshqa to'lovlar tushishining va yig'ilishining to'liqligi yuzasidan — davlat soliq xizmati organlari tomonidan;

- Jamg'arma mablag'larini belgilangan tartibda o'z vaqtida va to'liq moliyalashtirish, o'z vaqtida tayinlash, to'lash va manzilli ravishda sarflash, shuningdek Jamg'arma mablag'laridan maqsadli va samarali foydalanilishini nazorat qilish yuzasidan — Jamg'armaning hududiy boshqarmalari va tuman (shahar) bo'limlari tomonidan ta'minlanadi.

Jamg'armaning hududiy boshqarmalari Jamg'armaning ijro etuvchi apparatiga:

- har oyda, hisobot oyidan keyingi oyning 10-kunigacha — hududlar bo'yicha to'langan pensiyalar, ijtimoiy nafaqalar, kompensatsiya to'lovlari va boshqa to'lovlar to'g'risidagi tezkor axborotni;

- tasdiqlangan shakl bo'yicha yuridik shaxslarning choraklik va yillik hisobotlari taqdim etilgandan keyin 15 kun mobaynida — mablag'lardan foydalanish to'g'risidagi hisobotni taqdim etadi.

O'zbekiston Respublikasi Bandlikka ko'maklashish davlat jamg'armasi mablag'larini shakllantirish manbalari:

- qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladigan yagona ijtimoiy to'lovlardan ajratmalar;

- mehnatni muhofaza qilish bo'yicha davlat huquq mehnat inspektorlari va davlat texnik inspektorlari, shuningdek, mehnat sharoitlari davlat ekspertizasi mansabdor shaxslari tomonidan qonun hujjatlarida nazarda tutilgan talablarni buzganligi uchun belgilangan tartibda solinadigan ma'muriy undiruvlar summasi;

- O'zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligining hududiy tuzilmalariga birlashtirilgan binolar, inshootlar va imoratlarni sotishdan tushgan mablag'lar, mulkni baholash va sotish bo'yicha aniq xarajatlardan tashqari, to'liq hajmda O'zbekiston Respublikasi Xususiy lashtirilgan korxonalariga ko'maklashish va raqobatni rivojlantirish davlat qo'mitasi tomonidan Bandlikka ko'maklashish davlat jamg'armasiga yo'naltiriladi;

- fuqarolarni xorijda ishga joylashtirish sohasida faoliyatni amalga oshirayotgan nodavlat tashkilotlari xorijga ishga yuborilgan har bir fuqaro uchun O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadigan stavka bo'yicha Bandlikka ko'maklashish davlat jamg'armasiga mablag'lar o'tkazadilar;

- ta'sischi tomonidan belgilanadigan miqdorlarda barcha soliqlar va O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti va davlatning maqsadli jamg'armalariga to'lovlar to'langanidan so'ng, O'zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat

munosabatlari vazirligi tasarrufidagi davlat unitar korxonalarida qoladigan sof foydaning bir qismi;

- qonun hujjatlari bilan belgilangan tartibda mehnat daftarchalari blanklarini sotishdan olingan daromadlar;

- Bandlik jamg'armasining bo'sh mablag'larini tijorat banklarida va boshqa moliya tuzilmalarida joylashtirishdan olingan daromadlar;

- jismoniy va yuridik shaxslarning xayriya yordamlari;

- qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa tushumlar.

O'zbekiston Respublikasi Bandlikka ko'maklashish davlat jamg'armasimablag'larini sarflashning asosiy yo'nalishlari:

- mehnat bozorini barqaror va balanslashgan holda rivojlantirish, aholi bandligi darajasini oshirish va mehnat resurslaridan oqilona foydalanishni ta'minlash bo'yicha maqsadga yo'naltirilgan kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirishni moliyaviy ta'minlash;

- ishsizlar, kasb-hunar kollejlari bitiruvchilari, akademik litseylar, oliy ta'lim muassasalari, shuningdek, ish topishda qiyinchiliklarga uchrayotgan va mehnat bozorida teng sharoitlarda raqobat qila olmayotgan shaxslarni ishga joylashtirish va moddiy qo'llab-quvvatlash bo'yicha qonun hujjatlarida belgilangan kafolatlarni amalga oshirish;

- ishsizlar va band bo'lmagan aholiga, birinchi navbatda yoshlarga, ayollarga va nogironlarga kasb-hunarga tayyorlash, qayta tayyorlash va ishsizlarni ijtimoiy muhofaza qilish bo'yicha sifatli xizmatlar ko'rsatishni tashkillashtirish bo'yicha xarajatlarni moliyalashtirish, shuningdek, mehnat bo'yicha organlarning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash.

O'zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi va uning tasarrufida bo'lgan Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri bo'linmalari hamda ularning tumanlardagi mehnat bo'limlari jamg'armaning moliyaviy resurslarini to'liq shakllanishi va maqsadli foydalanishi uchun javobgardirlar.

Ish beruvchilar tomonidan majburiy ajratmalarni to'liq jamg'arma daromadiga o'tishini nazorat qilish O'zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligiva uning tasarrufida bo'lgan bo'linmalari hamda O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasiga yuklatilgan.

Bandlikni qo'llab-quvvatlash davlat jamg'armasi mablag'laridan foydalanishni nazorat qilish O'zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligihamda O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligiga topshirilgan. Zarurat tug'ilganda, mustaqil auditorlar yoki auditor firmalarni jalb etib, moliyaviy resurslardan qonunga mos ravishda foydalanilayotganligini tekshirish mumkin.

Xususiylashtirilgan korxonalariga ko'maklashish jamg'armasi mablag'lari quyidagi manbalar hisobiga shakllantiriladi:

1) Jamg'armaga yo'naltiriladigan davlat mulki ijarasidan tushadigan mablag'lar, ijara to'lovini to'lash kechiktirilganligi uchun penya va shartnoma majburiyatlari buzilganligi uchun jarimalar summasi;

2) jamlanadigan boshqa manbalar, shu jumladan:

- korxonalarni, xo'jalik jamiyatlarining ustav fondlaridagi aktsiyalar (ulushlar)ni, er uchastkalarini (shu jumladan, yakka tartibda uy-joy qurish (dehqon xo'jaligini yuritish) uchun er uchastkalariga meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish huquqi) va davlat mulki hisoblanadigan boshqa mulklarni (keyingi o'rinlarda davlat aktivlari deb ataladi) sotishdan tushgan mablag'lar;

- Jamg'arma mablag'lari hisobidan ilgari berilgan qarzlarni bo'yicha qarz oluvchilar tomonidan olingan qarzlarning asosiy summasi va ular bo'yicha hisoblangan foizlar tarzida qaytarilgan tushumlar;

- Jamg'armaning vaqtincha bo'sh mablag'larini joylashtirishdan olinadigan daromadlar;

- tuzilgan va bekor qilingan davlat aktivlari oldi-sotdi shartnomalari (bitimlari), berilgan qarzlarni bo'yicha tushgan penyalar va jarimalar;

- xo'jalik jamiyatlari qonun hujjatlarida belgilangan tartibda tugatilganda davlat ulushi bo'yicha tushumlar;

- protokolni yoki oldi-sotdi shartnomasini imzolashdan bosh tortgan yoki uni rad etgan auksionlar, tanlovlar (tenderlar) yoki ommaviy oferta g'oliblaridan ushlab qolingan zakalat summalari;

- davlat aktivlarini sotishda ixtisoslashtirilgan tashkilotlar tomonidan shartnoma majburiyatlari buzilganligi uchun neustoyka summalari;

- Jamg'armaning mablag'lari hisobidan ilgari o'tkazilgan mablag'lar qaytarilishidan tushumlar;

- sud qarorlari bo'yicha tushumlar;

- qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa manbalar.

Ushbu mablag'lar Jamg'armaning O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi G'aznachiligi va uning hududiy bo'linmalarida ochilgan shaxsiy hisob raqamlarida jamlanadi. Jamg'armaga barcha turdagi manbalar bo'yicha tushgan mablag'lar soliqqa tortilmaydi.

Jamg'arma mablag'larini taqsimlash, qonunchilikda belgilangan mustasnoqliklarni hisobga olgan holda quyidagi nisbatlarda amalga oshiriladi:

- 96,5 foizi — kichik tadbirkorlik subyektlarining xususiylashtirilgan ob'ektlar va korxonalar negizida amalga oshiriladigan investitsiya loyihalarini moliyalashtirishga maqsadli yo'naltirish uchun tijorat banklariga;

- 1,5 foizi — mablag'larni maqsadli ravishda bozor infratuzilmasini rivojlantirishga va tadbirkorlarni huquqiy jihatdan qo'llab-quvvatlashga, shu jumladan, tadbirkorlar uchun tashkil etilgan o'quv kurslarini moliyalashtirishga yo'naltirish uchun O'zbekiston Respublikasi Savdo-sanoat palatasiga;

- 2 foizi — tasarruf etish va boshqarish funktsiyalarini amalga oshirish, shu jumladan, davlat mulki va xususiylashtirilgan ob'ektlar elektron bazasi va reestrini shakllantirish, xususiylashtirilgan korxonalarni rivojlantirish bo'yicha "yo'l xaritalari"ni ishlab chiqish va amalga oshirish bilan bog'liq xarajatlarni qoplash uchun O'zbekiston Respublikasi Xususiylashtirilgan korxonalariga ko'maklashish va raqobatni rivojlantirish davlat qo'mitasining byudjetdan tashqari jamg'armasiga.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Tadbirkorlik maqsadlarida foydalanish uchun davlat mulki ob’ektlarini sotishni jadallashtirish va uning tartib-taomillarini yanada soddalashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida» 2017 yil 17 yanvardagi PF-4933-son Farmoniga muvofiq, Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashining Raisi, viloyatlar va Toshkent shahri hokimlarining qarorlari asosida sotiladigan davlat mulki ob’ektlarini sotishdan tushadigan mablag‘lar Davlat raqobat qo‘mitasi hududiy organlari tomonidan tegishli ravishda Qoraqalpog‘iston Respublikasi respublika byudjetiga, viloyatlar va Toshkent shahrining mahalliy byudjetlariga yo‘naltiriladi, hamda yuqorida qayd etib o‘tilgan jamg‘arma mablag‘larini taqsimlanishiga muvofiq Davlat raqobat qo‘mitasi hamda O‘zbekiston Respublikasi Savdo-sanoat palatasi tasarrufida qoldiriladigan shuningdek, O‘zbekiston fermer, dehqon xo‘jaliklari va tomorqa er egalari kengashi huzuridagi Fermer, dehqon xo‘jaliklari va tomorqa er egalarini qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasiga yo‘naltiriladigan auktsion savdolarida fuqarolarga er uchastkalariga meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish huquqini sotishdan tushadigan tushumning 10 foizi mablag‘lar bundan mustasno hisoblanadi.

Bunda:

- tushgan mablag‘lardan davlat aktivini sotish bilan bog‘liq xarajatlar (baholovchi tashkilotlar, savdolar tashkilotchilari, vositachilar va depozitariylar xizmatlarini to‘lash xarajatlari) chegiriladi. Davlat aktivlari oldi-sotdi shartnomalari (bitimlari) bekor qilingan taqdirda tegishli byudjetlarga, Davlat raqobat qo‘mitasiga va O‘zbekiston Respublikasi Savdo-sanoat palatasiga, Fermer, dehqon xo‘jaliklari va tomorqa er egalarini qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasiga avval yo‘naltirilgan mablag‘lar qaytarilmaydi;

- Qoraqalpog‘iston Respublikasi respublika byudjetiga, viloyatlar va Toshkent shahrining mahalliy byudjetlariga, Fermer, dehqon xo‘jaliklari va tomorqa er egalarini qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasiga mablag‘lar ularning tushishiga ko‘ra har haftada yo‘naltiriladi.

Davlat aktivlarini sotishdan tushadigan mablagʻlarning 25 foizi miqdoridagi qismi Qoraqalpogʻiston Respublikasi respublika byudjetiga, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlariga yoʻnaltirilgan hollarda mablagʻlarning (Davlat raqobat qoʻmitasi hamda Oʻzbekiston Respublikasi Savdo-sanoat palatasi tasarrufida qoldiriladigan mablagʻlardan tashqari) qolgan qismi qonunchilikda nazarda tutilgan maqsadlarga yoʻnaltiriladi.

Davlat aktivlari oldi-sotdisi boʻyicha tuzilgan va bekor qilingan shartnomalar, berilgan qarzlarni boʻyicha tushgan penya va jarimalar summalari quyidagi tartibda taqsimlanadi:

- 50 foizi — Davlat raqobat qoʻmitasining byudjetdan tashqari jamgʻarmasiga oʻtkaziladi;

- qolgan qismi — yuqorida aytib oʻtilgan taqsimotga muvofiq taqsimlanadi.

Jamgʻarma mablagʻlari hisobidan berilgan qarzlarning asosiy summasi va ular boʻyicha hisoblangan foizlar tarzida qaytarilgan tushumlar summasi toʻliq miqdorda Jamgʻarma hisobiga oʻtkaziladi.

Davlat raqobat qoʻmitasi va uning hududiy organlari tomonidan xarajatlarni amalga oshirishda tovar etkazib beruvchilar bilan shartnomalar quyidagi holatlarda tanlov (tanlab olish)ni oʻtkazmasdan tuzilishi mumkin:

- davlat aktivlari toʻgʻrisidagi reklamalarni va axborot tushidagi eʼlonlarni ommaviy axborot vositalarida joylashtirish, shuningdek reklama va eʼlonlarni tashqi reklama vositalarida (bilbordlar, bannerlar va boshqalarda) joylashtirish;

- davlat aktivlarini sotishda, shuningdek yuridik shaxslarning aktsiyalari (ulushlari, paylari)ni va boshqa aktivlarni davlat manfaatlarini koʻzlab sotib olishda birja va birjadan tashqari savdolarga xizmat koʻrsatuvchi ixtisoslashtirilgan tashkilotlar tomonidan xizmatlar koʻrsatish;

- Davlat raqobat qoʻmitasi huzuridagi Xususiylashtirish, raqobatni rivojlantirish va korporativ boshqaruv muammolari tadqiqotlari markazi tomonidan normativ-huquqiy hujjatlar, metodik hujjatlar loyihalarini ishlab chiqish, ilmiy-tadqiqot va boshqa ishlarni amalga oshirish;

- Korporativ boshqaruv ilmiy-ta'lim markazi va Davlat raqobat qo'mitasi huzuridagi Tadbirkorlik faoliyati asoslarini o'qitish respublika markazida Davlat raqobat qo'mitasi va uning tarkibiy bo'linmalari xodimlarini, shuningdek davlat ishonchli vakillari va xususiylashtirilgan korxonalar negizida loyihalarni amalga oshiruvchi tadbirkorlarni qayta tayyorlash, malakasini oshirish va o'qitish;

- Davlat raqobat qo'mitasi huzuridagi «Privatinformssystem» axborot texnologiyalari markazi» DUK tomonidan zamonaviy axborot-texnologik kompyuter dasturlarini, elektron ma'lumotlar bazasi va reestrlarini, lokal kompyuter tarmog'ini ishlab chiqish, joriy etish va ular bo'yicha xizmat ko'rsatish;

- Davlat mulkini xorijiy investorlarga sotishda tender savdolari o'tkazish bo'yicha Davlat tender komissiyasi qarorlari asosida mahalliy ixtisoslashtirilgan tashkilotlar tomonidan davlat aktivlarini sotish bo'yicha maslahat xizmatlari ko'rsatish;

- baholovchi tashkilotlar tomonidan xizmatlar ko'rsatish. Baholovchi tashkilotlar xizmatlarini to'lash bilan bog'liq xarajatlar Davlat raqobat qo'mitasi tomonidan tasdiqlangan va O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi bilan kelishilgan Nizomga muvofiq qoplanadi.

Jamg'armaning joriy moliya yili yakuni bo'yicha qoldiq mablag'lari olib qo'yilmaydi va keyingi yilga o'tadi.

O'zbekiston Respublikasining Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasining Tiklanish va taraqqiyot Jamg'armasini tashkil etish to'g'risida"gi 2006 yil 11 maydagi PF-3751-sonli Farmoniga muvofiq tashkil etilgan. Jamg'arma Vazirlar Mahkamasi huzuridagi moliyaviy muassasa bo'lib, faoliyatining asosiy maqsadi iqtisodiyotning etakchi, eng avvalo bazaviy tarmoqlarini modernizatsiyalash va texnikaviy qayta qurollantirish bo'yicha loyihalarning amalga oshirilishini ta'minlash, shuningdek mamlakatni muttasil, barqaror va mutanosib ravishda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishga erishish hamda samarali tarkibiy va investitsiyaviy siyosatni amalga oshirishdan iborat.

Jamg'arma loyihalarni moliyalashtirish (qo'shma moliyalashtirish) quyidagi yo'llar bilan amalga oshiriladi:

- Jamg'armani boshqarish bo'yicha Kengash qarori bilan tasdiqlanadigan ro'yxatga kiritilgan vakolatli banklarning (keyingi o'rinlarda — tijorat banklari) buyurtmanomalariga binoan — muddatli, to'lovli va qaytarish asosida kreditlar berish va kredit liniyalarini ochish;

- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarorlari bo'yicha ayrim investitsiya loyihalarining dastlabki yoki yakuniy texnik-iqtisodiy asoslarini ishlab chiqish uchun Iqtisodiyot vazirligi buyurtmanomalariga binoan — grantlar yoki foizsiz kreditlar berish (yiliga Jamg'armaning o'tgan yildagi foydasining 5 foizidan ko'p bo'lmagan miqdorda);

- O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi bilan kelishilgan tijorat banklari va qarz oluvchining buyurtmanomalari bo'yicha hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarorlari asosida — Davlat byudjeti mablag'lari hisobidan qoplanadigan imtiyozli kreditlar berish;

- tashkil etilayotgan korxonalar va tashkilotlarning ta'sis hujjatlariga va ularni tashkil etish to'g'risidagi Hukumat qarorlariga muvofiq — yangi tashkil etilayotgan moliyaviy institutlar hamda iqtisodiyotning bazaviy tarmoqlarida xorijiy investitsiyalar ishtirokida strategik ahamiyatga ega bo'lgan korxonalar ustav kapitaliga investitsiya kiritish (korxonalar yoki tashkilot ustav kapitali (fondi)ning 25 foizidan ko'p bo'lmagan miqdorda).

Shuningdek, Jamg'arma mablag'lari quyidagilarga ishlatilishi mumkin:

- Moliya vazirligining buyurtmanomalari bo'yicha va tegishli O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarorlariga asosan — davlatning tashqi qarzlari bo'yicha xalqaro moliya institutlari va xorijiy kreditorlar oldidagi majburiyatlarni muddatidan oldin to'lash;

- tasdiqlangan davlat dasturlariga muvofiq O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarorlari bo'yicha — yangi zamonaviy xorijiy texnologiyalar, texnika va uskunalarni

hamda strategik ahamiyatga ega bo'lgan boshqa tovarlarni xarid qilish uchun imtiyozli kreditlar berish.

Jamg'armaning asosiy vazifalari:

- davlatning Jamg'armaga yo'naltiriladigan moliyaviy mablag'larini jamlash;
- iqtisodiyotni rivojlantirish hamda ishlab chiqarishni tarkibiy jihatdan o'zgartirish va modernizatsiya qilishdagi ustuvor vazifalarni amalga oshirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan g'oyat muhim loyihalarni moliyalashtirish;

- strategik jihatdan muhim ahamiyatga ega bo'lgan korxonalarni, birinchi navbatda iqtisodiyotning bazaviy tarmoqlarini yangilash va texnik jihatdan qayta qurollantirish dasturlarini kreditlash;

- yoqilg'i-energetika kompleksi, kimyo sanoati, mashinasozlik va rangli metallurgiya tarmoqlarini texnik jihatdan qayta qurollantirishga hamda ishlab chiqarish sur'at va hajmlarini oshirishga yo'naltirilgan loyihalar moliyalashtirilishini ta'minlash;

- etakchi tarmoqlarni modernizatsiya qilish uchun muhim ustuvor ahamiyatga ega investitsiya loyihalarini birgalikda moliyalashtirish, eksportga mo'ljallangan va import o'rnini bosadigan ishlab chiqarishlar uchun xorijiy texnologiyalar va uskunalarni sotib olishga mablag'larni maqsadli yo'naltirgan holda respublikaning tijorat banklariga Jamg'armani boshqarish bo'yicha Kengash qarori bilan belgilangan tartibda kredit liniyalarini ochish.

- birinchi navbatda istiqbolli, ammo etarlicha rivojlanmagan hududlarda ishlab chiqarish va noishlab chiqarish infratuzulmasini shakllantirish bo'yicha ijtimoiy jihatdan ahamiyatli milliy davlat dasturlari va loyihalarning amalga oshirilishini moliyalashtirish;

- kelajakda, birinchi navbatda qishloq hududlarida, yangi sanoat ishlab chiqarishlarini joylashtirish uchun ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirish va tiklash loyihalarini imtiyozli asosda, shu jumladan keyinchalik Davlat byudjeti mablag'lari hisobidan qoplash yo'li bilan moliyalashtirish;

- respublikaning xalqaro kommunikatsiyalar tarmog'iga integratsiyalashuvi uchun shart-sharoitlar yaratadigan, xalqaro transport yo'laklari va jahon bozorlariga eng qisqa yo'l bilan chiqishni ta'minlaydigan transport hamda telekommunikatsiyalar infratuzilmasini modernizatsiyalash va rivojlantirishni moliyalashtirish;

- davlatning tashqi qarzlari bo'yicha xalqaro moliya institutlari va xorijiy kreditorlar oldidagi majburiyatlarni muddatidan oldin to'lashni moliyalashtirish;

- xalqaro moliya institutlari, respublika va xorijiy mamlakatlarning kredit muassasalari bilan loyihalarning qo'shma moliyalashtirilishini tashkil etishni ta'minlash.

Yuklatilgan vazifalardan kelib chiqqan holda Jamg'arma quyidagi funksiyalarni bajaradi:

- navbatdagi yil uchun mo'ljallangan makroiqtisodiy va pul-kredit ko'rsatkichlari, Davlat byudjeti hamda Davlat investitsiya dasturining asosiy parametrlari bilan bog'liq holda Jamg'arma mablag'larining kelib tushish va ulardan foydalanish prognozlarini ishlab chiqadi va belgilangan muddatlarda Jamg'armani boshqarish bo'yicha Kengashga taqdim etadi;

- kelajakda, birinchi navbatda qishloq hududlarida, yangi sanoat ishlab chiqarishlarini joylashtirish uchun ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirish va tiklash loyihalarini tuziladigan shartnomalar asosida kreditlaydi;

- davlatning tashqi qarzlari bo'yicha xalqaro moliya institutlari va xorijiy kreditorlar oldidagi majburiyatlarni muddatidan oldin to'lash uchun O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligiga qaytarib bermaslik asosida mablag'larni beradi;

- yangi tashkil etilayotgan moliyaviy institutlar hamda iqtisodiyotning bazaviy tarmoqlarida xorijiy investitsiyalar ishtirokida strategik ahamiyatga ega bo'lgan korxonalarining ustav kapitaliga investitsiya kiritadi (korxonalar yoki tashkilot ustav kapitali (fondi)ning 25 foizidan ko'p bo'lmagan miqdorda);

- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarorlari bo'yicha va Iqtisodiyot vazirligi buyurtmanomalariga binoan ayrim investitsiya loyihalarining dastlabki yoki yakuniy texnik-iqtisodiy asoslarini ishlab chiqish uchun grantlar hamda foizsiz

kreditlar beradi, ajratilgan kreditlar miqdori keyinchalik loyihaning umumiy qiymatiga va loyiha Jamg'arma kreditini jalb qilish yo'li bilan amalga oshirilgan taqdirda, ajratilayotgan kreditning umumiy qiymatiga qo'shiladi;

- yangi zamonaviy xorijiy texnologiyalar, texnika va uskunalar hamda strategik ahamiyatga ega bo'lgan boshqa tovarlarni tasdiqlangan davlat dasturlariga muvofiq xarid qilish uchun O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarorlari bo'yicha imtiyozli kreditlar beradi;

- moliyalashtirish shartlari va Jamg'arma mablag'larini qaytarish mexanizmi to'g'risida imzolanadigan bosh bitimlar asosida, har bir tijorat banki uchun har yili belgilanadigan limitlar doirasida tijorat banklarini moliyalashtirishni amalga oshiradi;

- Jamg'arma mablag'laridan maqsadli va samarali foydalanilishi va tijorat banklariga berilgan mablag'larning o'z vaqtida qaytarilishi ustidan doimiy ravishda monitoring olib boradi hamda kelib tushish manbalari va ulardan foydalanishning asosiy yo'nalishlari bo'yicha Jamg'arma mablag'larining hisobini yuritadi;

- tijorat banklarida ochilgan hisobvaraqlar va ular bo'yicha amalga oshirilayotgan operatsiyalar to'g'risidagi har qanday ma'lumotni olish huquqiga ega bo'lgan holda, tijorat banklari va qarz oluvchi korxonalar zimmasiga yuklatilgan majburiyatlarning bajarilishi yuzasidan ularning faoliyatini o'rganadi.

- Jamg'arma mablag'larini shakllantirish va ulardan foydalanish tartibini takomillashtirish bo'yicha aniq maqsadli ishlarni amalga oshiradi;

- Jamg'arma faoliyatini takomillashtirish yuzasidan o'z vakolatlari doirasida choralar ko'radi yoki belgilangan tartibda takliflar kiritadi;

- O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki bilan Jamg'arma mablag'larining bo'sh qoldiqlarini ishonchli boshqarish to'g'risida shartnomalar tuzadi;

- Jamg'arma zimmasiga yuklatilgan vazifalarni bajarish bilan bog'liq bo'lgan boshqa funktsiyalarni amalga oshiradi.

- Jamg'armani boshqarish bo'yicha Kengash Jamg'armaning yuqori boshqaruv organi hisoblanadi, uning tarkibi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tasdiqlanadi.

Jamg'arma mablag'larini shakllantirish manbalari quyidagilardan iborat:

- O'zbekiston Respublikasining asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlari prognozi va Davlat byudjeti parametrlarini tasdiqlash vaqtida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarorlari bilan strategik resurslarga belgilanadigan chegara narxdan jahon narxining oshishi natijasida tushadigan mablag'lar;

- davlat mulkini xorijiy investorlarga chet el valyutasiga sotishda O'zbekiston Respublikasining Davlat byudjeti daromadlarini shakllantirish chog'ida hisobga olingan hajmlardan ortiqcha tushadigan mablag'lar;

- Jamg'armaning aktivlarini boshqarishdan, shu jumladan Jamg'arma mablag'larining bo'sh qoldiqlarini joylashtirishdan keladigan daromadlar;

- qonun hujjatlariga muvofiq boshqa manbalar.

Jamg'armaning mablag'lari uning O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankida ochilgan hisobvaraqlarida xorijiy valyutada shakllantiriladi. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki Jamg'arma hisobvaraqlariga tushgan mablag'larni ular tushgan kuni amalda bo'lgan Markaziy bankning almashuv kursi bo'yicha chet el valyutasiga konvertatsiya qiladi va Jamg'armaning valyuta hisobvarag'iga o'tkazadi. Soliq va to'lovlarning ayrim turlari bo'yicha mablag'larni Jamg'arma hisobvarag'iga o'tkazish belgilangan tartibda amalga oshiriladi. Jamg'arma mablag'lari tushumi manbalari va ulardan foydalanish yo'nalishlari har yili belgilangan tartibda O'zbekiston Respublikasi Investitsiya dasturiga kiritiladi va Jamg'arma balansida aks ettiriladi.

Jamg'arma mablag'lari quyidagi maqsadlar uchun foydalaniladi:

- avvalo yoqilg'i-energetika kompleksi, kimyo sanoati, mashinasozlik, rangli metallurgiya va iqtisodiyotning boshqa bazaviy tarmoqlarida, shuningdek transport va telekommunikatsiya sohasida Davlat investitsiya dasturiga kiritilgan g'oyat muhim loyihalarni moliyalashtirish, shu jumladan xalqaro va xorijiy moliyaviy institutlar ishtirokidagi loyihalarda O'zbekiston Respublikasi ulushini qo'shma moliyalashtirish;

- kelajakda, birinchi navbatda qishloq hududlarida, yangi sanoat ishlab chiqarishlarini joylashtirish uchun ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirish va

tiklash loyihalarini moliyalash maqsadida, shu jumladan Davlat byudjeti mablag‘lari hisobidan qoplanadigan imtiyozli kreditlar berish;

- yangi tashkil etilayotgan moliyaviy institutlar hamda iqtisodiyotning bazaviy tarmoqlarida xorijiy investitsiyalar ishtirokida strategik ahamiyatga ega bo‘lgan korxonalarining ustav kapitaliga investitsiya kiritish;

- davlatning tashqi qarzlari bo‘yicha xalqaro moliya institutlari va xorijiy kreditorlar oldidagi majburiyatlarni muddatidan oldin to‘lash;

- O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan tasdiqlangan modernizatsiyalash, texnik va texnologik qayta jihozlash dasturlari doirasida tijorat banklariga xorijiy valyutada ochilayotgan kredit liniyalari orqali investitsiya loyihalarini jadal moliyalashtirish hamda amalga oshirish;

- ayrim loyihalarning dastlabki yoki yakuniy texnik-iqtisodiy asoslarini ishlab chiqishni grant asosida yoki foizsiz kreditlar ajratish yo‘li bilan moliyalashtirish;

- yangi zamonaviy xorijiy texnologiyalar, texnika va uskunalar hamda strategik ahamiyatga ega bo‘lgan boshqa tovarlarni tasdiqlangan davlat dasturlariga muvofiq xarid qilish uchun imtiyozli kreditlar berish;

- birinchi navbatda istiqbolli, ammo etarlicha rivojlanmagan hududlarda ishlab chiqarish va noishlab chiqarish infratuzilmasini shakllantirish bo‘yicha ijtimoiy jihatdan ahamiyatli milliy davlat dasturlari va loyihalarini, Davlat byudjeti va investitsiya dasturining tasdiqlangan parametrlari doirasida, grant asosida moliyalashtirish (qo‘shma moliyalashtirish);

- tijorat banklari bilan birgalikda qarz oluvchi korxonalarining investitsiya dasturi (biznes-rejalari)ni, shu jumladan ishlab chiqarishni texnik jihatdan qayta jihozlash, ishlab chiqarish quvvatlarining ishlatilishini ko‘paytirish, raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish va uni eksport qilish hajmlarini oshirish hamda qo‘shilgan qiymat o‘sishini ta‘minlashga imkoniyat beruvchi loyihalarni qo‘shma moliyalashtirish;

- Jamg‘arma boshqaruvi va ijro etuvchi apparatining ta‘minoti bilan bog‘liq bo‘lgan xarajatlarni qoplashga.

Mablag'larni berish muddati va shartlari Jamg'armani boshqarish bo'yicha Kengash qarori bilan belgilanadi. Jamg'arma tomonidan beriladigan kredit resurslari bo'yicha foiz stavkasi yiliga 6 foizgacha tabaqalashtirilgan miqdorlarda belgilanadi. Jamg'armaning kredit resurslari shartnomada belgilangan chet el valyutasida ajratiladi. Tijorat banki marjasining eng yuqori chegarasi Jamg'arma va tijorat banki o'rtasida tuziladigan kredit shartnomasida har bir loyiha bo'yicha alohida belgilanadi. Ajratilgan mablag'larning qaytarilishi tijorat banklari tomonidan kechiktirilgan holatlarda har bir kechiktirilgan kun uchun muddati kechiktirilgan to'lovlar bo'yicha qarzdorlik summasining 0,01 foizi miqdorida (qarzga olingan mablag'lar hajmining 10 foizidan oshmagan holda) penya undiriladi. Jamg'arma mablag'lari hisobidan birgalikda moliyalashtiriladigan import kontraktlari bo'yicha avans to'lovlarini to'lash, qoidaga ko'ra, etkazib beruvchi tomonidan qayta moliyalashtiruvchi tijorat bankiga birinchi darajali xorijiy bank tomonidan, avans to'lovini qaytarishga berilgan kafolatnomani taqdim etgan holda amalga oshiriladi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Byudjetdan tashqari fondlarga ta'rif bering.
2. Davlat byudjetdan tashqari fondlarini shakllantirish zarurati nimada? Ular qanday vazifalarni bajaradi?
3. Byudjetdan tashqari fondlar shakllantirish usullarini aytib bering.
4. Byudjetdan tashqari fondlarning xususiyatlarini aytib bering va izohlang.
5. Davlat moliya tizimida davlatning byudjetdan tashqari fondlarining roli va ahamiyati nimalardan iborat?
6. Davlatning maqsadli fondlari tuzilmasiga ta'rif bering.
7. O'zbekiston Respublikasi jamlanma byudjeti tarkibidagi davlat maqsadli fondlari maqsad va vazifalari nimalardan iborat?
8. O'zbekiston Respublikasi jamlanma byudjetida davlat maqsadli fondlari mablag'larining shakllanish manbalari va ishlatilish yo'nalishlarini aytib bering.

Mavzu yuzasidan topshiriqlar

1. Davlat maqsadli jamg'armalari tarkibini evolyutsiyasini aks ettiruvchi chizma tayyorlang.
2. Ijtimoiy yo'nalishdagi davlat maqsadli va byudjetdan tashqari jamg'armalar faoliyati, uning maqsadi, vazifalari, shakllanish manbalari va mablag'lar sarfi yonalishini aks ettiruvchi grafik organayzerlarini shakllantiring.
3. Xorijiy davlatlarda davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalari faoliyatiga doir tahliliy ma'lumot tayyorlang.

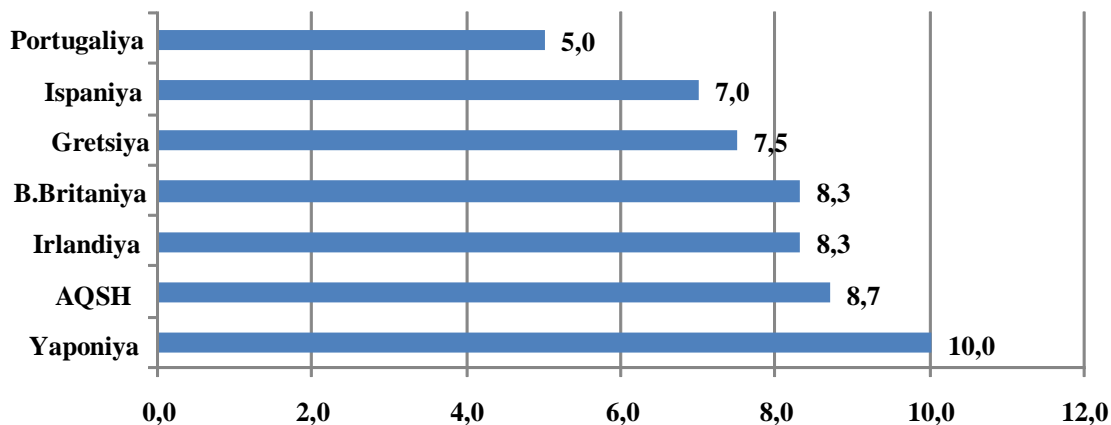
10-BOB. DAVLAT KREDITI VA DAVLAT QARZLARINI BOSHQARISH

10.1. Davlat krediti va davlat qarzi to'g'risida tushuncha, davlat qarzini moliyalashtirish tartiblari

Ma'lumki, davlatning jamiyat hayotining barcha sohalaridagi rolining uzluksiz o'sib borishi, uning iqtisodiy va ijtimoiy vazifalarining kengayishi davlat byudjeti xarajatlarining daromadlarga nisbatan ortib ketishiga, ya'ni byudjet taqchilligiga olib keladi. Byudjet taqchilligining vujudga kelishiga quyidagilar sabab bo'ladi:

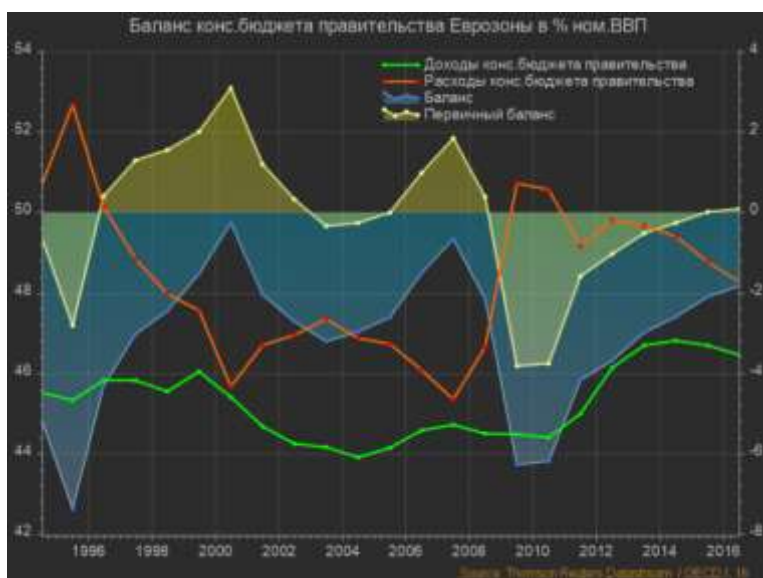
- ishlab chiqarishning pasayib ketishi;
- xarajatlarning haddan tashqari o'sib ketishi;
- tovarlar bilan ta'minlanmagan pul emissiyasi;
- harbiy sanoat majmuasini moliyalashtirish bo'yicha sarf-xarajatlarning o'sishi;
- yashirin, ya'ni nolegal iqtisodiyot, unumsiz xarajatlar, yo'qotishlar hajmining o'sib borishi va boshqalar.

Byudjet taqchilligining o'zgarishi xo'jalik konyunkturasidagi joriy tebranishlar, ishlab chiqarishdagi davriy inqiroz va yuksalishlarni ham aks ettiradi, inqirozlar davrida davlat byudjet mablag'lari hisobidan iqtisodiyotning ma'lum sektorlarini moliyaviy ta'minlab turishga, umummilliy ahamiyatga ega bo'lgan tarmoqlarda investitsiyalar hajmini saqlab qolishga majbur bo'ladi. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida byudjet taqchilligining kuchayish holati ayniqsa 2010-yilda Irlandiya (32 foiz), Gretsiya (15,4 foiz), Buyuk Britaniya (11,1 foiz) singari mamlakatlarda keskin namoyon bo'lgan bo'lsa, mazkur ko'rsatkichning 2012-yilda Yaponiya (10 foiz), AQSh (8,7 foiz), Buyuk Britaniya (8,3 foiz) va boshqa mamlakatlardagi darajasi hamon yuqoriligicha qolmoqda (10.1-rasm).

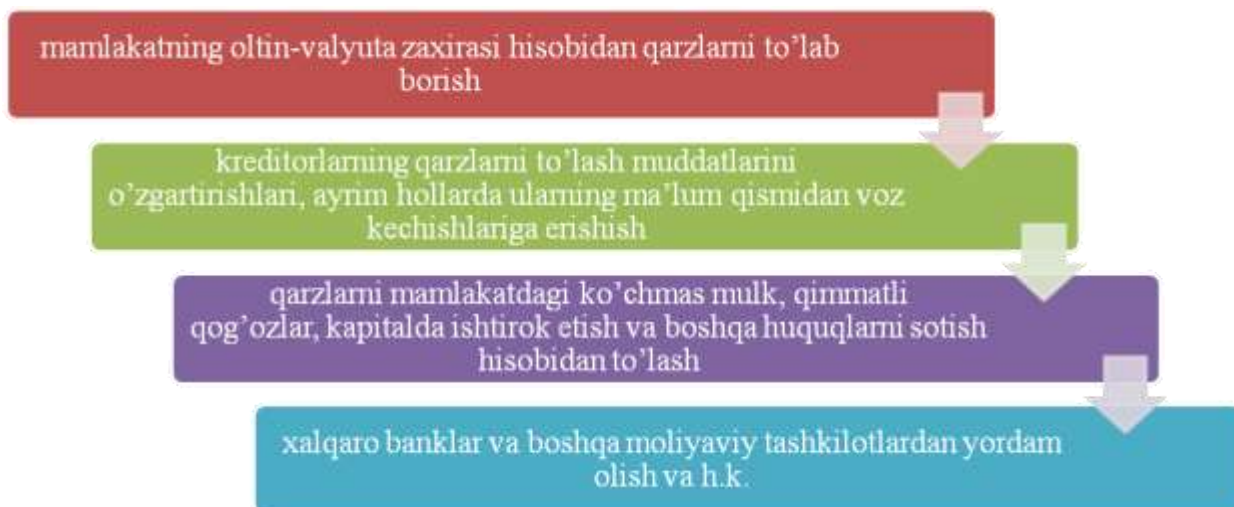
10.1-rasm. Ayrim mamlakatlarda 2012-yil yakunida davlat byudjeti

Byudjet taqchilligining ortib borishi muqarrar ravishda davlat qarzini keltirib chiqaradi. Ya'ni, byudjet taqchilligi asosan davlat qarzi hisobidan qoplanib, u ichki va tashqi qarzlardan iborat bo'ladi. Ichki qarz davlatning mamlakat ichida zayomlar va boshqa qimmatli qog'ozlarni chiqarish, byudjetdan tashqari turli fondlar (sug'urta fondi, ishsizlik bo'yicha sug'urtalash fondi, pensiya fondi) olingan qarzlardan iborat bo'lsa, tashqi qarz xorijiy davlatlardan, ulardagi jismoniy va yuridik shaxslardan, shuningdek, xalqaro moliyaviy tashkilotlardan olingan qarz hisoblanadi.

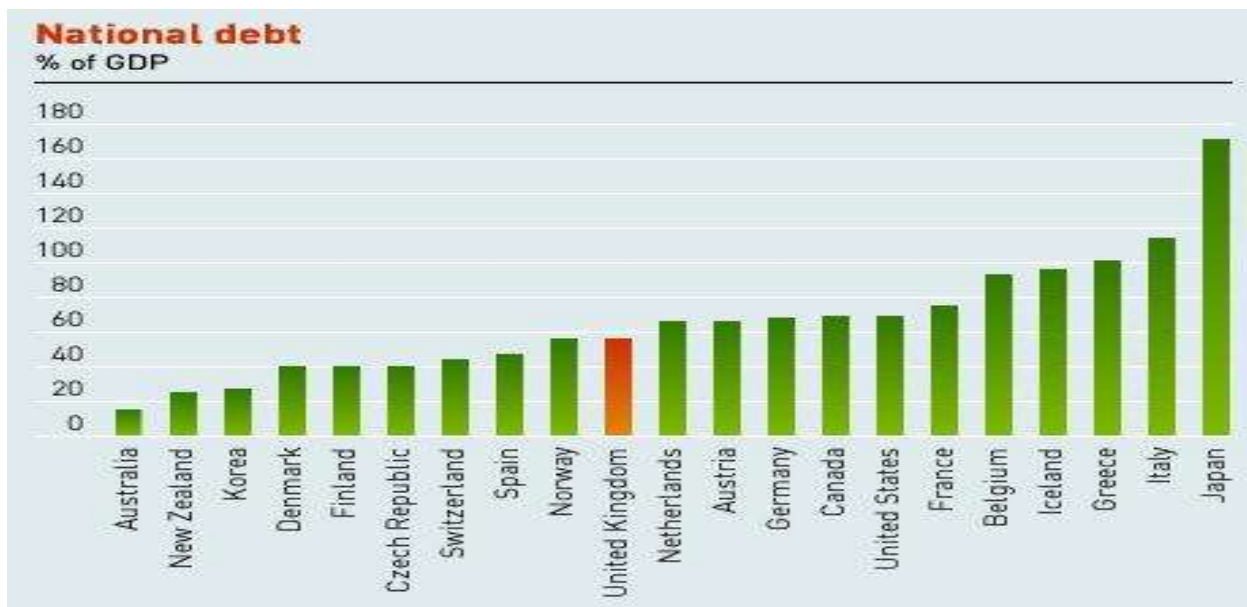

Tashqi qarzning me'yoridan oshib ketishi milliy iqtisodiyot rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Agar tashqi qarz bo'yicha to'lovlar mamlakatning tovar va xizmatlar eksportidan keladigan tushumning sezilarli qismi, masalan, 20-25 foizidan oshib ketsa, bu holat davlatning kredit bo'yicha reytingini pasaytirib yuboradi. Natijada chetdan yangi qarz mablag'larini jalb etish mushkullashadi. Shunga ko'ra, davlatlar muntazam ravishda tashqi qarzni tartibga solish chora-

tadbirlarini amalga oshirib boradi. Bunday chora-tadbirlar qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin:

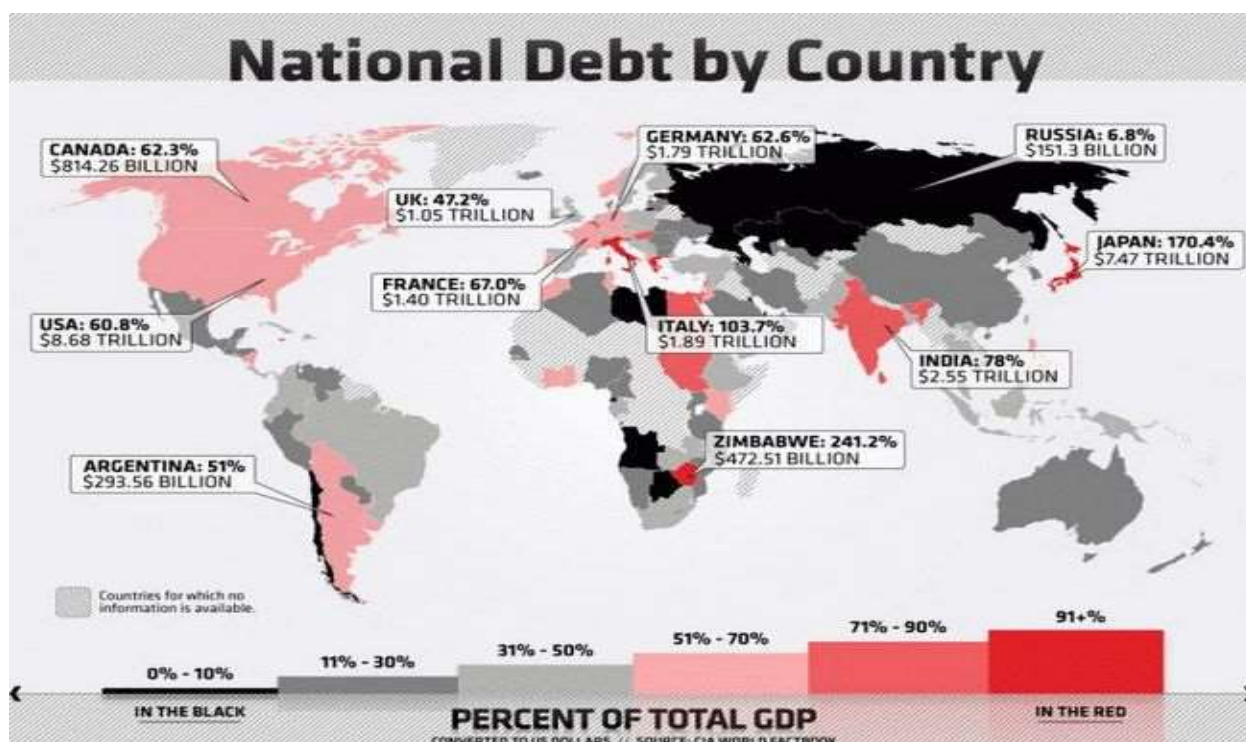
Jahondagi 50 ta yirik davlatning tashqi qarzi 65 trillion dollarga yetdi, biroq bu hali so'nggi chegara emas: Yevropa komissiyasining ma'lumotiga ko'ra yevrohududdagi aksariyat davlatlarning tashqi qarzi faqat o'sib bormoqda. Xususan, Ispaniya, Fransiya, Gretsiya, Portugaliya va Irlandiyada so'nggi yillarda YaIMga nisbatan davlatlarning tashqi qarzi ko'payib bormoqda.

10.2-rasm. Jahon mamlakatlarida tashqi qarz hajmi, YaIMga nisbatan foizda⁵⁸

⁵⁸Госдолг стран мира. Рейтинг стран по уровню государственного долга. Источник: <http://howtoshka.ru/novosti-i-obshhestvo/76083-gosdolg-stran-mira-rejting-stran-po-urovnju.html>

Xalqaro kreditorlar tashkiloti (WOC) tahlilchilari mavjud holatni o‘rgangan holda, keyingi yillarda yirik iqtisodiyotga ega bo‘lgan mamlakatlarning tashqi qarzi qisqarmasdan, aksincha o‘sib boradi, degan xulosaga keldilar.

10.3-rasm. Tashqi qarz hajmi bo‘yicha mamlakatlarning ko‘rsatkichlari, 2015-yil boshiga⁵⁹

Tashqi qarz hajmi bo‘yicha mamlakatlar ko‘rsatkichlariga nazar tashlaydigan bo‘lsak, bunda aksariyat hollarda yetakchi davlatlarning ham tashqi qarzlari bo‘yicha holatlari achinarli ekanligini kuzatish mumkin (26.3-rasm).

AQShning tashqi qarzi, 2014-yil yakunlari bo‘yicha, YaIM hajmining 60,8 foizini tashkil qilgan. Biroq, mazkur ko‘rsatkich bo‘yicha reytingda AQSh etakchi o‘rinlarda emas. Germaniyaning tashqi qarzi mamlakat YaIM hajmining 62,6 foizini, Fransiyada – 67,0foizini, Italiyada 103,7 foizini, Yaponiyada esa 170,4 foizini tashkil qilgan. Yaponiyaning ichki qarzдорlikni ham o‘z ichiga oladigan davlat qarzi darajasi YaIMga nisbatan 226 foizni tashkil etadi. Bunday yuqori ko‘rsatkich mamlakatda 2011-yilda ro‘y bergan sunami oqibatlariga qarshi kurash

⁵⁹Президент И.А.Каримовнинг “Бош мақсадимиз – кенг қўламли ислохотлар ва модернизация йўлини қатъият билан давом эттириш” номли маърузасини ўрганиш бўйича ўқув қўлланма. Т.: О‘қитувчи НМИУ. 2013. 13-бетНМИУ. 2013. 13-бетНМИУ. 2013. 9-бет

ko'proq milliy valyutadagi ichki moliyaviy mablag'lar hisobidan olib borilayotgani bilan izohlanadi⁶⁰.

10.2. Davlat qarzini boshqarish va uning instrumentlari

Amerika Qo'shma Shtatlari – qarzidor davlat sifatida. Jahon iqtisodiyotining bugungi kundagi holatiga ta'sir etuvchi muhim omil bo'lib AQSHning xususiy shaxslarga, korporatsiyalarga va hukumatlarga bo'lgan qarzidorligining mavjudligi hisoblanadi. Fuqarolar murakkab siyosiy sharoitlarning yuzaga kelishi, shu jumladan, terrorizmning kuchayib borishiga bog'liq ravishda benzin va boshqa mahsulotlar importining qimmatlashib borayotganligini his qilmoqdalar. 1985-yilda Qo'shma Shtatlar birinchi marta sof qarzidor bo'ldilar. Rasman olib qaraganda bu shuni anglatadiki, AQSHdagi xorijiy investitsiyalarning qiymati Shtatlarning xorijdagi investitsiyalari qiymatidan ortib ketdi. 2009-yilda xorijiy investitsiyalarning qiymati (joriy bozor narxlarida) 21,1 trln. dollar, AQSHning xorijdagi investitsiyalarining qiymati esa 18,4 trln. dollar miqdorida baholandi; 90-yillarning o'rtalaridan boshlab ushbu qiymatlar ikki barobardan ziyod ko'paydi. 21 trln. dollarlik investitsiyalarning deyarli 25 foizi rasmiy xorijiy investorlar (hukumatlar va hukumat tashkilotlari) tomonidan kiritilgan.⁶¹ Ushbu rasmiy xorijiy investitsiyalarning katta qismi Shtatlarning xazina qimmatli qog'ozlari va boshqa hukumat qarz majburiyatlariga qo'yilgan bo'lib, bu AQSH ning rasmiy qarzlari tashqi qarz ekanligini aks ettiradi.

2,7 trln. dollar atrofidagi sof tafovut uzoq muddatli ko'rinishga ega. Iqtisodiy va fond bozorlaridagi tez-tez sodir bo'lib turadigan tebranishlar va nomutanosibliklarga qaramasdan, xorijiy investitsiyalarning jozibadorlik darajasi xorijiy investorlarga AQSHning xorijdagi investorlariga qaraganda yuqoriroq ko'rinmoqda. Masalan, 2001-yilda fond bozorining pasayishi natijasida xorijiy investorlar, milliy investorlarga qaraganda, o'z aktivlarining kattagina qismini

⁶⁰Рейтинг стран по объему внешнего долга <http://www.vestifinance.ru/articles/11572>

⁶¹ U.S. Council of Economic Advisers (2011). Economic report of the president: 2011, 313.

sotib yubordilar, buning natijasida AQSHdagi xorijiy xolding kompaniyalarining qiymati proporsional ravishda tushib ketdi. Bunday holat 2007-yil va undan keyingi yillarda biron-bir boshqa ko‘rinish va darajada kuzatilmadi, bunga asosiy sabab, boshqa sanoati rivojlangan mamlakatlardagi moliyaviy bozorlar, odatda, investorlar uchun Amerikachalik jozibador emas edi.⁶²

1985-yildan boshlab Qo‘shma Shtatlar, undagi jami xorijiy aktivlar qiymatining boshqa mamlakatlardagi Amerika investorlariga tegishli bo‘lgan aktivlar qiymatidan ortib ketishi bilan, sof qarzdor mamlakatga aylandi.

2009-yilda Qo‘shma Shtatlardagi xoldinglar aktivlarining 16 foizi AQSH moliyaviy bozorlaridagi hosilaviy moliyaviy instrumentlarga qo‘yilgan edi. Boshqa majburiyatlarga qo‘yilgan investitsiyalar 25 foizni tashkil qilgan. Qo‘shma Shtatlar xoldinglarining boshqa xorijiy aktivlarining joylashtirilishi kamayib borish tartibida quyidagicha: (1) AQSH kompaniyalarining portfel investitsiyalariga qo‘yilgan qarz qimmatli qog‘ozlari va aksiyalari; (2) rasmiy hukumat va xususiy investorlarga tegishli bo‘lgan xazina qimmatli qog‘ozlari; (3) asosiy vositalarga, shu jumladan kurortlar, fabrikalar, xatto kommunal xo‘jaliklarga, masalan, suv xo‘jaligi korxonalariga qo‘yilgan to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar.⁶³ 2000-yillarning boshida davlat qarzining oshib ketishiga qadar, xorijiy investitsiyalarning aksariyat qismi fond bozorlariga hamda asosiy vositalarga yo‘naltirilgan bo‘lib, nisbatan kamroq qismi hukumat qimmatli qog‘ozlari va xazina vekselleriga jalb qilingan edi. 1990-yillar oxirida AQSH federal byudjetining profitsiti qarz olishga bo‘lgan muhtojlikni birmuncha kamaytirdi. Lekin federal byudjetning o‘sib borayotgan defitsiti, albatta, qarz olishni (asosan xorijiy investorlardan) talab etadi, shuning uchun davlat qarzining 2001-yildan boshlab o‘sib borish tendentsiyasi saqlanib kelmoqda.

Xorijiy kapitalning oqib kelishi AQSHga foiz stavkalarining past darajada ushlab turishga imkon berdi, u federal byudjetning defitsitini qoplash uchun qarz olishga bo‘lgan talabni qondiradi hamda AQSH uy xo‘jaliklari iste‘molini, shu

⁶² I wouldn't start from here. (2011). The Economist, 401, October 15, 80-81.

⁶³ U.S.Council of Economic Advisers (2011). Economic report of the president: 2011, 313.

jumladan, import mahsulotlari iste'molini moliyalashtiradi. Bundan tashqari, xorijiy investitsiyalar AQSHda ish o'rinlarini yaratishga xizmat qiladi. Boshqa tarafdin, xorijiy kapitalning mamlakat ichki kapitalining o'rnini tobora ko'proq egallashi milliy iqtisodiyotning jahon iqtisodiyotiga bog'liqligini oshiradi. AQSHning jamg'armalari investitsiyalarga bo'lgan talabni to'liq qondira olmaydi, natijada mamlakat iqtisodiyoti xorijiy investorlarning AQSH iqtisodiyotiga bo'lgan ishonchiga tobora ko'proq bog'liq bo'lib qoladi. AQSH uy xo'jaliklari iste'molining import tovarlar xaridini o'z ichiga oluvchi murakkab tuzilmasi, shuningdek, davlat byudjeti defitsiti iste'molni moliyalashtirish va byudjet defitsitini qoplashga yo'naltiriladigan xorijiy kapital importini talab etadi.

Xorijiy investorlarning AQSH iqtisodiyotiga bo'lgan ishonchi saqlanib qolar ekan, bu holatlar muammo bo'lmaydi. Tashqi xavf-hatarlar, xususan, 2000-2002-yillardagi fond bozoridagi tushkunlik, 2001-yil 11-sentyabrda sodir bo'lgan halokatli hodisalar, Afg'oniston va Iroqdagi urushlar natijasidagi davomli muammolar xorijiy investorlarni bir qadar xavotirga solib qo'ygan bo'lsa-da, boshqa investitsion imkoniyatlar bilan taqqoslaganda, AQSH iqtisodiyoti investitsion jozibadorligini saqlab qoldi. 2007-yildagi moliyaviy bozorning qulashi vaqtinchalik natija ko'rsatdi, biroq, Yevropa Ittifoqining bir qator mamlakatlaridagi qarz inqirozlari talvasasi AQSHdan G'arb iqtisodiyotiga ko'chib o'tdi.⁶⁴ Braziliya, Rossiya, Hindiston va Xitoy kabi mamlakatlarda valyuta cheklovlarining yumshatilishi va ular iqtisodiyotining xorijiy investorlar uchun ochiqligining ortib borishi natijasida AQSH va avvaldan sanoati rivojlangan boshqa mamlakatlar investitsion jozibadorligining nisbatan pasayishining boshlanishiga olib kelishi mumkin. Agar AQSH iqtisodiyotiga bo'lgan ishonch pasayib boraversa, AQSH investorlarni jalb qilish uchun foiz stavkalarini ko'tarishga majbur bo'ladi. Bunday stavkalar AQSH Federal Rezerv Tizimi tomonidan olib boriladigan monetar siyosat orqali tartibga solinadi.

⁶⁴ I wouldn't start from here. (2011). The Economist, 80-81.

AQSH iqtisodiyotining moliyalashtirilishi. Investitsiyaviy moliyalashtirish va xalqaro chegaralar orqali o'tadigan kapital oqimlari iqtisodchilar va hukumatning e'tibor qaratadigan asosiy ko'rsatkich bo'lib qolishda davom etadi. Globallashuv atamasi ustida hanuzgacha bahslar davom etmoqda va u haqida aniq bir tugal xulosaga kelinmagan. Tarixan, boshqa mamlakatlar ishlab chiqarish salohiyatini belgilashda investitsiyalar sezilarli o'ringa ega bo'lgan. Biror kompaniya yoki investitsiyalovchi banklar guruhining xorijdagi birorta ishlab chiqarish sohasiga investitsiya kiritishi, investitsiya kiritilgan mamlakatning ishlab chiqarish salohiyatini oshirgan va investor investitsiya qilgan mablag'ini tezda qaytarib olib chiqib ketishi osonlik bilan hal etib bo'lmaydigan masalaga aylangan. 1980-yillarning oxirida jismoniy kapitaldan farqli ravishda, aksiya va obligatsiya kabi moliyaviy instrumentlarga xalqaro transaksiyalar hajmi sezilarli darajada o'sdi. 1990-yillardagi Osiyo va rivojlanayotgan bozorlardagi inqirozlarning tezlashishining asosiy sabablaridan biri investorlarga o'zlari kiritgan sarmoyalarni tezda qaytarib olish imkonini beruvchi savdoga oid moliyaviy instrumentlarga qilingan xorijiy investitsiyalar hajmi bilan bog'liq edi.⁶⁵ 2007-yildagi yuzaga kelgan bozor inqirozi Qo'shma Shtatlarga jiddiy darajada takrorlanmadi. Biroq, Portugaliya, Italiya, Gretsiya va Ispaniya kabi boshqa mamlakatlar investorlar mazkur mamlakatlar moliya bozorlaridan o'zlarining portfel investitsiyalarini olib chiqib ketganligi sababli qattiq bosimni boshdan kechirdilar.

Savdo balansida yuz berayotgan o'zgarishlarning muhimligi bu xatti-harakatlar iqtisodiyotning moliyalashtirilishida qanchalik darajada ishtirok etayotganligi bilan belgilanadi. XIX asr o'rtalaridan 1980-yillarning o'rtalarigacha bo'lgan davrda AQSH iqtisodiyoti mamlakatning ichki manbalari hisobiga moliyalashtirilgan. Milliy jamg'armalar xorijda amalga oshirilgan jamg'armalar o'rtasidagi ijobiy saldo sababli milliy investitsiyalarni mablag' bilan ta'minlash uchun yetarli bo'lgan. Iste'mol tovarlariga uy xo'jaliklari sarflarining ortishi, jamg'arishning qisqarishi, davlat byudjeti defitsiti holatida, iqtisodiyotni

⁶⁵ Krugman, P. (1999). The return to depression economics. New York, NY: W.W. Norton.

investitsiyalashni tashqi manbalar hisobidan moliyalashtirishga majbur bo'lindi. AQSH iqtisodiyotining muhim qismi ichki jamg'armalar hisobidan emas, balki xorijiy investitsiyalar orqali moliyalashtirildi. Bu xorijiy investitsiyalar AQSH hududidagi, biroq AQSH iqtisodiyotining o'ziga tegishli bo'lmagan xorijiy aktivlar bo'yicha kelajakdagi da'volarni o'zida ifodalaydi.

Qo'shma Shtatlarda sanoat aksiya va obligatsiyalarini chiqarish orqali, davlat qarzini istisno qilgan holda, xorijiy investitsiyalarni jalb etish orqali moliyalashtirish iqtisodiyotni kengaytirish uchun foydali bo'lgan bo'lardi. Bu holatda, AQSH davlat qarzi hisobiga investitsiyalash AQSH ning ichki ishlab chiqarish salohiyatini oshirmadi, balki bu yerda moliyaviy ta'minlanish uchun hukumatning ehtiyojlari bilan investitsiyaviy moliyalashtirish uchun sanoat ehtiyojlari o'rtasida raqobat yuzaga keladi. Makroiqtisodiy nuqtai nazardan, byudjet defitsitini bunday tashqi moliyalashtirish, kelgusida AQSH davlat sektori qarzlarining xorijiy kreditorlariga to'lovlarni amalga oshirish uchun AQSH tovar va xizmatlarining katta qismini uzoq vaqt davomida xorijda sotishga majbur bo'ladigan vaziyatni yuzaga keltiradi. Bu miqdor AQSH iste'moli yoki investitsiya uchun mavjud bo'lmaydi. Shunday qilib, savdo balansi, shuningdek umumiy to'lov balansi beqarorligi, federal hukumat byudjet defitsiti bilan chambarchas bog'liqdir.

1990-yillar oxiridagi AQSH dagi jadal iqtisodiy o'sish bu fikrni tasdiqladi. Federal byudjet 1998-yilda balansga erisha oldi. Bunda AQSH hukumati nafaqat byudjet defitsitini moliyalashtirish uchun uzoq muddatli qimmatli qog'ozlar chiqarishga ehtiyoj sezmedi, balki uch yil ichida byudjetning profitsit qismi evaziga G'aznachilik amalda oliy toifadagi qarzlarini qaytarib sotib oldi. XX asr oxiriga kelib, defitsitni qoplash uchun xorijiy qarzdan foydalanish muammosi o'z dolzarbligini yo'qotib borayotgan edi, biroq 2002-yilning boshlarida yana yirik byudjet defitsitining yuzaga kelishi, federal byudjet kamomadini qoplash uchun xorijiy investorlar rolini oshirib yubordi. Buning ustiga Amerika Qo'shma Shtatlarida uy xo'jaliklarining jamg'arish darajasi nisbatan past darajada ekanligi qayd etildi.

AQSH iqtisodiyotida xorijiy investitsiyalarning o'sib borishi mamlakat iqtisodiyotiga nisbatan xorijliklarda ishonch borligini ifodalaydi. 2011-yildagi bozor parokandaligi yuzaga kelganda, AQSH iqtisodiyotiga investorlarning ishonchi boshqa mamlakatlarga qaraganda mutloq ustunlikda bo'lmagan bo'lsa ham, nisbatan kuchliroq bo'ldi, shu davrda boshqa mamlakatlarda AQSHdagiga qaraganda nisbatan kam investitsion qarorlar amalga oshirildi.⁶⁶ Xorijiy investorlar AQSH G'aznachiligi banknotalarini ularga belgilangan foiz stavkalari va risklardan himoyalanganligi uchun investitsiya kiritish uchun eng maqbul variant deb hisoblashdi.

AQSH Kongressi 2011-yilda imkon qadar jahon moliya bozorlarida to'lovlarini o'z vaqtida to'lash uchun AQSH ning imkoniyatlari darajasida konsernlar tashkil qilish orqali davlat qarzlari miqdorining oshib borishini to'xtatmay turishiga qaramasdan, AQSH hukumati yuridik noxushliklarga duch keldi, davlat byudjeti defitsini qisqartirish uchun qarzlarning oshirib borilishiga bog'liq ravishda kelishuvga erishildi.⁶⁷

Milliy jamg'armalarning pasayishi (qisqarishi). 1998-yildan 2001- yilgacha bo'lgan to'rt yillik byudjet profitsidan tashqari, AQSH iqtisodiyotida uning hajmiga nisbatan iqtisodiyotni moliyaviy ta'minlash uchun jamg'armalar miqdori pasayishi holati kuzatilgan. Milliy jamg'armalar ishlab chiqarish salohiyatini oshirish imkonini beruvchi asbob-uskunalar, xom-ashyolar va boshqa jihozlarga yangi investitsiyalar uchun mablag'lar manbai hisoblanadi. Iqtisodchilar yalpi va sof jamg'armalarni yalpi ichki mahsulotga nisbatan foizlarda o'lchashadi. *Yalpi milliy jamg'arma* uy xo'jaliklari jamg'armalari, korporatsiyalar jamg'armalari va hukumat jamg'armalarining yig'indisidan iboratdir. Uy xo'jaliklari jamg'armalari jamg'arib boriladigan hisobraqamlarda, qimmatli qog'ozlarga individual investitsiyalar hisobraqamlari hamda pensiya rejalariga yakka va korporativ badallar ko'rinishlarida shakllantiriladi. Hukumat jamg'armalari yo'l va ko'priklar qurilishi kabi asosiy kapitalga investitsiyalar va, ayrim hollarda, byudjet profitsiti

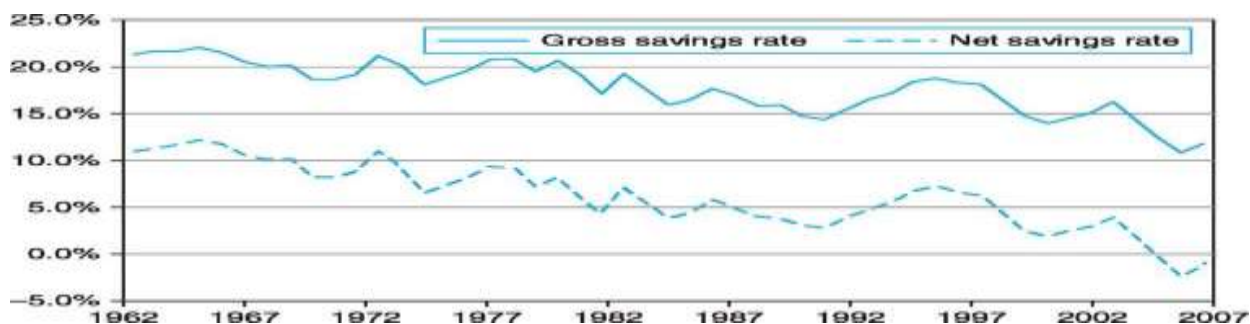
⁶⁶ Nowhere to hide. (2011). The Economist, 401, October 15, 15.

⁶⁷ The debt ceiling deal: no thanks to anyone. (2011). The Economist, 401, August 6, 24.

kabi shakllarda bo‘lishi mumkin. Korporativ jamg‘armalar asosiy kapitalga investitsiyalar, xususan zavodlar, asbob-uskunalar, atrof-muhitni obodonlashtirish, va shuningdek, zaxiralarni yangilashga investitsiyalar shaklida bo‘lishi mumkin. Bu kompaniyalarning xususiy xaridlari va qarz mablag‘lari yoki hukumatning soliqlar hisobidan moliyalashtiriluvchi hukumat va korporativ investitsiyalar tovar va xizmatlar ishlab chiqarish imkoniyatini, buning natijasi o‘laroq, iqtisodiy imkoniyatlarni kengaytiradi.

Davlat va korporativ investitsiyalarning hammasi ham aslida ishlab chiqarish aktivlarining o‘shishiga olib kelavermaydi, albatta, ular eski va ishlab chiqarish samaradorligini yo‘qotgan asbob-uskunalar va bino-inshootlarning o‘rnini bosishi shart. Eskirgan, ishlab chiqarish samaradorligini yo‘qotgan mashinalarni yangilash uchun sotib olinganlari ishlab chiqarish salohiyatini oshirmaydi. *Sof milliy jamg‘arma* ishlab chiqarish quvvatlariga davlat yoki korporatsiyalar tomonidan qilingan investitsiyalar bilan mahsulot ishlab chiqarishga ketgan asosiy vositalar sarfi o‘rtasidagi farqni ifodalaydi.

AQSH yalpi milliy jamg‘armasi 1965-yilda 22% dan yuqori, 2009-yilda esa 11% dan pastroq darajada bo‘lgan. Shu bilan birga, asosiy kapital sarfini inobatga olgan holda, sof milliy jamg‘arish darajasi 2009-yilda eng past 2,3% ko‘rsatkichni qayd etgan. O‘tgan yillarda sof milliy jamg‘arishining eng yuqori darajasi 1960-yillarning boshida 1965-yilda bo‘lgan (12%).⁶⁸

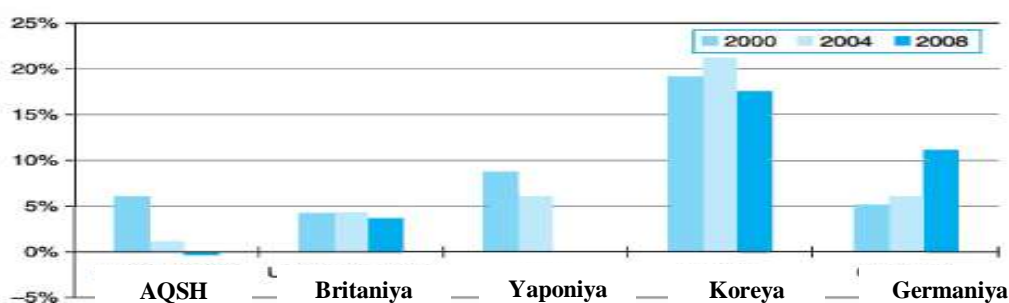
10.4 rasm. Amerika Qo‘shma Shtatlarida yalpi va sof milliy jamg‘armalari darajasi: 1962-2010⁶⁹.

⁶⁸ Robert D.Lee Jr., Ronald W.Johnson, PhilipG. Joyce. PUBLIC BUDGETING SYSTEMS. Jones & Bartlett Learning; 9 edition. USA, 2012. P. 68.

⁶⁹ Manba: Data from U.S. Council of Economic Advisers (2011). Economic report of the president: 2011(pp. 220, 228). Washington, DC: U.S.Government Printing Office.

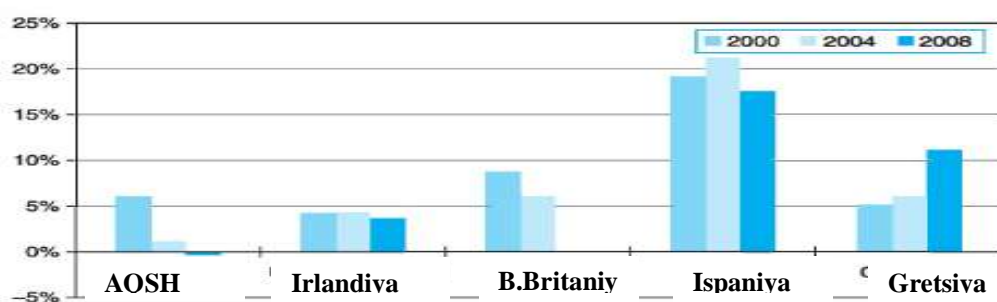
10.4-rasmda AQSHning 1962-yildan 2010-yilgacha bo‘lgan davrdagi yalpi va sof milliy jamg‘armalari darajalari (jamg‘armalar - YaIMga nisbatan foizlarda) ko‘rsatilgan. Rasmdan ko‘rinadiki, ikkala jamg‘arma darajasi ham vaqti-vaqti bilan, ba‘zan jiddiy yuqoriga ko‘tarilish orqali muntazam qisqarib borgan. Odatda, shaxsiy jamg‘armalarda yalpi va sof milliy jamg‘armalarni ko‘payishiga olib keluvchi o‘shishlar kuzatilmaydi, ammo davlat byudjeti defitsitining vaqtinchalik qisqarishi hisobiga, 1990-yillarning oxirida kuzatilganidek, jamg‘armalar darajasining oshishi holati yuzaga kelishi mumkin. Bu ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, Amerika Qo‘shma Shtatlari iqtisodiyoti iste‘moli tobora o‘sib borishi bilan birgalikda, iqtisodiy taraqqiyotni ta‘minlovchi xususiy va davlat sektori investitsiyalari qisqarib borayotgan iqtisodiyotdir.

AQSH jamg‘armalari darajasi boshqa sanoatlashgan davlatlar bilan taqqoslaganda qay holatda? 10.5-rasmda Amerika Qo‘shma Shtatlari Buyuk Britaniya, Yaponiya, Janubiy Koreya va Germaniya bilan taqqoslangan. Rasmdan ko‘rinadiki, AQSH federal byudjeti profitsit bo‘lgan 2000-yilni istisno qilib aytganda, AQSH taqqoslanayotgan hamma davlatlardan ortda qolmoqda. Janubiy Koreyaning sof jamg‘armalari darajasini yangi ilg‘or sanoat mamlakatlari bilan solishtirish mumkin. Bu mamlakatlar ishlab chiqarish texnologiyalariga investitsiya kiritish orqali mehnat unumdorligini oshirishgan, shuningdek, kichik agrosanoatdan manufakturalashgan ishlab chiqarishga o‘tib jiddiy iqtisodiy o‘shishga erishish orqali katta foyda topayotgan iqtisodiyotlardir. Umuman, AQSH iqtisodiyoti kapital tarkibining aksariyati eskirgan va yaroqsiz holga kelgan asosiy vositalarni yangilashga yo‘naltiriladi.

10.5-rasm. AQSH va boshqa sanoati rivojlangan iqtisodiyotlardagi sof milliy jamg‘armalar stavkalari: 2000, 2004 va 2008 yillar.

AQSH sof milliy jamg‘arish stavkalaridagi bunday qisqarish nisbatan kam kuzatilgan hodisadir (10.6-rasm). Hattoki, Buyuk Britaniya kabi mamlakatda ham kapital hisobi holati odatda profitsitli bo‘ladi va jamg‘arish darajasi Amerika Qo‘shma Shtatlariga nisbatan yuqoriroq. 1990-yillardagi jadal iqtisodiy o‘shish paytida ham AQSH kapital bozoridagi yirik investitsiyalar tufayli bir necha yilni o‘z ichiga olgan byudjet profitsiti, shuningdek past byudjet defitsiti tufayli sof milliy jamg‘arish nisbatan yuqori bo‘lgan.

10.6-rasm. AQSH va boshqa sanoati rivojlangan iqtisodiyotlardagi sof milliy jamg‘armalar: 2000, 2004 va 2008 yillar⁷⁰.

AQSH iqtisodiyotidagi jamg‘arish darajasining muntazam pastligi sababli yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan muammolarni bartaraf etuvchi omil bu – boshqa mamlakatlar iqtisodiyotidan texnologik ustunlikdir. Ko‘pgina mamlakatlar, xususan Braziliya, Rossiya, Xitoy va Hindiston kabi mamlakatlar, texnologiyalarga investitsiya kiritishda tobora raqobatbardosh bo‘lib borayotgan bo‘lishiga qaramasdan, AQSH iqtisodiyoti bu borada anchagina ustunlikka ega.⁷¹ AQSH ni hanuzgacha yalpi ichki mahsuloti bo‘yicha dunyodagi eng yirik va jon boshiga to‘g‘ri keluvchi YaIM bo‘yicha eng ilg‘or davlatlardan biri bo‘lib qolishida asosiy omil bu - texnologiyadir.

⁷⁰Manba: Data from Organization for Economic Co-operation and Development (2006). OECD statistics, V. 2.6, Paris: OECD, Retrieved July 15, 2006, from [http://stats.oecd.org/wbos/degault.aspx?datasetcode=ANA TABLE 2](http://stats.oecd.org/wbos/degault.aspx?datasetcode=ANA%20TABLE%202). Japan data is 2000 and 2003. Note: the OECD table from which 2000 and 2004 were extracted is no longer accessible at that URL. 2008 source: Net saving rate: percentage of GDP, Paris: OECD, Retrieved November 14, 2011, from http://www.oecd-ilibrary.org/economics/national-accounts-at-a-glance-2009-1-net-saving-rate_9789264075108-table7_1-en.

⁷¹ A game of catch-up: the shift in economic power from west to east is accelerating. (2011). The Economist, 401, September 24, 35.

Mamlakatda past jamg'arish normalari va tez-tez kuzatiluvchi byudjet defitsitiga qaramay, yuqori texnologiyali bilimlar, AQSH iqtisodiyotining jozibadorligi va dunyodagi boshqa mamlakatlarga qaraganda turmush kechirish darajasining yuqoriligi mamlakat iqtisodiyotining ustun darajada rivojlanishiga sabab bo'lgan.⁷²

10.3. Xorijiy davlatlarda davlat qarzi, uni boshqarish, tartibga solish va moliyalashtirish

Defitsit va qarzlarni boshqarish. Davlat va mahalliy qarzlarni avvalambor infratuzilma va boshqa kapital aktivlarni uzoq muddatli investitsiyalashni moliyalashtirish vositasidir. Shuning uchun davlat va mahalliy hokimiyat organlari qisqa muddatli qarzlardan foydalanishda faqat qisqa muddatli majburiyatlarni qoplashda, uzoq muddatli qarzlarni ta'minlash esa moliyalashtirilgan investitsiyalarning kutilayotgan hayotiylik davriga bog'liqligiga ehtiyotkorlik bilan yondashishlari talab etiladi. Federal qarz siyosati, aksincha, kapital investitsiya talablariga qaraganda, ko'p jihatdan makroiqtisodiy siyosat shart-sharoitlariga bog'liq bo'ladi. Jamlangan federal byudjetda xarajatlarning daromadlardan ortib ketishiga qaramay, qarz orqali uzoq muddatli taraqqiyotda investitsiya xarajatlari moliyalashtiriladi, operatsion xarajatlarni ta'minlanadi, o'tgan davrdagi qarzlarning foizlari to'lanadi, transfert to'lovlari va urush xarajatlari ta'minlanadi.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda qarzlarni boshqarish. Rivojlanayotgan mamlakatlarda qarzlarni boshqarish masalalari odatda ularda davlat qarzlari mamlakat fiskal siyosatining muhim chora-tadbirlari sifatida qaralishi tufayli AQSH va boshqa sanoatlashgan davlatlarniki bilan solishtirib bo'lmaydi. Har tomonlama puxta o'ylangan qarz menejmentini amalga oshiruvchi rivojlanayotgan mamlakatlarning bu siyosatini AQSHning shtatlar va mahalliy darajadagi hokimiyat organlari faoliyati bilan solishtirish mumkin. Rivojlanayotgan mamlakatlarda, odatda, uzoq muddatli davr uchun iqtisodiy strategiya mehnat

⁷² Walsh, D. (2006). Knowledge and the wealth of nations: a source of economic discovery . New York, NY: Norton.

unumdorligini oshirish uchun ta'limni va ishlab chiqarishni hamda xususiy sektor tomonidan ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar oqimini yengillashtirishga xizmat qiluvchi infratuzilmani investitsiyalashga qaratilgan. Rivojlanayotgan mamlakatlar hukumatlari o'zlarining moddiy-texnik bazalarini va boshqa kapital investitsiyalarini ko'paytirish uchun Jahon banki va boshqa mamlakatlarning yirik banklari kabi donor tashkilotlardan qarz oladilar. Agar ular iqtisodiy jihatdan mustahkam bo'lsa, jalb qilingan investitsiyalar hisobiga uzoq istiqbolda qarzdorlikni qoplashga yetadigan darajada mahsulot yarata oladi.

Biroq, ko'pincha rivojlanayotgan mamlakatlar qarz mablag'larini moddiy-texnika bazasini mustahkamlash, ularni saqlab turishni investitsiyalash uchun emas, joriy iste'mol uchun oladilar va qarz majburiyatlarini bajarishdq qiyinchiliklarga duch keladilar. Iqtisodiyot o'sish sur'atlarining yetarli darajada bo'lmasligi daromadlarning ham yetarli darajada oshmasligiga va qarzni to'lay olish qobiliyatining pasayib ketishiga olib keladi.

AQSHda hukumatning qarzlardan foydalanilishi. Turg'unlikdan keyingi davrlarda Federal byudjet defitsitidan yalpi talabga va shu orqali butun iqtisodiyotga ta'sir etuvchi dastak sifatida foydalanildi. O'sha davrda keng tarqalgan iqtisodiy nazariyaga ko'ra, defitsit inflyatsiya bosimini yuzaga keltirmagan holda iqtisodiyotni rag'batlantirishni boshqarishi lozim bo'lgan. Shu bilan birga, defitsit hajmi 1980-yillarga kelib iqtisodiy siyosatning muhim vazifasi darajasida maydonga chiqdi. Amalda, 1998-yilga kelib federal byudjet profitsitga erishdi, profitsit qisman ataylab amalga oshirilgan siyosat tufayli vujudga kelgan bo'lsa, asosan jadal iqtisodiy taraqqiyot sababli soliq tushumlarining ortishi hisobiga yuzaga keldi. 2002-yilda byudjetning defitsit holatiga qaytishiga iqtisodiy pasayish va 11-sentyabr voqealari sabab bo'ldi. Mana shu nisbatan kamtarona defitsit o'z ortidan 2007-yilda boshlangan va uzluksiz uch yil davomida (2009, 2010 va 2011 yillar) byudjetni 1,2 trillion AQSH dollaridan ortiq bo'lgan defitsit (mazkur defitsitni Afg'oniston va Iroq sababli deb haspo'shlashga harakat qilishadi) bilan o'tishiga olib kelgan inqirozni keltirib chiqardi. Bundan tashqari,

bu muammolar taxminan qisqa muddatli bo'lishiga qaramasdan xarajatlar va daromadlar manbalarida jiddiy o'zgarishlar qilinmas ekan, yaqin kelajakda federal byudjet ajralmas defitsitda bo'lib qoladi.⁷³

Rag'batlantirish vositasi sifatida foydalaniluvchi vaqtinchalik qarzlar hamda daromadlar va xarajatlarga oid siyosiy qarorlarning natijasida to'planuvchi qarzlarni o'zaro farqlash davlat siyosatini ma'lumot bilan ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Mana shu ikki holat o'rtasidagi chalkashliklar 2007-yilning boshlarida rag'batlantirish paketlarining bir-turi ustidan tortishuvlarning boshlanishi orqali o'zini, bir tomondan, namoyon qildi. Boshqa tomondan, iqtisodiyot normal faoliyat yuritayotganda qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi hokimiyatlar, shuningdek ikki asosiy partiyalar xarajatlarni qisqartirish va daromadlarni oshirish chora-tadbirlari bo'yicha kelishib qaror qabul qilish layoqatiga ega emasligini aks ettiruvchi bunday defitsitlar fiskal siyosatning qarori emas. Bu tortishuvlar har qaysi taraf federal qarzni o'sib borishining ikki asosiy sabablarini aralashtirish orqali siyosiy afzalliklarni ko'zlayotganliklarini namoyon qiladi.⁷⁴ Prezident 2011-yildagi iqtisodiy ma'ruzasida iqtisodiy turg'unlikning o'tgan ikki yili davomida namoyon bo'lgan iqtisodiyotni rag'batlantirishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan ikki asosiy mavzuni ta'kidladi:

1. yirik investitsiyalarni ta'limga, energiya mustaqilligiga, shuningdek kelajakda AQSH ning iqtisodiy taraqqiyotida yonilg'i sanoatida va yashil tabiat biznesida mutlaqo yangi tarmoqlarni yaratish uchun yangi texnologiyalarga yo'naltirishni davom ettirish zarurati;

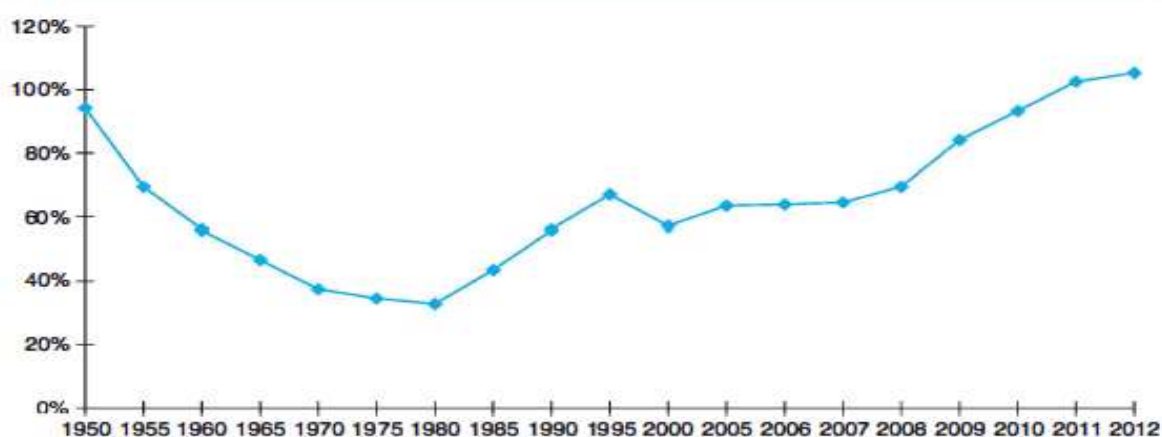
2. birinchi navbatda past va o'rtacha daromad topuvchi oilalarga ta'sir etmaydigan va yuqori daromad topuvchi amerikaliklar to'lovlarining ulushining kamayishiga olib kelmaydigan byudjet qisqartirishlarini ta'minlash zarurati.⁷⁵

⁷³ U.S. Government Accountability Office (2006). Fiscal year 2005 U. S. government financial statements: sustained improvements in federal financial management is crucial to addressing our nation's financial condition and long-term fiscal imbalance. Washington, DC: U.S. Government Accountability Office; U.S. Congressional Budget Office (2011). The budget and economic outlook: fiscal years 2011-2021.

⁷⁴ The debt ceiling deal: no thanks to anyone. (2011). The Economist, 24; America's missing middle. (2011). The Economist, 401, November 5, 15.

⁷⁵ U.S. Council of Economic Advisers (2011). Economic report of the president: 2011, 1-7.

Prezidentning iqtisodiy hisoboti bilan bir paytda, Kongressing Byudjet Boshqarmasi o‘zining “Byudjet va iqtisodiy istiqbollari”da (“Budget and Economic Outlook”) o‘zining uzoq muddatli davr uchun (2021 yil uchun) byudjetning profitsit/defitsit bo‘yicha bazaviy ko‘rsatkichlar bilan solishtirgan holda o‘ziga xos siyosatning davom etishi bo‘yicha prognozlarini keltirib o‘tdi. Mazkur chora-tadbirlar “Medicare” dasturi bo‘yicha tibbiy xodimlarga to‘lovlarni kamaytirmagan holda muqobil minimal soliqlarni indeksatsiya qilish va 2010-yildagi “Ish o‘rinlari yaratish haqida”gi Qonunlarni (“the Job Creation Act”) o‘z ichiga olgan. Bu prognozlar bilan Kongressing Byudjet Boshqarmasi 2008-2010-yillardagi byudjet defitsitining eng yuqori darajasini istisno qilgan holda, 1970-yillardan buyon YaIMga nisbatan eng yuqori darajadagi federal byudjet defitsiti yuzaga kelishini bashorat qilmoqda.⁷⁶

10.7-rasm. 1950-2012-yillarda Yalpi ichki mahsulotga nisbatan federal qarzlarning darajasi⁷⁷ (2011- va 2012- yillar prognoz bo‘yicha)

10.7-rasmda byudjet defitsitining YaIMga nisbatan 1950-yildan hozirgacha bo‘lgan davrdagi darajasi foizlarda keltirilgan.

2011-yilda vaqtinchalik chora-tadbirlarning amalga oshirilishiga qaramasdan byudjet defitsitining oshib borishi daromad va xarajatlarni muvozanatlash borasida

⁷⁶ U.S. Congressional Budget Office (2011). The budget and economic outlook: fiscal years 2011-2021, 16.

⁷⁷ Manba: Data from U.S. Council of Economic Advisers (2011). Economic report of the president: 2011 (p. 284). Washington, DC: U.S. Government Printing Office.

siyosiy jihatdan layoqatsizlik natijasida yuz berdi va bu holat siyosiy doiralardagi ziddiyatlarning avj olishiga sabab bo'ldi.

Federal qarzning eng yuqori darajasi qonun bilan belgilab qo'yiladi, davrdan davrga qarzning ko'tarilib borishi, zarur hollarda federal qarzning yuqori darajasining oshirilishiga olib keladi. Odatda, muhim siyosiy o'zgarishlar ta'siri bo'lmasa, Kongress qarzning yuqori chegarasini ozroq yoki ko'proq darajada avtomatik ravishda ko'taradi.

2011-yil 2-avgustda Qonunchilik davlat qarzining hech bo'lmaganda 2012-yildagi prezidentlik saylovlarigacha davom etadigan yuqori darajasini belgiladi. Davlat qarzi yuqori darajasining oshirilishining Kongressda tasdiqlanishi 2021-yilgacha bo'lgan davrda federal byudjetni 2,1-2,4 trln. AQSH dollarigacha qisqartirish uchun kelishuvni yuzaga keltirdi. Hech kim kelishuvni iqtisodiy o'sishning past darajasi va 2000-yildagi asosiy soliqlarning qisqarishi hamda majburiy davlat sarflarining ortishi hisobiga hosil bo'lgan byudjet defitsiti kabi ikki asosiy muammoni amalda hal etishga yo'naltirishni hayoliga ham keltirmadi.⁷⁸ Majburiy davlat xarajatlari xarajatlar me'yori qonunchilik bilan belgilab qo'yilgan va qonuniy o'zgartirishlarsiz qisqartirib bo'lmaydigan "Social Security" va "Medicare" kabi ijtimoiy dasturlarni o'z ichiga oladi.

Xarajatlarni 2 trln. Dollar va undan ko'proqqa kamaytirishga erishish uchun Defitsiyni qisqartirish bo'yicha Davlat qo'mitasi (Joint Select Committee on Deficit Reduction) tuzildi. Uning a'zolari soni Qonunchilik Palatasi va Senat hamda ikki siyosiy partiyalar o'rtasidagi mutanosiblik asosida belgilandi. Byudjetni 900 milliard dollarga kamaytirish zarurligi qonun bilan belgilab qo'yildi. Tashkil qilingan qo'mitaning vazifasi taxminin 1,5 trln. AQSH dollaridan iborat bo'lgan qisqartirishni muvofiqlashtirish edi. Agar Qo'mita hech bo'lmaganda 1,2 trln. dollar qisqartirishni muvofiqlashtira olmasa, mudofaa va ijtimoiy xarajatlar

⁷⁸ The debt ceiling deal: no thanks to anyone. (2011). The Economist, 24.

teng ravishda avtomatik tarzda qisqartiriladi. Bu qisqartirish ikkala siyosiy partiya uchun ham katta siyosiy ko'ngilsiz bo'lar edi⁷⁹.

2011-yil 21-noyabrda Qo'mita bu muvozanatlashni amalga oshira olmaganligini e'lon qildi. 2013-yilda byudjet xarajatlarida juda qattiq avtomatik qisqartirishlar boshlandi. Prezident esa bunga javoban byudjetni qisqartirish yoki o'zgartirish uchun qabul qilinadigan har qanday qonun hujjatlariga veto qo'yishga va'da berdi. AQSHda 2012-yilda Respublikachilar partiyasi Barak Obamaga qarshi biror nomzodni ko'rsatishi, byudjet defitsiti muammosini hech bo'lmaganda 2013-yilgacha yoki undan uzoqroq davrgacha diqqat markazidan chetda qolishiga sabab bo'ladi.

AQSH davlat qarzining miqdori. So'nggi yillarda davlat qarziga oid munozaralarni kengroq yoritib borish uchun federal qarzning nisbiy hajmini tushunish hamda uning kelib chiqishi va oqibatlarini hisobga olish muhim ahamiyatga ega. Yuqoridagi rasmdan ko'rinadiki, Ikkinchi Jahon urushining moliyalashtirilishi sababli 1950-yilda umumiy federal qarzdorlik YaIMga nisbatan 94%ni tashkil etgan. 1970-1982-yillarda federal qarz miqdori barqaror kamayib bordi va o'zining urushdan keyingi eng past 35%lik ko'rsatkichiga erishdi. Shundan keyin qarzdorlik darajasi muntazam ortib bordi va 1995-yilda 1955-yildan buyon bo'lgan davrdagi eng yuqori darajasi YaIMga nisbatan 67%ni tashkil etdi. Federal qarz Klinton boshqaruvi davrining oxiridagi byudjet profitsiti natijasida qisqa muddatli pasayish darajasida bo'ldi va Kichik Bush boshqaruvi davridagi soliqlarning pasaytirilishi va 2001-2002 yillardagi iqtisodiy pasayish sababli yana ko'payishni boshladi. Keyinchalik qarzdorlik 2007-yilda inqirozning boshlanishi natijasida keskin oshib ketdi. 2011- va 2012-yillar uchun hisob-kitoblarga ko'ra, federal qarz YaIM ga nisbatan 100%dan ham ortib ketdi, bu holat ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda birinchi bor yuz berishi edi.⁸⁰

⁷⁹ Robert D.Lee Jr., Ronald W.Johnson, PhilipG. Joyce. PUBLIC BUDGETING SYSTEMS. Jones & Bartlett Learning; 9 edition. USA, 2012. P. 73.

⁸⁰ U.S. Council of Economic Advisers (2011). Economic report of the president: 2011, 284.

Iqtisodiy samaradorlikning federal qarz hajmiga ta'siri. XX asr oxiri va XXI asr boshlaridagi federal hukumat qarzining jadal o'sishi ikki holat(omil) orqali tushuntiriladi. Birinchidan, daromadlar va xarajatlar nuqtai nazaridan barcha iqtisodiy jarayonlar federal byudjetga o'z ta'sirini o'tkazadi. 1980- yillardagi neft narxidagi beqarorliklar va yuqori inflyatsiya federal byudjetdagi muvozanatning buzilishiga olib keldi. O'sha davrda iqtisodiyotdagi real umumiy o'sish deyarli nolga teng bo'ldi. Iqtisodiy o'sishdagi bu yetishmovchilik ishsizlik darajasining ortib borishi kabi bir qancha ijtimoiy ta'minot dasturlari uchun xarajatlarning avtomatik ravishda o'sishi sababli byudjetga qiyinchiliklarni keltirib chiqardi. Bu shuningdek federal daromadlarning kamayishiga ham olib keldi. 1990-yillarning o'rtalarida ishsizlik darajasining kamayishi va ishlab chiqarishning o'sishi hisobiga federal ijtimoiy ta'minot yordamlariga bo'lgan talabning qisqarganligi va soliq tushumlarining oshganligi uchun federal byudjetga tushayotgan og'irlikning qisqa muddatga bartaraf bo'lishiga olib keldi. Bir vaqtning o'zida neft importidagi narxlarning yuqoriligi, tibbiyot uchun federal dasturlar xarajatlarining ortishi hamda 2007-yilda boshlangan halokatli iqtisodiy pasayishlar sababli byudjet defitsitidagi uzoq muddatli trendlar yangilandi. Iqtisodiy pasayish oqibatlarini bartaraf etish uchun rag'batlantirish dasturlari federal qarzning ortishiga huddi ikkinchi jahon urushidagidek jiddiy ta'sir ko'rsatdi.

Soliq imtiyozlarining federal qarz hajmiga ta'siri. Federal qarzlarning uzoq davr mobaynida o'sib kelishiga sabab bo'lgan ikkinchi omil Prezident Ronald Reygan boshqaruvi davrida boshlangan soliq siyosati chora-tadbirlari bo'ldi. Reygan Prezident sifatida Kongress tomonidan tasdiqlanishi bilan 1981-yilda yirik soliq imtiyozlari tizimini va byudjetning nomudofaa xarajatlarini qisqartirishni o'z ichiga olgan keng ko'lamli iqtisodiy islohotlarni boshladi. Biroq, bu dasturning joriy etilishi jarayonida mudofaa xarajatlarining oshishiga muvofiq ravishda nomudofaa xarajatlarini kamaytirish siyosiy jihatdan imkonsiz ekanligi ayon bo'ldi va umumiy xarajatlar soliq imtiyozlari joriy etilishidan oldingi darajalarda saqlanib qoldi, hattoki undan ham yuqoriroq bo'ldi.

O'sha vaqtdagi soliqlarni yengillashtirish siyosatining asosida soliq imtiyozlari berish orqali hukumat tomonidan yig'ib olinmagan mablag'lar xususiy sektor tomonidan yaxshiroq investitsiya qilinadi va bu iqtisodiy faoliyatni yuksaltiradi, iqtisodiy faoliyatning yaxshilanishi hisobiga esa soliqlardan keladigan kelajakdagi daromadlar hozirgisidan ko'proq bo'ladi, degan nazariya yotgan edi. Amalda esa fiskal dividend deb atalgan bu nazariya hech qachon amalga oshmadi. Federal daromadlar darajasi 1960-yillardan keyingi istalgan davrdagidan sekinroq o'sdi, mudofaa xarajatlari bilan bir qatorda, boshqa xarajatlar va davlat qarzi bo'yicha foizlar ham yanada yangi pog'onalarga ko'tarilib bordi.

O'sha soliq imtiyozlari tashabbusidan buyon federal daromadlarning yillik o'sishi, faqatgina bir yilda 5%dan kamroq va yana bir yil 10%dan ko'proq bo'lgan o'sishni inobatga olmaganda, 5-10 foiz chegarasida tebranib turdi. 1997-yilda qabul qilingan soliq imtiyozlari 1981-yildagisidan farqli ravishda xarajatlarning qisqartirilishiga muvofiq holda bo'lganligi uchun federal daromatlarda ko'p miqdordagi kamayish yuz bermadi. Boz ustiga 1980-yillarda ishlab chiqarish salohiyatining oshishida hech qanday sezilarli o'zgarish yuz bermagan, shuning uchun federal daromadlar ham ko'paymagan. Fond bozorining yuqori texnologiyalar aksiyalari uchun g'ayrioddiy ravishda kengayishi hisobiga yuz bergan uch yillik jadal iqtisodiy o'sishni istisno tariqasida keltirib o'tish lozim.

2001-yildagi "Iqtisodiy o'sish va soliq imtiyozlari Konsensusi(kelishuvi) to'g'risida"gi Qonun ("The Economic Growth and Tax Relief Reconciliation Act") va 2003-yildagi "Ish o'rinlari va soliq imtiyozlarini o'sishini ta'minlash Konsensusi(kelishuvi) to'g'risida"gi Qonunlar ("The Jobs and Growth Tax Relief Reconciliation Act") byudjet profitsitiga erishish borasida yanada ko'proq qiyinchiliklar keltirdi.⁸¹ Amalda, 2001-yilda joriy qilingan soliq imtiyozlaridan keyin, umumiy federal daromad ketma-ket uch yillik davrda pastroq bo'ldi. Daromadlardagi bunday qisqarish bu davrda byudjetning profitsit holatidan

⁸¹ Robert D.Lee Jr., Ronald W.Johnson, PhilipG. Joyce. PUBLIC BUDGETING SYSTEMS. Jones & Bartlett Learning; 9 edition. USA, 2012. P. 75.

defitsitga o'tayotganligini ko'rsatadi.⁸² O'sha vaqtdan boshlab, Afg'oniston va Iroqdagi urush xarajatlari va 2007-yilda boshlangan iqtisodiy pasayishlar yirik siyosiy o'zgarishlarsiz, hattoki nisbatan balanslashgan byudjetga yaqinlashish imkoniyati yo'qligini keltirib chiqardi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Davlat qarzi deganda nima tushuniladi?
2. Davlat qarzining kelib chiqishi va oshib borishiga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?
3. Davlat qarzini moliyalashtirish va boshqarish dastak-vositalariga nimalar kiradi?
4. Jahon mamlakatlarida davlat qarzi holati haqida nimalarni bilasiz?
5. O'zbekiston Respublikasida davlat qarzi, uning tarkibi va moliyalash manbalari to'g'risida nimalarni bilasiz?
6. Xorijiy davlatlarda davlat qarzi, uni boshqarish, tartibga solish va moliyalashtirish to'g'risida nimalarni bilib oldingiz?

Mavzu yuzasidan topshiriqlar

1. Davlat qarzini moliyalashtirish va boshqarish dastak-vositalarini aks ettiruvchi klaster tayyorlang.
2. O'zbekiston Respublikasida YaIM o'sish darajasining o'zgarishi dinamikasi va davlat qarzi darajasining bog'liqligini aks ettiruvchi diagramma tayyorlang va izoh yozing.
3. Xorijiy davlatlarning davlat qarzi darajasi bo'yicha reytingini aks ettiruvchi jadval ishlab chiqing va izoh yozing.

⁸² U.S. Congressional Budget Office (2006). The budget and economic outlook: fiscal years 2007-2016.

11-BOB. MAHALLIY MOLIYA

11.1. Mahalliy moliyaning mazmuni, tarkibi va vazifalari.

So'nggi o'n yilliklar davomida bir qator mamlakatlarda iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarning hududiylashuvi kuzatilmoqda. Bu jarayonlarni boshqarish funksiyalari tobora ko'proq markaziy hokimiyat organlaridan hududiy boshqaruv organlariga o'tib bormoqda. XX asrning so'nggi yillariga kelib butun dunyoda davlat tuzumi va boshqaruvida demokratik tamoyillarning rivojlanishi jadallashdi. Ko'pgina mamlakatlarda demokratik davlat tuzumining majburiy tarkibiy qismi – mahalliy o'z-o'zini boshqarish bo'lib, uning mohiyatini aholi qatlamlarining o'zi ular tomonidan erkin asosda saylangan vakillik organlari orqali boshqarishi tashkil qiladi. Xududiy vakillik va ijroiya organlariga yuklatilgan funksiyalarni to'laqonli bajarish uchun ular ma'lum darajada mulkiy va moliyaviy-byudjet huquqlariga egadirlar. Bu huquqlarning amalga oshirilishi doirasida hududiy moliyaning o'rni va ahamiyati oshib bormoqda.

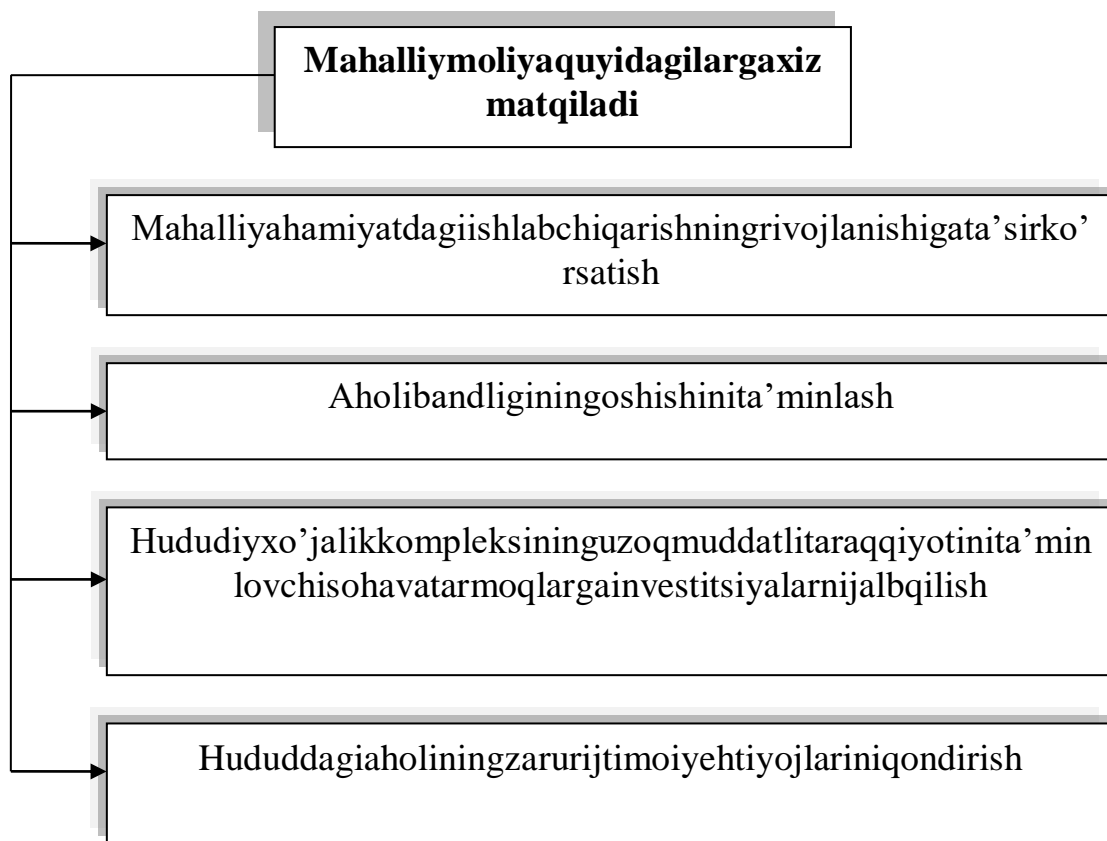
Bizga ma'lumki, *mahalliy moliya* – O'zbekiston Respublikasi mahalliy ma'muriy-hududiy tuzilmalarining naqd va naqdsiz shakldagi pul resurslari va oqimlari yig'indisi bo'lib, mahalliy xo'jalik ehtiyojlarini normal darajada ta'minlashga hamda mahalliy hududdagi aholiga ijtimoiy-madaniy xizmatlarni pul mablag'lari bilan ta'minlashga xizmat qiladi.

Bugungi kunda mahalliy moliya hududiy ijtimoiy-iqtisodiy siyosatni amalga oshirish quroliga aylanib bormoqda.

Mahalliy moliya:

- mahalliy ahamiyatdagi ishlab chiqarishning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatishga;
- aholi bandligining oshishini ta'minlashga;
- hududiy xo'jalik kompleksining uzoq muddatli taraqqiyotini ta'minlovchi soha va tarmoqlarga investitsiyalarni jalb qilishga;

- hududdagi aholining zarur ijtimoiy ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi.

11.1-rasm. Mahalliy moliyaning vazifalari⁸³

Mahalliy moliya tizimining tarkibiga quyidagi bo'g'inlar kiradi:

1. Mahalliy byudjetlar;
2. Mahalliy maxsus fondlar
3. Mahalliy korxonalar moliyasi

Mahalliy hokimiyat organlari faoliyatining asosiy moliyaviy bazasini mahalliy byudjetlar tashkil qiladi. Mahalliy byudjetlar milliy daromadni ko'p pog'onali qayta taqsimlash mahsulini aholiga etkazishning muhim kanallaridan biridir. Mahalliy byudjetlardan ma'lum darajada mahalliy iqtisodiyot tarmoqlari, hududni obodonlashtirish, keng aholi qatlamlarining normal hayotiy faoliyatini ta'minlovchi xizmatlarni amalga oshiruvchi boshqa bir qator soha va tarmoqlar xarajatlari moliyalashtiriladi.

⁸³Mualliflar tomonidan tayyorlandi

Mamlakat byudjet tizimi bo'yicha amalga oshiriladigan xarajatlarning 50 foizidan ko'proq qismi mahalliy byudjetlar hisobiga to'g'ri keladi. Mahalliy byudjetlar umumdavlat iqtisodiy va ijtimoiy vazifalarini amalga oshirishda, xususan, jamiyat ijtimoiy infratuzilmasini saqlash va rivojlantirishga mo'ljallangan umumdavlat mablag'larini qayta taqsimlashda muhim ahamiyatga ega bo'lib bormoqda.

Mahalliy byudjetlar, "Byudjet kodeksi" ga muvofiq, Qoraqalpog'iston Respublikasi respublika byudjeti, viloyatlar byudjetlari, viloyatlar byudjetlariga kiruvchi quyi (shahar, tuman) byudjetlarni o'z ichiga oladi. Ularning daromadlari va xarajatlari tarkibi, byudjet jarayoni va byudjet huquqi qonun bilan belgilangan.

Mahalliy korxonalar moliyasi – Mahalliy (munitsipal) mulkka asoslangan, mahalliy hokimiyat bo'ysinuvidagi, unitar korxonalar moliyasi bo'lib, ularga quyidagilar kiradi:

- uy-joy kommunal xo'jaligi korxonalarini
- obodonlashtirishkorxonalarini
- suvxo'jaligikorxonalarini
- gaz, elektr, issiqlik ta'minoti korxonalarini va boshq.

Mahalliy byudjetlar davlat byudjetining tegishli viloyat, tuman, shahar pul mablag'lari jamg'armasi bo'lib, ikki pog'onali byudjet tizimining muhim bo'g'ini hisoblanadi. Mahalliy byudjetlarning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati uning funktsiyalarida namoyon bo'ladi. Ular haqida quyidagilarni ta'kidlash mumkin:

- mahalliy hokimiyat organlari faoliyatining moliyaviy asosini tashkil etuvchi pul fondlarini shakllantirish;
- bu pul fondlarini hududiy iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohalar o'rtasida qayta taqsimlash va ishlatish;
- mahalliy hokimiyatga bo'ysinuvchi korxonalar, tashkilot va muassasalar moliyaviy-xo'jalik faoliyati ustidan nazorat olib borish.

O‘zbekiston Respublikasining 2014 yil 1 yanvardan kuchga kirgan “Byudjet kodeksi” ning 35-moddasiga muvofiq, mahalliy byudjetlar tarkibiga kiruvchi byudjetlar quyidagi byudjetlarni o‘z ichiga oladi:

Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjeti tuzilmasiga Qoraqalpog‘iston Respublikasining respublika byudjeti, Qoraqalpog‘iston Respublikasi tumanlari va shaharlarining byudjetlari kiradi.

Viloyatlar mahalliy byudjetlari tuzilmasiga viloyat byudjeti, tegishli viloyatlar tumanlari va shaharlarining byudjetlari kiradi.

Toshkent shahar mahalliy byudjeti tuzilmasiga shahar byudjeti va shahar tarkibiga kiruvchi tumanlarning byudjetlari kiradi.

Huquqiy jihatdan mahalliy byudjetlar byudjet yili davomida daromad manbalari va ulardan tushumlar miqdori, aniq maqsadlar uchun mo‘ljallangan xarajat yo‘nalishlari aks ettiriladigan moliyaviy xujjatdir. Mahalliy byudjetlar orqali mahalliy xududlarni ijtimoiy-iktisodiy jihatdan rivojlantirish moliyaviy manbalar bilan ta‘minlab boriladi. Uzbekiston Respublikasi byudjet tizimining barcha daromadlari tarkibida maxalliy byudjetlar daromadlari o‘rtacha 42-46 foizni tashkil qiladi. Shu o‘rinda shuni ta‘kidlash joizki, byudjet tizimi bo‘yicha amalga oshiriladigan xarajatlarning esa 54-55 foizi mahalliy byudjetlar hisobiga to‘g‘ri keladi. Mahalliy byudjetlar xarajatlarining keyingi yillarda ildamroq o‘sib borishi ularning davlat byudjetidagi salmog‘ining ham oshib borishiga olib kelgan. Avvalgi yillarda asosan respublika byudjetidan moliyalashtirib kelingan kadrlar tayyorlash, hududiy ahamiyatdagi davlat kapital kuyilmalarini moliyalashtirish, 1994 yildan boshlab aholini ijtimoiy himoya qilish xarajatlarining keskin oshib borishi va bu turdagi xarajatlarni asosan mahalliy byudjetlar hisobidan moliyalashtirish davlat byudjetidan amalga oshiriladigan harajatlar tarkibida maxalliy byudjetlar salmog‘ining oshishiga olib keldi.

Mahalliy byudjetlar aholini ijtimoiy himoya qilish borasida davlatning olib borayotgan siyosatining joylardagi asosiy tayanchi xisoblanadi. Aholini ijtimoiy

himoya qilish xarajatlarining deyarli yuz foizi mahalliy byudjetlar hisobidan moliyalashtiriladi.

11.2. Mahalliy byudjetlar, ularning guruhlanishi

Mahalliy byudjetlarga xos bo'lgan xususiyatlarning namoyon bo'lishi, ulardan milliy daromadni hududiy darajada taqsimlash va qayta taqsimlash hamda bu jarayonlarni nazorat qilish quroli sifatida foydalanish faqat inson faoliyati jarayonidagina mumkin bo'ladi. Bu byudjet mexanizmida o'z aksini topadi. Byudjet mexanizmi davlat byudjet siyosatini amalga oshirishning dastak va vositalari yig'indisi bo'lib, davlat tomonidan tashkil etiladi va byudjet munosabatlarini davlat oldida turgan ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarni bajarishga yo'naltirishga xizmat qiladi. Quyida keltirilgan 11.2-rasmda O'zbekiston Respublikasining davlat byudjeti tuzulishi o'z ifodasini topgan.

11.2-rasm. O'zbekiston Respublikasining davlat byudjeti tuzulishi⁸⁴

⁸⁴O'zbekiston Respublikasi Byudjet Kodeksining 34-35 moddalari asosida mualliflar tomonidan tayyorlandi.

Mahalliy byudjetlar darajasida Qoraqalpog‘iston Respublikasi davlat byudjeti, viloyatlar byudjetlari va Toshkent shahar byudjeti e‘tirof etiladi. Ularning tarkibiga o‘z navbatida, mamlakatning ma‘muriy-hududiy tuzilishiga muvofiq ravishda quyi (shahar, tuman) byudjetlar kiradi.

O‘zbekiston Respublikasi Byudjet Kodeksining 5-bob, 35-moddasiga muvofiq mahalliy byudjetlar tarkibiga kiruvchi byudjetlar tuzilmasiga quyidagi byudjetlar kiradi:

– Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjeti tuzilmasiga Qoraqalpog‘iston Respublikasining respublika byudjeti, Qoraqalpog‘iston Respublikasiga qarashli bo‘lgan tumanlar va shaharlarning byudjetlari kiradi;

– viloyatlar mahalliy byudjetlari tuzilmasiga viloyat byudjeti, viloyatlar tarkibidagi tumanlar va shaharlar byudjetlari kiradi;

– Toshkent shahar mahalliy byudjeti tuzilmasiga shahar byudjeti va shahar tarkibiga kiruvchi tumanlarning byudjetlari kiradi.

Huquqiy jihatdan mahalliy byudjetlar byudjet yili davomida daromad manbalari va ulardan tushumlar miqdori, aniq maqsadlar uchun mo‘ljallangan xarajat yo‘nalishlari aks ettiriladigan moliyaviy hujjat hisoblanadi.

Mahalliy byudjetlar davlat byudjetining tegishli viloyat, tuman, shahar pul mablag‘lari jamg‘armasi bo‘lib, ikki pog‘onali byudjet tizimining muhim bo‘g‘ini hisoblanadi. Mahalliy byudjetlarning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati uning funktsiyalarida namoyon bo‘ladi. Ular haqida quyidagilarni ta‘kidlash mumkin:

– mahalliy hokimiyat organlari faoliyatining moliyaviy asosini tashkil etuvchi pul fondlarini shakllantirish;

– bu pul fondlarini hududiy iqtisodiyot tarmoqlari va ijtimoiy sohalar o‘rtasida qayta taqsimlash va ishlatish;

– mahalliy hokimiyatga bo‘ysinuvchi korxonalar, tashkilot va muassasalar moliyaviy-xo‘jalik faoliyati ustidan nazorat olib borish.

Mahalliy byudjetlar orqali mahalliy hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlantirish moliyaviy manbalar bilan ta'minlab boriladi. O'zbekiston Respublikasi byudjet tizimining barcha daromadlari tarkibida mahalliy byudjetlar daromadlari o'rtacha 42-46 foizni tashkil qiladi. Shu o'rinda shuni ta'kidlash joizki, byudjet tizimi bo'yicha amalga oshiriladigan xarajatlarning esa 55-60 foizi mahalliy byudjetlar hisobiga to'g'ri keladi. Mahalliy byudjetlar xarajatlarining keyingi yillarda ildamroq o'sib borishi ularning davlat byudjetidagi salmog'ining ham oshib borishiga olib kelgan.

Avvalgi yillarda asosan respublika byudjetidan moliyalashtirib kelingan kadrlar tayyorlash, hududiy ahamiyatdagi davlat kapital quyilmalarini moliyalashtirish, aholini ijtimoiy himoya qilish xarajatlarining keskin oshib borishi va bu turdagi xarajatlarni asosan mahalliy byudjetlar hisobidan moliyalashtirish davlat byudjetidan amalga oshiriladigan xarajatlarni tarkibida mahalliy byudjetlar salmog'ining oshishiga olib keldi.

Mahalliy byudjetlar aholini ijtimoiy himoya qilish borasida davlatning olib borayotgan siyosatining joylardagi asosiy tayanchi hisoblanadi. Mahalliy byudjetlarga xos bo'lgan xususiyatlarning namoyon bo'lishi, ulardan milliy daromadni hududiy darajada taqsimlash va qayta taqsimlash hamda bu jarayonlarni nazorat qilish quroli sifatida foydalanish faqat inson faoliyati jarayonidagina mumkin bo'ladi⁸⁵. Bu byudjet mexanizmida o'z aksini topadi. Byudjet mexanizmi davlat byudjet siyosatini amalga oshirishning dastak va vositalari yig'indisi bo'lib, davlat tomonidan tashkil etiladi va byudjet munosabatlarini davlat oldida turgan ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarni bajarishga yo'naltirishga xizmat qiladi.

Iqtisodiy mazmun-mohiyati jihatidandavlat byudjeti daromadlari –davlat bilan korxonalar, tashkilotlar, muassasalar va aholi o'rtasidagi davlat markazlashgan pul fondining shakllanishi yuzasidan vujudga keladigan iqtisodiy pul munosabatlari hisoblanadi. Mahalliy byudjetlarning daromadlari esa mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlari oldidagi muhim strategik ahamiyatga molik bo'lgan

⁸⁵Robert D., Lee Jr., Ronald W., Johnson Philip, G.Joyce. Public budgeting systems. Jones&BartlettLearning; 10 edition. USA, 2017. – P. 102.

vazifalarning amalga oshirish uchun zarur bo'lgan markazlashtirilgan pul fondini shakllantirish bilan bog'liq pulli munosabatlar shaklidir⁸⁶.

Mahalliy byudjetlarning daromadlari tizimini ikki guruhga ajratish mumkin, ya'ni mahalliy byudjetlarning birlashtirilgan va tartibga soluvchi daromadlari tizimiga.

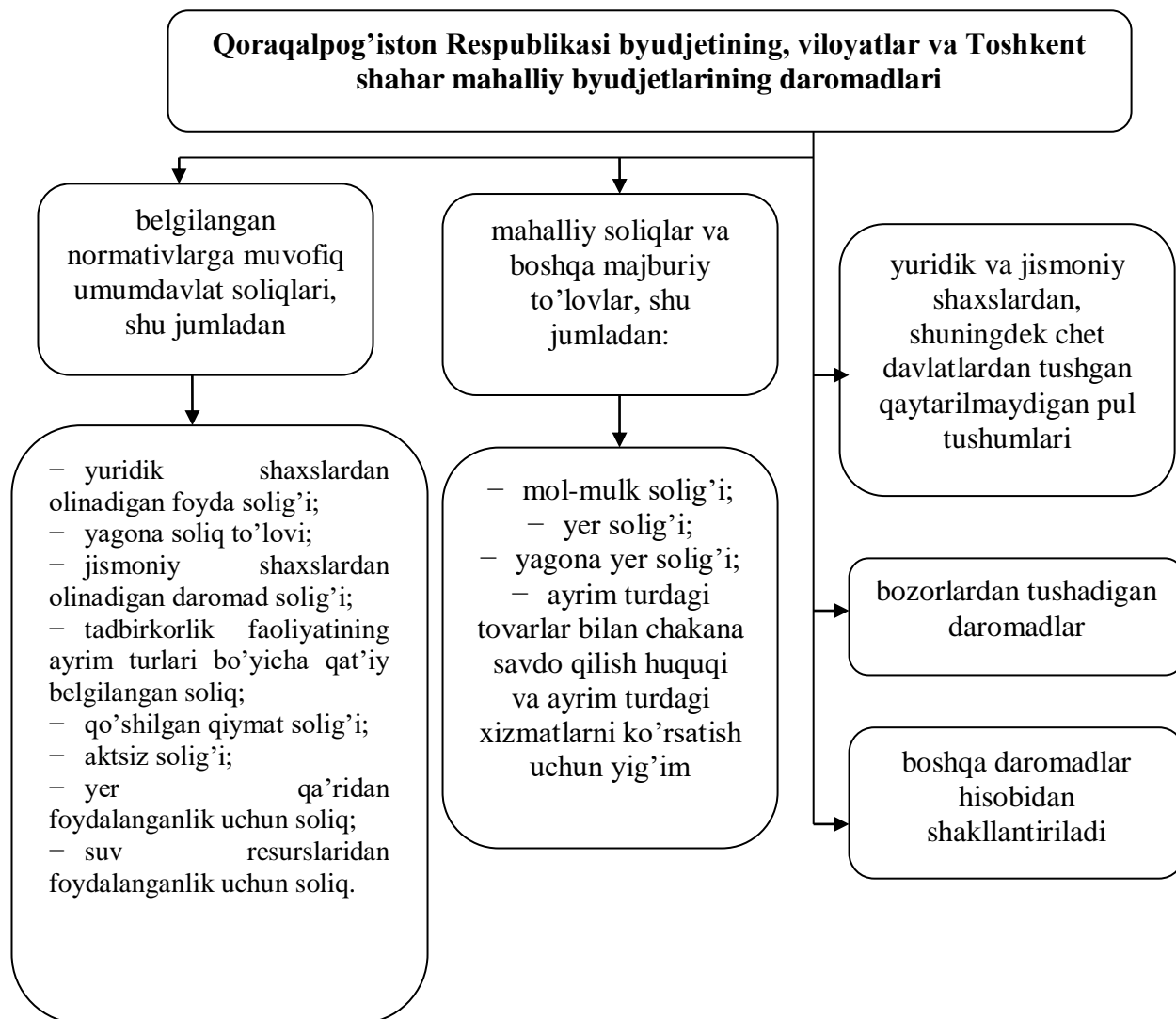
Birlashtirilgan daromadlar – bu byudjet huquqi subyektiga tegishli mablag'lar, ya'ni yuqori byudjetni chetlab o'tib, doimiy asosda, qat'iy belgilangan ulushda yoki to'liqligicha tegishli byudjetga kelib tushuvchi mablag'lardir. Birlashtirilgan daromadlar asosini mahalliy soliqlar va yig'imlar, qat'iy ulushda va doimiy asosda mahalliy byudjetlarga berilgan umumdavlat soliq'laridan o'tkazmalar tashkil etadi. Davlat mahalliy hukumat organlariga ular qaramog'idagi birlashtirilgan daromadlarning ortiqcha mavjudligini moliyaviy resurs sifatida, ularga birlashtirilgan vazifalarni bajarish uchun taqdim etadi. O'zbekiston Respublikasi Byudjet kodeksiga ko'ra Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjetining, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlarining daromadlari tarkibi quyida keltirilgan 11.3-rasmda yoritilgan.

Boshqa daromadlarga davlat daromadiga o'tkazilgan mol-mulkni realizatsiya qilishdan tushgan tushumlar, davlat aktivlarini joylashtirishdan, foydalanishga berishdan va sotishdan belgilangan normativlar bo'yicha olingan daromadlar, qonun hujjatlariga muvofiq Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjetiga, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlariga yo'naltiriladigan davlat bojlari, yig'imlar, tovon pullari va jarima sanksiyalari, egasiz mol-mulkni, meros huquqi bo'yicha davlat ixtiyoriga o'tgan mol-mulkni, huquq bo'yicha davlat daromadiga o'tkazilishi lozim bo'lgan xazinalarni realizatsiya qilishdan tushgan tushumlar mahalliy davlat hokimiyati organlarining ulushi bo'yicha dividendlar (daromadlar) va qonun hujjatlariga muvofiq boshqa daromadlar kiradi.

O'zbekiston Respublikasining respublika byudjetidan ajratiladigan subventsiyalar, o'tkazib beriladigan daromadlar, dotatsiyalar va maqsadli ijtimoiy

⁸⁶Ракитина И., Берёзина Н. Государственные и муниципальные финансы. Учебник и практикум М: Юрайт - М, 2017. – 69- с.

transfertlar Qoraqalpog‘iston Respublikasi respublika byudjetining, viloyatlar viloyat byudjetlarining va Toshkent shahri shahar byudjetining daromadlari hisoblanadi. Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq, tadbirkorlik faoliyatining ayrim turlari bo‘yicha qat‘iy belgilangan soliq, O‘zbekiston Respublikasida ishlab chiqariladigan pivo uchun aksiz solig‘i Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjeti, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlari daromadlariga o‘tkazib beriladi.

11.3-rasm. Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjetining, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlarining daromadlari tarkibi⁸⁷

Mahalliy soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlar tasdiqlangan normativlarga muvofiq Qoraqalpog‘iston Respublikasi respublika byudjeti, viloyatlarning viloyat

⁸⁷O‘zbekiston Respublikasi Byudjet Kodeksi, 52-modda. O‘RQHT, 2014-y., 36-son, 452-modda

byudjeti, Toshkent shahri shahar byudjeti hamda tumanlar va shaharlar byudjetlari o'rtasida qayta taqsimlanishi mumkin⁸⁸. Mahalliy soliqlar mahalliy byudjetlar tarkibida birinchi moliyaviy manba sifatida qaralsa ham, bu soliqlar mahalliy byudjetga birlashtirilgan xarajatlarini moliyalashda etarli moliyaviy manba bo'la olmaydi. Byudjet parametrlarini belgilash vaqtida umumdavlat soliqlaridan ajratmalar belgilanadi. Bu jarayon har yili byudjet parametrlarini tasdiqlash paytida ishlab chiqiladi va Prezident qaroriga muvofiq belgilanadi va tasdiqlanadi⁸⁹. Umumdavlat soliqlaridan ajratmalar ulushi har yili mahalliy byudjetlarning o'z daromadlarining tushumi hamda ular tomonidan amalga oshiriladigan xarajatlarning miqdoriga qarab o'zgartirilib boriladi. Umumdavlat soliqlarining muhim xususiyati shundaki, respublika byudjetiga tushadigan soliqlardan mahalliy byudjetlarni boshqarib borish uchun ajratma sifatida tushishi mumkin. Agar kelgusi yili mahalliy byudjetlarning o'z daromad manbalari (soliqlari) ko'payib qolsa, umumdavlat soliqlaridan ajratma berishning hojati qolmaydi. Mahalliy soliqlar va yig'imlar mahalliy hukumatlar bajaradigan vazifalarga qarab belgilanib, ularga doimiy va to'liq birlashtirib berilgan. Mahalliy hukumatlar asosan ijtimoiy masalalarni, ya'ni maktab, sog'liqni saqlash, madaniyat, maorif, shaharlar va qishloqlar obodonchiligi kabi vazifalarni bajaradi. Qariyb aholini ijtimoiy himoya qilish xarajatlarining 100 foizga yaqini mahalliy byudjetlar tomonidan moliyalashtiriladi. Qayd etish joizki, mahalliy soliqlar va yig'imlar mahalliy byudjetlarni talab etiladigan moliyaviy resurslarini asosan 30-40 foizga yaqinini qoplaydi.

Keyingi vaqtlarda mahalliy byudjetlar daromad va xarajatlar salmog'ini 50-60 foizga etkazish kabi hukumat qarorlari mavjudki, bu ayni jamiyat va davlat qurilishini erkinlashtirish kabi vazifaga monanddir⁹⁰. Mahalliy byudjetlar daromadlarini shakllantirishda tartibga soluvchi daromadlar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Shu munosabat bilan hozirgi paytda amaldagi tartibga muvofiq ravishda

⁸⁸Mamajonov I. va boshqalar O'rta muddatli byudjet. Namangan shahar byudjeti misolida: uslubiy qo'llanma - Toshkent: Baqtria press. 2017 y. 38- b.

⁸⁹Po'latov D.X, Nurmuxamedova B.I. G'aznachilik. Darslik. – T.: “Sano-standart”, 2014. – 63- b.

⁹⁰Srojiddinova Z.X. O'zbekiston Respublikasi byudjet tizimi. Darslik. – T.: “infoCOM.UZ”, 2010. – 59- b..

mahalliy byudjetlar daromad bazalarining barqarorligini ta'minlashda quyidagilardan tartibga soluvchi daromadlar sifatida foydalanilayotganligini qayd etib o'tishimiz mumkin: qo'shilgan qiymat solig'i, aktsizlar, yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i, savdo va umumiy ovqatlanish korxonalari uchun yagona soliq to'lovidan Davlat byudjetiga ajratmalar, mikrofirma va kichik korxonalarni qo'shib hisoblaganda yagona soliq to'lovidan Davlat byudjetiga ajratmalar, jismoniy shaxslarning daromadlaridan olinadigan soliq, er osti boyliklaridan foydalanganlik uchun soliqva boshqalar. Tartibga soluvchi daromadlar – bu yuqori byudjetlardan quyi byudjetga, ularning daromad va xarajatlarini boshqarib turish (balanslashtirish) maqsadida beriladigan pul mablag'lari majmuasidir. O'zbekiston Respublikasi "Byudjet kodeksi"ga muvofiq, tartibga soluvchi daromadlar- byudjet tizimi byudjetlari o'rtasida ajratmalar normativlari belgilanadigan umumdavlat soliqlari va boshqa majburiy to'lovlar, shuningdek soliq bo'lmagan to'lovlar. Soliq bo'lmagan to'lovlarga byudjet tizimi byudjetlariga kelib tushadigan soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar bo'lmagan to'lovlar kiradi⁹¹.

Quyida biz Toshkent shahri mahalliy byudjetining daromadlarining tarkibi va uning ko'rsatkichlarini ko'rishimiz mumkin (11.1-jadval).11.1-jadval ma'lumotlaridan ko'rish mumkinki, Toshkent shahri mahalliy byudjetining daromadlari tarkibi utgan yilga nisbatan o'zgargan. Agar 2018 yilda Toshkent shahr mahalliy byudjetining daromadlari tarkibida asosiy daromad ulushi yagona soliqdan ajratmalar tashkil etgan bo'lsa, 2019 yil prognozlari bo'yicha aktsiz solig'i yuqori ulushni tashkil etganini ko'rishimiz mumkin.

11.1-jadval

Toshkent shahri mahalliy byudjetining daromadlari tarkibi va ularning asosiy ko'rsatkichlari⁹²

T/r	Ko'rsatkichlar	2018 yil		2019 yil	
		Miqdori (ming so'm)	Jamiga nisbatan (%)	Miqdori (ming so'm)	Jamiga nisbatan (%)
Daromadlar jami		2378949305	100,0	3236227699	100,0
1	Yagona soliq to'lovidan ajratmalar	1107522830	46,6	524268887,2	16,2

⁹¹O'zbekiston Respublikasi "Byudjetkodeksi" 3-modda. O'RQHT, 2014-y., 36-son, 452-modda

⁹²Toshkent shahri Moliya Bosh boshqarmasi ma'lumotlari asosida

2	Aktsiz solig'i	-	0,0	699347434	21,6
3	Bozorlar daromadidan tushum	85102312	3,6	129449108	4,0
4	Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i	72780880	3,1	362523513	11,2
5	Yuridik shaxslar mol-mulk solig'i	331212400	13,9	187111200	5,8
6	Yuridik shaxslar yer solig'i	131200000	5,5	287938600	8,9
7	Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq	18640835	0,8	30864700	1,0
8	Benzin, dizel yoqilg'isi va gaz iste'mol qilganlik uchun soliq	201304000	8,5	-	0,0
9	Tadbirkorlik faoliyatining ayrim turlari bo'yicha qat'iy belgilangan soliq	259440000	10,9	153773100	4,8
10	Jismoniy shaxslarning mol-mulkiga solinadigan soliq	93569255	3,9	108787245	3,4
11	Jismoniy shaxslardan olinadigan yer solig'i	54 330 000	2,3	65528168	2,0
12	Davlat boji	-	0,0	468859632	14,5
13	Jarimalar	-	0,0	175290460	5,4
14	O'zR IIV Yo'l harakati havfsizligi Bosh boshqarmasi va uning hududiy bo'linmalari tomonidan o'ndiriladigan yig'imlar	-	0,0	13451256	0,4
15	Mahalliy yig'imlar	23 846 793	1,0	32 362 277	1,0

2019 yil prognozlariga qaraganda Toshkent shahri mahalliy byudjeti daromadlari tarkibida asosiy ulushni yana davlat bojidan tushumlar (14,5%), yagona soliq to'lovidan ajratmalar (16,2%)ga to'g'ri kelmoqda. Amaliyotda mahalliy byudjetlar daromad bazalarining barqarorligini biriktirilgan va tartibga soluvchi daromadlar hisobidan to'liq ta'minlashning iloji bo'lmayapti. Bunga erishish uchun respublika byudjetidan mahalliy byudjetlarga katta miqdordagi subvensiyalar ajratilmoqda.

Albatta biriktirilgan daromadlar ko'rsatkichining yuqori darajada bo'lishi mahalliy byudjetning moliyaviy imkoniyatlarining oshishiga va ular daromadlari barqarorligini ta'minlashga yordam beradi. Tartibga soluvchi daromadlar ham o'z navbatida ma'lum bir me'yorda mahalliy byudjetlar daromadlari va xarajatlari o'rtasidagi balanslikni ta'minlashga yordam berib, ular ham mahalliy byudjetlar moliyaviy imkoniyatlarini oshishiga yordam beradi.

O‘zbekiston Respublikasi “Budjet kodeksi”ning 71-moddasiga muvofiq, Qoraqalpog‘iston Respublikasining respublika budjeti, viloyatlarning viloyat budjetlari va Toshkent shahrining shahar budjetidan quyidagi xarajatlar amalga oshiriladi:

1) ijtimoiy soha va aholini ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash xarajatlari, shu jumladan:

– umumiy o‘rta ta’lim, o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi, maktabdan tashqari ta’lim, pedagog kadrlar malakasini oshirish va qayta tayyorlash, boshqa yordamchi va uslubiy ta’lim muassasalarini saqlab turish xarajatlari;

– bolalar uylari, davlat bolalar shaharchalarini saqlab turish, qonun hujjatlarida Qoraqalpog‘iston Respublikasining respublika budjetidan, viloyatlarning viloyat budjetlari va Toshkent shahrining shahar budjetidan moliyalashtirilishi nazarda tutilgan ta’lim tizimidagi yordamchi xizmatlar va maqsadli tadbirlar xarajatlari;

– Respublika shoshilinch tibbiy yordam markazi filialini, ko‘p tarmoqli va ixtisoslashtirilgan tibbiyot markazlarini, ixtisoslashtirilgan kasalxonalar va dispanserlarni, tug‘ruqxonalar va akusherlik majmualarini, tibbiy tashxis qo‘yish va davlat sanitariya-epidemiologiya nazorati markazlarini, qon quyish xizmati va sud-tibbiyot ekspertizasi muassasalarini, Salomatlik va tibbiyot statistikasi instituti filialini, hududiy sog‘liqni saqlashni boshqarish organlari tasarrufidagi boshqa davolash-profilaktika muassasalari va yordamchi tashkilotlarni saqlab turish, shuningdek qonun hujjatlarida Qoraqalpog‘iston Respublikasining respublika budjeti, viloyatlarning viloyat budjetlari va Toshkent shahrining shahar budjetidan moliyalashtirilishi nazarda tutilgan xizmatlarga haq to‘lash xarajatlari;

– qabul qilingan davlat dasturlariga muvofiq fuqarolarning sog‘lig‘ini saqlash tadbirlarini amalga oshirish xarajatlari;

– hududiy madaniyat va sportni boshqarish organlari tasarrufidagi madaniyat, jismoniy tarbiya va sport muassasalarini saqlab turish, shuningdek

madaniyat va sportni rivojlantirishga doir maqsadli tadbirlarni amalga oshirish xarajatlari;

– Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari tasarrufidagi arxivlarni saqlab turish xarajatlari;

– Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari tasarrufidagi qariyalar va nogironlarning internat-uylari, pansionatlari va sanatoriylari, nogironlarni rehabilitatsiya qilish markazlarini, boshqa muassasalarni saqlab turish xarajatlari, shuningdek aholini ijtimoiy muhofaza qilishga doir maqsadli tadbirlar xarajatlari;

– shahar yo‘lovchilar transporti tashuvchilarining yo‘lovchilarni va bagajni cheklangan tariflar bo‘yicha tashish, shuningdek alohida toifadagi fuqarolarni imtiyozli tashish xizmatlarini ko‘rsatish bilan bog‘liq zararlarning o‘rnini qoplash xarajatlari;

2) iqtisodiyot xarajatlari, shu jumladan:

– qishloq xo‘jaligi sohasida hududiy nazorat organlarini saqlab turish, shu jumladan hayvonlar kasalliklariga qarshi kurashuvchi muassasalar xizmatlariga haq to‘lash, shuningdek erlarni rekultivatsiya qilish ishlarini bajarish;

– uy-joy-kommunal xo‘jaligi ob‘ektlarida ta‘mirlash ishlarini olib borish;

– suv yo‘llarining ayrim texnik uchastkalarini saqlab turish;

– aholi punktlarini obodonlashtirish;

– shaharlarning, boshqa aholi punktlarining ko‘chalarini va xo‘jaliklararo qishloq avtomobil yo‘llarini ta‘mirlash, shuningdek ayrim tashkilotlar xarajatlari;

– qonun hujjatlarida nazarda tutilgan o‘rmon xo‘jaligini saqlab turish xarajatlari;

3) Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari buyurtmachi bo‘lgan markazlashtirilgan investitsiyalarni moliyalashtirish xarajatlari;

4) mahalliy davlat hokimiyati va boshqaruvi organlarini, shu jumladan:

– Qoraqalpog‘iston Respublikasi Jo‘qorg‘i Kengesini;

– Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimliklari, ularning boshqarmalari va bo‘limlarini saqlab turish xarajatlari;

5) Qoraqalpog‘iston Respublikasi respublika budjetining, viloyatlar viloyat budjetlarining va Toshkent shahri shahar budjetining zaxira jamg‘armalarini shakllantirish xarajatlari;

6) davlat yoki jamoat ehtiyojlari uchun er uchastkalarining olib qo‘yilishi munosabati bilan yuridik va jismoniy shaxslarga etkazilgan zararining o‘rnini qoplash xarajatlari;

7) Qoraqalpog‘iston Respublikasi respublika budjetining, viloyatlar viloyat budjetlarining va Toshkent shahri shahar budjetining mablag‘lari hisobidan moliyalashtiriladigan tashkilotlar va tadbirlarning xarajatlari.

Qoraqalpog‘iston Respublikasining respublika budjetidan, viloyatlarning viloyat budjetlaridan va Toshkent shahrining shahar budjetidan tumanlar va shaharlar budjetlariga budjet ssudalari, dotatsiyalar, subvensiyalar va o‘tkazib beriladigan daromadlar ajratilishi mumkin.

O‘zbekiston Respublikasi “Budjet kodeksi”ning 72-moddasiga muvofiq, tumanlar va shaharlar budjetlaridan quyidagi xarajatlar amalga oshiriladi:

1) ijtimoiy soha va aholini ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash xarajatlari, shu jumladan:

– tumanlar (shaharlar) xalq ta’limi muassasalari faoliyatini uslubiy jihatdan ta’minlash va tashkil etish bo‘limlarini, shuningdek ular tasarrufidagi maktabgacha ta’lim, umumiy o‘rta ta’lim, maktabdan tashqari ta’lim muassasalarini saqlab turish hamda qonun hujjatlarida tumanlar va shaharlar budjetlaridan moliyalashtirilishi nazarda tutilgan ta’lim tizimidagi tadbirlar xarajatlari;

– tumanlar (shaharlar) tibbiyot birlashmalari tasarrufidagi davolash-profilaktika muassasalarini hamda davlat sanitariya-epidemiologiya nazorati tuman, shahar muassasalarini saqlab turish xarajatlari;

– qabul qilingan davlat dasturlariga muvofiq fuqarolarning sog‘lig‘ini saqlash tadbirlarini amalga oshirish xarajatlari;

– tumanlar (shaharlar) madaniyat va sport ishlari bo‘limlari tasarrufidagi madaniyat, jismoniy tarbiya va sport muassasalarini saqlab turish, shuningdek madaniyat va sportni rivojlantirishga doir maqsadli tadbirlar xarajatlari;

– fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari tomonidan kam ta‘minlangan oilalarga tayinlanadigan hamda to‘lanadigan ijtimoiy nafaqalar va moddiy yordam hamda tabiiy ofatlardan jabrlangan oilalarga moddiy yordam, uyda ijtimoiy yordam ko‘rsatish, Chernobil AES halokati oqibatlarini tugatishda ishtirok etgan shaxslarni va radiatsiya-yadro ob‘ektlarida harbiy xizmatni o‘tagan pensiya yoshidagi shaxslarni ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash xarajatlari;

2) iqtisodiyot xarajatlari, shu jumladan:

– veterinariya laboratoriyalari va hayvonlar kasalliklariga qarshi kurashish stantsiyalarini saqlab turish;

– shaharlarning va boshqa aholi punktlarining ko‘chalarini, shuningdek xo‘jaliklararo qishloq avtomobil yo‘llarini ta‘mirlash;

– uy-joy-kommunal xo‘jaligi ob‘ektlarida ta‘mirlash ishlarini olib borish;

– aholi punktlarini obodonlashtirish xarajatlari;

3) tuman va shahar hokimliklarini hamda ularning bo‘limlarini saqlab turish xarajatlari;

4) fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlarini saqlab turish xarajatlari;

5) boshqa xarajatlar, shu jumladan qonun hujjatlarida tumanlar va shaharlar budjetlaridan moliyalashtirilishi nazarda tutilgan ayrim tashkilotlar va tadbirlarning xarajatlari.

Budjet resurslarini taqsimlashda jahon amaliyotida quyidagi mezonlar hamda ko‘rsatkichlar asos qilib olinadi⁹³:

- axoli jon boshiga kura budjet resurslarining taqsimlanishi;

⁹³Левина В.В. Бюджетная система Российской Федерации. Феникс, 2017 г. 68 с.

- iqtisodiy potentsialdan foydalanish darajasiga qarab budget resurslarining taqsimlanishi.

11.2-jadval

Toshkent shahri mahalliy byudjetining xarajatlari tarkibi va ularning asosiy ko'rstiklari⁹⁴

T/p	Kÿpcatkichlar	2018 yil		2019 yil	
		Miqdori (ming so'm)	Jamiga nisbatan (%)	Miqdori (ming so'm)	Jamiga nisbatan (%)
Xarajatlar jami		2378949305	100,0	3236227699	100,0
1.	Maorif xarajatlari	924 242 682	38,9	1441753648	44,6
2.	Sog'liqni saqlash xarajatlari	598 949 621	25,2	843930750	26,1
3.	Kadrlar tayyorlash xarajatlari	204 104	0,0		0,0
4.	Madaniyat xarajatlari	21 265 478	0,9	55151055	1,7
5.	Jismoniy tarbiya xarajatlari	30 936 447	1,3	39473059	1,2
6.	Fan xarajatlari	1 459 120	0,1	2829650	0,1
7.	Bolali oilalarga va kam ta'minlangan oilalarga nafaqalar	3 632 190	0,2	3602389	0,1
8.	Chernobil falokatini bartaraf etishda qatnashganlarni ijtimoiy himoyalash	5 049	0,0	5907	0,0
9.	Davlat mukofotlarini to'lash bo'yicha xarajatlar	2 522 096	0,1	3441543	0,1
10.	Ijtimoiy ko'nikma markazlari	1 483 652	0,1	1746882	0,1
11.	Iqtisodiyotga xarajatlar	389 931 290	16,4	411523447	12,7
12.	Markazlashtirilgan kapital qo'yilma (kapital qurilish)	219 765 100	9,2	70720500	2,2
13.	Davlat boshqaruv organlarini saqlash	30 359 314	1,3	74005659	2,3
14.	Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlarini saqlash	32 091 421	1,3	44815447	1,4
15.	Zaxira jamg'armasi	23 554 000	1,0	32041858	1,0
16.	Boshqa xarajatlar	2 736 480	0,1	101068797	3,1
17.	Isitish qozonxonalarini va isitish tizimlarini kapital ta'mirlash	9 143 838	0,4	10698290	0,3
18.	Toshkent metropolitenida kunduzi soat 10:00 dan 16:00 gacha bo'lgan kunduzgi davrda pensionerlarni bepul tashishda olinmay qoladigan daromadlarni qoplash	2 952 000	0,1	5284700	0,2
19.	Shahar passajir transportida ba'zi kategoriyadagi kishilarning bepul yurishlarini byudjetdan qoplash	5 525 839	0,2	7676127	0,2
20.	Cheklangan tariflar bo'yicha yo'lovchilar va bagajni tashish bo'yicha xizmatlar ko'rsatilishi munosabati bilan shahar yo'lovchi tashish transporti tashuvchilari ko'radigan zararlarni qoplash	20 000 000	0,8	23400000	0,7
21.	Shahar passajir transportida bepul yurish huquqini beradigan yagona guvohnomalar bo'yicha hisobga olinadigan yo'lovchilarni tashish natijasida olinmay qoladigan daromadlarni qoplash	43 902 441	1,8	44143580	1,4
22.	Toshkent metropolitenida bepul yurish huquqini beradigan yagona guvohnomalar bo'yicha hisobga olinadigan yo'lovchilarni tashish natijasida olinmay qoladigan daromadlarni qoplash	6 020 775	0,3	9708683	0,3
23.	O'zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasining kreditini qaytarish	8 266 368	0,3	9205728	0,3

⁹⁴Toshkent shahri Moliya Boshboshqarmasi ma'lumotlari asosida

11.2-jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, ya'ni Toshkent shahri mahalliy budjeti xarajatlarining asosiy qismi ijtimoiy sohalarni rivojlantirish uchun sarf etilmoqda. Shu qatorda hudud iqtisodiy rivojlanishi uchun mahalliy budjetning 12-16 % xarajati sarf etilmoqda. Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki ohirgi yillarda Toshkent shahrida maorif xarajatlari va sog'liqni saqlash sohasiga qilinayotgan xarajatlar o'sish sur'atiga ega. 2018 yilda maorif xarajatlari jami mahalliy byudjet xarajatlarining 38,9%ni tashkil etgan bo'lsa, 2019 yilga kelib 44,6 %ga o'sgan va ushbu xarajat agar 2018 yilda jami mahalliy budjet xarajatlarining 16,2 % ni tashkil etgan bo'lsa, 2019 yilga kelib 21,4 % ni tashkil etishi prognoz qilinmoqda.

11.3.Mahalliy moliyaning rivojlanish istiqbollari

Davlat byudjetiga davlatning moliyaviy funksiyalarini amalga oshirish vositasi sifatida qarash lozim. "O'zbekiston Respublikasining Davlat byudjeti (Davlat byudjeti) — davlatning davlat vazifalari va funksiyalarini moliyaviy jihatdan ta'minlash uchun mo'ljallangan markazlashtirilgan pul jamg'armasi"⁹⁵.

Mahalliy byudjetlar esa hududlarning byudjet ko'rsatkichlarini birlashtirish vazifasini bajaradi. Unda o'sha hududdagi moliya-byudjet siyosatining ishlab chiqilishi hamda amalga oshirilishi natijalari aks etadi.

Iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish davrida byudjet siyosatining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

1. Iqtisodiy ishlab chiqarishning pasayib ketishidan saqlash.
2. Moliyaviy barqarorlikni ta'minlash.
3. Investitsion faollikka ta'sir qilish, milliy daromad tarkibida jamg'arish ulushini oshirish.
4. Moddiy ishlab chiqarishning ayrim tarmoqlariga dotatsiya sifatida beriladigan byudjet mablag'larini qisqartirish.
5. Soliqlarning o'z vaqtida to'lanishi ustidan nazorat va soliqqa tortishni

⁹⁵O'zbekiston Respublikasining "Byudjetkodeksi" 3-moddasidan. 2013 yil 26 dekabrda qabul qilingan.

takomillashtirish hisobiga byudjetlarning daromad bazalarini mustahkamlash.

6. Davlat xarajatlarning samarali va maqsadli sarflanishini nazoratqiluvchi tizimini yaratish.

7. Davlat qarzi ustidan nazoratni kuchaytirish.

Shunday qilib, byudjet siyosatining asosiy maqsadi ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish, davlatni mustahkamlash, aholi keng qatlamlari hayotini yuqori sifatligini ta'minlash.

Bu masalalarni hal etish uchun byudjet tizimining barcha bo'g'inlari byudjet siyosati tamoyillariga asoslangan holda mavjud bo'lishini ta'minlash zarur.

Byudjet siyosatining institutsional asoslari davlat hokimiyati va boshqaruvi idoralaridan iborat.

Bular tarkibiga O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki, O'zbekiston Respublikasi Davlat Soliq qo'mitasi, O'zbekiston Respublikasi Bojxona qo'mitasi, Mahalliy davlat hokimiyati organlari va boshqalarni kiritish mumkin. Yuqorida sanab o'tilgan barcha davlat hokimiyati va boshqaruvi idoralarining moliya va byudjet sohasida ma'lum vazifalari va vakolatlari mavjud.

Mahalliy byudjetlarni shakllantirish mexanizmi dastak va vositalarini ishlab chiqishda ham byudjet siyosatining tashkiliy tamoyillariga rioya qilish lozim. Ular quyidagilardan iborat:

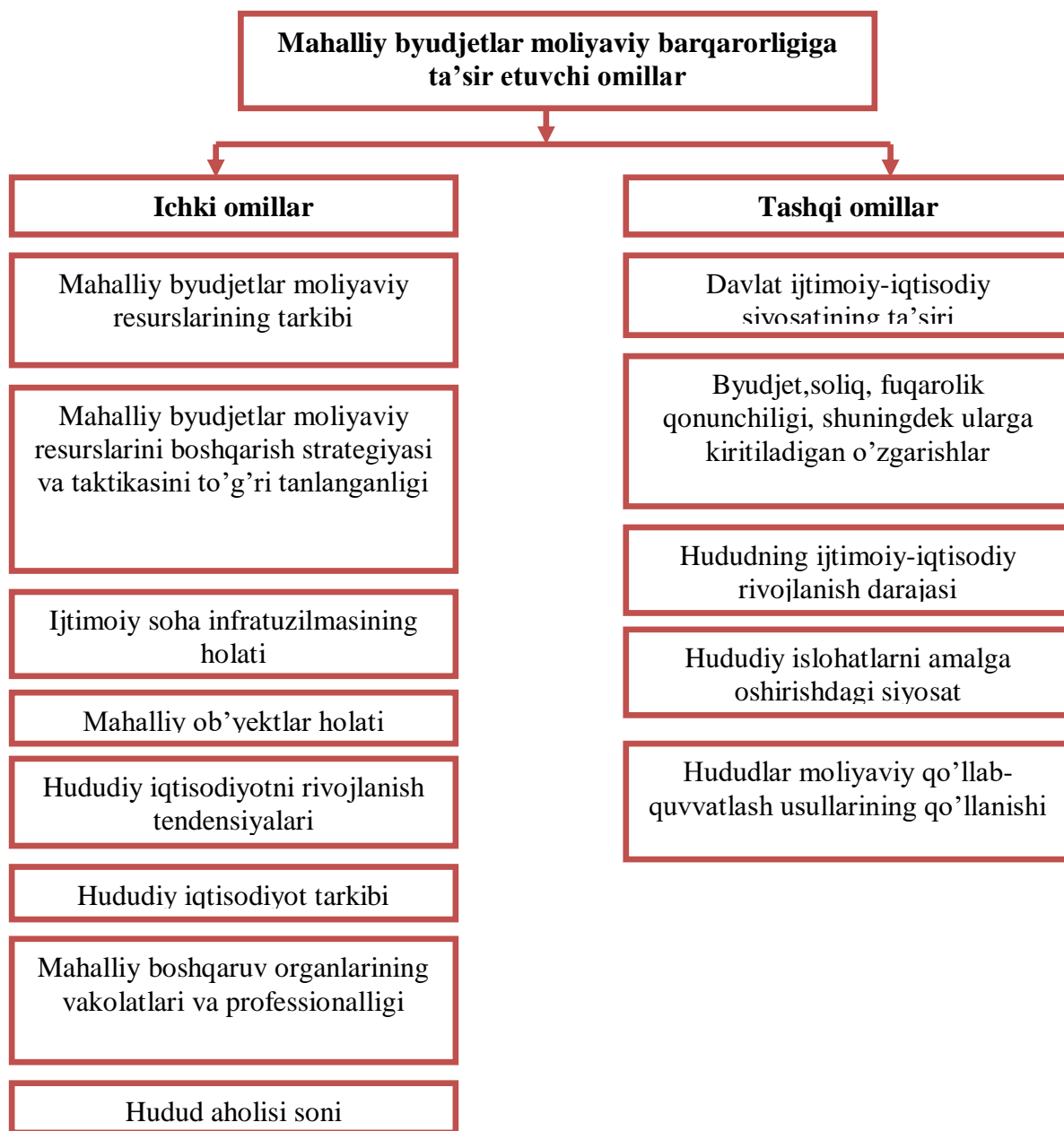
- *Kollegiallik*, ya'ni moliyaviy hayotga oid masalalarning muhokama etilishi, ular yuzasidan qarorlar. qabul qilishni kollegial tarzda amalga oshirish;

- *Demokratiya tamoyili*, ya'ni qabul qilinayotgan qarorlarning ishlab chiqilishida keng halq ommasi vakil qilgan organlar va shaxslarning va bu qarorlarni ijro etishda fuqarolarning faol ishtirok etishi;

- *Qonuniylik tamoyili*, ya'ni hududiy va mahalliy darajadagi byudjet munosabatlarini, byudjet jarayonini tashkil etish va boshqarishning qonuniy-huquqiy asosining mavjud bo'lishi;

- Davlat moliyaviy faoliyatini amalga oshirishda, moliya sohasidagi qonunlarning qabul qilish va ijro etishda respublikaning barcha mintaqalari, ulardagi barcha millatlar manfaatlarini to‘liq hisobga olish, ularning *mutanosib tarzda rivojlanishiga e’tibor berish tamoyili*;

- Davlat va jamiyatning barcha jabhalari, barcha mintaqalari va barcha aholi qatlamlarini *moliyaviy jarayonlarga to‘la jalb etish tamoyili*.

11.4-rasm. Mahalliy byudjetlar moliyaviy barqarorligiga ta’sir etuvchi omillar⁹⁶

⁹⁶ Т. Новожилова, И.А. Морозов. “Финансовая обеспеченность местных бюджетов: проблемы и пути решения”. Журнал “Экономический анализ: теория и практика” №14 М.2012 г. стр.24

Hududlarni boshqarish va byudjet jarayonini isloh qilinishi sharoitida hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish imkoniyatlarini ma'lum darajada ularning moliyaviy-byudjet barqarorligiga bog'liq bo'ladi. Ushbu parametrlarni baholash zamonaviy mahalliy byudjet menejmentining zaruriy bosqichi hisoblanadi, chunki baholash rejalashtirish sifatini, mahalliy byudjetlar ijrosini hamda boshqarish va nazoratning qay darajada ekanligi xususida ma'lumot beradi.

Moliyaviy barqarorlikning tahlili hududning moliyaviy holatini baholashning asosiy dastagi hisoblanadi va bunda mahalliy boshqaruv organlarining moliyaviy – byudjet resurslarining xajmi va tarkibi aniqlanib, uning ma'lum davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining belgilangan maqsad va vazifalarni amalga oshirish imkoniyatlarini aniqlab beradi.

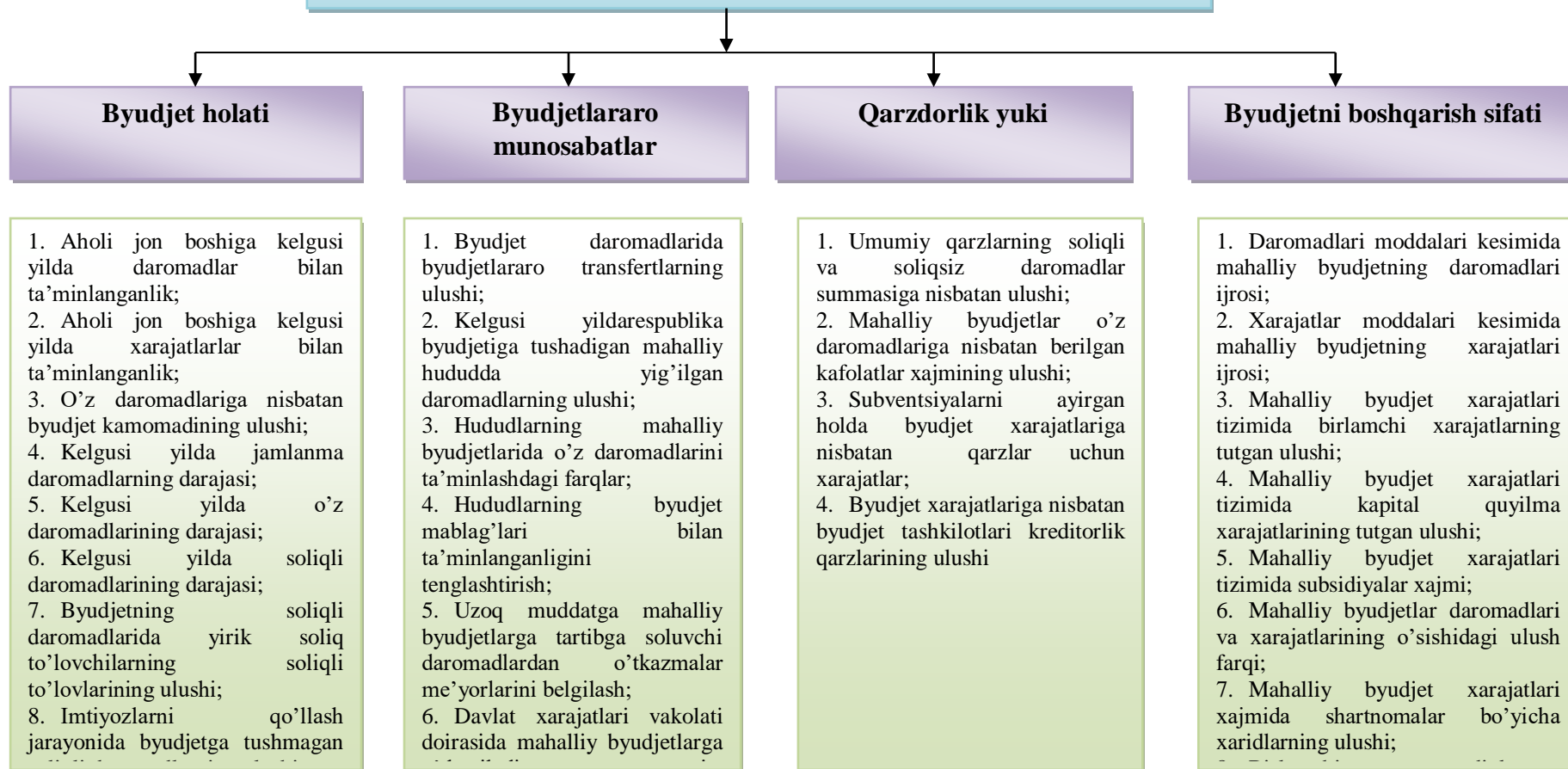
Mahalliy boshqaruvning moliyaviy asosi barqarorligiga mahalliy boshqaruv organlarining hududdagi holatga ta'sir o'tkazish imkoniyatlariga bog'liq ravishda ichki va tashqi omillar ta'sir etadi (11.4-rasm).

Mahalliy hududlarning o'z-o'zini boshqaradigan hududlar sifatida namoyon bo'lishi ularning byudjet mablag'lari bilan ta'minlanganlikni o'rganishga bo'lgan qiziqishni o'stirmoqda. Hududlarning byudjet mablag'lari bilan ta'minlanganligi kuchli differentsiya bilan xarakterlanadi. Uning darajasi ijtimoiy-iqtisodiy hudud kengligi, resurslar bilan ta'minlanganlik, iqlim, geografik va alohida hududlarning etnik madaniyati xususiyatlariga ham bog'liq bo'ladi.

Hududlarning byudjet mablag'lari bilan ta'minlanganligi – bu hududni aholisi va byudjet munosabatlari subyektlarining O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyasi va qonunlari bilan kafolatlangan huquqlarini amalga oshirish bo'yicha mahalliy boshqaruv organlariga birlashtirilgan vakolat jamlanmasini byudjet orqali moliyalashtirish imkoniyati xajmidir.

Hududlarning byudjet mablag'lari bilan ta'minlanganligini baholashda quyidagi printsiplarni hisobga olish lozim: barcha muhim ko'rsatkichlarni hisobga oladigan baholashni kompleksligi, hudud byudjetining xususiyati va bazaviy ko'rsatkichi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlilikni hisobga oladigan baholashning

Hududning byudjet mablag'lari bilan ta'minlanganligini baholash yo'nalishlari

11.5-rasm. Hududning byudjet mablag'lari bilan ta'minlanganligini baholash yo'nalishlari⁹⁷

⁹⁷A.И.Поварова, М.И.Печенская “Теоритико-методологические аспекты бюджетной обеспеченности”. Журнал “Проблемы развития территории” выпуск №5. М.2010г. стр.46

tizimliliği, mahalliy byudjet holatining har yilgi tahlili maqsadlarining indikatorlar tizimiga mos kelishi, mahalliy boshqaruv organlarining optimal qarorlar qabul qilishi uchun zarur bo‘lgan byudjet mablag‘lari bilan ta‘minlanganlik darajasini baholash natijalarining maksimal axborot berishi. Yuqorida aytilganlarni hisobga olib, hududning byudjet mablag‘lari bilan ta‘minlanganligini baholash bo‘yicha hududiy byudjet holatini va byudjet jarayonini boshqarish sifatini namoyon etuvchi uslub taklif etildi (11.5-rasm).

11.5-rasmda keltirilgan har bir ko‘rsatkich uchun bir yoki ikki chegaralangan maksimal (eng zo‘r) va minimal (eng yomon) miqdor belgilangan. Har bir ko‘rsatkichning nisbiy ahamiyati tutgan ulushi koeffitsenti bilan aniqlanadi. Hududning byudjet mablag‘lari bilan ta‘minlanganlikning integral bahosi quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$P = \sum(M_i * W_i) \quad (11.1)$$

Bu erda **P**- hududning byudjet mablag‘lari bilan ta‘minlanganligining integral bahosi;

M_i- i indikatori bo‘yicha baho;

W_i- i indikatorining tutgan ulushi.

Hududlarning byudjet mablag‘lari bilan ta‘minlanganlik indikatorlarning bahosi va tutgan ulushi 5 ballidan 15 ballgacha farqlanadi.

O‘z navbatida aniqlangan baho hududning byudjet mablag‘lari bilan ta‘minlanganlik bo‘yicha ma‘lum bir turiga kiritadi. (11.3-jadval).

11.3-jadval

Hududlarning byudjet mablag‘lar bilan ta‘minlanganlik darajasi turlari⁹⁸

Hudud turi	Byudjet mablag‘lari bilan ta‘minlanganlik darajasi kvalifikatsiyasi	Byudjet mablag‘lari bilan ta‘minlanganlik darajasi ko‘rsatkichlari chegarasi (ballarda)	Hududning kvalifikatsiyasi xususiyati
Moliyaviy barqaror	Yuqori	>12-15	O‘ziga to‘q hudud bo‘lib, u o‘z daromadlari bilan o‘z

⁹⁸А.И.Поварова, М.И.Печенская “Теоритико-методологические аспекты бюджетной обеспеченности”. Журнал “Проблемы развития территории” выпуск №5. М.2010г. стр.47

			xarajatlarini qoplay oladi
Rivojlanuvchi	O'rta	>8-12	Moliyaviy mustaqillikka intiluvchi va o'z xarajatlarini o'zi qoplashga harakat qiluvchi hudud
Kuchsiz	Past	5-8	O'z rivojlanishi uchun o'z-o'zini moliyalashtirishda qiyinchiliklarni boshdan kechirayotgan hudud bo'lib, u o'z xarajatlarini qoplash uchun yuqori byudjetdan mablag' jalb etadi.
Tushkun	Tang ahvolda	<5	Hudud yuqori byudjetning moliyaviy yordami asosida o'z xarajatlarini qoplaydi. Uning daromadlari ulushida o'z daromadlari 50 foizdan kam qismni tashkil etadi.

Hududning byudjet mablag'lari bilan ta'minlanganlikning yuqorida taklif etilgan usuli quyidagilarga imkon beradi:

- hududiy byudjetning holatini tahlil etish;
- byudjet mablag'lari va ulardan foydalanish natijalarini baholash;
- byudjet xavfi va risklarini aniqlash, ularni bartaraf etish choralarini ko'rish;
- hududlarni byudjet mablag'lari bilan ta'minlanganlik darajasini guruhlash.

Tartibga soluvchi daromadlarni byudjet tizimining byudjetlari o'rtasida taqsimlash O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan (byudjet daromadlarining g'azna ijrosi yo'li bilan) amalga oshiriladi. Muayyan moliya yili uchun Byudjet kodeksida ko'rsatilgan daromadlar bo'yicha ajratma normativlari belgilanmagan bo'lsa, o'sha daromadlar to'liq hajmda respublika byudjetiga kirim qilinadi. Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimlari tegishli moliya organlarining taklifiga ko'ra mahalliy soliqlarning to'liq hajmda kiritiladigan byudjet darajasini (masalan, viloyatning viloyat byudjeti yoki viloyatning tuman/shahar byudjeti) belgilaydi. Byudjetlararo munosabatlarni tashkil etish va boshqarishda mahalliy byudjetlar uchun o'rnatilgan cheklovlar muhim ahamiyatga ega. Xususan, mahalliy byudjetlar byudjet qonunchiligiga

ko'ra balanslashgan daromadlar va xarajatlar tizimiga ega bo'lishlari hamda mahalliy byudjetlarning haqiqatdagi taqchilligiga yo'l qo'yilmasligi lozim. Shu sababli mahalliy byudjetlarning daromadlari va xarajatlarini balanslashtirish va ularning taqchil bo'lmasligini ta'minlash maqsadida byudjet amaliyotida byudjetlararo munosabatlar mexanizmlariga murojaat qilinadi.

Byudjetlararo transfertlar — O'zbekiston Respublikasining respublika byudjetidan Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjetiga, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlariga, davlat maqsadli jamg'armalariga hamda buning aksicha o'tkaziladigan, shuningdek Qoraqalpog'iston Respublikasining respublika byudjetidan, viloyatlarning viloyat byudjetlaridan va Toshkent shahrining shahar byudjetidan tumanlar va shaharlar byudjetlariga hamda buning aksicha o'tkaziladigan mablag'lar. Byudjetlararo transfertlar subvensiyalar, o'tkazib beriladigan daromadlar, dotatsiyalar, byudjet ssudasi, o'zaro hisob-kitoblar bo'yicha mablag'lar va maqsadli ijtimoiy transfertlar shaklida amalga oshiriladi.

Subvensiyalar asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar prognozi va Davlat byudjetining asosiy parametrlari tasdiqlanayotganda belgilangan xarajatlarni amalga oshirish uchun ajratiladi. O'zbekiston Respublikasining respublika byudjetidan Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjetiga, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlariga beriladigan subvensiyalarning miqdorlari asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar prognozi va Davlat byudjetining asosiy parametrlari tasdiqlanayotganda belgilanadi. Qoraqalpog'iston Respublikasining respublika byudjetidan, viloyatlarning viloyat byudjetlari va Toshkent shahrining shahar byudjetidan tumanlar va shaharlar byudjetlariga beriladigan subvensiyalarning miqdorlari Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimlari tomonidan belgilanadi. Foydalanilmagan subvensiyalar joriy moliya yili oxirida tegishli yuqori turuvchi byudjetga qaytarilishi kerak⁹⁹.

⁹⁹O'zbekiston Respublikasi "Byudjetkodeksi" 135-modda. O'RQHT, 2014-y., 36-son, 452-modda

Tegishli ma'muriy-hududiy birliklar hududida shakllantiriladigan va yuqori turuvchi byudjetga o'tkaziladigan daromadlar ular qaysi ma'muriy-hududiy birlikda shakllantirilgan bo'lsa, o'sha ma'muriy-hududiy birlik byudjetiga o'tkazib berilishi mumkin. O'tkazib beriladigan daromadlarning umumiy hajmi:

– O'zbekiston Respublikasining respublika byudjetidan quyi turuvchi byudjetlarga - asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar prognozi va Davlat byudjetining asosiy parametrlari tasdiqlanayotganda;

– Qoraqalpog'iston Respublikasining respublika byudjetidan, viloyatlarning viloyat byudjetlaridan va Toshkent shahrining shahar byudjetidan tumanlar va shaharlar byudjetlariga - Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimlari tomonidan tasdiqlanadi. O'zbekiston Respublikasining respublika byudjetidan quyi turuvchi byudjetlarga tushumlari o'tkazib beriladigan xo'jalik yurituvchi subyektlarning hamda ular tomonidan to'lanadigan soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning turlari ro'yxati O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi bilan birgalikda tasdiqlanadi. Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjetidan, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlaridan tumanlar va shaharlar byudjetlariga tushumlari o'tkazib beriladigan xo'jalik yurituvchi subyektlarning hamda ular tomonidan to'lanadigan soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning turlari ro'yxati Qoraqalpog'iston Respublikasi Moliya vazirligi, viloyatlar va Toshkent shahar moliya boshqarmalari tomonidan Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar davlat soliq boshqarmalari bilan birgalikda tasdiqlanadi.

Yuqori turuvchi byudjetdan quyi turuvchi byudjetga o'tkazib beriladigan daromadlarning summasi tegishli quyi turuvchi byudjetga tushishi lozim bo'lgan daromadlar hisobga olingan holda belgilanadi. O'tkazib beriladigan daromadlarni o'tkazish ular bo'yicha haqiqatda tushgan tushumlar doirasida, biroq ularning

tasdiqlangan hajmidan ortiq bo‘lmagan miqdorda amalga oshiriladi (11.4-jadval)¹⁰⁰.

11.4-jadval

2019 yilda Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri mahalliy byudjetlariga umumdavlat soliqlardagi ajratmalar me‘yorlari¹⁰¹

№	Hududlar nomi	Yuridik shaxslar foydasiga soliq	Jismoniy shaxslar daromadidan soliq	Qushilgan qiymat solig‘i
1	Qoraqalpog‘iston Respublikasi	100	100	100
2	Andijon viloyati	100	100	60
3	Buxoro viloyati	100	100	20
4	Djizax viloyati	100	100	61
5	Qashqadaryo viloyati	100	100	50
6	Navoiy viloyati	100	100	26
7	Namangan viloyati	100	100	100
8	Samarqand viloyati	100	100	36
9	Surxandaryo viloyati	100	100	63
10	Sirdaryo viloyati	100	100	29
11	Toshkent viloyati	-	77	20
12	Farg‘ona viloyati	100	100	100
13	Xorazm viloyati	100	100	31
14	Toshkent shahri	-	10	-

Yuqori turuvchi byudjetdan quyi turuvchi byudjetga dotatsiya quyi turuvchi byudjet xarajatlarining rejalashtirilgan hajmi subventsiyalar va o‘tkazibberiladigan daromadlar hisobga olingan holda mazkur byudjet daromadlarining prognoz qilingan hajmidan oshib ketgan taqdirda ajratiladi. O‘zbekiston Respublikasining respublika byudjetidan davlat maqsadli jamg‘armalarining byudjetlariga dotatsiya

¹⁰⁰O‘zbekiston Respublikasi “Byudjetkodeksi” 136-moddasi. O‘RQHT, 2014-y., 36-son, 452-moddasi

¹⁰¹O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 26-dekabrda “O‘zbekiston Respublikasining 2019 yilgi asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlari prognozi va davlat byudjeti parametrlari hamda 2020-2021 yillarga byudjet mo‘ljallari to‘g‘risida”gi PQ-4086-sonli qarori // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 27.12.2018 y., 07/18/4086/2354-son.

jamg'armalar xarajatlarining rejalashtirilgan hajmi yil boshidagi qoldiq hisobga olingan holda jamg'armalar daromadlarining prognoz qilingan hajmidan oshib ketgan taqdirda ajratilishi mumkin. Dotatsiyaning miqdori:

– O'zbekiston Respublikasining respublika byudjetidan quyi turuvchi byudjetlarga va davlat maqsadli jamg'armalari byudjetlariga ajratilganda - asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlar prognozi va Davlat byudjetining asosiy parametrlari tasdiqlanayotganda;

– Qoraqalpog'iston Respublikasining respublika byudjetidan, viloyatlarning viloyat byudjetlaridan va Toshkent shahrining shahar byudjetidan tumanlar va shaharlar byudjetlariga ajratilganda - Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimlari tomonidan belgilanadi.

Quyida keltirilgan 11.5-jadvalda umumdavlat soliqlari va mahalliy soliqlardan ajratmalarning 2019 yil uchun Toshkent shahri mahalliy byudjetlari me'yorlari keltirilgan. Byudjetlararo o'zaro hisob-kitoblar moliya yili mobaynida byudjetlar parametrlari o'zgarganda yuqori va quyi turuvchi byudjetlar o'rtasida yuzaga keladigan o'zaro pul munosabatlaridir.

Byudjetlararo o'zaro hisob-kitoblar:

- qonun hujjatlari qabul qilinganligi;
- Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjeti, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlari daromadlarining prognozi aniqlashtirilganligi;
- byudjet tashkilotlari va byudjet mablag'lari oluvchilarning bo'ysunuvi o'zgarganda xarajatlar bir byudjetdan boshqa byudjetga o'tkazilganligi;
- kapital qo'yilmalar limitlari byudjetlar darajalari o'rtasida qayta taqsimlanganligi munosabati bilan yuzaga keladi.

Byudjetlararo o'zaro hisob-kitoblarga kiritilishi lozim bo'lgan summa yuqori turuvchi moliya organi tomonidan aniqlanadi.

11.5-jadval

2019 yil uchun Toshkent shahri buyicha soliqlardan shahar va tuman mahalliy byudjetlariga ajratmalar me'yorlari¹⁰²

Tumanlar nomi	Yagona soliq to'lovidan ajratma	Tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi yuridik va jismoniy shahslardan olinadigan qat'iy belgilangan soliq	Aktsiz solig'i	Yuridik shahslar mol-mulkiga solinadigan soliq	Jismoniy shahslar mol-mulkiga solinadigan soliq	Yuridik shahslar yer solig'i	Jismoniy shahslardan olinadigan yer solig'i	Suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq	Jarim alar	Bozorlar daromadidan tushum	Mahalliy yig'imlar
Shayhontohur	15	100	100	-	100	-	100	100	100	100	100
Uchtepa	53	100	100	-	100	-	100	100	100	100	100
Chilonzor	75	100	-	-	100	-	100	100	100	100	100
Mirobod	50	100	100	-	100	-	100	100	100	100	100
Mirzo Ulug'bek	91	100	100	-	100	100	100	100	100	100	100
Yakkasaroy	9	100	-	-	100	-	100	100	100	100	100
Olmazor	97	100	-	-	100	100	100	100	100	100	100
Yashnobod	63	100	-	100	100	100	100	100	100	100	100
Sirg'ali	94	100	-	-	100	-	100	100	100	100	100
Bektemir	14	100	-	-	100	-	100	100	100	100	100
Yunusobod	91	100	100	-	100	-	100	100	100	100	100

¹⁰²Toshkent shahar hokimining 2018 yil 27-dekabrda 1865-sonli "Toshkent shahrining 2019 yilgi mahalliy byudjeti parametrlari to'g'risida"gi Qarori. 3-ilova.

**2019 yil uchun Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar va oshkent shahri
mahalliy byudjetlarining daromadlari va xarajatlari hamda O‘zbekiston
Respublikasi respublika byudjetidan ajratiladigan ijtimoiy transfertlar
hajmi¹⁰³**

№	Hududlar nomi	Tegishli byudjetlarga qoldiriladigan daromadla	Tegishli byudjetlarga biriktirilgan xarajatlar	Maqsadli ijtimoiy transfertlar¹⁰⁴
1	Qoraqalpog‘iston Respublikasi	2683,5	2683,5	-
2	Andijon viloyati	1912,7	3292,0	1379,3
3	Buxoro viloyati	2266,6	2266,6	-
4	Jizzax viloyati	1106,2	1836,8	730,6
5	Qashqadaryo viloyati	3493,7	3493,7	-
6	Navoiy viloyati	1495,8	1495,8	-
7	Namangan viloyati	1784,7	3096,9	1312,2
8	Samarqand viloyati	2270,9	4031,8	1760,9
9	Surxondaryo viloyati	1657,2	2872,0	1214,8
10	Sirdaryo viloyati	736,3	1217,4	481,1
11	Toshkent viloyati	3169,0	3169,0	-
12	Fargona viloyati	4038,0	4038,0	-
13	Xorazm viloyati	1232,2	2116,4	884,2
14	Toshkent shahri	3236,2	3236,2	-
	Jami hududlar buyicha	31083,0	38846,1	7763,1

Maqsadli ijtimoiy transfertlarning miqdorlari:

– O‘zbekiston Respublikasining respublika byudjetidan Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjetiga, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlariga – asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar prognozi va Davlat byudjetining asosiy parametrlari tasdiqlanayotganda;

– Qoraqalpog‘iston Respublikasining respublika byudjetidan, viloyatlarning viloyat byudjetlari va Toshkent shahrining shahar byudjetidan

¹⁰³O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 26-dekabrda “O‘zbekiston Respublikasining 2019 yilgi asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlari prognozi va davlat byudjeti parametrlari hamda 2020-2021 yillarga byudjet mo‘ljallari to‘g‘risida”gi PQ-4086-sonli qarori // Qonun hujjatlari ma‘lumotlari milliy bazasi, 27.12.2018 y., 07/18/4086/2354-son.

¹⁰⁴Respublika byudjetidan maqsadli ijtimoiy transfertlar tuman va shahar byudjetlaridan moliyalashtiriladigan halq ta’limi, maktabgacha ta’lim va tibbiyot muassasalarining ish haqi va yagona ijtimoiy to‘lovi xarajatlarini qoplash uchun beriladi

tumanlar va shaharlar byudjetlariga - Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjeti, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlari tasdiqlanayotganda Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimlari tomonidan belgilanadi. Foydalanilmagan maqsadli ijtimoiy transfertlar joriy moliya yili oxirida tegishli yuqori turuvchi byudjetga qaytarilishi kerak.

Yuqoridagi 5-jadvaldan ko‘rish mumkinki, ya’ni Respublika byudjetidan 2019 yilda Andijon viloyati, Jizzah viloyati, Namangan viloyati, Samarqand viloyati, Surhondaryo viloyati, Sirdaryo viloyati, Xorazm viloyatlari uchun tuman va shahar byudjetlaridan moliyalashtiriladigan halq ta’limi, maktabgacha ta’lim va tibbiyot muassasalarining ish haqi va yagona ijtimoiy to‘lovi xarajatlarini qoplash uchun mablag‘lar ajratilishi ko‘zda tutilgan.

11.7-jadval

Toshkent shahar va tumanlar mahalliy byudjetlarining 2019 yil daromadlari va xarajatlari, shahar mahalliy byudjetidan tuman mahalliy byudjetlariga ajratiladigan maqsadli ijtimoiy transfertlari miqdori¹⁰⁵

(ming.so‘m)

T/r	Hududlarnomi	Daromadlar	Xarajatlar	Maqsadli ijtimoiy transfertlar
1.	Shayxontohur	109958114	181135647	71177533
2.	Uchtepa	125088411	206364067	81275656
3.	Chilonzor	124027806	198574880	74547074
4.	Mirobod	77609426	124476707	46867281
5.	MirzoUlug‘bek	141524838	214940808	73415970
6.	Yakkasaroy	67097378	95300870	28203492
7.	Olmazor	128311107	210186714	81875607
8.	Yashnobod	114283115	182957740	68674625
9.	Sirg‘ali	99101461	168555426	69453965
10.	Bektemir	33328023	48368941	15040918
11.	Yunusobod	153001397	249423625	96422228
12.	Toshkentshahri	2062896623	1355942274	-706954349
	Mahalliy byudjet bo‘yicha jami	3236227699	3236227699	-

11.7-jadval ma’lumotlaridan ko‘rish mumkinki, ya’ni 2019 yilda Toshkent shahri mahalliy byudjetidan tuman va shahar byudjetlari uchun 706954349000

¹⁰⁵Toshkent shahar hokimining 2018 yil 27-dekabrda 1865-sonli “Toshkent shahrining 2019 yilgi mahalliy byudjeti parametrlari to‘g‘risida”gi Qarori. 3-ilova.

so‘m mablag‘ maqsadli ijtimoiy tarnsfertlar uchun ajratilishi rejalashtirilgan. Maqsadli ijtimoiy tarnsfertlarning eng ko‘p hajmi Olmazor tumaniga to‘g‘ri kelmoqda va u tuman byudjetlarini balanslashtirishga xizmat qilmoqda.

Byudjet ssudasi shaklidagi byudjetlararo transfert (byudjet ssudasi) byudjet manbalarining to‘liq safarbar qilinishi tegishli byudjetlarda nazarda tutilgan xarajatlar qoplanishini ta‘minlamagan taqdirda, qaytarish sharti bilan va foizsiz beriladi. Byudjet ssudasi:

– prognoz qilingan daromadlar va rejalashtirilgan xarajatlar o‘rtasidagi rejali vaqtinchalik kassa uzilishini qoplash uchun — to‘qqiz oygacha bo‘lgan muddatga;

– daromadlar tushumlari va xarajatlarni amalga oshirish o‘rtasida kutilayotgan vaqtinchalik kassa uzilishlarini qoplash uchun — olti oygacha bo‘lgan muddatga beriladi.

Rejali byudjet ssudasi daromadlarning prognoz qilingan tushumlari, nazarda tutilgan subvensiya, o‘tkazib beriladigan daromadlarning summasi maqsadli ijtimoiy transfertlar, aylanma kassa mablag‘laridan va yil boshidagi erkin qoldiqlardan vaqtinchalik mablag‘ jalb qilish, dotatsiya tasdiqlangan tegishli byudjetlarda nazarda tutilgan ayrim choraklardagi xarajatlar qoplanishini ta‘minlamagan hollarda beriladi.

Byudjet ssudasi:

– O‘zbekiston Respublikasining respublika byudjeti mablag‘lari hisobidan — Qoraqalpog‘iston Respublikasining respublika byudjetiga, viloyatlarning viloyat byudjetlariga, Toshkent shahrining shahar byudjetiga, davlat maqsadli jamg‘armalari byudjetlariga;

– Qoraqalpog‘iston Respublikasining respublika byudjeti, viloyatlarning viloyat byudjetlari, Toshkent shahrining shahar byudjeti mablag‘lari hisobidan — tumanlar va shaharlar byudjetlariga ularning daromadlari hamda xarajatlari o‘rtasidagi rejali yoki kutilayotgan vaqtinchalik kassa uzilishini qoplash uchun beriladi.

11.8-jadval

2019 yil 1-choragida Respublika byudjetidan mahalliy byudjetlarga ajratilgan maqsadli ssudalar¹⁰⁶

(mln.so‘m)

№	Hudud nomi	Jami berilgan ssuda	Qaytarilgan ssuda	Qaytarilmagan ssuda
	Jami	682300	249000	433300
1	Qoraqalpog‘iston Respublikasi	15000	15000	-
2	Andijon viloyati	8300	-	8300
3	Buxoro viloyati	70000	20000	50000
4	Jizzax viloyati	70000	20000	50000
5	Qashqadaryo viloyati	119000	119000	-
6	Navoiy viloyati	-	-	-
7	Namangan viloyati	-	-	-
8	Samarqand viloyati	25000	25000	-
9	Surxondaryo viloyati	55000	10000	45000
10	Sirdaryo viloyati	-	-	-
11	Toshkent viloyati	25000	-	25000
12	Fargona viloyati	85000	40000	45000
13	Xorazm viloyati	-	-	-
14	Toshkent shahri	210000	-	210000

11.8-jadval ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, ya’ni Respublikamizda 2019 yil 1-choragi ijrosi bo‘yicha berilgan ma’lumotlarga asosan jami berilgan ssudalar 682300 mln. So‘mni tashkil etmoqda, shundan qaytarilga ssudalar 249000 mln so‘mni tashkil etmoqda, qaytarilmagan byudjet ssudalari miqdori respublika bo‘yicha 433300 mln so‘mni tashkil etmoqda.

Byudjet ssudalarini berishning majburiy sharti ulardan belgilangan maqsadda foydalanish, shuningdek joriy moliya yili mobaynida ularni o‘z vaqtida qoplashdan iboratdir. Byudjet ssudasi Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashi va tegishli hokimliklarning, davlat maqsadli jamg‘armasini taqsimlovchi organ rahbarining byudjet ssudasiga bo‘lgan ehtiyojni asoslovchi hisob-kitoblar ilova qilingan yozma so‘rovi asosida beriladi. Byudjet ssudasi berish to‘g‘risidagi

¹⁰⁶O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi ma’lumotlari asosida

yozma so‘rovni ko‘rib chiqishda moliya organi qaror qabul qilish uchun zarur bo‘lgan axborot va hisob-kitoblarni so‘rab olish huquqiga ega.

Mahalliy byudjet harajatlarini taqsimlashda boshqaruv qarorlarini qabul qilish qo‘yidagi talablarni ta‘minlanishiga to‘liq javob berishi darkor:

1) Byudjetlararo munosabatlar tizimini tartibga solish yagona mexanizm va printsiplarga tayanishi kerak. Jumladan, daromad manbalarini birlashtirilish va moliyaviy yordamlarni (dotatsiya, subventsia, ssuda) taqsimlash masalalarida alohida subyektlarga moliyaviy imtiyozlar berish va ustuvor qulayliklar yaratib berish bo‘yicha — noan‘anaviy yondoshish xollariga yo‘l qo‘ymaslik lozim;

2) Turli xil darajadagi hokimiyat va boshqaruv organlari byudjet harajatlarini amalga oshirishda qat‘iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlikka amal qilish kerak;

3) Hududlarni byudjet mablag‘lar bilan ta‘minlashni o‘z vaqtida va to‘liq tashkil qilish uchun ularga moliyaviy yordamlarni ob‘ektiv va oshkora taqsimlash lozim;

4) Birlashtirilgan mahalliy daromad bazasini kengaytirish bilan birga, respublika byudjetidan olinayotgan moliyaviy yordamlarni samarali va maqsadga muvofiq foydalanayotgan mahalliy byudjetlarga qo‘shimcha rag‘batlantirish mexanizmlari tashkil etilish kerak;

5) Byudjet harajatlari buyicha qabul qilinayotgan qarorlarning moliyaviy intizomga to‘liq itoat qilishini nazorat qiluvchi yagona mexanizm ishlash zarur.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Mahalliy moliyaning ahamiyati nimalarda namoyon bo‘ladi?
2. Mahalliy moliyaning tarkibiy qismlari qanday bo‘g‘inlarni o‘z ichiga oladi?
3. Mahalliy byudjetlar mahalliy moliyada qanday o‘ringa ega?
4. Mahalliy byudjetlarning shakllanish manbalari nimalardan iborat?
5. Mahalliy byudjetlarning birlashtirilgan daromadlari tuzilmasi qanday tarkibdan iborat?

6. Mahalliy byudjetlar tartibga soluvchi daromadlari qanday tarkibdan iborat?
7. Mahalliy moliyaning barqarorligi qanday omillarga bog‘liq?
8. Mahalliy byudjetlarning ta‘minlanganlik ko‘rsatkichlari qanday aniqlanadi?
9. Byudjet transertlarining tarkibi nimalardan iborat?
10. Byudjetlar balansligini ta‘minlashda byudjetlararo trasfertlardan foydalanish deganda nima tushuniladi?

Mustaqil o‘rganish uchun topshiriqlar

1. Mahalliy moliyaning moliyaviy resurslarining shakllanish manbalari va ishlatish yo‘nalishlarini aks ettiruvchi klaster tayyorlang.
2. Mahalliy byudjetlar daromadlarini shakllanishi, taqsimlanishi va ishlatilishi to‘g‘risida tahliliy ish tayyorlang.
3. Mahalliy byudjetlar mablag‘larini yo‘nalishlari qaysi umumiy va maxsus qabul qilingan me‘yoriy hujjatlar bilan tartibga solinishini aks ettiruvchi chizma tayyorlang.
4. Biror bir xorijiy mamlakat misolida mahalliy moliyaning ko‘rsatkichlarini O‘zbekiston Respublikasi mahalliy moliyasining ko‘rsatkichlari bilan solishtirish asosida tahliliy ma‘lumot tayyorlang.

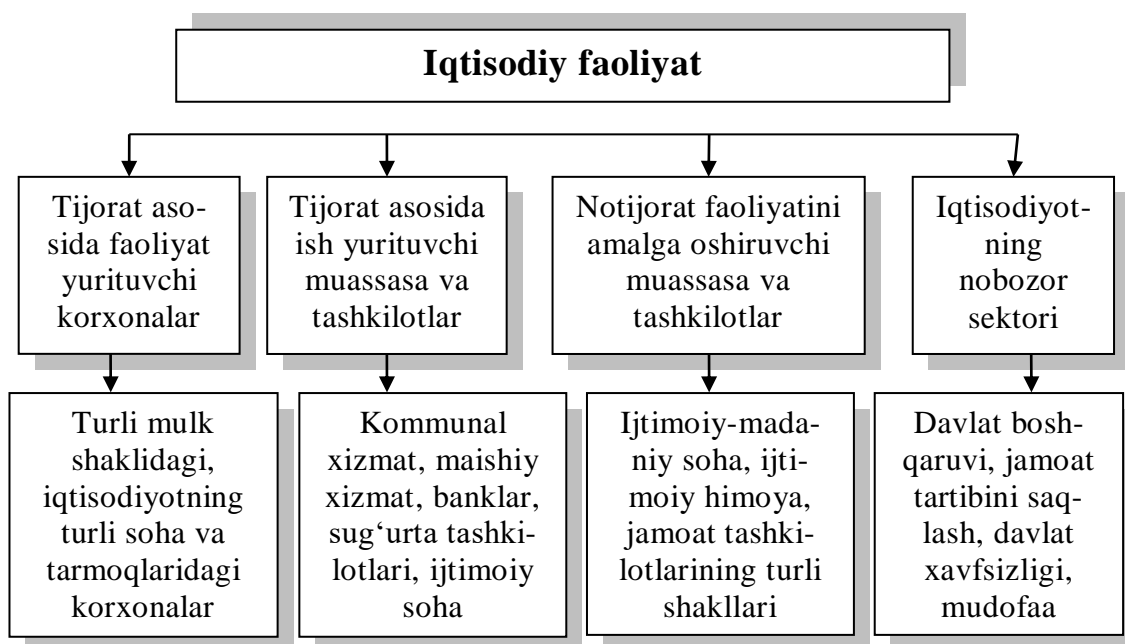
12-BOB. DAVLAT KORXONALARI VA TASHKILOTLARI MOLIYASI

12.1. Davlat korxonalari to‘g‘risida tushuncha. Davlat korxonalarining tashkiliy shakllari

Iqtisodiyotda sodir bo‘ladigan moliyaviy munosabatlar tarkibida korxonalar moliyasi boshlang‘ich, hal qiluvchi o‘rin egallaydi. Korxonalar moliyasi mamlakatda yaratiladigan moliyaviy resurslarning aksariyat qismini shakllantiruvchi iqtisodiyotning muhim bo‘g‘inidir.

Iqtisodiyot va ijtimoiy hayot sohalari ikki yirik sohadan iborat (12.1-rasm):

1. Moddiy ishlab chiqarish sohasi.
2. Nomoddiy ishlab chiqarish (yoki noishlab chiqarish) sohasi.

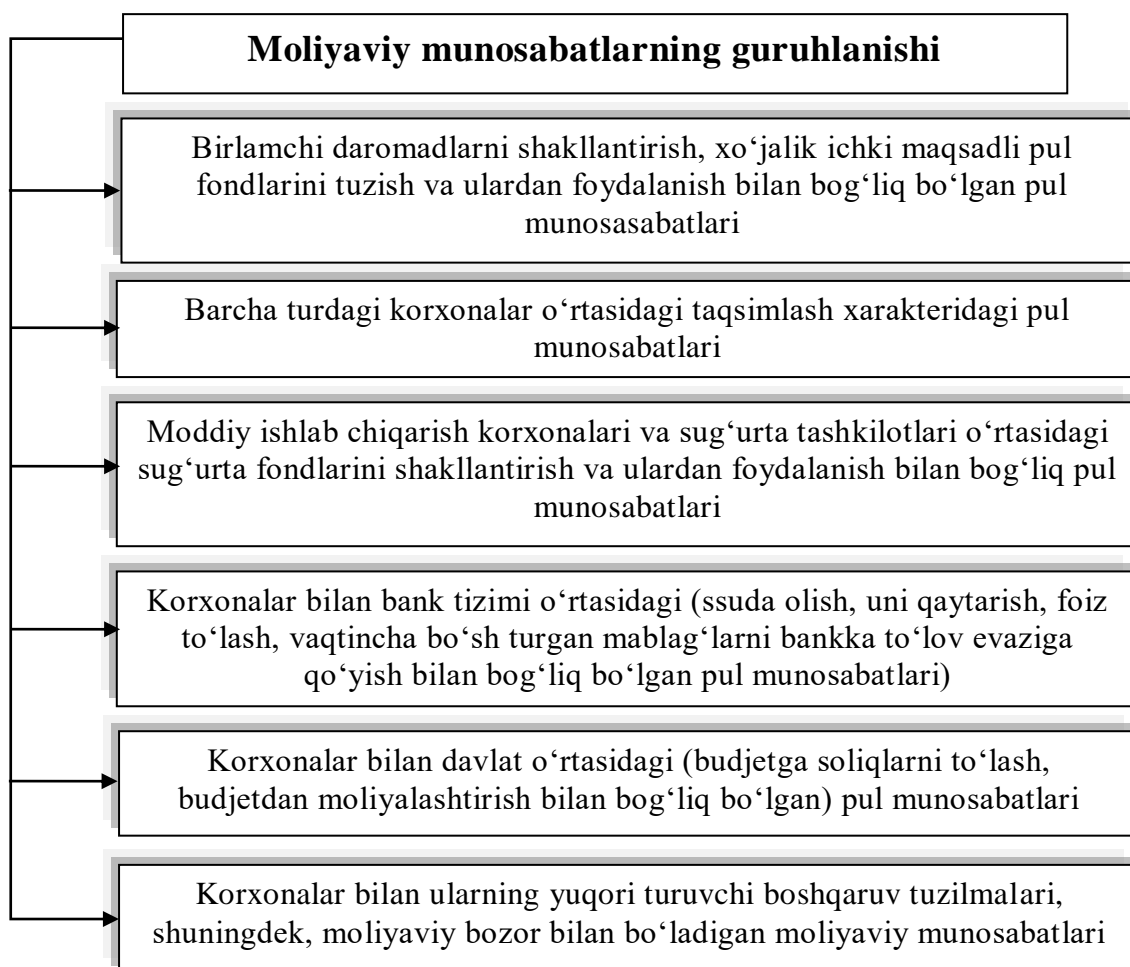

12.1-rasm. Iqtisodiyot va ijtimoiy hayot sohalari¹⁰⁷

Moddiy ishlab chiqarish sohasida moddiy qiymatliklar yaratiladi, tovarlar ishlab chiqariladi, xizmatlar ko‘rsatiladi, ishlar bajariladi. Noishlab chiqarish sohasida turli xizmatlar (maishiy, kommunal, ijtimoiy, davlat boshqaruvi, mamlakat mudofaasi, davlat xavfsizligi, ichki ishlar xizmatlari) ko‘rsatiladi.

¹⁰⁷ Nurmuxamedova B. Kabirova N. Moliya. O‘quv qo‘llanma. T.: IQTISOD-MOLIYA. 2017. – 184-bet.

Moddiy ishlab chiqarish sohasi korxonalarida va ularning bevosita ishtirokida quyidagi turdagi moliyaviy munosabatlar sodir bo‘ladi (12.2-rasm), bu munosabatlar korxonalar moliyasining asosiy mazmunini tashkil qiladi.

12.2-rasm. Moddiy ishlab chiqarish sohasi korxonalarida va ularning ishtirokida sodir bo‘ladigan moliyaviy munosabatlarning guruhlanishi

Moddiy ishlab chiqarish sohasi moliyasining qator o‘ziga xos xususiyatlari mavjud:

- moddiy ishlab chiqarishda turli-tuman, ko‘p qirrali moliyaviy munosabatlar yuz beradi, bunga turli mulk shakllarining mavjudligi, tarmoq xususiyatlari, tabiiy-iqlim sharoitlari kabi omillar ta’sir etadi;
- moddiy ishlab chiqarish sohasi moliyasi ishlab chiqarish fondlarining shakllanishi, doimiy to‘lib borishi, yangilanishi va o‘shini ta’minlaydi;

– moddiy ishlab chiqarish korxonalari moliyasi mamlakat moliya tizimining boshlang‘ich asosini tashkil qiladi;

– moddiy ishlab chiqarish moliyasi yuqori aktivlikka, xo‘jalik yuritishning barcha tomonlariga ta’sir etishning keng imkoniyatlariga ega.

Barcha moddiy ishlab chiqarish korxonalari, shuningdek, noishlab chiqarish sohasi muassasa va tashkilotlarining bir qismi bozor iqtisodiyoti sharoitida tijorat hisobi asosida ish yuritadilar.

Korxonalar moliyasini tashkil qilishga quyidagi omillar ta’sir ko‘rsatadi:

- xo‘jalik yuritishning tashkiliy-huquqiy shakllari;
- tarmoq xususiyatlari.

Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish xo‘jalik yuritishning turli tashkiliy-huquqiy shakllarini shakllantirdiki, buning natijasida turli mulkka asoslangan har xil turdagi korxonalar faoliyat olib bormoqda. Ular:

- tadbirkorlik faoliyatini olib borishda teng huquqqa egadirlar;
- ularga bozor qonunlariga bo‘ysunishda bir xil talablar qo‘yiladi.

Lekin ularning tashkiliy-huquqiy shakllaridagi farqlar ular moliyasini tashkil etishda o‘ziga xos xususiyatlarning bo‘lishini taqozo etadi, ya’ni:

- ustav kapitalini shakllantirish manbalari va tartibida;
- foyda(daromad)ning taqsimlanishida;
- moliya-bank tizimi bilan bo‘ladigan munosabatlarida.

O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligiga binoan mamlakatimizda xo‘jalik yuritishning quyidagi turdagi tashkiliy-huquqiy shakllari mavjud:

- davlat korxonalari;
- xususiy korxonalar;
- aksiyadorlik jamiyatlari;
- mas’uliyati cheklangan va qo‘shimcha mas’uliyatli jamiyatlar;
- xo‘jalik shirkatlari va sh.k.

Bundan tashqari, kichik biznes subyektlari, kasanachilik asosida faoliyat yurituvchilar, yakka tadbirkorlar ham bugungi kunda iqtisodiyotimizning hal qiluvchi bo‘g‘inlariga aylanib bormoqda.

Yuqorida sanab o‘tilgan tashkiliy-huquqiy shakllardagi korxonalar haqidagi umumiy qoidalar, ularning vakolatlari, mulkiy munosabatlari, ustav kapitalining shakllanishi, moliya-xo‘jalik faoliyati, bu faoliyat ustidan nazoratni tashkil qilish va shu kabi boshqa masalalar O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2006-yil 16-oktyabrdagi “Ustav fondida davlat ulushi bo‘lgan korxonalarining samarali boshqarilishini va davlat mulkining zarur darajada hisobga olinishini ta’minlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 215-sonqarori bilan tasdiqlangan “Davlat korxonalari to‘g‘risidagi Nizom”, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-maydagi “Davlat korxonalari va ustav kapitalida davlat ishtirok etayotgan tijorat banklarini restrukturizatsiya va isloh qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori va boshqa me‘yoriy hujjatlar bilan belgilab berilgan.

Davlat korxonalari – mulki to‘liq yoki qisman davlatga qarashli bo‘lgan mustaqil xo‘jalik-moliyaviy faoliyat yurituvchi korxonalar va tashkilotlar. Davlat mulkiga asoslangan korxonalar va tashkilotlarning quyidagi shakllari mavjud: budjet tashkilotlari; ulushida davlatning ishtiroki bo‘lgan aralash mulkka asoslangan korxonalar, to‘liq davlat unitar korxonalari.

Aksiyadorlik jamiyati – ko‘rsatilgan nominal qiymatiga teng aksiyalarning muayyan miqdoriga bo‘lingan ustav fondiga ega bo‘lgan hamda majburiyatlari bo‘yicha faqat o‘z mol-mulki bilan javobgar bo‘ladigan jamiyatdir. Aksiyadorlik jamiyati ochiq va yopiq turda bo‘lishi mumkin.

Qatnashchilari o‘zlariga tegishli aksiyalarini o‘zga aksiyadorlarning roziligisiz boshqa shaxslarga berishi mumkin bo‘lgan aksiyadorlik jamiyati ochiq aksiyadorlik jamiyati deb hisoblanadi. Ochiq turdagi jamiyat o‘zi chiqarayotgan aksiyalarga ochiq obuna o‘tkazishga va qonun hujjatlarining talablarini hisobga olgan holda ularni erkin sotishga haqlidir. Ochiq turdagi jamiyat o‘zi chiqarayotgan aksiyalarga yopiq obuna o‘tkazishga haqli, jamiyat ustavida va qonun hujjatlarida yopiq obunani o‘tkazish imkoniyati cheklab qo‘yilgan hollar bundan mustasno. Ochiq turdagi jamiyat aksiyadorlarining soni chegaralanmaydi.

Aksiyalari faqat o‘z muassislari yoki oldindan belgilangan doiradagi shaxslar orasida taqsimlanadigan aksiyadorlik jamiyati yopiq aksiyadorlik jamiyati

deb hisoblanadi. Bunday jamiyat o‘zi chiqarayotgan aksiyalarga ochiq obuna o‘tkazishga yoxud ularni cheklanmagan doiradagi shaxslarga sotib olish uchun boshqacha tarzda taklif etishga haqli emas. Yopiq turdagi jamiyat aksiyadorlarining soni ellik nafardan ziyod bo‘lishi mumkin emas. Belgilangan chegaradan ortib ketgan taqdirda u yopiq aksiyadorlik jamiyatlari uchun miqdori aksiyadorlarning chegaralangan limitidan ortib ketgan shaxslar aksiyadorlar reyestrda ro‘yxatga olingan kundan e‘tiboran olti oy ichida ochiq aksiyadorlik jamiyatiga aylantirilishi, ushbu muddat tugagach, sud tartibida tugatilishi lozim. Yopiq turdagi jamiyat aksiyadorlari ushbu jamiyatning boshqa aksiyadorlari sotayotgan aksiyalarni o‘zga shaxsga taklif etilayotgan narxda sotib olishda imtiyozli huquqqa ega bo‘ladilar. Agar akdiyadorlar aksiyalarni sotib olishda o‘z imtiyozli huquqlaridan foydalanmasalar, jamiyat aksiyadorlar tomonidan sotiladigan aksiyalarni sotib olish uchun imtiyozli huquqqa ega bo‘lishi uning ustavida ko‘zda tutilishi mumkin.

2008-yilda O‘zbekistonda aksiyadorlik jamiyatlari ustav fondining eng kam miqdori – jamiyat davlat tomonidan ro‘yxatga olingan sanada Markaziy Bank kursi bo‘yicha ekvivalenti kamida 400 ming AQSH dollariga teng summa tasdiqlangan (2008-yil 18-noyabrdagi PF-4053-son Farmonga asosan). Ushbu qiymat keyinchalik “Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida”gi Qonunning yangi tahririda mustahkamlangan.

Biroq Prezidentning 2017-yil 2-sentyabrdagi PF-5177-son Farmoni bilan belgilanishicha, jamiyatlarning ustav kapitaliga qo‘yiladigan minimal talablar faqat milliy valyutada belgilanadi. Shu sababli ustav fondining eng kam qiymati o‘sha paytda amal qilgan kurs bo‘yicha so‘mga qayta hisoblanib, qonunga o‘zgartirishlar kiritmagan holda 1600 mln. so‘m darajasida qayd etildi. Ushbu raqam “Tadbirkorlik subyektlarini davlat ro‘yxatidan o‘tkazish tartibi to‘g‘risida”gi yangi nizomda aks ettirildi va amalda qo‘llaniladigan bo‘ldi.

Endi esa aksiyadorlik jamiyati ustav fondining eng kam miqdorini 400 mln. so‘m miqdorigacha, ya‘ni 4 baravar kamaytirishga qaror qilindi. Bu vaziyatda “Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish

to'g'risida"gi Qonunga tuzatishlar kiritilishi zarur edi. Shu sababli Davlat raqobat qo'mitasi, Loyiha boshqaruvi milliy agentligi, Iqtisodiyot vazirligi va Adliya vazirligiga 2018-yil 15-sentyabrgacha tegishli qonun loyihasini ishlab chiqish vazifasi topshirildi¹⁰⁸.

Mas'uliyati cheklangan jamiyat – miqdori ta'sis hujjatlarida belgilab beriladigan ulushlarga bo'lingan ustav fondiga ega bo'lgan hamda o'z majburiyatlari yuzasidan o'z mol-mulki doirasidagina javobgar bo'lgan jamiyatdir, bunda jamiyat qatnashchilari qo'shgan hissalar doirasida javobgar bo'ladilar.

Qo'shimcha mas'uliyatli jamiyat – miqdori ta'sis hujjatlarida belgilab beriladigan ulushlarga bo'lingan ustav fondiga ega bo'lgan jamiyat bo'lib, uning mol-mulki kamlik qilgan taqdirda jamiyat qatnashchilari uning majburiyatlari yuzasidan o'z mol-mulklari bilan ham, barcha qatnashchilar uchun teng miqdorda, qo'shgan hissalariga monand summada javobgar bo'ladilar.

Xo'jalik shirkatlari – bu shaxslarning ixtiyoriy birlashmasi bo'lib, unda qatnashchilar mulkiy badallar bilangina emas, balki shaxsiy faoliyatlari bilan ham ishtirok etadilar. Xo'jalik shirkatlari to'liq va kommandit shirkatlarga bo'linadi.

To'liq shirkatlar – barcha qatnashchilari birgalikda tadbirkorlik faoliyati olib boradigan hamda shirkat majburiyatlari yuzasidan o'zlariga tegishli bor mol-mulki bilan birdamlikda javobgar bo'ladigan xo'jalik shirkatlaridir.

Kommandit (aralash) shirkatlar – shirkatning majburiyatlari yuzasidan o'zining butun mol-mulki bilan javobgar bo'lgan bir yoki bir necha qatnashchisi bilan bir qatorda, javobgarligi qo'shgan hissalar summasi doirasidagina cheklanadigan bir yoki bir necha qatnashchi (kommanditchi) lar ham bo'lgan xo'jalik shirkatidir.

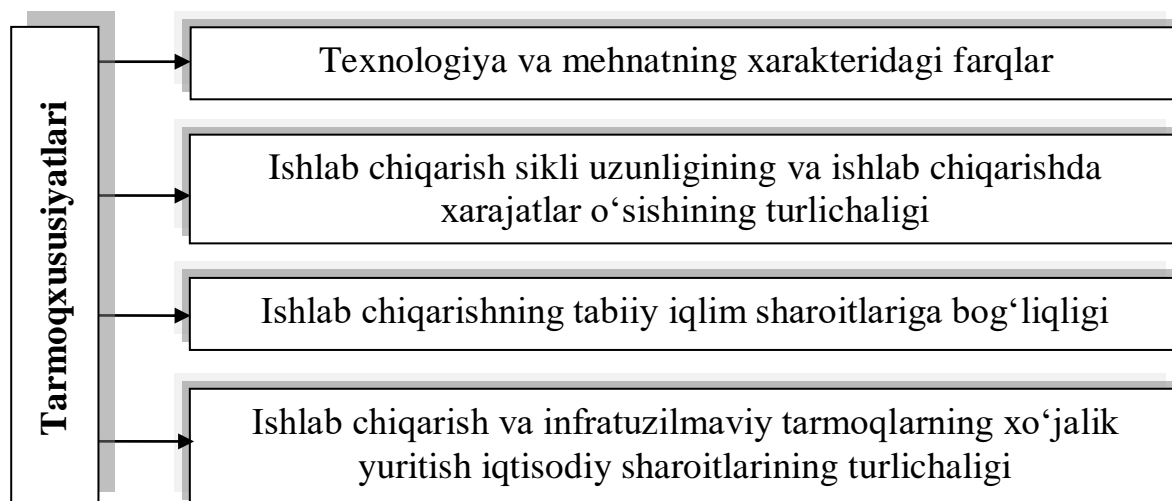
Xususiy korxonalar - mulkdor yagona jismoniy shaxs tomonidan tuzilgan va boshqariladigan tijoratchi tashkilot xususiy korxonalar deb e'tirof etiladi¹⁰⁹.

¹⁰⁸Batafsil: <https://www.norma.uz>.

¹⁰⁹O'zbekiston Respublikasining "Xususiy korxonalar to'g'risida"gi 109, 2003-yil 11-dekabr 558-II-son Qonuni. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 21.03.2019 y., 03/19/531/2799-son.

12.2. Davlat korxonalari moliyasining mazmuni va o‘ziga xos xususiyatlari

Korxonalar moliyasini tashkil qilishda korxonalar faoliyatining tarmoq hususiyatlari ham sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Iqtisodiyot sektorlari tuzilmalarining ular moliyasini tashkil etishga ta’sir etuvchi tarmoq xususiyatlari quyidagilardan iborat (12.3-rasmga qarang):

12.3-rasm. Iqtisodiyot sektorlari korxonalari moliyasini tashkil etishga ta’sir etuvchi tarmoq xususiyatlari

Mazkur xususiyatlar korxonalarning moliyaviy resurslari tarkibining turlicha bo‘lishiga, o‘z mablag‘lari bilan jalb qilingan va qarzga olingan mablag‘lar o‘rtasidagi nisbatlarning har xil bo‘lishiga, asosiy va aylanma mablag‘larning tarkibi va tuzilishiga ma’lum darajada ta’sir ko‘rsatadi.

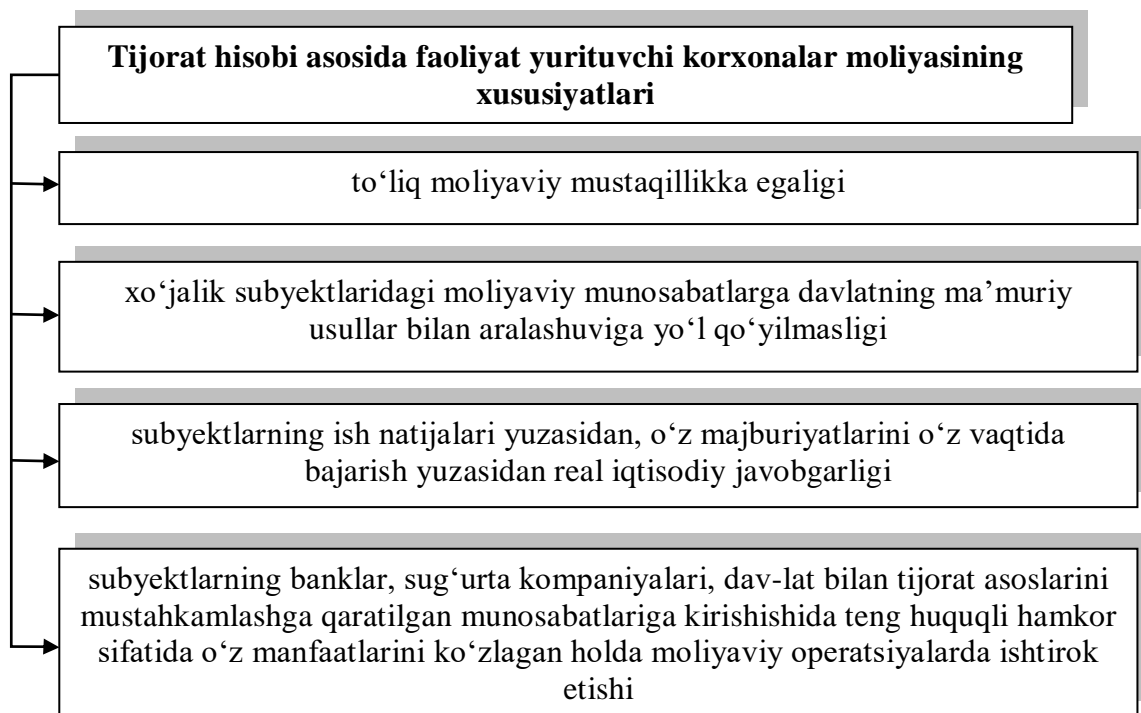
“Korxonalar moliyasi – xo‘jalik subyektlarining pul daromadlari va jamg‘armalarini tashkil qilish va taqsimlash, ulardan moliyaviy majburiyatlarni bajarish, ishlab chiqarishni kengaytirish, xodimlar uchun ijtimoiy xizmatlarni amalga oshirish va moddiy rag‘batlantirish xarajatlarini moliyalashtirish maqsadlarida foydalanish bilan bog‘liq bo‘lgan pul munosabatlari tizimidir”¹¹⁰.

Ma’lumki, bozor iqtisodiyoti sharoitida barcha moddiy ishlab chiqarish korxonalari tijorat hisobi asosida ish yuritadilar. *Tijorat hisobi* – xo‘jalik faoliyati davomida amalga oshirilgan xarajatlarni va faoliyat natijalarini pul shaklida

¹¹⁰Nurmuxamedova B. Kabirova N. Moliya. O‘quv qo‘llanma. T.: IQTISOD-MOLIYA. 2017. – 186-bet.

solishtirishga asoslangan xo‘jalik yuritish usuli bo‘lib, uning maqsadi eng kam xarajat qilib maksimum darajada foyda olish hisoblanadi. Tijorat hisobi tadbirkorlik faoliyatini davom ettirish va kengaytirish maqsadida so‘zsiz foyda olish va yetarli rentabellik darajasiga erishishni nazarda tutadi.

Tijorat siri – korxonalar uchun o‘zining raqobatchilari oldida ustunlikka erishish va maksimum foyda olish uchun xizmat qiladigan har qanday konfidensial boshqaruv, iqtisodiy, ishlab chiqarish, ilmiy-texnik, savdo, moliyaviy va boshqa turdagi axborot. Tijorat hisobi asosida va tijorat sirining ta’siri sharoitida xo‘jalik faoliyatini yuritish korxonalar moliyasini tashkil qilishga ham o‘z ta’sirini o‘tkazadi. Tijorat hisobi asosida ish yurituvchi korxonalar moliyasining o‘ziga xos xususiyatlari quyidagi chizmada aks ettirilgan (12.4-rasm):

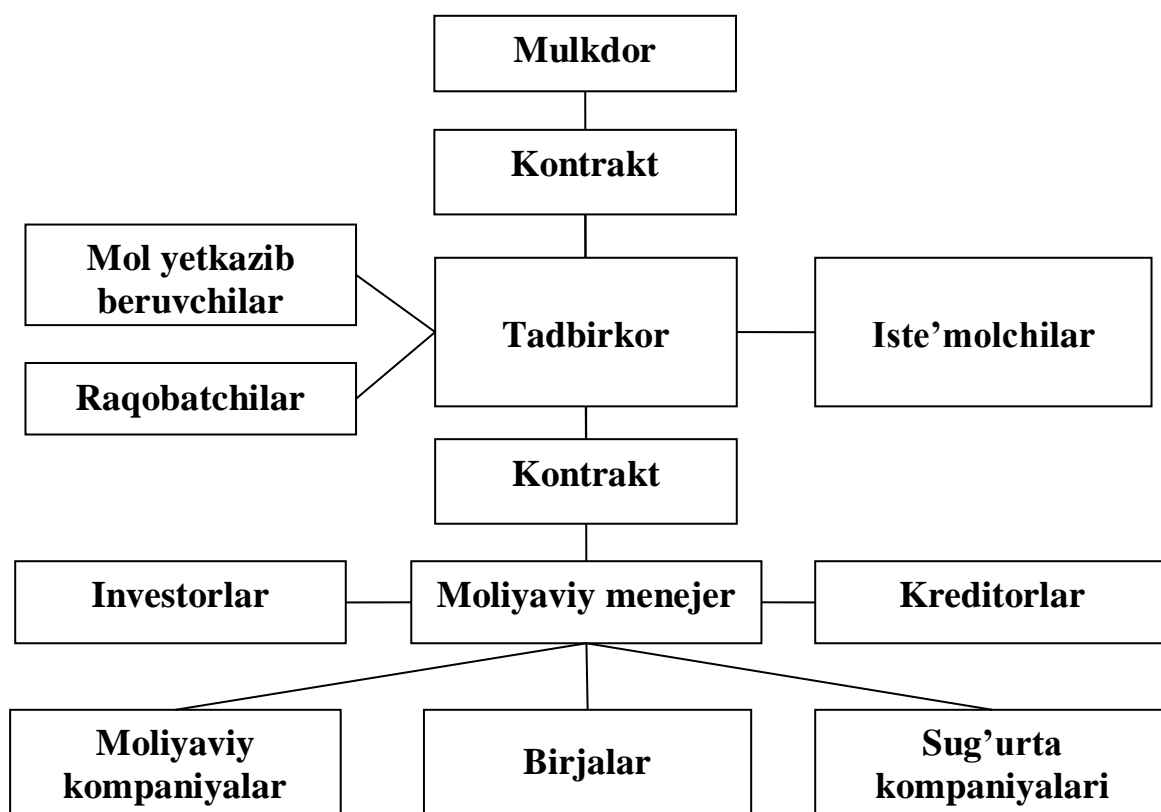

12.4-rasm. Tijorat hisobi asosida faoliyat yurituvchi korxonalar moliyasining xususiyatlari¹¹¹

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tadbirkorlik faoliyati bilan mulkdorning o‘zi yoki uning nomidan u yollagan shaxs shug‘ullanishi mumkin. Korxonalarining aksariyat ko‘pchiligida (masalan, aksiyadorlik jamiyati) mulkka egalik korxonani bevosita boshqarishdan ajralgan holda bo‘ladi. Yirik korxonalarda esa tadbirkorlik (umumiy iqtisodiy boshqaruv) jarayonida moliyaviy boshqaruv alohida vazifa

¹¹¹Nurmuxamedova B. Kabirova N. Moliya. O‘quv qo‘llanma. T.: IQTISOD-MOLIYA. 2017. – 193-bet.

sifatida ajralib chiqadi va tegishli xodimlar tomonidan amalga oshiriladi. Kichik korxonalarda esa moliyaviy boshqaruv umumiy boshqaruvdan ajralmagan holda olib boriladi.

12.5-rasm. Mulkdor - tadbirkor - moliyaviy menejer aloqadorligi¹¹²

Moliyaviy boshqaruv alohida xodim zimmasiga yuklanganda korxon bilan mazkur xodim o'rtasidagi munosabatlar shartnomaviy negizda yo'lga qo'yiladi.

Mulk egasi o'zi mustaqil ravishda tadbirkorlik bilan shug'ullanganda uning zimmasida quyidagi vazifalar vujudga keladi:

- yangi g'oyalarni topish va ularni baholash;
- biznes-rejani tuzish;
- mablag' yoki investitsiya manbasini topish;
- tuzilgan korxonani boshqarish.

Yuqorida sanab o'tilgan vazifalarni bajarishda moliyaviy menejmentni qo'llash zarur, chunki bu vazifalar moliyaviy faoliyati bilan chambarchas bog'liq.

¹¹²Yuldashev A. Sirojiddinov I. Xusainov M. Moliyaviy menejment. T.: «Voriz-Nashriyot». – 2016. – 19-bet.

Bu holda moliyaviy menejmentning zarurligi quyidagi omillar asosida yuzaga keladi:

- o‘zini-o‘zi moliyalashtirishning zarurligi;
- bozordagi baholar ta’sirini o‘rganish;
- mehnat bozorini o‘rganish lozimligi;
- pul bozoridagi o‘zgarishlarni hisobga olish;
- korxonaning davlat oldidagi majburiyatlarini tartibga soluvchi qonunchilik hujjatlari talablarini bajarish.

Tadbirkor bilan mulkdor o‘z faoliyatini bir-biridan ajralgan holda olib borganda mulkdor bilan tadbirkor (menejer) o‘rtasida tegishli shartnoma tuzilib, mulkni boshqarish huquqlari va ularga muvofiq majburiyatlar tadbirkor zimmasiga o‘tadi.

Tadbirkor korxonada faoliyatidagi barcha muammo va masalalarni mustaqil hal etadi va amal qilayotgan qonunlarga asoslangan holda korxonaning nizomiga muvofiq faoliyat ko‘rsatadi.

Tadbirkorlarning quyidagi huquqlari mavjud:

- banklarda hisobraqami va valyuta hisobraqamlarini ochish;
- har xil bitimlar va shartnomalar tuzish (mehnat shartnomasini ham);
- korxonada va firma pul mablag‘larini tasarruf qilish, xarajatlarni qoplash va resurslar xarid qilish uchun foydalanish;
- korxonada nomidan iqtisodiy huquqiy va ma’muriy faoliyatni olib borish;
- korxonada, firmani boshqarish va boshqalar.

Tadbirkorlikni yuritishdagi asosiy majburiyatlar qo‘yidagilardir:

- ishni tashkil etish va boshqarish hamda korxonada, bo‘limlar ichidagi samarali aloqalarni tashkil etish;
- joriy va strategik reja topshiriqlarning bajarilishini tashkil etish;
- korxonaning to‘lov qobiliyati va likvidligini ta’minlash;
- korxonani moliya-xo‘jalik faoliyati hisobotlarini tuzib chiqish va uni tegishli tashkilotlarga taqdim etish;

- korxonada faoliyatini qonun doirasida yuritish;
- tijorat sirlarini saqlash va korxonada faoliyati to‘g‘risidagi ma‘lumotlarni boshqalarga bermaslik;
- moliya, soliq va bank organlariga buxgalteriya, moliyaviy hisobotlarni o‘z vaqtida topshirish;
- O‘zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi asosida soliq majburiyatlarni bajarib borish;
- boshqa majburiyatlarni, korxonada nizomidagi bandlarni to‘la bajarish hamda bitim va shartnomalardan kelib chiqadigan majburiyatlarni bajarib borish.

Tadbirkor o‘zining vazifalarini bajarish jarayonida korxonada faoliyatiga qasddan moddiy zarar etkazgan taqdirda, belgilangan tartibda keltirilgan zararni qoplashi lozim.

Biznes va tadbirkorlikning, turli mulkka asoslangan korxonalarining taraqqiyoti va ulardagi moliyaviy munosabatlarni takomillashtirish o‘zaro bog‘liq muammolardandir. Iqtisodiyotning turli mulk va xo‘jalik yuritish shakllaridan keng foydalanishga o‘tishi, xususiyl tadbirkorlik va kichik biznesning taraqqiyoti bilan moliya munosabatlari ham bozor talablari asosida rivojlanishi uchun muhim turtki bo‘ldi. Shu bilan birga, moliya munosabatlari korxonalar taraqqiyotini rag‘batlantirishning muhim dastaklariga egadir. Bu narsa shu bilan bog‘liqlik, korxonalarda mukammal taqsimot tizimining yaratilishi natijasida markazlashgan va rezerv fondlarining tashkil etilishi orqali kengaytirilgan takror ishlab chiqarish imkoniyatlarining yanada mustahkamlanishiga erishish hamda turli soliq imtiyozlarining qo‘llanilishi asosida korxonalar kelgusi taraqqiyoti uchun qulay iqtisodiy sharoitlar yaratiladi.

12.3. Davlat korxonalarining moliyaviy resurslari

Ma‘lumki, har qanday xo‘jalik yurituvchi subyekt raqobatbardoshligiga uning moliyaviy resurslari harakatini samarali boshqarish orqali erishiladi. Moliyaviy resurslarning shakllanishi va ishlatilishi mexanizmi ularning mohiyatini

tushunib olishni, amaliyotda moliyaviy menejment uslublari va ko'rsatmalaridan, shu jumladan moliyaviy tahlil, prognozlar tuzish va rejalashtirish kabi vositalardan foydalanishni talab etadi. Shu jihatdan qaraganda, korxonalar moliyaviy resurslari mohiyatini o'rganish va ularning yanada samaraliroq harakatini tashkil etish yo'llarini qidirib topish xo'jalik amaliyoti nazariyasi uchun dolzarb ahamiyatga ega.

“Moliyaviy resurslar” tushunchasini talqin etishda uning ichki mohiyatini, korxonalar mablag'lari doiraviy aylanishi jarayonidagi ahamiyatini hamda unga xos funksiyalarni ajratib ko'rsatish lozim.

Korxonalar moliyaviy resurslari – kengaytirilgan takror ishlab chiqarish yuzasidan xarajatlarni amalga oshirishga, moliya-kredit tizimi oldidagi majburiyatlarni bajarishga hamda xodimlarni moddiy rag'batlantirishga qaratilgan pul daromadlari va jamg'armalaridir.

Moliyaviy resurslar kengaytirilgan takror ishlab chiqarish ehtiyojlarini moliyaviy ta'minlashga qaratilgan pul mablag'larining bir qismidir.

Korxonalar moliyasi tizimida tadbirkorlik kapitali degan tushuncha ham mavjud bo'lib, u korxonalar aylanmasiga solingan va ushbu aylanmadan daromad keltiruvchi pul yoki “o'z-o'zidan o'suvchi qiymat”dir.

Shunday qilib, korxonalar moliyaviy menejmentida boshqarish obyekti sifatida nafaqat moliyaviy resurslar, balki aylanma va aylanmadan tashqari mablag'lar ham maydonga chiqadi. Moliyaviy resurslarni tashkil etish ularni boshqarish samaradorligini oshirish muammolari ichida belgilovchi o'rinni egallaydi.

Moliyaviy resurslarni tashkil etishning asosiy tamoyillariga quyidagilar kiradi:

- moliyaviy resurslar tarkibi va tuzilishi;
- moliyaviy resurslarning tashkil topish manbalari;
- moliyaviy resurslardan maqsadli foydalanish;
- moliyaviy resurslar saqlanishini ta'minlash.

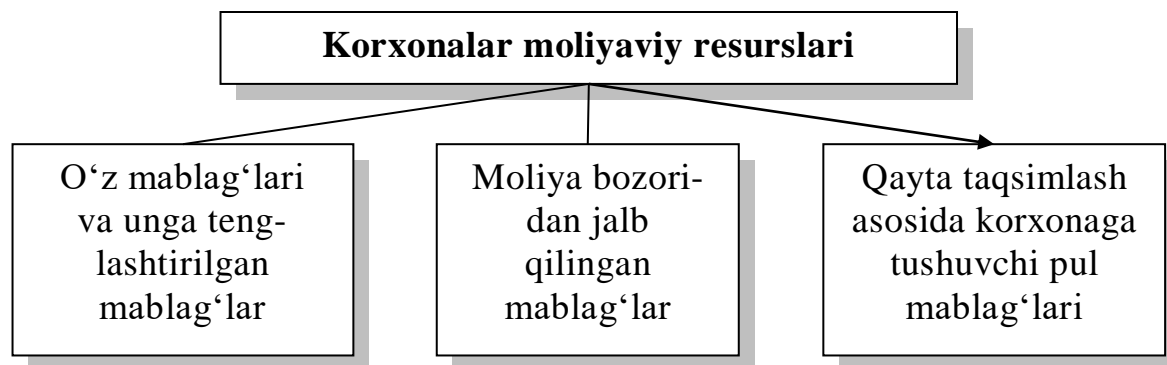
Moliyaviy resurslar tarkibi va tuzilishi iqtisodiyotning turli tarmoqlari va sohalari korxonalarida bir-biridan farq qiladi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki,

moliyaviy resurslar ikki shaklda: fondlar tashkil etish orqali va fond tashkil etmasdan ishlatilishi mumkin. Moliyaviy resurslar tashkil topishi va ishlatilishining birinchi shakli moliyaviy fondlar tashkil etilishining toʻlaligi, oʻz vaqtidaligi va maqsadli ishlatilishini nazorat qilish nuqtayi-nazaridan qulaydir. Ikkinchi shakl esa - moliyaviy resurslarning muhim xususiyati boʻlmish harakatchanlikni taʼminlaydi.

Korxonalarda mahsulot (ish, xizmat) sotishdan tushumning taqsimlanishida birlamchi moliyaviy resurslar (amortizatsiya fondi, foyda va boshqalar) shakllanadi. Ijtimoiy ehtiyojlarni qondirish zarurligi tufayli moliyaviy resurslar qayta taqsimlanadi: ularning maʼlum qismi budjet va budjetdan tashqari fondlarga ajratiladi. Umumdavlat moliyaviy resurslari, oʻz navbatida, qayta taqsimlanadi va ularning maʼlum qismi korxonalar ixtiyoriga kelib tushadi.

Moliyaviy resurslarning tashkil topish manbalari turli-tuman boʻlib, korxonaning ishlab chiqarish, investitsion va moliyaviy faoliyati koʻlamlariga bogʻliq. Korxonalar moliyaviy resurslarining tashkil topish manbalari umumlashgan tarzda chizmada aks ettirilgan (12.6-rasm).

Korxonalar nizam jamgʻarmasining tashkil topish manbaiga xoʻjalik yuritishning tashkiliy-huquqiy shakllariga koʻra quyidagilar kiradi: shaxsiy (oilaviy) jamgʻarmalar (xususiy korxonalar uchun); hissadorlik kapitali; shirkatlar yoki masʼuliyati cheklangan jamiyatlar aʼzolarining pay badallari; jismoniy shaxslarning shaxsiy mablagʻlari.

12.6-rasm. Korxonalar moliyaviy resurslari tarkibi¹¹³

¹¹³Nurmuxamedova B. Kabirova N. Moliya. Oʻquv qoʻllanma. T.: IQTISOD-MOLIYA. 2017. – 195-bet.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida moliyaviy resurslarning saqlanishi va maqsadli ishlatilishini nazorat qilish muammosi mulk egalari manfaatlari himoya etilishini ta'minlash bilan bog'liq. Shu nuqtayi-nazardan moliyaviy resurslarni tashkil etish korxonada moliyaviy menejmentning bosh masalalaridan biridir.

Bozor munosabatlarining taraqqiyoti sharoitida korxonalarining samarali faoliyatiga ularning ixtiyorida yetarli miqdordagi moliyaviy resurslarsiz erishib bo'lmaydi. Korxonalarda moliyaviy resurslarning yetarliligi – uning hamkor sifatida mol yetkazib beruvchilar bilan munosabatlarida to'lovga layoqatliligi garovi hamda xaridorlar oldida majburiyatlarini o'z vaqtida bajarish, budjetga va budjetdan tashqari fondlarga to'lovlarning va kreditlarning o'z vaqtida qaytarilishini ta'minlash kafolatidir.

Darhaqiqat, moliyaviy resurslarning tashkil topish shakllari va usullari (daromadlar va tushumlar) ulardan foydalanish shakllari va usullari (pul mablag'lari fondlari) singari, korxonalar moliyaviy resurslari o'sishi uchun bir xilda muhim ahamiyatga ega. Biroq pul mablag'lari fondlari – korxonalar moliyaviy resurslarini ishlatishning yagona yo'nalishi emas. Ularning bir qismi mazkur fondlar doiraviy aylanishining uluksizligini ta'minlashga xizmat qiladi. Bundan tashqari, moliyaviy resurslar butunlay ishlatilmasligi yoki fondlar tashkil qilinmasdan ham ishlatilishi mumkin. Mahsulot yuklab jo'natish bo'yicha sotish operatsiyasini buxgalteriya hisobida aks ettiruvchi korxonalar moliyaviy resurslarning muhim manbasi bo'lgan foydaga ega bo'lishlari mumkin, biroq bu hali korxonaning budjetga, budjetdan tashqari fondlarga, mol yetkazib beruvchilarga to'lovlarning o'z vaqtida o'tkazilishini kafolatlamaydi.

Shunga alohida e'tibor berish lozimki, rivojlangan bozor iqtisodiyoti mamlakatlarida “pul mablag'lari” tushunchasi ostida korxonaning bevosita uning kassasi va bank hisob raqamlaridagi pul mablag'lari hamda qimmatli qog'ozlarda ifodalovchi qisqa muddatli yuqori likvid sarmoyalar sifatidagi pul ekvivalentlari tushuniladi. Albatta, moliya bozorining rivojlanib borishi bilan bizning mamlakatimiz iqtisodiyotida ham qimmatli qog'ozlarning qisqa muddatli va yuqori likvid turlari o'z o'rnini egallaydi. Qimmatli qog'ozlar bozorining rivojlanishi korxonalar moli-

yaviy resurslarining shakllanishida muhim ahamiyatga ega. Biroq asosiy muammo korxonalarining qimmatli qog'ozlar bozoridagi faol ishtirokini ta'minlashdadir.

Moliyaviy resurslarning dastlabki shakllanishi korxonada ta'sischi tomonidan uning ustav kapitali tashkil etilayotgan vaqtga to'g'ri keladi. Korxonada ustav kapitalining tashkil topish manbaiga xo'jalik yuritishning tashkiliy-huquqiy shakllariga ko'ra quyidagilar kiradi:

- shaxsiy (oilaviy) jamg'armalar (xususiy korxonada uchun);
- aksiyadorlik kapitali;
- shirkatlar yoki mas'uliyati cheklangan jamiyatlar a'zolarining pay badallari;
- jismoniy shaxslarning shaxsiy mablag'lari.

Korxonaning ustav kapitali korxonada boshlang'ich aktivlarining (asosiy fondlar va aylanma mablag'lar) shakllanishiga qanday mablag'lar ishlatilishini va ishlab chiqarishga sarmoyalar jalb qilinishini ko'rsatadi.

Moliyaviy resurslarning asosiy qismi, ayniqsa, yangi tashkil etilayotgan korxonada moliya bozoridan jalb qilinishi mumkin. Moliya bozoridan mablag'larni jalb qilish shakllariga korxonada chiqargan aksiyalar, obligatsiyalar va qimmatli qog'ozlarning boshqa turlarini sotish kiradi.

Faoliyat ko'rsatayotgan korxonada moliyaviy resurslar takror ishlab chiqarish jarayonida tashkil topadi, ularning shakllanish manbayi – mahsulot sotishdan kelgan tushum yoki tushumni taqsimlash jarayonida pul daromadlari va jamg'armalari shaklini oladigan sotishdan olingan daromad hisoblanadi.

Shuningdek, ishlab turgan korxonalarda moliyaviy resurslar asosiy va asosiy bo'lmagan faoliyat turlaridan olingan foyda hisobiga hamda amortizatsiya ajratmalari hisobiga shakllanadi.

Amortizatsiyaning ahamiyati korxonada asosiy fondlarini oddiy takror ishlab chiqarish bilan cheklanib qolmaydi. Hisoblangan va korxonada hisobiga olingan amortizatsiya eskirgan asosiy fondlar almashtirilgunga qadar korxonaning vaqtincha bo'sh pul mablag'i hisoblanadi va moliyaviy resurslarning qo'shimcha manbayini tashkil etadi. Lekin hozirgi zamon xo'jalik amaliyoti amortizatsiya

fondini asosiy fondlarni takror ishlab chiqarishning maqsadli manbai deb emas, balki harakatchan moliyaviy resurslar elementi sifatida talqin etmoqda.

Bundan tashqari korxonalaridagi moliyaviy resurslar manbalariga quyidagilar kiradi:

- hisobdan chiqarilgan mulkni sotishdan kelgan tushum;
- barqaror passivlar (barqaror qarz);
- turli maqsadli tushumlar (masalan, korxonada balansidagi uy-joy va kommunal xo‘jaligidan tushgan mablag‘lar, ota-onalardan maktabgacha bolalar muassasalarini saqlash uchun to‘lovlar);
- qurilishdagi ichki resurslarni jalb etish;
- boshqa manbalar.

Moliyaviy resurslarning ishlatilishi qator yo‘nalishlar bo‘yicha olib boriladi, ularning asosiylari quyidagilar:

- moliya-bank tizimiga to‘lovlar (soliq va to‘lovlar, kredit uchun foiz to‘lovlari, kreditning qaytarilishi, sug‘urta to‘lovlari);
- korxonada o‘z mablag‘larining ishlab chiqarishni kengaytirish, texnik qayta qurollantirish bilan bog‘liq kapital xarajatlarga investitsiya qilinishi;
- mablag‘larning qimmatli qog‘ozlarga investitsiya qilinishi;
- moddiy rag‘batlantirish va ijtimoiy-madaniy maqsadlardagi fondlarning tashkil etilishi;
- xayr-ehson maqsadlarda ishlatish va boshqalar.

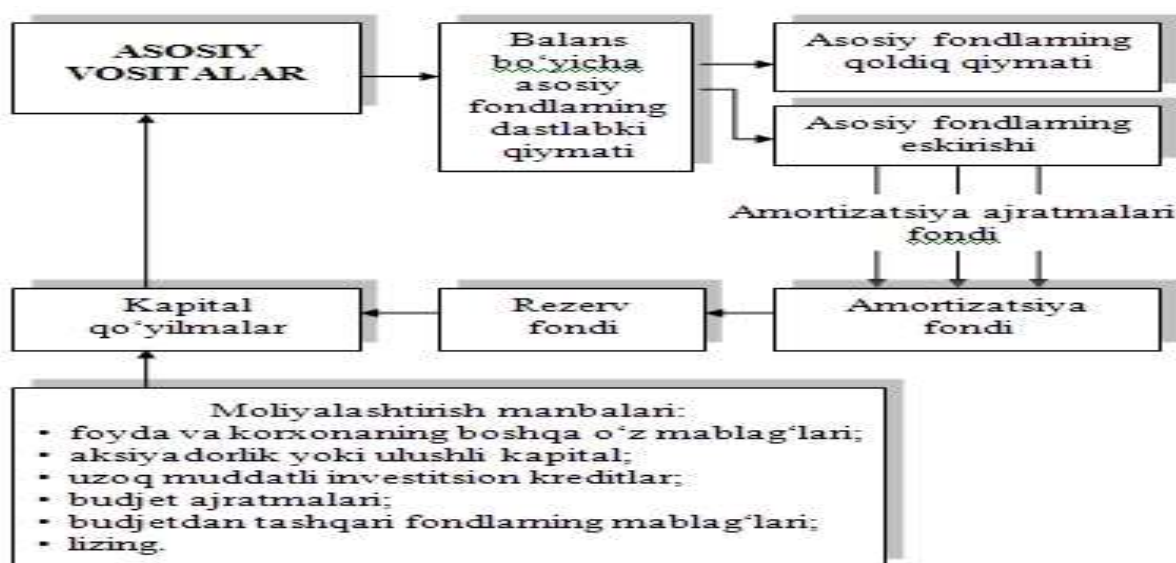
Korxonalarda ishlab chiqarish jarayonining moddiy-texnik asosini asosiy ishlab chiqarish fondlari tashkil qiladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida asosiy fondlarning dastlabki shakllanishi, faoliyat qilishi va kengaytirilgan takror ishlab chiqarilishi bevosita moliyaning ishtirokida amalga oshiriladi.

Dastlab tashkil etilayotgan korxonalarda asosiy fondlarning dastlabki shakllanishi korxonada ustav kapitalining bir qismi – asosiy kapital hisobidan amalga oshiriladi. Asosiy kapital – bu ishlab chiqarish va noishlab chiqarish maqsadlaridagi asosiy fondlarga investitsiyalangan pul mablag‘lari.

Quyidagi rasmda korxonalarda asosiy fondlar qiymatining doiraviy aylanishi aks ettirilgan bo'lib (12.7-rasmga qarang), asosiy fondlarning to'liq tiklanishida moliyaning o'rnini ilg'ab olish qiyin emas.

Asosiy kapital ilk bor korxonaga ishga tushgan paytida miqdor jihatdan asosiy fondlar qiymatiga teng bo'ladi. Vaqt o'tishi bilan asosiy fondlar ishlab chiqarish jarayonida qatnashadi va ularning qiymati ikkiga ajraladi. Asosiy fondlar qiymatining bir qismi eskirish summasi sifatida mahsulot tannarxiga qo'shiladi va uning sotilishi bilan tushumdan amortizatsiya ajratmalari sifatida amortizatsiya fondiga kelib tushadi, qolgan qismi asosiy fondlarning qoldiq qiymati shaklida hisobga olinadi. Amortizatsiya fondida to'plangan mablag'lar asosiy fondlar qiymatining oddiy takror ishlab chiqarilishida ishtirok etadi. Shu tariqa asosiy fondlarga avanslangan qiymatning doiraviy aylanishi sodir bo'ladi.

Amortizatsiya fondining miqdori har yili asosiy fondlarning balans qiymatini amortizatsiya me'yoriga ko'paytirish yo'li bilan aniqlanadi. Iqtisodiy jihatdan asoslangan amortizatsiya me'yorlari katta iqtisodiy ahamiyatga ega, bir tomondan, ular ekspluatatsiyadan chiqayotgan asosiy fondlar qiymatining to'liq qoplanishini ta'minlasa, ikkinchidan, mahsulotning haqiqiy tannarxini hisoblash imkonini beradi, chunki amortizatsiya ajratmalari tannarxning asosiy tarkibiy elementi hisoblanadi.

12.7-rasm. Korxonalarda asosiy fondlar qiymatining doiraviy aylanishi¹¹⁴

¹¹⁴Nurmuxamedova B. Kabirova N. Moliya. O'quv qo'llanma. T.: IQTISOD-MOLIYA. 2017. – 200-bet.

Lekin asosiy fondlarning kengaytirilgan takror ishlab chiqarilishini faqatgina amortizatsiya ajratmalari hisobidan ta'minlab bo'lmaydi, chunki amortizatsiya fondi asosiy fondlarning asosan oddiy takror ishlab chiqarilishiga xizmat qiladi. Asosiy vositalarning to'liq tiklanishiga kapital qo'yilmalar quyidagi manbalardan safarbar etiladi:

- foyda va korxonaning boshqa o'z mablag'lari;
- aksiyadorlik yoki ulushli kapital;
- uzoq muddatli investitsion kreditlar;
- budjet ajratmalari;
- budjetdan tashqari fondlarning mablag'lari;
- lizing.

12.4. Davlat korxonalarida foyda, uning shakllanishi, taqsimlanishi va ishlatilishi

Korxonalar o'z nizomi va qonunchilik doirasida xo'jalik faoliyatini olib borishda bozor muhitining xo'jalik-operativ mustaqillik, xarajatlarning qiyosiy tahlili va natijalarning olinishi, korxonalar ishlab chiqarish-moliyaviy natijalariga moddiy manfaatdorlik va javobgarlik kabi tamoyillarga asoslanadi. Aynan mana shuning uchun korxonalar foydasini taqsimlash tizimi quyidagi asosiy talablarga javob berishi lozim:

– birinchidan, korxonalar kelgusi taraqqiyoti va imkoniyatlarini takror ishlab chiqarish uchun muhim resurslar hamda jamg'arish va iste'mol fondining shakllanishida zarur ehtiyojlarni moliyalashtirishning barqaror manbai yaratilishi zarur;

– ikkinchidan, mehnat jamoasi a'zolari uchun taqsimlanadigan foydaning shunday hajmi ta'minlanishi lozimki, buning natijasida jamoa a'zolarining ishlab chiqarishdagi ishtirokidan manfaatdorligini qo'llab-quvvatlash uchun mablag' yetarli bo'lsin.

Foydasifatida qo‘shilgan qiymatning mahsulot sotish, ishlar bajarish va xizmatlar ko‘rsatish natijasida yaratilgan qismigina maydonga chiqishi mumkin. Boshqa aktivlarni sotishdan, moliyaviy operatsiyalardan tushumlar va boshqa tushumlar korxonada daromaditashkil etadi.

O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksida soliq bazasi qilib olinayotgan foyda sifatida yalpi foyda ilgari surilgan, uning tarkibiga mahsulot(ish, xizmat)ni sotishdan olingan foyda, asosiy fondlar va boshqa aktivlarni sotishdan olingan foyda, realizatsiyadan tashqari foyda va zararlar hamda favqulodda foyda va zararlar kiritilishi ta’kidlangan, yalpi foyda tarkibiga foyda va daromadlarning kiritilishi bu tushunchalarni chalkashtirib yuborishga olib keldi. Buning natijasida asosiy faoliyatdagi mahsulot sotishdan olingan foyda bilan asosiy fondlar va ko‘chmas mulkni sotish hisobiga kapitalning o‘sishi tushunchalari bir-biriga aralashib ketgan. Rivojlangan davlatlar amaliyotida ushbu tushunchalar farqlanadi va turli stavkalarda soliqqa tortiladi.

Foydaning taqsimlanishi jarayonini o‘rganishda asosiy hujjat O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining 2002-yil 27-dekabrda 140-sonli buyrug‘i bilan tasdiqlangan «Moliyaviy natijalar to‘g‘risidagi hisobot» (2-shakl) hisoblanadi. Ushbu hisobot nafaqat korxonaning asosiy va qo‘shimcha faoliyatidan olingan buxgalteriya foydasining umumiy qiymatini, balki sof foydani ham aks ettiradi.

Korxonalarda foydaning taqsimlanishini quyidagi shartli chizma asosida ko‘rib chiqamiz (12.8-rasm). Mazkur chizmadan ko‘rinishicha, soliq to‘langunga qadar bo‘lgan korxonada foydasi uch xil yo‘nalishda taqsimlanadi:

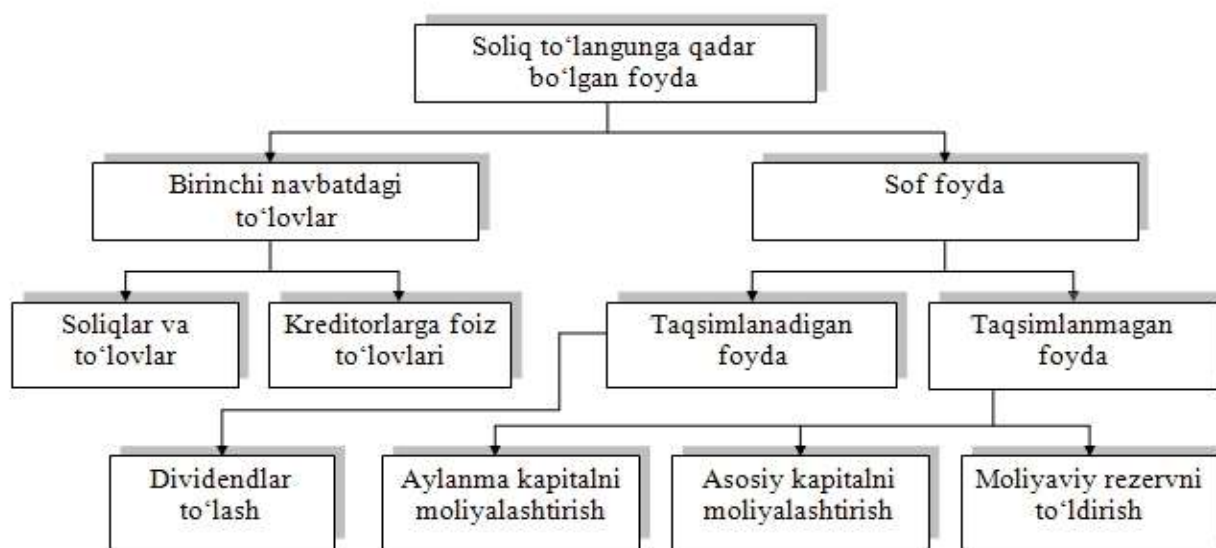
- 1) birinchi navbatdagi to‘lovlar;
- 2) taqsimlanishi lozim bo‘lgan foyda;
- 3) taqsimlanmagan foyda.

Buxgalteriya hisobidagi foydaning umumiy qiymati va birinchi navbatdagi to‘lovlar farqi korxonaning sof foydasinitashkil etadi. Birinchi navbatdagi to‘lovlar tarkibiga budjetga soliqlar, bank kreditlari uchun va boshqa qarzlarni uchun foizlar, chiqarilgan obligatsiyalar uchun foizlar, boshqa to‘lovlar kiradi.

Korxonada sof foydasi ikki yo‘nalish bo‘yicha taqsimlanadi:

a) taqsimlanishi lozim bo‘lgan foydaga, ya’ni dividendlar to‘lash uchun ajratiladigan to‘lovlarga;

b) taqsimlanmagan foydaga, ya’ni asosiy va aylanma kapitalni moliyalashtirish, moliyaviy zaxirani to‘ldirish, qayta investitsiyalash maqsadlariga ishlatiladigan mablag‘larga. Taqsimlanmagan foyda miqdorining o‘zgarishi korxonaning qaroriga bog‘liq bo‘lib, mohiyati jihatidan kapitallashuvi lozim bo‘lgan foydani ifodalaydi.

12.8-rasm. Soliq to‘langunga qadar bo‘lgan korxonaning foydasining taqsimlanishi¹¹⁵

Korxonaning foydasining taqsimlanishi chizmasida yana bir muhim bosqich - qayta investitsiyalash maqsadidagi foyda va amortizatsiya fondi mablag‘lari hisobiga asosiy va aylanma kapital o‘rishini moliyalashtirishning maxsus fondi (manbayi) tashkil etilishi jarayonidir. Ushbu maxsus fond (manba) ni korxonaning “o‘z-o‘zini moliyalashtirish fondi” deb atash mumkin.

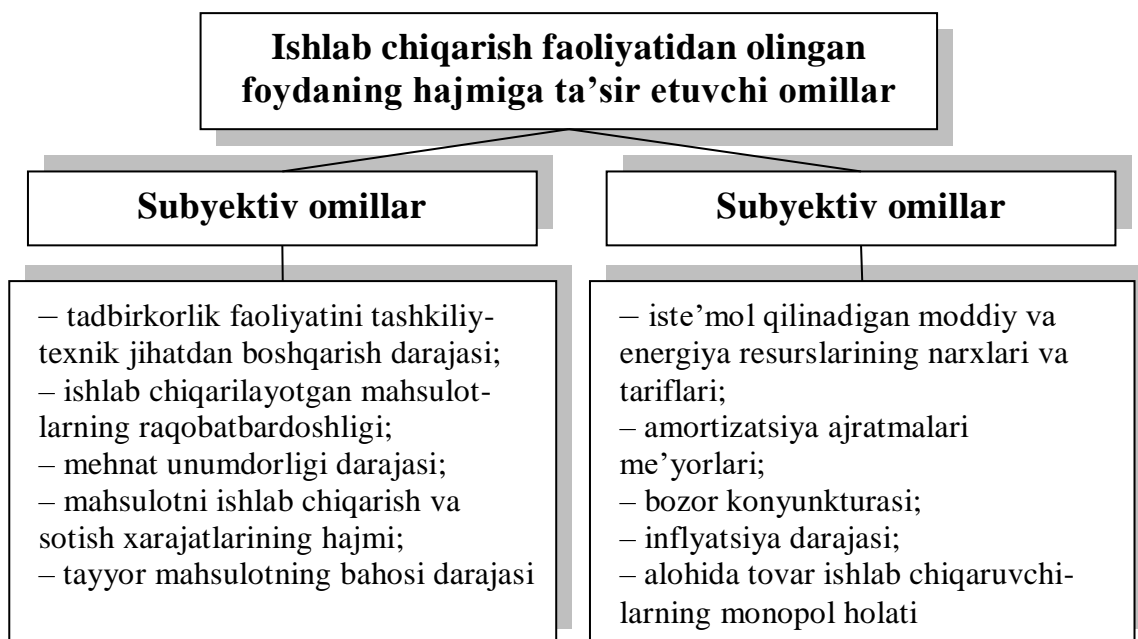
Ma’lumki, korxonaning foydasi va uning taqsimlanish nisbatlari bozor iqtisodiyotining umumiy holati (sanoat sikli), korxonaning bozorda egallagan o‘rni (ishchan konyunktura sikli) hamda korxonaning taraqqiyotining tegishli bosqichlari (shakllanish, jonlanish, yuksalish, yetuklik, inqiroz) bilan uzviy bog‘liqdir. Ishlab chiqarish siklining turli davrlarida korxonaning moliyaviy menejerlari oldiga foydaning

¹¹⁵Nurmuxamedova B., Kabirova N. “Moliya”, O‘quv qo‘llanma.T.; “IQTISOD-MOLIYA”, 2017. 203-b.

taqsimlanishi yuzasidan turlicha vazifalar qo'yilishi mumkin. Ishlab chiqarishning umumiy pasayishi va inqiroz davrida korxonada foydasi uning zarari bilan almashinadi va buning natijasida korxonada moliyaviy menejerlari oldida foydani taqsimlanishi muammosi emas, balki korxonaning yashab qolishi muammosi turadi. Korxonada ishchan faolligining pasayishi davrida (korxonada mahsulot va xizmati bo'yicha talabning taklifga nisbatan pasayishi) ham agar korxonada innovatsion faoliyatni takomillashtirish choralarini ko'rmasa, yuqoridagi holatga tushib qolishi mumkin. Albatta, korxonada ishlab chiqarish sur'atlarining pasayishi sharoitida ham ma'lum vaqt ichida foyda olishi mumkin. Lekin foydani taqsimlanishi joriy majburiyatlarni to'lash xususiyatigagina ega bo'ladi va sof foydani taqsimlanishi uchun imkoniyat qolmaydi.

Foydani taqsimlash nisbatlari haqidagi masala moliyaviy menejmentning muhim masalalaridan biridir. Shu tufayli korxonada faoliyatida, avvalo, qayta investitsiyalash maqsadida ishlatiladigan foyda va sotish hajmining o'sishini ifodalovchi ko'rsatkich o'rtasidagi bog'liqlikni o'rnatish lozim. Albatta, bunday bog'liqlik mavjud, ya'ni qayta investitsiyalash maqsadida ishlatiladigan foyda sotish hajmi o'sishining funksiyasidir. Qayta investitsiyalash maqsadida ishlatiladigan foyda asosiy va aylanma kapitalni moliyalashtirishga yo'naltiriladi. Bunda aylanma kapitalning o'sishi boshqa teng iqtisodiy sharoitlarda, mahsulot sotish hajmining o'sishiga bog'liq, asosiy kapitalning o'sishi faqat uzoq muddatli davrdagina sotish hajmiga bog'liq. Bundan tashqari, asosiy kapitalning o'sishi nafaqat miqdoriy xususiyatga (joriy ishlab chiqarish maqsadlari uchun), balki sifat xususiyatlariga ham ega (ishlab chiqarishning yangilanishi uchun), mazkur o'sish qisqa muddatli davrda ham, uzoq muddatda ham zarurdirki, bunda korxonada mahsulotining iste'mol qiymatining o'sishi uchun moddiy imkoniyatlar doimo mavjud bo'lishi muhimdir (12.9-rasm).

Shunday qilib, korxonada sof foydasining taqsimlanishi qayta investitsiyalash maqsadida ishlatiladigan (taqsimlanmagan) foydani hisoblangan miqdoriga asoslanadiki, uning darajasi moliyalashtirishning qo'shimcha manbalari orqali tartibga solinadi hamda taqsimlanadigan foyda miqdori va me'yorini belgilaydi.

12.9-rasm. Ishlab chiqarish faoliyatidan olingan foydaning hajmiga ta'sir etuvchi omillar¹¹⁶

Xulosa qilib aytganda, korxonada foydasi bozor sharoitida muhim iqtisodiy va rag'batlantiruvchi omil sifatida tadbirkorlik faoliyatining yanada rivojlanishida va kengayishida muhim ahamiyatga ega.

12.5. Korxonada pul fondlarining shakllanishi va taqsimlanishi

Zamonaviy bozor vazifalarining keng ko'lamligi, ziddiyatliligi turli xo'jalik yuritish shakllarining taraqqiyoti darajasidagi farqlar hamda aholining ijtimoiy himoyalaniishi muammosi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni nafaqat jamiyat miqyosida, balki alohida xo'jalik yuritish shakllari miqyosida davlat tomonidan tartibga solishni talab etadi. Bunday moliyaviy tartibga solish korxonada faoliyati sharoitlari va natijalariga muhim ta'sirlardan biri hisoblanadi va uning dolzarbligi hozirgi sharoitda shu bilan yanada kuchayadiki, mazkur mexanizm moliyaviy holatning barqarorlashuvi va uning bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida korxonada yashovchanligini ta'minlashi va umuman, korxonada moliyasini boshqarishning tegishli tizimini barqarorlashtirish asosi bo'lib xizmat qiladi.

¹¹⁶Nurmuxamedova B., Kabirova N. "Moliya", O'quv qo'llanma.T.; "IQTISOD-MOLIYA", 2017. 205-b.

Bozor munosabatlarining shakllanishi ularga mos holda iqtisodiyotning o'z-o'zini tartibga solish mexanizmlarining amal qilishini talab etadiki, bu narsa korxonalar moliyasini boshqarishning yangi sharoitida xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini moliyaviy tartibga solishning yangi tizimi amal qilishining asosiy sababi bo'ladi. Iqtisodiyotda tanho hukmronlikka qarshi kurashish, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish, o'z-o'zini tashkil etish jarayonlarining taraqqiyoti turli tashkiliy-huquqiy shakllardagi korxonalar darajasida yangi sharoitlarga mos moliyaviy tartibga solish va boshqarish asoslarining yaratilishini talab etdi. Aynan mana shu omillar, mustaqil xo'jalik yuritish qatnashchilari sifatida biznes uchun muhim asos yaratadiki, bu narsa bozor iqtisodiyoti shartlariga mos keluvchi korxonalar moliyaviy resurslarini boshqarish va tartibga solish tizimini talab etadi.

Moliyaviy resurslar manbalari oqilona tarkibini shakllantirish, boshqarish va tartibga solishning muhim vositalaridan biri korxonalar aylanma aktivlari va passivlarini kreditlar orqali tartibga solishdir.

Korxonalar aylanma mablag'larini tartibga solish muammosi bozor munosabatlariga o'tish davriga xos inflyatsiya, to'lov tizimining inqirozi, ishlab chiqarish sur'atlarining pasayishi kabi ob'ektiv jarayonlarning kuchayishi bilan yanada dolzarb ahamiyat kasb etdi. Moliyaviy resurslarni yuqoridan taqsimlash tizimidan bozor raqobatiga o'tish jarayoni O'zbekiston Respublikasi uchun pul-kredit resurslaridan foydalanish samaradorligining mezoni asosida iqtisodiyotning real va moliyaviy sektorlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni tahlil etishga majbur qilmoqda. Ushbu mezonga ko'ra pul-kredit resurslaridan foydalanish samaradorligi kreditlar orqali tartibga solish mexanizmi asosidagi operatsiyalar daromadlilikini aniqlashni talab etadi.

Ma'lumki, korxonalar xo'jalik yuritish sharoitlarining o'zgarishi ular aylanma mablag'larini tashkil etish, ularni moliyalashtirish manbalarini aniqlash jarayoniga yangicha talablar qo'yimoqda. Korxonalar aylanma mablag'larni boshqarish yuzasidan to'la mustaqillik va ularga egalik qilish huquqining kafolatlarini olgach o'z hohishlariga ko'ra ularning miqdori va moliyalashtirish

manbalarini rejalashtirmoqdalar. Biroq aylanma mablag'larga bo'lgan ehtiyoj xo'jalik faoliyati hajmi va korxonaning takror ishlab chiqarish jarayoni uzluksizligini ta'minlash uchun aylanma kapital miqdorini mukammallashtirish hamda korxonalar imkoniyatlarini qidirib topish bilan bog'liqdirki, bu o'z navbatida uni tartibga solishning faol va samarali mexanizmini talab qiladi.

Korxonalar faoliyatida uning debitorlik qarzlari aylanuvchanligi koeffitsienti qanchalik kichik va muddati o'tib ketgan debitorlik qarzlari koeffitsienti qanchalik katta bo'lsa, aylanma mablag'lar aylanuvchanligi koeffitsienti shunchalik kichik bo'ladi. Korxonalar faoliyatida kreditorlik qarzlari darajasi qanchalik kichik bo'lsa, jalb etilgan kapital miqdori shuncha kam bo'ladi va natijada jalb etilgan va o'zlik mablag'lari nisbati koeffitsienti shuncha kam va o'zlik kapitali esa shuncha yuqori bo'ladi. Bunday sharoitda korxonada o'zlik kapitaliga olinadigan foyda miqdori hamda o'zlik kapitali rentabelligi ko'rsatkichlari yaxshilanadi.

Moliyaviy resurslarni boshqarishga yangicha yondashuvlar shunga muvofiq tarzda moliyaviy investitsiyalar samaradorligini baholashga ham yangicha yondashuvni talab etadi. Ma'lumki, korxonalar moliyaviy holatini xususiyatlovchi ko'rsatkichlar shartli tarzda uch guruhga bo'linadi:

- moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlari;
- to'lovga layoqatlilik ko'rsatkichlari;
- moliyaviy investitsiyalar samaradorligi ko'rsatkichlari.

Hozirgi kunda korxonalarda hisobning yangi tizimiga o'tilganligi ularda xo'jalik, savdo-vositachilik va moliyaviy operatsiyalar hisobining alohida-alohida yuritilishini talab etadi.

Ma'lumki, korxonalar garchi ularda asosiy faoliyat turi mahsulot ishlab chiqarish bo'lsada va hatto ular ishlab chiqarish maqsadida kredit olgan bo'lsalar ham, o'z faoliyatlarida savdo-vositachilik operatsiyalari bajaradilar. Shu munosabat bilan bu korxonalar moliyaviy resurslari ishlab chiqarish sohasi uchun ham, muomala sohasi uchun ham ishlatiladi. Shuning uchun ishlab chiqarish sohasi uchun ahamiyatli bo'lgan foyda yoki muomala sohasi uchun baholovchi

ko'rsatkich bo'lgan yalpi daromad ko'rsatkichlaridan qaysi biri orqali korxonalar faoliyatiga baho berish hozirgi kundagi o'ta tortishuvli va dolzarb muammodir.

Bizning fikrimizcha, hozirgi sharoitda yuqoridagi ko'rsatkichlar emas, balki xo'jalik oborotiga solingan barcha investitsiyalar samaradorligi ko'rsatkichi korxonalar faoliyatiga umumiy tarzda ob'ektiv baho berish mezonini hisoblanadi.

Korxonalar moliyaviy resurslari holatining aynan shu masalalari iqtisodiy nazariya va amaliyotimizda chuqur o'rganilmagan muammolardandir.

Moliyaviy investitsiyalar samaradorligini tartibga solishning uslubiy asosi sifatida nafaqat foyda ko'rsatkichidan, balki rentabellik ko'rsatkichlari tizimidan ham foydalanish lozimki, u sof foydaning xo'jalik oborotiga solingan mablag'lar miqdoriga nisbati orqali aniqlanadi. Korxonalar xo'jalik oborotiga solingan mablag'lar tarkibiga jami avanslangan kapital, o'z va qarz mablag'lari, tadbirkorlik faoliyatiga qo'yilgan mablag'lar kiradi. Bunday ko'rsatkichlar tizimidan foydalanish quyidagilarga imkon beradi: moliyaviy investitsiyalar samaradorligini o'lchash orqali moliyaviy boshqarish samaradorligini baholash; iqtisodiy tahlil va baholash asosida korxonani boshqarish umumiy strategiyasining asosiy tarkibiy qismi sifatida korxonalar moliyaviy strategiyasini ishlab chiqish; tashkiliy-huquqiy shakli va tarmoq xususiyatidan qat'iy nazar xo'jalik faoliyati bo'yicha hamma korxonalarni tabaqalashtirish.

Ma'lumki, korxonalar faoliyatini moliyalashtirish ichki va tashqi manbalar hisobiga amalga oshirilishi mumkin. Biroq, ayrim holatlarda korxonalar tashqi moliyalashtirish manbalaridan foydalanmaslikni afzal ko'radilar. Bunday holat ko'proq korxonalar ta'rischilari ro'yxatining kengayishida yoki innovatsion faoliyatni xususiyatlovchi ma'lum loyihani amalga oshirishda foydaga sherik korxonalar ro'yxatini cheklashda uchraydi. Mazkur sharoitda korxonalar moliyaviy menejeri oldida, asosan, tashqi moliyalashtirish manbalarini cheklash evaziga korxonalar moliyaviy imkoniyatlarining o'sishini ta'minlash muammosi yotadi. Agar korxonalar moliyalashtirish muammosini taqsimlanmog'i lozim bo'lgan foydadan qayta investitsiyalash maqsadida foydalanish hamda ssuda kapitalini jalb etish hisobiga hal etsa, u holda bunday o'sish darajasi o'z-o'zini ta'minlagan o'sish deb ataladi.

Shunday qilib, korxonalar ta'rischilari o'z kapitalining o'sish sur'atlari o'z kapitaliga qaytim darajasi hamda qayta investitsiyalash koeffitsienti miqdoriga bog'liqdir.

Agar korxonalar moliyaviy menejeri korxonaning o'z kapitali o'sishining tezligini oshirishga intilsa, buning uchun o'z kapitalidan foydalanish samaradorligini oshirish hamda qayta investitsiyalash maqsadida ishlatiladigan taqsimlanmagan foyda miqdorini ko'paytirish chora-tadbirlarini ko'rish muhimdir.

Ba'zi korxonalar fondlardan foydalanish samaradorligining yuqori darajasini ta'minlaydi, lekin shunga qaramay rentabellik darajasi past bo'lishi mumkin yoki aksincha, yuqori rentabelli korxonada fondlar aylanish tezligi unchalik yuqori bo'lmayligi (ya'ni, iqtisodiy faollikning past darajasi) mumkin.

12.6. Byudjet tashkilotlari, ular moliyasining o'ziga xos xususiyatlari

O'zbekiston Respublikasi Byudjet Kodeksining 4-moddasida byudjet tashkilotlariga quyidagicha ta'rif berilgan: "*Byudjet tashkiloti* – davlat funksiyalarini amalga oshirish uchun belgilangan tartibda davlat hokimiyati organlarining qaroriga ko'ra tashkil etilgan, davlat byudjeti mablag'lari hisobidan saqlab turiladigan notijorat tashkilot"¹¹⁷. Bu tashkilotlar asosan yuridik shaxs maqomiga ega bo'lib, ularning faoliyati bu maqomning barcha talablariga (moddiy-texnika bazasi va faoliyat sohasi bo'yicha xo'jalik faoliyati bilan shug'ullanish uchun etarli sharoitning mavjudligi, buxgalter kadrlarning mavjud bo'lishi, shaxsiy hisobraqamining mavjud bo'lishi va sh.k.) javob berishi kerak. Lekin bugungi kunda yuridik shaxs maqomiga ega bo'lmagan byudjet tashkilotlari ham faoliyat yuritib kelmoqda. Ularga tegishli davlat boshqaruv organlari (bosh bo'linma sifatidagi byudjet tashkiloti) huzuridagi markazlashtirilgan buxgalteriyalar va tegishli hokimiyatlarning buxgalteriyalari tomonidan xizmat ko'rsatiladi (masalan, tuman madaniyat bo'limiga qarashli markaziy kutubxonalar tizimi, tegishli hokimiyatlar bo'linmalariga qarashli veterinariya uchastkalari va punktlari va sh.k.).

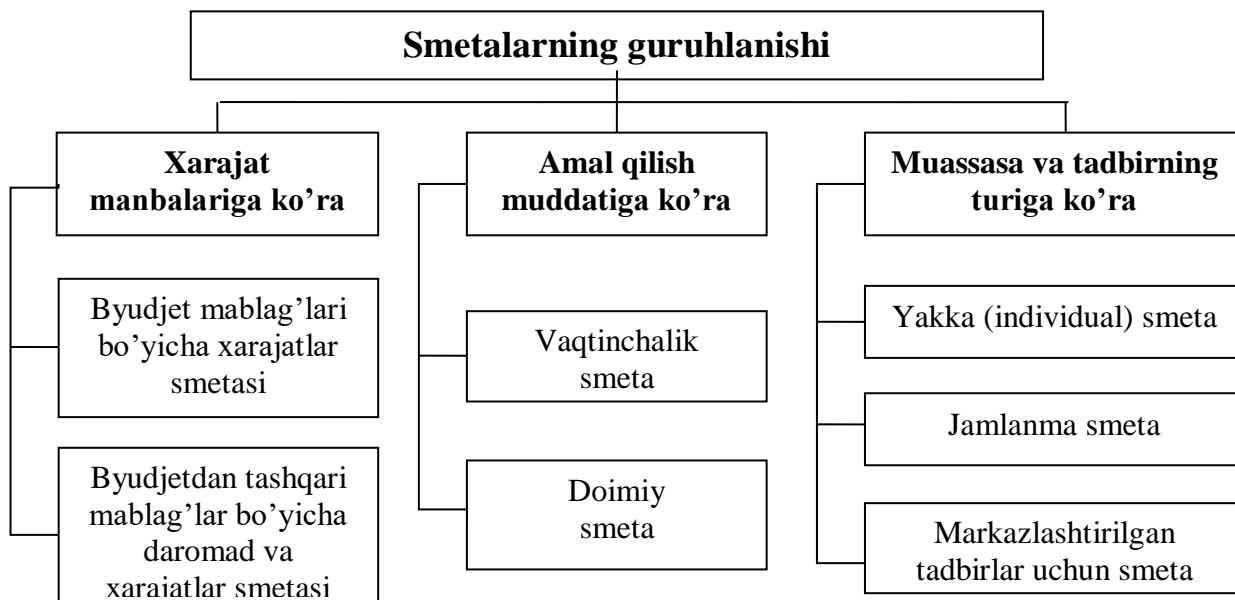
¹¹⁷ O'zbekiston Respublikasi Byudjet Kodeksi. 4-modda.

Byudjet tashkilotlari bo‘ysunuviga ko‘ra respublika byudjeti va mahalliy (viloyat, tuman, shahar) byudjetlardan mablag‘ bilan ta‘minlanadilar, ularning joriy faoliyati byudjet tashkilotlarini mablag‘ bilan ta‘minlashning o‘rnatilgan tartibiga asosan moliyalashtiriladi, bunda yuridik shaxs maqomiga ega bo‘lgan tashkilotlar mustaqil ravishda o‘z moliyaviy rejalarini *xarajatlar smetasi* shaklida qonunchilik bilan belgilangan tartibda ishlab chiqadilar.

12.7. Xarajatlar smetasi – byudjet tashkilotlari moliyaviy rejasi sifatida.

Smetaning elementlari. Smetalarning turlari

Xarajatlar smetasi –byudjet tashkilotining unga ajratilgan byudjet mablag‘-larining hajmi, maqsadli yo‘nalishi va yil choraklari (har bir chorakning oylari) bo‘yicha taqsimlanishini belgilab beruvchi asosiy moliyaviy hujjati. O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirining O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2014 yil 15dekabrda 2634-son bilan ro‘yxatga olingan “Byudjet tashkilotlari va byudjet mablag‘lari oluvchilarning xarajatlar smetasi va shtat jadvallarini tuzish, tasdiqlash va ro‘yxatdan o‘tkazish tartibi to‘g‘risidagi Nizom”¹¹⁸ga muvofiq, byudjet tashkilotlarida smetalarning quyidagi turlari amalda qo‘llaniladi (12.10-rasm):

12.10-rasm. Byudjet tashkilotlari xarajatlar smetalarining guruhlanishi¹¹⁹

¹¹⁸“O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami”, 2014 yil, 51-son, 612-modda.

¹¹⁹“Byudjet tashkilotlari va byudjet mablag‘lari oluvchilarning xarajatlar smetasi va shtat jadvallarini tuzish, tasdiqlash va ro‘yxatdan o‘tkazish tartibi to‘g‘risidagi Nizom” asosida

- yakka (individual) smetalar;
- jamlanma smetalar;
- byudjetdan tashqari mablag‘lar bo‘yicha smetalar;
- markazlashgan tadbirlar uchun smetalar.

Yakka smetalar yuridik shaxs maqomiga ega bo‘lgan alohida olingan muassasa bo‘yicha tuziladi. Masalan, muayyan hududda (tuman yoki shaharda) joylashgan yuridik shaxs maqomida faoliyat qiluvchi davlat sog‘liqni saqlash muassasasi (kasalxona, qishloq vrachlik punkti, ixtisoslashgan dispanser va sh.k.) mustaqil ravishda byudjetdan to‘lanishi ko‘zda tutilgan o‘z xarajatlarini yakka smeta asosida rejalashtiradi.

Jamlanma smetalar yuridik shaxs maqomiga ega bo‘lmagan va tegishli davlat boshqaruv organlari huzuridagi markazlashtirilgan buxgalteriyalar va tegishli hokimiyatlarning buxgalteriyalari tomonidan xizmat ko‘rsatilayotgan tashkilotlar bo‘yicha tuziladi (masalan, tuman madaniyat bo‘limiga qarashli markaziy kutubxonalar tizimi bo‘yicha).

O‘zbekiston Respublikasi Byudjet Kodeksida keltirilishicha, “jamlanma xarajatlar smetasi – byudjet mablag‘larini taqsimlovchi tomonidan uning tasarrufidagi byudjet tashkilotlarining va byudjet mablag‘lari oluvchilarning xarajatlar smetalari asosida tuziladigan xarajatlar smetasi” hisoblanadi.

“Yuridik shaxs maqomiga ega bo‘lmagan va tegishli davlat boshqaruv organlari (bosh bo‘linma sifatidagi byudjet tashkiloti) huzuridagi markazlashtirilgan buxgalteriyalar va tegishli hokimiyatlarning buxgalteriyalari tomonidan xizmat ko‘rsatilayotgan tashkilotlar bo‘yicha quyidagi alohida hollarda *jamlanma xarajatlar smetasi* tuzilishi mumkin:

- bir turdagi kichik tashkilotlar bo‘yicha - veterinar uchastkalar va punktlar hamda boshqa tashkilotlar bo‘yicha;
- bir turdagi yirik tashkilotlar bo‘yicha, qachonki ularga xo‘jalik xizmatlarini ko‘rsatish xo‘jalik xizmatlarni ko‘rsatuvchi maxsus guruhlar orqali markazlashtirilgan holda amalga oshirilsa;
- fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari bo‘yicha;
- ozodlikdan mahrum etilgan joylardan qaytgan shaxslarga ijtimoiy moslashuv markazlari hamda voyaga yetmaganlarga ijtimoiy-huquqiy yordam ko‘rsatish markazlari bo‘yicha.”*

*Izoh: 2634-son bilan ro‘yxatga olingan “Byudjet tashkilotlari va byudjet mablag‘lari oluvchilarning xarajatlar smetasi va shtat jadvallarini tuzish, tasdiqlash va ro‘yxatdan o‘tkazish tartibi to‘g‘risidagi Nizom” dan (II-bob, 1-§, 13-band).

Byudjetdan tashqari mablag'lar bo'yicha smeta – tashkilotlar tomonidan joriy moliya yili uchun tuziladigan va tasdiqlanadigan hujjat bo'lib, unda tashkil bo'lish manbalari va ushbu mablag'larning qonunchilikka muvofiq foydalanish yo'nalishlari ko'rsatilgan holda byudjetdan tashqari daromadlar tushumlarining prognoz hajmlari aks ettiriladi. Masalan, oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarida talabalarni o'qitishning to'lov-kontrakt shaklidan tushgan mablag'lar va ularni ishlatish yo'nalishlari byudjet qonunchiligi (xususan, 2634-sonli Nizom) bilan belgilangan tartibda byudjetdan tashqari mablag'lar bo'yicha smeta asosida rejalashtiriladi.

“Tashkilotlar quyidagi byudjetdan tashqari mablag'lar bo'yicha smetalarni tuzadilar:

–Byudjet tashkilotlarini rivojlantirish jamg'armasi;

–Tibbiyot muassasalarini moddiy rag'batlantirish va rivojlantirish jamg'armasi;

–ta'lim muassasalarida o'qitishning to'lov-kontrakt shaklidan tushumlar;

–qonunchilikda belgilangan boshqa barcha byudjetdan tashqari mablag'lar, jumladan, vazirliklar va idoralarning byudjetdan tashqari jamg'armalariga yo'naltirilayotgan davlat bojlari, yig'imlar va soliq bo'lmagan to'lovlardan, ma'muriy va moliyaviy jazolardan ajratmalar.

Byudjetdan tashqari mablag'lar bo'yicha (Byudjet tashkilotlarini rivojlantirish jamg'armasi va Tibbiyot muassasalarini moddiy rag'batlantirish va rivojlantirish jamg'armasi bundan mustasno) smetalar tegishli moliya organlarida xarajatlar smetasi uchun belgilangan muddatlarda va tartibda ro'yxatdan o'tkaziladi.”*

**Izoh: 2634-son bilan ro'yxatga olingan “Byudjet tashkilotlari va byudjet mablag'lari oluvchilarning xarajatlar smetasi va shtat jadvallarini tuzish, tasdiqlash va ro'yxatdan o'tkazish tartibi to'g'risidagi Nizom” dan (IV-bob, 30-band).*

Markazlashgan tadbirlar uchun smetalar –vazirliklar, idoralar va hokimiyatlar boshqarmalari va bo'limlari tomonidan markazlashtirilgan holda amalga oshiriladigan xarajatlar bo'yicha tuziladi va har bir markazlashgan tadbir uchun alohida ishlab chiqiladi. Masalan, boshlang'ich sinf o'quvchilarini qishki kiyim-bosh bilan ta'minlash, birinchi sinf o'quvchilariga o'quv qurollari va anjomlari komplekti taqdim qilish bilan bog'liq tadbirlar uchun tegishli vazirlik darajasida markazlashgan tadbirlar uchun smetalar ishlab chiqiladi.

Xarajatlar smetasi va byudjetdan tashqari mablag'lar bo'yicha smeta bir yillik muddatga – 1 yanvardan 31 dekabrgacha bo'lgan davrga tuziladi (mavsumiy tadbirlar uchun yoki joriy moliya yilida ishga tushiriladigan tashkilotlar bo'yicha esa ularning mazkur yildagi faoliyat ko'rsatish oylariga tuziladi va amal qiladi).

Byudjet qonunchiligida kelgusi moliya yili uchun davlat byudjeti yil boshlangunga qadar qabul qilinmagan holatdagi xatti-harakatlar belgilab berilgan. Xususan, agar moliya yili boshlangunga qadar shu yilga mo'ljallangan davlat byudjeti mamlakat qonun chiqaruvchi organi tomonidan qabul qilinmasa, byudjet tashkilotlarini mablag' bilan ta'minlash ular tomonidan tuzilgan *vaqtinchalik xarajatlar smetasi* asosida amalga oshiriladi.

Vaqtinchalik xarajatlar smetasi– byudjet tashkilotining (yoki byudjet mablag'lari oluvchining) xarajatlar smetasi tasdiqlanganiga va ro'yxatdan o'tkazilguniga qadar amal qiladigan hujjat bo'lib, unda qonun hujjatlaridagi o'zgartirishlar hisobga olingan holda uning uchun nazarda tutilgan byudjetdan ajratiladigan mablag'lar har oy uchun aks ettiriladi. Vaqtinchalik xarajatlar smetasi oylar kesimida birinchi chorakdan oshmagan davr uchun tuziladi, ko'rib chiqiladi va tasdiqlanadi. Bunda har oylik xarajatlar o'tgan moliya yilining oxirgi choragida byudjet tashkiloti tomonidan sarflangan byudjet mablag'larining uchdan bir qismidan oshib ketmasligi shart.

“Kelgusi moliya yilining birinchi choragi uchun byudjet tashkilotlarining va byudjet mablag'lari oluvchilarning vaqtinchalik xarajatlar smetalari joriy moliya yilining 25 dekabrigacha tuziladi, tasdiqlanadi va ro'yxatdan o'tkaziladi”¹²⁰.

Vaqtinchalik xarajatlar smetasi asosiy smeta tasdiqlanganiga qadar amalda bo'ladi, bunda belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazilgan xarajatlar smetasidagi birinchi chorak uchun ko'zda tutilgan xarajatlar summasi tashkilotlarning vaqtinchalik xarajatlar smetasida rejalashtirilgan xarajatlar summasidan kam bo'lishi mumkin emas.

Byudjet tashkilotlari o'zlarining xarajatlarini hisoblab chiqishda va smetalarni rejalashtirishda quyidagilarga amal qiladilar:

– O'zbekiston Respublikasi qonunlari, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi qarorlari, Prezident farmonlari va qarorlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari va farmoyishlari, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining normativ hujjatlariga;

¹²⁰ O'zbekiston Respublikasi Byudjet Kodeksi. 104-modda.

- byudjet tashkilotlari xarajatlarini rejalashtirishning normativ uslubiga;
- tovar va xizmatlarning davlat tomonidan tartibga solinadigan baholari va tariflariga, shuningdek, nodavlat korxonalar va tashkilotlarning ayrim tovarlari va xizmatlari baholariga;
- yuqori turuvchi tashkilotlar rahbarlarining o‘zlari tasarrufidagi muassasalarning kelgusi yil uchun xarajatlar smetalarini tuzish masalalari bo‘yicha ko‘rsatmalari va takliflariga, agarda ular qonun hujjatlariga zid bo‘lmasa,
- bolalar va boshqa ijtimoiy-madaniy tashkilotlarda ovqatlanishga ketadigan xarajatlar summasi tashkilotlarning ayrim turlari uchun qonun hujjatlari bilan tasdiqdangan ovqatlanish me‘yorlari va ovqatlanish kunlari sonidan kelib chiqib hisoblanadi;
- dori-darmonlarga ketadigan xarajatlar summasi qonun hujjatlari bilan belgilangan pul xarajatlari me‘yoriga qarab hisoblab chiqiladi;
- ijtimoiy-madaniy tashkilotlarning ayrim guruhi uchun kiyim-kechak, poyafzal, choyshab, yotoq anjomlari va boshqa yumshoq jihozlar sotib olishga ketadigan xarajatlar moddiy ta‘minotning amaldagi me‘yorlari asosida, lekin ajratilgan mablag‘lar doirasida hisoblanadi.

12.8. Smeta xarajatlarining tarkibi, xarajat guruhleri va moddalari.

Smetalarni tuzish, tekshirish, tasdiqlash, ro‘yxatga olish va moliyalashtirish tartibi

“O‘zbekiston Respublikasi Davlat byudjetida turuvchi tashkilotlarning xarajatlar smetasi va shtatlar jadvalini tuzish, ko‘rib chiqish, tasdiqlash va ro‘yxatdan o‘tkazish tartibi to‘g‘risida Nizom”¹²¹ bugungi kunda byudjet tashkilotlari xarajatlarini smeta asosida rejalashtirish va moliyalashtirish tartibini belgilab beradi.

Byudjet tashkilotlarining xarajatlar smetasi Davlat byudjeti xarajatlarining

¹²¹O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2010 yil 19 noyabrda 2157-son bilan ro‘yxatga olingan.

iqtisodiy tasnifiga muvofiq xarajatlar guruhlarini bo'yicha, 4 guruh xarajatlarning to'liq yoyilmasi va hisob-kitoblarni o'z ichiga olgan holdagi ilova bilan birgalikda tuziladi.

Ilova xarajatlar smetasining ajralmas qismi bo'lib, smetaning prognoz hisob-kitoblarini asoslaydi va hisobot tuzish maqsadida foydalaniladi.

Xarajatlar smetasini tuzish bo'yicha ishlarni tashkil etish davomida O'zbekiston va Qoraqalpog'iston Respublikasi vazirliklari, idoralari, tegishli hokimiyatlarning boshqarma va bo'limlari o'zlariga bo'ysunuvchi tashkilotlarga tegishli xalq deputatlari Kengashi sessiyasining byudjetni tuzish tartibi va muddati to'g'risidagi qarori va moliya organining ushbu masala bo'yicha ko'rsatmalaridan kelib chiqib, kelgusi yil uchun smetalarni tuzish tartibi va muddatlari to'g'risida ko'rsatmalar beradilar.

Buning uchun O'zbekiston va Qoraqalpog'iston Respublikasi vazirliklari va idoralari, tegishli hokimiyatlarning boshqarma va bo'limlari o'zlariga qarashli tashkilotlarning rahbarlari hamda tegishli xodimlari kengashini chaqiradilar va xarajatlar smetasini tuzish tartibi va muddatlari to'g'risida yo'l-yo'riqlar ko'rsatadilar, ularga tashkilotlarning moliyaviy-xo'jalik faoliyatiga va ularga xarajatlar smetasini tuzish masalalari bo'yicha qonunchilik talablarini tushuntiradilar, byudjet mablag'lari bo'yicha xarajatlar smetasi hisob-kitoblarini albatta qonunchilikka muvofiq kelishi, xarajat qilishda moliya intizomi, iqtisod qilish tartibiga rioya qilish haqida ko'rsatmalar beradilar, shuningdek xarajatlar smetasini tuzish hamda blankalarni to'ldirish texnikasi masalalari bo'yicha yo'l-yo'riqlar ko'rsatadilar.

Bir vaqtning o'zida o'zlariga qarashli tashkilotlarga ijtimoiy rivojlanishning iqtisodiy ko'rsatkichlari asosida (sinflar, o'quvchilar, bolalar, shifoxonalarda joy-kunlar, bola-kunlar soni va boshqalar) kelgusi yil uchun ishlab chiqarish ko'rsatkichlarini yozma ravishda xabar qiladilar.

Xarajatlar smetasi bo'yicha xarajatlarni hisoblab chiqish mablag'larga bo'lgan ehtiyojga muvofiq iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish ko'rsatkichlarini va iqtisod qilishning qat'iy tartibini amalga oshirishni hisobga olgan holda amalga oshirilishi shart.

Xarajatlarni hisoblab chiqishda quyidagilarga amal qilish kerak:

– O‘zbekiston Respublikasi qonunlari va O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining qarorlari, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti hamda Hukumatining qarorlari va farmoyishlari, shuningdek, Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, tegishli hokimiyatlarning ularga berilgan huquq va vakolatlar doirasida qabul qilingan qaror va farmoyishlariga;

– byudjet tashkilotlarining belgilangan tartibda tasdiqlangan xarajatlar me‘yorlariga;

– tovar va xizmatlarni davlat tomonidan tartibga solinadigan baholari va tariflariga.

Jumladan:

– xarajatlar smetasiga ish haqi uchun mablag‘lar qonunchilik bilan belgilangan maoshlari va ish haqi stavkalari va ularga qo‘shimcha to‘lovlardan, amaldagi namunaviy shtatlar va me‘yorlarga rioya qilishdan kelib chiqib kiritiladi. Ishbay usul bilan bajariladigan ishlar uchun ish haqi xarajatlar smetasiga byudjet yiliga xarajatlar smetasida ko‘zda tutilgan ish hajmlaridan kelib chiqib kiritiladi;

– pedagog xodimlar ish haqi uchun mablag‘larni ajratishda, qonunchilikda belgilangan ish haqi stavkalaridan va o‘quv rejasiga muvofiq daftar tekshirish, sinf rahbarligi va boshqalar uchun qo‘shimcha haq to‘lashni hisobga olgan holda tuzilgan tarifkatsiyalardan kelib chiqilishi lozim;

– tibbiyot xodimlari ish haqi uchun mablag‘larni ajratishda, ish haqi stavkalari va qonunchilikka muvofiq mehnatga haq to‘lash shartlarini hisobga olgan holda tuzilgan tibbiyot xodimlari tarifkatsiyalaridan kelib chiqilishi lozim;

– oliy o‘quv yurtidan keyingi ta‘limda ta‘lim oluvchilarning stipendiya xarajatlari belgilangan stipendiyalar miqdori va stipendiya ta‘minoti tartibidan kelib chiqqan holda hisoblanadi;

– mehnatga haq to‘lash jamg‘armasidan yagona ijtimoiy to‘lovni to‘lash xarajatlari xarajatlar smetasiga O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarorlariga muvofiq belgilangan stavkalarda, qonunchilikka muvofiq yagona ijtimoiy to‘lov

to'lanadigan barcha to'lov summalaridan kelib chiqqan holda kiritiladi;

– ish beruvchining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish bo'yicha sug'urta mukofotini to'lash xarajatlari xarajatlar smetasiga qonunchilikda belgilangan tartibda ish beruvchining barcha xodimlarining o'tgan yilgi ish haqining haqiqiy xarajatlaridan kelib chiqqan holda kiritiladi;

– xo'jalik xarajatlari, jumladan, kommunal xizmatlar uchun xarajatlar limitlar doirasida kommunal xizmatlar uchun baho va tariflarni hisobga olgan holda hisoblanadi;

– telefon va boshqa telekommunikatsiya xizmatlari xarajatlari abonent raqamlari soni va xizmatlar uchun tasdiqlangan tariflaridan kelib chiqib hisoblanadi. Bunda, limitdan oshiq foydalanilgan shaharlararo (davlatlararo) so'zlashuvlar uchun aloqa xizmatlari, internet bo'yicha xizmatlar va boshqa aloqa xizmatlari xarajatlari byudjet tashkilotlarining xarajatlar smetasida tegishli moliya organlari bilan kelishilgan holda o'zlarining faoliyat xususiyatlari va ushbu xizmatlarga bo'lgan talabdan kelib chiqib ko'zda tutiladi;

– davolash, bolalar va boshqa ijtimoiy soha muassasalarida ovqatlanishga ketadigan xarajatlar tashkilotlarning har bir turi uchun tasdiqlangan ovqatlanish kunining o'rtacha yillik soni va natural me'yorlaridan kelib chiqib hisoblanadi;

– dori-darmonlarga ketadigan xarajatlar qonunchilikda belgilangan pul xarajatlari me'yoriga qarab:

– statsionarlarda – har bir joy-kunga, shifoxonalarda – har bir vrach qabuliga belgilanadi;

– ijtimoiy-madaniy tashkilotlarning ayrim guruhi uchun kiyim-kechak, poyabzal, choyshab, yotoq anjomlari va boshqa yumshoq buyumlar sotib olishga ketadigan xarajatlarmoddiy ta'minotning me'yorlari asosida, lekin ajratilgan mablag'lar doirasida hisoblanadi;

– suv, o'rmon xo'jaligi va boshqa tashkilotlarni saqlash xarajatlari ularning bajarayotgan ish me'yori va hajmidan kelib chiqqan holda aniqlanadi;

– inspektsiya va qo'riqlash faoliyati bilan bog'liq xizmatlar to'lovi xarajat-

lari tashkilotlar va ushbu xizmatlarni yetkazib beruvchilar o'rtasidagi shartnomaga muvofiq aniqlanadi;

– tashkilotlarning binolar, inshootlar va transport vositalaridan foydalanish, binolar va transport vositalari, shuningdek, boshqa davlat mulklari ijarasi bilan bog'liq xarajatlari belgilangan limitlar va natural ko'rsatkichlardan kelib chiqib aniqlanadi;

– xizmat safarlari bilan bog'liq xarajatlar tashkilotlarning oldiga qo'yilgan vazifalaridan, shuningdek, qonunchilikda belgilangan me'yorlardan kelib chiqqan holda aniqlanadi;

– epizootik kasalliklarga qarshi tadbirlar va qishloq xo'jaligi zararkunandalari (chigirtkalar, tut parvonasi va boshqalar) qarshi kurashish bilan bog'liq xarajatlar prognoz ish hajmlari va kimyoviy preparatlarga bo'lgan ehtiyojlar, shuningdek, bajariladigan ish turlaridan kelib chiqqan holda aniqlanadi.

Yuqorida ko'rsatilgan xarajatlar, shuningdek, Davlat byudjeti xarajatlari iqtisodiy tasnifi bo'yicha boshqa xarajatlarni aniqlashda boshqa ko'rsatkichlar va uslublar qo'llanishi mumkin, ularning asoslanganligi xarajatlar smetasini ro'yxatdan o'tkazuvchi tegishli moliya organlari tomonidan tekshiriladi.

Yuridik shaxs maqomiga ega bo'lmagan va tegishli davlat boshqaruv organlari (bosh bo'linma sifatidagi byudjet tashkiloti) huzuridagi markazlashtirilgan buxgalteriyalar va tegishli hokimiyatlarning buxgalteriyalari tomonidan xizmat ko'rsatilayotgan tashkilotlar bo'yicha jamlanma xarajatlar smetasi tuziladi.

Markazlashtirilgan buxgalteriyalar tashkil etilgan tegishli davlat boshqaruv organlari (bosh tashkilotlar) rahbarlari va tegishli hudud hokimlari (ular vakolat bergan mansabdor shaxslar) jamlanma xarajatlar smetasi bo'yicha byudjetdan ajratilgan mablag'larni taqsim qiluvchilar bo'lib hisoblanadilar.

Jamlanma xarajatlar smetasi, xizmat ko'rsatiladigan tashkilotlarning rahbarlaridan olingan buyurtmalar asosida hamda markazlashtirilgan buxgalteriyada mavjud bo'lgan hisob va hisobot, shuningdek, iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish ko'rsatkichlariga muvofiq markazlashtirilgan buxgalteriya tomonidan tuziladi.

Jamlanma xarajatlar smetasini tuzish uchun buyurtmalar hokimiyatlarning

tegishli boshqarma va bo'limlari tomonidan belgilangan shakllar yoki ko'rsatkichlar ro'yxati bo'yicha xarajatlarning guruhlari bo'yicha va ilovalarni hamda smetalarga qilingan hisob-kitoblarni ilova qilgan holda tashkilotlar tomonidan taqdim qilinadi.

Buyurtmalarda quyidagi ma'lumotlar ko'rsatiladi:

– isitish, yoritish, suv ta'minoti xarajatlarini hisoblash uchun zarur natural ko'rsatkichlar;

– sotib olish uchun mo'ljallangan asbob-uskunalar va jihozlar ro'yxati;

– kapital va joriy ta'mirlash bo'yicha asosiy ishlar ro'yxati;

– o'rmon xo'jaligi tashkilotlarining bajaradigan ishlari hajmi;

– qonunchilikka muvofiq belgilangan kadastr yuritish bo'yicha ishlar hajmi va boshqa ko'rsatkichlar hisobi;

– bino va inshootlarni kapital ta'mirlash bo'yicha manzilli ro'yxatga kiritish uchun hisob-kitoblarning asoslanganligi;

– byudjetdan mablag'lar ajratishni asoslash uchun boshqa kerakli hisob-kitoblar.

Tashkilotlar tomonidan berilgan buyurtmalar markazlashtirilgan buxgalteriyalar tomonidan tegishli tashkilotlarning vakillari ishtirokida oldindan ko'rib chiqiladi hamda jamlanma xarajatlar smetasini tuzishda hisobga olinadi.

Markazlashtirilgan buxgalteriya tomonidan tuzilgan jamlanma xarajatlar smetasining loyihalari tegishli tashkilotlar rahbarlari ishtirokida ko'rib chiqiladi va tasdiqlanadi.

Markazlashtirilgan buxgalteriyalar tomonidan xizmat ko'rsatiladigan tashkilotlarning xarajatlar smetasi tashkilotlar bilan markazlashtirilgan buxgalteriyalar bosh (katta) hisobchilari yoki iqtisodchilari ishtirokida tuziladi.

O'zbekiston va Qoraqalpog'iston Respublikasi vazirliklari, idoralari va hokimiyatlar boshqarmalari va bo'limlari markazlashtirilgan holda amalga oshiriladigan xarajatlar bo'yicha ularning o'zini saqlash uchun xarajatlar smetasidan tashqari, tashkilotning markazlashtirilgan tadbirlari uchun xarajatlar smetasini tuzadi-

lar. Bunda, O‘zbekiston va Qoraqalpog‘iston Respublikasi vazirliklari, idoralari va hokimiyatlar boshqarmalari va bo‘limlari tomonidan markazlashtirilgan holda bir necha tadbirlar (tizimdagi barcha tashkilotlar bo‘yicha qo‘riqlash xizmatini to‘lash, xizmat kiyimini sotib olish, yagona axborot-kompyuter tizimiga xizmat ko‘rsatish, seminarlar o‘tkazish va boshqalar) bo‘yicha xarajatlar amalga oshirilayotganda, xarajatlar smetasiga har bir to‘lanadigan markazlashtirilgan tadbirlar bo‘yicha hisob-kitoblar ilova qilinadi.

Kelgusi yilga ochilishi kerak bo‘lgan tashkilotlarni tashkil etish, saqlash bo‘yicha xarajatlar smetasi tegishli vazirliklar, idoralar hamda tegishli hokimiyatlarning boshqarmalari, bo‘limlari tomonidan har bir tashkilotga alohida, mehnatga haq to‘lash shartlari va faoliyat ko‘rsatayotgan shunga o‘xshash tashkilotlarda mavjud bo‘lgan xarajatlarning o‘rtacha me‘yorlaridan kelib chiqqan holda tuziladi.

Bunda, yangi tashkilotlarni saqlash xarajatlari ushbu tashkilotlar faoliyatining boshlanishi mo‘ljallanayotgan muddatlardan kelib chiqqan holda hisoblanadi.

Yuqorida ta’kidlanganidek, smeta xarajatlari quyidagi xarajat guruhlari bo‘yicha rejalashtiriladi:

I guruh – Ish haqi va unga tenglashtirilgan to‘lovlar (stipendiyalar va boshqalar);

II guruh – Ish beruvchilarning ajratmalari (Ish haqiga ustamalar);

III guruh – Kapital qo‘yilmalar;

IV guruh – Boshqa xarajatlar.

Xarajatlarni moliyalashtirish (to‘lash) byudjet ijrosi jarayonida xarajatlar ro‘yxati va smetasiga kiritiladigan o‘zgartirishlarni hisobga olgan holda tegishli yil uchun tasdiqlangan byudjet parametrlari hamda byudjet tashkilotlarining xarajatlar smetalariga muvofiq tuzilgan byudjet xarajatlarning choraklar bo‘yicha taqsimlangan yillik ro‘yxatiga binoan amalga oshiriladi.

I guruh – *Ish haqi va unga tenglashtirilgan to‘lovlarga* quyidagi xarajat turlari kiradi:

– “Ish haqi”;

– “Ta’lim muassasalarining o‘rnak ko‘rsatgan xodimlarini rag‘batlantirish Direktor fondi mablag‘lari” (umumta’lim maktablari, kasb-hunar kollejlari va akademik litseylarda);

– Stipendiyalar.

Umuman olganda, byudjet tashkilotlari xodimlari ish xaqini hisoblashda ular mehnatiga haq to‘lashning Yagona Tarif Setkasi (YaTS) qo‘llaniladi. YaTS O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan o‘rnatiladi. U 22 tarazryaddan vahar bir razrad uchun o‘rnatilgan eng kam ish haqini qdoriga asoslanadivabyudjet tashkilotlari xodimlari lavozimokladlarini aniqlash uchun qo‘llaniladi. Ayrim tarmoqlar uchun esa mehnat gahaq to‘lashning tarmoq setkasi qo‘llaniladi.

Masalan, oliy ta’lim, xalq ta’limi muassasalari, sog‘liq nisaqlash davlat tashkilotlari uchun ular xodimlari mehnatining xususiyatidan kelib chiqqan holda haq to‘lashning tarmoq setkalari ishlab chiqilgan.

II guruh – “Ish haqiga ustamalar” (Ish beruvchilarning ajratmalari):

Bu guruhdamehnat haqifondiganisbatan foizlarda hisoblanadiganyagonaijtimoiy to‘lov summasi aks ettiriladi. Xarajatlar hisoblab chiqilgan mehnat haqi fondi summasiga nisbatan o‘rnatilgan foizlarda hisoblanadi.

III guruh – “Kapital qo‘yilmalar” guruhi bo‘yicha xarajatlar Davlat investitsiya dasturida nazarda tutilgan aniq ro‘yxatlarga muvofiq alohida tarzda rejalashtiriladi. Bu xarajatlar alohida byudjet tashkilotining smetasida rejalashtirilmaydi.

IV guruh – “Boshqa xarajatlar” tarkibiga quyidagi xarajat turlari va ularga mos xarajat kodlari kiradi:

– “Xizmat safar xarajatlari”;

– “Kommunal xizmatlarni to‘lash xarajatlari”;

– “Telefon, telekommunikatsion va axborot xizmatlari xarajatlari”;

– “Joriy ta’mirlash xarajatlari”;

– “Saqlash, ekspluatatsion xarajatlar va boshqa xizmatlarni to‘lash xarajatlari”;

– “Texnika, uskunalar, joriy maqsadlardagi boshqa buyumlar va oziq-ovqat mahsulotlarini sotib olishxarajatlari”;

– “Boshqa joriy xarajatlar”.

IV guruh moddalari bo‘yicha xarajatlarni rejalashtirish va hisob-kitob qilishning eng umumiy bo‘lgan *o‘ziga xos xususiyatlari* quyidagilardan iborat:

– amaldagi narxlar va tariflar asosida hisoblab chiqariladi;

– natural shaklda ajratilgan limitlar asosida aniqlanadi;

– hisoblagichlarning ko‘rsatkichlari bo‘yicha o‘tgan yildagi haqiqiy xarajatlar inobatga olinadi;

– har bir birlik uchun o‘rnatilgan xarajat me‘yorlariga rioya etiladi;

– energo-yoqilg‘i va boshqa resurslarni iqtisod qilish rejimiga rioya etiladi.

Xulosa qilib aytganda, keyingi yillarda byudjet amaliyotidagi o‘zgarishlar, “Davlat byudjetining g‘azna ijrosi to‘g‘risida”gi Qonunning qabul qilinishi va byudjet tashkilotlari xarajatlarini moliyalashtirish mexanizmining o‘zgarishi munosabati bilan amaldagi 414-son Qarorga 2007 yil 19 iyul 148-son Vazirlar Mahkamasining Qarori bilan qator o‘zgartirishlar kiritilishi, 2007-son “Davlat byudjetining g‘azna ijrosi Qoidalari”ning qabul qilinishi, 2157-son “O‘zbekiston Respublikasi Davlat byudjetida turuvchi tashkilotlarning xarajatlar smetasi va shtatlar jadvalini tuzish, ko‘rib chiqish, tasdiqlash va ro‘yxatdan o‘tkazish tartibi to‘g‘risida Nizom”ning kuchga kirishi, 2013 yilda O‘zbekiston Respublikasi Byudjet Kodeksining qabul qilinishi bilan byudjet tashkilotlari xarajatlarini rejalashtirish va to‘lovlarini amalga oshirish tartiblari tubdan o‘zgardi. Ushbu hujjatlarga muvofiq, g‘azna ijrosiga o‘tgan byudjet tashkilotlari xarajatlari Moliya vazirligi G‘aznachiligi va uning hududiy bo‘linmalari tomonidan yagona g‘azna hisob raqamidan, shuningdek, smetada ko‘rsatilgan xarajatlar guruhlarining har bir moddasi bo‘yicha g‘aznachilik hisob raqamidan amalga oshiriladi. Bu tadbirlar byudjet tashkilotlari xarajatlarini to‘g‘ri va oqilona rejalashtirish, mavjud resurslardan samarali foydalanish, mablag‘larni iqtisod qilish, byudjetdan tashqari mablag‘larni jalb qilishga yangicha talablarni qo‘ymoqdaki, ushbu talablar byudjetdan moliyalashtirish, byudjet tashkilotlarida moliyaviy rejalashtirish va

xarajatlar smetasini tuzish va ijro etish jarayonlarini chuqurroq o'rganishni talab etadi.

12.9. Byudjet tashkilotlarining byudjetdan tashqari mablag'lari: manbalari va ishlatish yo'nalishlari

Byudjet tashkilotlari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 3-sentyabrdagi "Byudjet tashkilotlarini mablag' bilan ta'minlash tartibini takomillashtirish to'g'risida"gi 414-sonli Qaror¹²² bilan belgilab berilgan byudjetdan tashqari mablag'larga ham ega bo'lishi mumkin. Ushbu qarorga asosan, yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan byudjet tashkilotlari quyidagi byudjetdan tashqari mablag'larni jalb qilish va o'zining daromadlarini kengaytirish huquqiga ega:

- faoliyat turi bo'yicha tovarlar (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish va sotishdan olingan daromadlar;
- byudjet tashkilotlari tomonidan vaqtincha foydalanilmayotgan binolar va davlatning boshqa mol-mulkini boshqa tashkilotlarga ijaraga berishdan tushumlar;
- yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan byudjet tashkilotlariga homiylik (beg'araz) yordami berilishidan olinadigan qo'shimcha daromadlar.

Ushbu manbalardan qo'shimcha daromad olayotgan byudjet tashkilotlari 2000-yil 1-yanvardan boshlab 2023-yil 1-yanvargacha¹²³ davlat byudjetiga undiriladigan soliqlar, Respublika yo'l jamg'armasiga yig'imlar va davlat maqsadli jamg'armalariga majburiy ajratmalardan ozod qilingan (bu davr ichida ko'rsatilgan muddat hukumatning tegishli qarorlari bilan bir necha marotaba uzaytirilgan), bo'shab qolgan mablag'lar byudjet tashkilotining moddiy-texnika va ijtimoiy bazasini mustahkamlash, shuningdek, xodimlarni qonun hujjatlarida belgilangan tartibda moddiy rag'batlantirishga maqsadli yo'naltiriladi.

¹²²Konun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 24.05.2018 y., 09/18/384/1266-son

¹²³ Vazirlar Mahkamasining 414-sonli qarorining (03.09.1999) O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 22-maydagi 384-sonli qarori tahririda — Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 24.05.2018 y., 09/18/384/1266-son.

Byudjet tashkilotlari byudjetdan tashqari mablag'lar hisobidan Byudjet tashkilotini rivojlantirish jamg'armasini shakllantiradilar. Ushbu jamg'arma quyidagi daromadlar va tushumlardan shakllantiriladi:

- hisobot choragining so'nggi ish kuni oxirida xarajatlar smetasi bo'yicha tejalgan mablag'lar(kapital qo'yilmalarni moliyalashtirish uchun nazarda tutilgan mablag'lar bundan mustasno);

- faoliyat ixtisosligi bo'yicha tovarlarni (ishlarni, xizmatlarni) realizatsiya qilishdan olingan daromadlar;

- byudjet tashkiloti balansida turgan mol-mulkn ijaraga berishdan olingan mablag'larning bir qismi;

- belgilangan tartibda byudjet tashkilotlari tasarrufida qoldiriladigan mablag'lar;

- homiylikdan olingan mablag'lar.

O'z navbatida, Byudjet tashkilotini rivojlantirish jamg'armasi mablag'lari quyidagi yo'nalishlarda ishlatilishi mumkin:

- avvalovaqtinchamehnatgalayoqatsizlikbo'yichanafaqalarnivamavjudkredit orlikqarzlarnito'lashga;

- byudjet tashkilotining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash tadbirlariga;

- ijtimoiy rivojlantirish va xodimlarni moddiy rag'batlantirish tadbirlariga.

Byudjet tashkilotida vaqtincha mehnatga layoqatsizlik bo'yicha to'lanmagan nafaqalar bo'yicha muddati o'tkazib yuborilgan kreditor qarzdorlik mavjud bo'lsa, Byudjet tashkilotini rivojlantirish jamg'armasi mablag'lari hisobidan tejab qolingan byudjet mablag'lari doirasida ushbu qarzlarni to'lashga (ishlar, xizmatlar, tovarlar ishlab chiqarish va sotish bo'yicha jami xarajatlar o'zni qoplangandan so'ng) sarflanadi. Agar kreditor qarzdorlik byudjet tashkilotining xarajatlari vaqtincha yetarli miqdorda mablag' bilan ta'minlanmaganligi munosabati bilan paydo bo'lgan taqdirda, kreditor qarzdorlikning Byudjet tashkilotini rivojlantirish jamg'armasi hisobiga to'langan miqdori joriy moliya yiliga belgilangan xarajatlar

limiti doirasida byudjetdan qoplanadi.

Byudjet tashkilotida vaqtincha mehnatga layoqatsizlik bo'yicha to'lanmagan nafaqalar va kreditorlik qarz mavjud bo'lmasa yoxud ushbu qarzlarni to'langan taqdirda, tovarlar (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish bo'yicha jami xarajatlarning o'rnini to'ldirilgandan keyin Byudjet tashkilotini rivojlantirish jamg'armasining qolgan mablag'lari (homiylilik yordami, beg'araz yordam miqdori bundan mustasno):

- tushgan barcha mablag'larning kamida 75 foizi moddiy-texnika bazani mustahkamlashga;

- ko'pi bilan 25 foizi byudjet tashkilotlari xodimlarini ijtimoiy himoya qilish va moddiy rag'batlantirish tadbirlariga sarflanadi.

Yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan byudjet tashkilotiga ko'rsatilgan homiylilik mablag'larining barcha summasi, agar homiy bilan maxsus holda kelishilmagan bo'lsa, byudjet tashkilotining moddiy-texnika bazasini mustahkamlashga sarflanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009-yil 22-dekabrda PQ-1275-sonli Qarorining 25-bandiga muvofiq, 2010-yildan boshlab vazirlik va idoralarning, byudjet tashkilotlarining barcha byudjetdan tashqari jamg'armalari mablag'larini davlat byudjetining g'azna ijrosi mexanizmi bilan qamrab olish amalga oshiriladi. Bunda, byudjet tashkilotlarining byudjetdan tashqari mablag'lari bo'yicha bank hisobvaraqlari yopilib, G'aznachilikda tegishli shaxsiy hisobvaraqlar ochiladi.

Byudjet tashkilotlarining davlat byudjetining g'azna ijrosi bilan qamrab olingan byudjetdan tashqari mablag'lari quyidagilardan iborat:

- Byudjet tashkilotlarini rivojlantirish jamg'armasi;
- O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasining ijtimoiy nafaqalarni to'lash uchun mablag'lari;
- Tibbiyot muassasalarini moddiy rag'batlantirish va rivojlantirish jamg'armasi;
- o'tgan yillar debitorlik qarzlarning tushgan summasi;

- maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalar ta'minoti uchun ota-onalardan tushumlar;
- maktabdan tashqari muassasalarda(musiqqa va san'at maktablari)bolalar ta'minoti uchun ota-onalardan tushumlar;
- xodimlardan, ular ishlayotgan joyida ovqatlaniganligi bo'yicha hisob-kitoblardan tushadigan tushumlar;
- maktab-internatlar va litseylarda bolalarning ta'minoti uchun ota-onalardan tushumlar;
- ta'lim muassasalarida o'qishdan tushadigan mablag'lar;
- vazirlik va idoralarning ajratmalar hisobiga shakllanadigan byudjetdan tashqari jamg'armalari;
- umumta'lim muassasalarida darsliklar ijarasi to'lovidan tushgan byudjetdan tashqari mablag'lar;
- kapital qo'yilma mablag'lari bo'yicha depozitlar;
- turg'un davolash-profilaktika muassasalarida davolanayotgan bemorlardan ovqatlanish uchun undiriladigan to'lovlar.

Xulosa qilib aytganda, byudjet tashkilotlarining qonunchilik bilan belgilab qo'yilgan rasmiy manbalardan oladigan daromadlari va tushumlari hamda ular bo'yicha xarajatlarni amalga oshirish davlat byudjeti g'azna ijrosi mexanizmlari bilan qamrab olingan bo'lib, byudjet tashkilotiga tegishli mablag'larning (byudjetva nobyudjet) samarali, maqsadga muvofiq va oqilona ishlatilishini ta'minlash uchun xizmat qiladi, bu mablag'larning shakllanishi va ishlatilishining dastlabki va joriy nazoratini amalga oshirish imkonini beradi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Davlat korxonalarining qanday tashkiliy shakllari mavjud, ularning faoliyati qaysi me'yoriy hijjatlar bilan tartibga solinadi?
2. Davlat korxonalari moliyasining mazmuni va o'ziga xos xususiyatlari nimalarda namoyon bo'ladi?

3. Davlat korxonalari moliyaviy resurslarining shakllanish manbalari va ishlatish yoʻnalishlari nimalardan iborat?

4. Davlat korxonalarida foydaning shakllanishi, taqsimlanishi va ishlatilishini tushuntirib bering.

5. Davlat korxonalarida pul fondlarining shakllanishi va taqsimlanishi qanday amalga oshiriladi?

6. Byudjet tashkilotlari moliyasining oʻziga xos xususiyatlari nimalarda namoyon boʻladi?

7. Byudjet tashkilotlari moliyaviy rejasi - smetaning elementlari va smetalarning turlarini tushuntirib bering.

8. Smetalarni tuzish, tekshirish, tasdiqlash, roʻyxatga olish va moliyalashtirish tartibi qanday, bu jarayonlar qaysi meʼyoriy hujjatlar bilan tartibga solinadi?

9. Byudjet tashkilotlarining byudjetdan tashqari mablagʻlari manbalari va ularni ishlatish yoʻnalishlari nimalardan iborat?

10. Byudjet tashkilotlarining byudjetdan tashqari mablagʻlari boʻyicha jamgʻarmalar qanday guruhlanadi?

Mustaqil oʻrganish uchun topshiriqlar

1. Davlat korxonalari moliyaviy resurslarining shakllanish manbalari va ishlatish yoʻnalishlarini aks ettiruvchi klaster tayyorlang.

2. Davlat korxonalarida foydaning shakllanishi, taqsimlanishi va ishlatilishi toʻgʻrisida tahliliy ish tayyorlang.

3. Byudjet tashkilotlarining byudjetdan tashqari mablagʻlari manbalari va ularni ishlatish yoʻnalishlari qaysi umumiy va maxsus qabul qilingan meʼyoriy hujjatlar bilan tartibga solinishini aks ettiruvchi chizma tayyorlang.

4. Meʼyoriy hujjatlarni oʻrganish asosida byudjet tashkilotlari byudjetdan tashqari mablagʻlarining guruhlanishi, ular boʻyicha shaxsiy hisobraqamlarning yuritilishi, yuridik va moliyaviy majburiyatlarni bajarish boʻyicha javobgarlik kabilarni aks ettiruvchi umumlashma jadval tayyorlang.

13-BOB. DAVLAT MOLIYASINING IQTISODIYOTNI RIVOJLANTIRISHDAGI O‘RNI VA AHAMIYATI

13.1. O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari

Mustaqillik yillarida mamlakatda huquqiy demokratik davlat, kuchli fuqarolik jamiyati qurishga, erkin bozor munosabatlariga va xususiy mulk ustuvorligiga asoslangan iqtisodiyotni rivojlantirishga, xalq osoyishta va farovon hayot kechirishi uchun shart-sharoitlar yaratishga, xalqaro maydonda O‘zbekistonning munosib o‘rin egallashiga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar amalga oshirildi.

Bosib o‘tilgan yo‘l va orttirilgan tajribani xolisona baholashdan, mustaqillik yillarida erishilgan yutuqlarni tahlil qilishdan hamda zamon talablaridan kelib chiqqan holda, oldimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va mamlakat taraqqiyotini jadallashtirishning muhim ustuvorliklarini hamda aniq marralarini belgilash vazifasi turgan edi.

Mazkur vazifani amalga oshirish yo‘lida aholining keng qatlamlari, jamoatchilik va ishbilarmon doiralar vakillari, davlat organlarining rahbarlari va mutaxassislari bilan amaliy suhbat hamda muhokamalar olib borildi, shuningdek amaldagi qonun hujjatlari, milliy va xalqaro tashkilotlarning axborot-tahliliy materiallari, ma‘ruzalari, tavsiyalari va sharhlari o‘rganildi, rivojlangan xorijiy mamlakatlar tajribasi tahlil qilindi.

Kelib tushgan takliflarni jamlash, chuqur o‘rganish hamda umumlashtirish asosida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni loyihasi ishlab chiqilib, u bilan:

2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi (keyingi o‘rinlarda – Harakatlar strategiyasi);

Harakatlar strategiyasini “Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili”da amalga oshirishga oid Davlat dasturi (keyingi o‘rinlarda – Davlat dasturi) tasdiqlandi.

Loyihalarni tayyorlash davomida aholining keng qatlamlari orasida qizg‘in muhokamalar olib borildi. Loyihalar muhokama uchun turli axborot maydonlariga joylashtirildi, ularning natijasida ko‘plab taklif va mulohazalar kelib tushdi. Fuqarolar siyosiy-huquqiy borada yuksak faollik ko‘rsatib, olib borilayotgan islohotlarga alohida qiziqish va daxldorlikni namoyon qildilar.

Xususan, loyihalarning “Qonun hujjatlari ta’sirini baholash tizimi” portalida yo‘lga qo‘yilgan jamoatchilik muhokamasi natijalari bo‘yicha 1 310 ta taklif va mulohaza kelib tushib, ular asosida Davlat dasturining 41 ta bandi qayta ko‘rib chiqildi.

Shu bilan birga, 2017-yil 23-27-yanvar kunlari Toshkent shahrida media-haftalik va xalqaro davra suhbat tashkil etilib, ularda 1 300 dan ortiq mutaxassis va ekspert, jamoatchilikning, ommaviy axborot vositalarining, diplomatik korpus va xalqaro tashkilotlarning, shuningdek O‘zbekistonda faoliyat yuritayotgan yirik xorijiy investorlarning vakillari ishtirok etishdi.

Harakatlar strategiyasiga O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev tomonidan saylovoldi jarayoni, jamoatchilik, ishbilarmon doiralar vakillari hamda davlat organlari bilan uchrashuvlar chog‘ida bildirilgan mamlakatni ijtimoiy-siyosiy, sotsial-iqtisodiy, madaniy-gumanitar rivojlantirishning kontseptual masalalari kiritildi.

Harakatlar strategiyasining maqsadi olib borilayotgan islohotlar samaradorligini tubdan oshirishdan, davlat va jamiyatning har tomonlama va jadal rivojlanishini ta’minlash uchun shart-sharoitlar yaratishdan, mamlakatni modernizatsiyalash va hayotning barcha sohalarini erkinlashtirishdan iboratdir.

Xususan, mamlakatni rivojlantirishning quyidagi 5 ta ustuvor yo‘nalishi belgilangan:

1. Davlat va jamiyat qurilishini takomillashtirish;
2. Qonun ustuvorligini ta’minlash va sud-huquq tizimini yanada isloh qilish;

3. Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va liberallashtirish;
4. Ijtimoiy sohani rivojlantirish;
5. Xavfsizlik, millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglikni ta'minlash, chuqur o'ylangan, o'zaro manfaatli va amaliy ruhdagi tashqi siyosat yuritish.

Mazkur yo'nalishlarning har biri mamlakatdagi islohotlarni va yangilanishlarni yanada chuqurlashtirishga oid aniq bo'limlardan iborat.

Harakatlar strategiyasini besh bosqichda amalga oshirish nazarda tutilmoqda, bunda yillarga beriladigan nomlarga muvofiq har yili uni amalga oshirish bo'yicha Davlat dasturi tasdiqlanadi.

13.2. Harakatlar strategiyasida davlatning iqtisodiy rivojlanish dasturlarini moliyaviy ta'minlash masalalari

Davlat dasturining "Davlat va jamiyat qurilishini takomillashtirish" deb nomlangan birinchi yo'nalishini amalga oshirishda davlat hokimiyati tizimida Oliy Majlisning rolini kuchaytirish, qonun ijodkorligi faoliyatining sifatini tubdan yaxshilash, davlatning hayotida siyosiy partiyalarning rolini kuchaytirish nazarda tutilgan.

Davlat boshqaruvini takomillashtirish, eng avvalo davlat xizmatini isloh qilish, iqtisodiyotda davlat boshqaruvini kamaytirish, davlat va xususiy sektorlarning o'zaro foydali hamkorligining zamonaviy shakllarini, "Elektron hukumat" tizimini rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish rejalashtirilgan.

Xalq bilan samarali muloqotni ta'minlash Davlat dasturining eng muhim va dolzarb vazifalaridan biri bo'ldi. Shu munosabat bilan jamoatchilik nazoratini takomillashtirish, nodavlat notijorat tashkilotlarini, ommaviy axborot vositalarini yanada rivojlantirish, shuningdek mahallaning jamiyat hayotidagi rolini kuchaytirish nazarda tutilmoqda.

Davlat dasturining ikkinchi yo'nalishi qonun ustuvorligini va sudning chinakam mustaqilligini ta'minlash chora-tadbirlarini nazarda tutadi. Jumladan,

qarorlar qabul qilishda sudlar mustaqilligini ta'minlashi kerak bo'lgan Oliy sud kengashini tuzish, professional sudyalar korpusini shakllantirish, sudyalarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishga doir chora-tadbirlarni amalga oshirish rejalashtirilmoqda.

Ma'muriy sudlarni, xo'jalik sudlari tizimida mintaqaviy apellyatsiya sudlarini tuzish, sudya yordamchisi lavozimini ta'sis etish orqali sudlarni kelgusida ixtisoslashtirish va ularning devonini mustahkamlash nazarda tutilmoqda.

Sansalorlikka va ishlarning ko'rib chiqilishi sudlar tomonidan asossiz cho'zib yuborilishiga yo'l qo'ymaslik maqsadida protsessual qonun hujjatlarini takomillashtirish, quyi instantsiya sudlarining kamchiliklarini mustaqil bartaraf etish va uzil-kesil qaror qabul qilish yuzasidan yuqori sud instantsiyalarining vakolatlarini kengaytirish rejalashtirilmoqda.

Ushbu yo'nalish doirasida barcha huquqni muhofaza qilish va nazorat organlari, davlat hamda xo'jalik boshqaruvi organlari, mahalliy davlat hokimiyati organlari rahbarlarining xalq bilan bevosita muloqotini yo'lga qo'yish chora-tadbirlarini ro'yobga chiqarish, aholi ularga erkin murojaat eta olishini ta'minlash, jismoniy va yuridik shaxslarning huquqlari hamda erkinliklari buzilganligi to'g'risidagi murojaatlarning, xabarlarining o'z vaqtida olinishini ta'minlash nazarda tutilmoqda.

Huquqbuzarliklarning oldini olish tizimiga, jinoyatchilikka qarshi kurashish va jamoat tartibini saqlash bo'yicha ichki ishlar organlarining faoliyatini tubdan takomillashtirishga alohida e'tibor qaratiladi.

Shuningdek ushbu yo'nalish 2018-2021 yillarda jinoyat va jinoyat-protsessual qonun hujjatlarini yanada takomillashtirish kontseptsiyasini ishlab chiqishni, sud, huquqni muhofaza qilish va nazorat organlari xodimlarini o'qitish, tanlash va joy-joyiga qo'yish tizimini takomillashtirishni, murojaatlarni muntazam tahlil qilishni hamda vaqti-vaqti bilan uning natijalarini e'lon qilib borishni, advokaturani rivojlantirishni, notariat tizimini va FHDYo organlarini isloh qilishni ham o'z ichiga oladi.

“Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va liberallashtirish” deb nomlangan uchinchi yo‘nalishda ko‘rsatilgan chora-tadbirlarni ro‘yobga chiqarish uchun milliy valyuta va narxlarning barqarorligini ta‘minlash, valyutani tartibga solishning zamonaviy bozor mexanizmlarini bosqichma-bosqich joriy etish, mahalliy byudjetlarning daromad bazasini kengaytirish, tashqi iqtisodiy aloqalarni kengaytirish, eksportga mo‘ljallangan mahsulot va materiallar ishlab chiqarish uchun zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, transport-logistika infratuzilmasini, tadbirkorlikni rivojlantirish hamda xorijiy investorlar uchun investitsiyaviy jozibadorlikni oshirish, soliq ma‘murchiligini yaxshilash, bank faoliyatini tartibga solishning zamonaviy printsiplari va mexanizmlarini joriy etish, ko‘p tarmoqli fermer xo‘jaliklarini rivojlantirish, shuningdek turizm industriyasini jadal rivojlantirish nazarda tutilmoqda.

Shuningdek ushbu yo‘nalish xususiy mulkni, moliya bozorini himoya qilish, qishloq xo‘jaligini modernizatsiyalash, zargarlik sohasini rivojlantirish, ayrim milliy korxonalarining aktsiyalarini (IPO) nufuzli xorijiy fond birjalariga dastlabki tarzda joylashtirishga tayyorgarlik ko‘rish chora-tadbirlarini ham o‘z ichiga oladi.

2017-2021 yillarda umumiy qiymati 40 milliard AQSh dollari miqdoridagi 649 ta investitsiya loyihasini nazarda tutuvchi tarmoq dasturlarini ro‘yobga chiqarish rejalashtirilmoqda. Natijada keyingi 5 yilda sanoat mahsulotini ishlab chiqarish 1,5 baravar, uning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 33,6 foizdan 36 foizgacha, qayta ishlash tarmog‘i ulushi 80 foizdan 85 foizgacha oshadi.

“Ijtimoiy sohani rivojlantirish” deb nomlangan to‘rtinchi yo‘nalish aholi bandligini oshirish, fuqarolarni ijtimoiy himoya qilish va ularning salomatligini saqlash, yo‘l-transport, muhandislik-kommunikatsiya hamda ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish va modernizatsiyalash, aholini elektr energiya, gaz bilan ta‘minlashni yaxshilash, aholining muhtoj qatlamlariga ko‘rsatiladigan ijtimoiy yordam sifatini oshirish, xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy hayotdagi maqomini oshirish, sog‘liqni saqlash sohasini isloh qilish, maktabgacha ta‘lim muassasalarining qulayligini ta‘minlash, umumiy o‘rta ta‘lim, o‘rta maxsus va oliy

ta'lim sifatini yaxshilash hamda ularni rivojlantirish chora-tadbirlarini amalga oshirishni nazarda tutadi.

Xususan, hududlarni har tomonlama rivojlantirish bo'yicha qariyb 25 mingta investitsiya loyihasini ro'yobga chiqarish hisobiga 256,4 ming ish o'rnini tashkil etish orqali aholini ish bilan ta'minlash dasturlarini to'liq ijro etish nazarda tutilgan. Ishsizlik darajasi eng yuqori bo'lgan mintaqalarda 46,8 ming yangi ish o'rnini tashkil etish, tadbirkorlik faoliyatini boshlash uchun ta'lim muassasalarining 10 ming nafar bitiruvchisiga kreditlar ajratish rejalashtirilmoqda.

Katta yoshli avlodni qo'llab-quvvatlash, ijtimoiy nafaqalar berish tartibini takomillashtirish, sog'liqni saqlash sohasini isloh qilish chora-tadbirlari kiritilgan. Jumladan, 78 ta tuman tibbiyot birlashmasini, 7 ta shahar va 2 ta viloyat ko'p tarmoqli tibbiyot markazini qayta qurish, tez tibbiy yordam xizmatini 1200 ta maxsus avtotransport bilan ta'minlash rejalashtirilmoqda.

Qishloq joylarda 15 mingta arzon uy-joy, 415 kilometrlik suv ta'minoti quvurlari, 316 kilometrlik gaz ta'minoti quvurlari va 291 kilometrlik ichki yo'llar qurish rejalashtirilgan. Aholiga transport xizmatlari ko'rsatish sifatini yaxshilash maqsadida 86 ta yangi avtobus yo'nalishini joriy etish va 537 ta zamonaviy avtobus xarid qilish nazarda tutilmoqda.

“Xavfsizlik, millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglikni ta'minlash, chuqur o'ylangan, o'zaro manfaatli va amaliy ruhdagi tashqi siyosat yuritish” deb nomlangan beshinchi yo'nalish doirasida respublikaning konstitutsiyaviy tuzumini, suverenitetini, hududiy yaxlitligini himoya qilishga doir chora-tadbirlarni ro'yobga chiqarish, kiberxavfsizlik sohasida axborot, normativ-huquqiy asoslar tizimini takomillashtirish, aholini favqulodda vaziyatlardan xabardor qilish tizimini tashkil etish va rivojlantirish, Orol fojiasining oqibatlarini yumshatish, shuningdek Millatlararo munosabatlar sohasidagi siyosatning ustuvor yo'nalishlari kontseptsiyasini hamda Diniy sohadagi davlat siyosati kontseptsiyasini ishlab chiqish nazarda tutilmoqda.

Shu bilan birga, xorijiy hamkorlar bilan siyosiy-diplomatik sohadagi hamkorlikni rivojlantirishga doir “Yo'l xaritalari”ni ishlab chiqish,

O‘zbekistonning xorijiy hamkorlar bilan 2017 yilga mo‘ljallangan savdo-iqtisodiy, investitsiyaviy, texnologik va moliyaviy-texnik hamkorligini tubdan rivojlantirish va kengaytirish rejalashtirilmoqda.

Davlat dasturining yuqorida qayd etilgan barcha chora-tadbirlarini amalga oshirishga 37,7 trillion so‘m va 8,3 milliard AQSh dollari yo‘naltiriladi.

Kelgusi besh yilda mamlakatni rivojlantirishning strategik va ustuvor yo‘nalishlarini belgilash maqsadida Farmon asosida, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti boshchiligida Harakatlar strategiyasini amalga oshirish bo‘yicha Milliy komissiya tuzilmoqda.

Davlat dasturiga kiritilgan tadbirlar to‘liq, o‘z vaqtida va sifatli bajarilishini nazorat qilish Harakatlar strategiyasi beshta yo‘nalishining har biri bo‘yicha tuzilgan komissiyalar zimmasiga yuklatilgan.

Ushbu komissiyalar zimmasiga nafaqat yuqorida qayd etilgan vazifalarni amalga oshirish, balki 2018-2021 yillarga mo‘ljallangan Harakatlar strategiyasini amalga oshirish bo‘yicha tegishli yillik davlat dasturlari loyihalarini tayyorlash ham yuklatilmoqda.

Harakatlar strategiyasining amalga oshirilishi O‘zbekiston Respublikasining mamlakatni isloh qilish va modernizatsiyalash, rivojlangan bozor iqtisodiyotiga asoslangan huquqiy demokratik davlat, kuchli fuqarolik jamiyati barpo etish, qonun ustuvorligini, xavfsizlik va huquq-tartibotni, davlat chegaralarining daxlsizligini, jamiyatda millatlararo totuvlik va diniy bag‘rikenglikni ta‘minlash yo‘lidagi shaxdam harakatlariga yangi kuch bag‘ishlaydi.

13.3. Iqtisodiyotni liberallashtirish va erkinlashtirishga qaratilgan davlat dasturlari, mazmuni, amalga oshirish chora-tadbirlari, moliyaviy manbalari

Bugungi kunda keng jamoatchilik muhokamasi natijasida ishlab chiqilgan hamda Prezident qarori bilan tasdiqlangan 2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirishning Harakatlar strategiyasi va uning alohida ustuvor yo‘nalishlari ham inson hayoti va uning manfaatlarini himoyalash bilan

bog‘liq yo‘nalish va tarmoqlarni o‘zida mujassam etgan ijtimoiy soha rivojini ta‘minlash, uni yangi bosqichga ko‘tarish, bu sohadagi muammolarni echish, bu sohalar rivojining qonuniy-huquqiy asoslarini mustahkamlashga qaratilganligi bilan ayniqsa ahamiyatlidir. Bu boradagi mavjud muammolarni bartaraf etish, jamiyatda ijtimoiy barqarorlikni ta‘minlash, oddiy odamlarning mamlakatda olib borilayotgan islohotlar va ularning natijalaridan qoniqishlariga erishish, aholining ta‘sirchan ijtimoiy muhofazasini ta‘minlash maqsadida O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasida qator chora-tadbirlar ko‘zda tutilgan bo‘lib, ularni quyidagi yo‘nalishlarda olib borish belgilangan, jumladan:

– aholiga majburiy ijtimoiy kafolatlarni ta‘minlash, aholining ehtiyojmand qatlamlari ijtimoiy himoyasini hamda keksalar va imkoniyati cheklangan shaxslarni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashni kuchaytirish, ijtimoiy xizmat ko‘rsatishni yaxshilash, aholiga ijtimoiy xizmatlar ko‘rsatishda davlat-xususiy sherikligini rivojlantirish;

– pensionerlar, nogiron, yolg‘iz keksalar, aholining boshqa ehtiyojmand toifalarining to‘laqonli hayot kechirishlarini ta‘minlash uchun ularga tibbiy-ijtimoiy yordam ko‘rsatish tizimini yanada rivojlantirish va takomillashtirish¹²⁴.

Aholini ijtimoiy muhofaza qilish borasida 2017-yilning “Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili” deb e‘lon qilinishi va bu nomdagi davlat dasturining qabul qilinishi ham alohida ahamiyatga ega. Xususan, “Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili” Davlat dasturini amalga oshirishning ustuvor vazifa va yo‘nalishlari doirasida quyidagilar belgilandi¹²⁵:

– hududlarni, ayniqsa ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishda nisbatan orqada qolayotgan tumanlar va shaharlarni, chekka aholi punktlarini kompleks, jadal rivojlantirish, tijorat banklarining faol ishtirokida yangi ish o‘rinlari yaratilishini

¹²⁴2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli Farmoniga 1-ilova. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2017 y., 6-son, 70-modda.

¹²⁵“Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili” Davlat dasturini ishlab chiqish va amalga oshirishning tashkiliy chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 17 dekabr F-4760-son farmoyishi. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2017 y., 8-son, 119-modda.

ta'minlash va shu asosda ish haqi, pensiyalar, nafaqalar va stipendiyalar miqdorlarini bosqichma-bosqich ko'paytirish, aholining hayoti darajasi va sifatini oshirish;

– ta'lim, ijtimoiy ta'minot va sog'liqni saqlash tizimlarini, shu jumladan onalik va bolalikni muhofaza qilishni yanada rivojlantirish, oila institutini mustahkamlash, sog'lom va barkamol avlodni tarbiyalash, yoshlarning iqtidorlari va qobiliyatlarini ro'yobga chiqarish, ularning hayotda munosib o'ringa ega bo'lishlari uchun keng imkoniyatlar yaratish bo'yicha kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish va Davlat dasturida nazarda tutilgan boshqa tadbirlar.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 12-sentyabrdagi "Aholining kam ta'minlangan qatlamini qo'llab-quvvatlashning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3268-sonli qarori¹²⁶ qabul qilindi. Bir qator idora va tashkilotlar tomonidan ishlab chiqilayotgan aholining kam ta'minlangan qatlamini 2017–2018-yillarda ijtimoiy jihatdan qo'llab-quvvatlash hududiy manzilli dasturlari ma'qullandi.

Ushbu hududiy manzilli dasturlar quyidagilarni nazarda tutadi:

a) mehnat bilan bandlikning ma'lum bir turlari bilan shug'ullanish istagida bo'lgan kam ta'minlangan oilalarga ularning oilasini o'ziga etarliligini ta'minlovchi mikro kreditlar tijorat banklarining imtiyozli kreditlash maxsus fondi mablag'lari hisobidan quyidagi maqsadlarga ajratiladi:

– tikuv mashinalari, matolar va boshqa sarf materiallari, kosibchilik faoliyati uchun inventarlar, maishiy, kompyuter va boshqa texnikalar, shuningdek, mehnat bilan bandlikni ta'minlovchi boshqa asbob-uskunalar xarid qilish uchun;

– shaxsiy tomorqa uchastkalarini rivojlantirish (mini-issiqxonalar barpo etish, chorva mollari, parranda sotib olish, og'ilxona va tovuqxona qurish, bog'dorchilik inventarlari va asboblari xarid qilish) va uy joy ta'miri uchun;

b) og'ir uy-joy va maishiy sharoitlarda yashovchi, boquvchisini yo'qotgan, nogironlarni parvarishlayotgan oilalarga quyidagi maqsadlarda beg'araz yordam ko'rsatiladi:

¹²⁶O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 37-son, 988-modda

– 2017-va 2018-yillarda respublikada uy-joyi bo‘lmagan yoki avariya holatidagi va puturdan ketgan uy-joylarda yashovchi har bir tumandan 2 ta, har bir shahardan esa 5 oilaga 10 yil mobaynida ixtiyoriga olish huquqisiz arzon uy-joylar xarid qilishda;

– 2017- va 2018- yillarda respublikadagi tumanlarning har biridan 10 ta, shaharlardan esa 25 ta kam ta’minlangan oilaga turarjoy ta’miri (tomni ta’mirlash, yangi pol o’rnatish, derazalarni almashtirish va sh.k.) o’tkazishda;

– respublikaning har bir tumani va shaharidan 70 tadan oilaga har yili maishiy texnika (gaz va elektr pechlar, muzlatkichlar, tikuv mashinalari va sh.k.) yoki bir bosh yirik shoxli qoramol xarid qilishda;

– respublikaning har bir tumani va shaharida og‘ir kasali mavjud, davolatish uchun to‘lov qilishda mablag‘i yo‘qligi aniqlangan o‘rtacha 6 tagacha kam ta’minlangan oilaga tibbiy xizmatlarini to‘lashda.

PQ-3268-sonli Qaroriga ko‘ra O‘zbekiston Respublikasi bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi qoshida Jamoatchilik ishlari fondi tuzildi.

O‘zbekiston Respublikasi bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar kengashi, viloyatlar va Toshkent shahri hokimliklari bilan birgalikda mamlakatning barcha hududlaridagi, ayniqsa qishloq joylar va chekka hududlardagi mehnat bilan band bo‘lmagan fuqarolarini aholi punktlarini, mahallalarni, obodonlashtirish bo‘yicha jamoat ishlariga – ariqlarni va irrigatsiya tarmoqlarini tozalashga, turarjoy-kommunal xo‘jalik obyektlarini ta’mirlashga, infartuzilmani yaxshilashga, yo‘llar va ko‘chalar, turarjoy fondi va unga yondosh hududlarni obyektlarini ta’mirlashga, shuningdek, qishloq xo‘jaligi ishlariga keng jalb qilish borasida chora-tadbirlar ishlab chiqish vazifasi belgilandi.

Aholining band bo‘lmagan qatlamini mehnatga jalb qilish 2017-yilning 1-oktyabridan Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahrining bittadan tumanida tajriba tariqasida, 2018-yilning 1-yanvaridan bosqichma-bosqich respublikaning barcha tumanlarida amalga oshirilishi belgilab qo‘yildi.

O‘rnatilayotgan tartibga ko‘ra,

– jamoat ishlariga jalb qilingan jismoniy shaxslar ularning Jamoatchilik ishlari fondi mablag‘laridan olgan daromadi jismoniy shaxslarning daromadidan to‘lanadigan soliقدan ozod qilinadi;

– jamoat ishlariga jalb qilinayotgan jismoniy shaxslarning Jamoatchilik ishlari fondi mablag‘lari hisobidan moliyalashtiriladigan mehnat haqi yagona ijtimoiy to‘lovga tortilmaydi.

Qarorga ko‘ra, O‘zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari va Moliya vazirliklariga 2017–2018-yillarda 14 yoshgacha farzandlari bo‘lgan oilalarga yordam puli va kam ta‘minlangan oilalarga moddiy yordam berish ko‘rinishida kam ta‘minlangan oilalarni qo‘llab-quvvatlash uchun byudjet mablag‘larini ko‘paytirish, yordam pullari oluvchi kontingentni mos ravishda 1,5 va 2 barobar kengaytirishni ta‘minlash belgilandi. Bu maqsadda Moliya vazirligiga 14 yoshgacha farzand tarbiyalayotgan oilalarga yordam puli va kam ta‘minlangan oilalarga moddiy yordam to‘lashni moliyalashtirish uchun qo‘shimcha byudjet mablag‘lari ajratish vazifasi topshirildi. 2018-yilning 22-yanvar kuni mamlakatimizning kelgusi istiqbolini belgilashga xizmat qiluvchi yana bir muhim huquqiy hujjat qabul qilindi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5308-son Farmoni bilan 2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasini “Faol tadbirkorlik, innovatsion g‘oyalar va texnologiyalarni qo‘llab-quvvatlash yili”da amalga oshirishga oid Davlat dasturi qabul qilindi. Davlat dasturining “4.1. Aholining ijtimoiy himoyasini yanada kuchaytirish” nomli bo‘limida ushbu maqsadlar uchun quyidagi chora-tadbirlar belgilangan¹²⁷:

– ilg‘or xorijiy tajriba asosida aholining munosib hayot kechirishi uchun zarur bo‘lgan daromadlarni aniqlash bo‘yicha «iste‘mol savatchasi»ga oid munosabatlarni huquqiy tartibga solish;

¹²⁷O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 22 yanvardagi “2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasini “Faol tadbirkorlik, innovatsion g‘oyalar va texnologiyalarni qo‘llab-quvvatlash yili”da amalga oshirishga oid Davlat dasturi to‘g‘risida”gi PF-5308-son Farmoni. Qonun hujjatlari ma‘lumotlari milliy bazasi, 23.01.2018 y., 06/18/5308/0610-son.

– davlat tomonidan nogironligi bo‘lgan shaxslarga bepul taqdim etiladigan protez-ortopediya buyumlari va texnik rehabilitatsiya vositalari turlarini ko‘paytirish hamda ularning tegishli standartlarini joriy qilish;

– “Nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonuni loyihasini ishlab chiqish;

– og‘ir maishiy sharoitlarda yashayotgan, boquvchisini yo‘qotgan, nogironlarni parvarish qilayotgan oilalarga ijtimoiy yordam ko‘rsatish.

2018-yilda mazkur Davlat dasturi tadbirlarini amalga oshirish maqsadlariga barcha manbalardan 11239,2 mlrd. so‘m va 1284,9 mln. AQSh dollari hajmidagi moliyaviy resurslarni sabarbar etish ko‘zda tutilgan.

Xulosa qilib aytganda, aholiga majburiy ijtimoiy kafolatlarni ta‘minlash, uning ehtiyojmand qatlamlari ijtimoiy himoyasini hamda keksalar va imkoniyati cheklangan shaxslarni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashni kuchaytirishda davlat hal qiluvchi o‘rin egallaydi. Boshqa tuzilmalar va fuqarolik institutlari mazkur yo‘nalishlardagi davlat tomonidan belgilangan maqsadlarga erishishda davlatga ko‘maklashadilar. Davlat aholini ijtimoiy himoya qilishning boshqa institutlari bilan munosabatlarini ijtimoiy sherikchilik asosida yo‘lga qo‘yadi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Harakatlar strategiyasining davlatning iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanish dasturlarini moliyaviy ta‘minlash manbalari nimalardan iborat?

2. Iqtisodiyotni liberallashtirish va erkinlashtirishga qaratilgan davlat dasturlari, mazmuni, amalga oshirish chora-tadbirlari, moliyaviy manbalari qaysilar?

3. Ijtimoiy dasturlarlarning yo‘nalishlari va moliyalash manbalarining tarkibi va tuzilishi qanday? Bu borada qanday o‘zgarishlar bo‘ldi?

Mavzu yuzasidan topshiriqlar

1. Davlat moliyasining iqtisodiyotni rivojlantirishdagi o‘rni va ahamiyatini aks ettiruvchi klaster tayyorlang.

2. Iqtisodiyotni liberallashtirish va erkinlashtirishga qaratilgan davlat dasturlari doirasida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar va ularni moliyaviy manbalari to'g'risida taqdimot tayyorlang.

3. Xorijiy davlatlarda davlat moliyasining iqtisodiyotdagi o'rni va ahamiyati haqida mustaqil ish tayyorlang.

14-BOB. DAVLAT MOLIYASINING INVESTISION JARAYONLARGA TA'SIRI

14.1. O'zbekiston Respublikasida iqtisodiyotga investitsiyalarni jalb qilishda davlat moliyasining orni va ahamiyati

Iqtisodiyotning turli tarmoqlaridagi innovatsion faoliyat iqtisodiy o'sishning muhim omili bo'lib hisoblanadi. Shu sababli investitsion jarayonlarning samarali kechishi uchun davlat, mahalliy hokimiyatlar, alohida korxonalar hamda jismoniy shaxslar tomonidan moddiy, moliyaviy, mehnat resurslarini jalb qilish, axborot va huquqiy ta'minotni yaxshilash, boshqaruvning samaradorligini oshirish talab etiladi. Investitsiyalar jalb qilinmas ekan, malakali mutaxassislar bo'lmas ekan, davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tadbirlari ko'rilmagan ekan, bironta ham ilmiy g'oya yoki tajriba-konstruktorlik ishi o'zining amaliy ahamiyatini ko'rsata olmaydi.

“Mamlakatda qisqa muddatda innovatsiyaga yo'naltirilgan iqtisodiyotni shakllantirish va innovatsiyalarni keng joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratishga qaratilgan keng ko'lamlı ishlar amalga oshirildi. Respublikani innovatsion va ilmiy-texnik rivojlantirish sohasida yagona davlat siyosatini amalga oshiruvchi organ tashkil etilganligi, uning huzurida Innovatsion rivojlanish va novatorlik g'oyalarini qo'llab-quvvatlash jamg'armasi shakllantirilganligi mazkur yo'nalishdagi muhim bosqichlardan biri bo'ldi”¹²⁸.

Investitsion faoliyat va ilmiy-texnika taraqqiyoti o'zaro uzviy bog'liqligining bir nechta muhim jihatlari mavjud. Avvalo, ilm-fanning jamiyatning bevosita ishlab chiqarish kuchiga aylanib borayotgan sharoitida, investitsiyalarga ilmiy tadqiqotlarning o'ziga xos katalizatori sifatida qarash lozim. Shu munosabat bilan innovatsiyalar asosida fan-texnika taraqqiyotining so'nggi yutuqlari bazasida

¹²⁸O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 7-maydagi “Iqtisodiyot tarmoqlari va sohalariga innovatsiyalarni joriy etish mexanizmlarini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida”gi PQ-3698-son Qarori. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 08.05.2018 y., 07/18/3698/1178-son.

iqtisodiyot real sektorini rivojlantirishga imkoniyat yaratadigan iqtisodiy o‘shishni moliyalashtirish modelini yaratish lozim.

Innovatsion iqtisodiyotga investitsiyalarni jalb qilishning zarurligi va shart-sharoitlari haqida gap borar ekan, shuni ta’kidlash lozimki, bozor munosabatlarining asosini tashkil etuvchi subyektlar iqtisodiy faoliyatlari ular moddiy bazasining rivojlanganlik darajasiga bog‘liq, chunki moddiy resurslardan samarali foydalanish har qanday iqtisodiy o‘shishning sharti va bosh omili hisoblanadi.

Bilimga asoslangan iqtisodiyot iqtisodiyotning sanoat rivojlanishidan keyingi va innovatsion iqtisodiyotning oliy bosqichi hisoblanadi. Bunda ko‘pincha “bilimga asoslangan iqtisodiyot” atamasi “innovatsion iqtisodiyot” sinonimi sifatida ishlatiladi. Ammo bilimga asoslangan iqtisodiyot – innovatsion iqtisodiyotni rivojlantirishning oliy bosqichidir.

Jahon Banki ekspertlarining ta’rifiga ko‘ra: “Bilimga asoslangan iqtisodiyot – o‘zining o‘shishi va raqobatdoshligini oshirish uchun bilimlarni yaratadigan, tarqatadigan va ulardan foydalanadigan iqtisodiyotdir”¹²⁹.

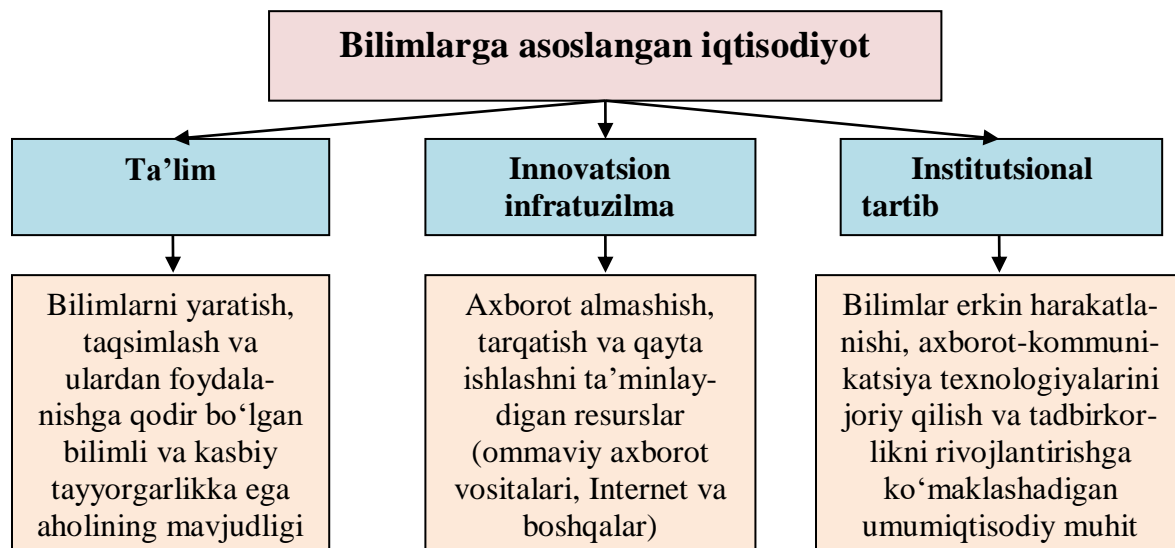
Birlashgan Millatlar Tashkilotining mutaxassisleri tomonidan bilimga asoslangan iqtisodiyotga batafsilroq ta’rif berilgan, ya’ni u “bilimlar barcha tarmoqlar, barcha sektorlar, iqtisodiy jarayonlarning barcha qatnashchilarini boyitadigan iqtisodiyotdir. Ayni paytda bunday iqtisodiyot turli shakllardagi bilimlardan foydalanibgina qolmasdan, balki mazkur bilimlarni yuqori texnologiyali mahsulotlar, yuqori malakali xizmatlar, ilmiy mahsulot va ta’lim sifatida yaratadi”¹³⁰ (14.1-rasm).

Bilimga asoslangan iqtisodiyot “moddiy iqtisodiyot”dan “intellektual iqtisodiyot”ga o‘tishni nazarda tutadi. Buning mohiyati shundan iboratki, bilimlar va maxsus noyob ko‘nikmalar barqaror iqtisodiy o‘shishning asosiy manbai va hal qiluvchi omiliga aylanadi. Akademik V.L.Makarovning fikricha, “Bilimga asoslangan iqtisodiyotda, bir tomondan, olimlar tomonidan qanchalik ko‘p bilim yara-

¹²⁹Manba: <http://www.worldbank.org>.

¹³⁰ Birlashgan Millatlar Tashkilotining O‘zbekiston Respublikasidagi vakolatxonasi materiallari. Manba: <http://www.undp.uz>.

tilsa, ikkinchi tomondan, odamlar bu bilimlarni qanchalik ko‘p iste‘mol qilsalar, shunchalik ko‘p mahsulot hajmi ortadi. Ya‘ni bilimlarni pirovard iste‘molchilarga yetkazadigan olimlarning ham, uni iste‘mol qiladigan odamlarning ham ishi muhimdir»¹³¹.

14.1-rasm. Jahonbankiekspertlarifikricha, bilimlargaasoslanganiqtisodiyotningtarkibiyqismlari¹³²

Bilimga asoslangan iqtisodiyot infratuzilmasiga iqtisodiy o‘shishni ta‘minlaydigan quyidagi omillar kiradi:

- yuksak turmush sifatini amalga oshiradigan samarali davlat institutlari;
- yuqori sifatli ta‘lim, samarali ilm-fan;
- samarali ilmiy-texnikaviy venchur biznesi;
- yuqori sifatli inson kapitali;
- bilimlar va yuqori texnologiyalarning yaratilishi;
- axborot jamiyati yoki bilimlar jamiyati.

Hozirgi vaqtda faqat AQSH hamda Yevropa Ittifoqiga a‘zo ayrim davlatlarning iqtisodiyotini “bilimga asoslangan iqtisodiyot” deb atash mumkin. Jahonning ushbu taraqqiy etgan davlatlari olimlar tomonidan yaratilgan ilmiy g‘oyalarni tovarlar va mahsulotlarga tez va samarali aylantirish uchun eng maqbul shart-sharoitlarni yaratdilar. Bevosita ilmiy tadqiqotlar, inson kapitaliga

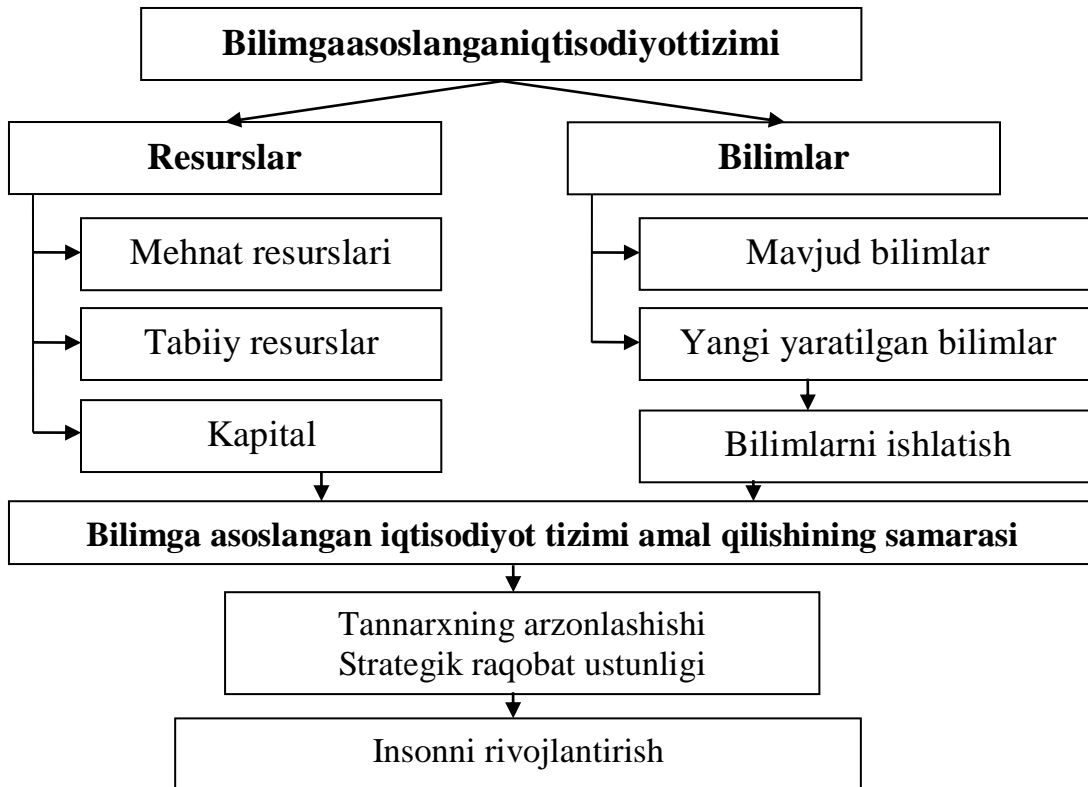
¹³¹Макаров В.Л. Экономика знаний: уроки для России // Вестник Российской академии наук, 2013, №5.- С.73.

¹³² Abdurahmonov Q.X. Inson taraqqiyoti. Darslik. – T.: Iqtisodiyot, 2013. – B.497.

investitsiyalarning ortishi va buning natijasida eng yangi texnologiyalarning o‘zlashtirilishi jahonning yetakchi mamlakatlariga iqtisodiy o‘sishning yuqori sur‘atlarini ta‘minlash imkoniyatini bermoqda.

Mehnatni bilimlar bilan almashtirish bilan bog‘liq tub o‘zgarishlarning mohiyati shundan iboratki, bilimlar resurslarni qayta ishlashga jalb qilinarkan, mehnat emas, balki bevosita bilimlar qiymat manbai sifatida namoyon bo‘ladi. Mohiyat jihatidan “qiymatning mehnat nazariyasi” “bilimlar tomonidan yaratiladigan qiymat” nazariyasi bilan almashtirilmoqda.

Bilimlarga asoslangan iqtisodiyot – bilimlardan o‘zining o‘sishi va raqobatbardoshligini ta‘minlash uchun foydalanayotgan iqtisodiyotdir. Bunday iqtisodiyotda bilimlar iqtisodiyot barcha tarmoqlarini, iqtisodiy jarayonlarning barcha qatnashchilarini boyitib boradi. Bilimlarga asoslangan iqtisodiyot nafaqat iqtisodiy (tannarxning arzonlashishi, strategik raqobat ustunligi), balki ulkan ijtimoiy ahamiyatga ega, u turmush sifatini yaxshilash prinsiplariga asoslangan (14.2-rasm).

14.2-rasm. Bilimga asoslangan iqtisodiyot tizimi¹³³

¹³³Abdurahmonov Q.X. Inson taraqqiyoti. Darslik. – T.: Iqtisodiyot, 2013. – B.500.

Insoniyat bugungi kunda ega bo'lgan bilimlarning 90,0 foizi so'nggi 30 yil ichida yaratilgan. Umuman, jahonda bilimlarni birinchi marta ikki barobarga ko'paytirish uchun bir ming yetti yuz yil (milodiy I-XVII asrlar) kerak bo'ldi. Bilimlarning ikkinchi bor yana ikki marotabaga ortishi esa bir ming to'qqiz yuz(1900) yilda sodir bo'ldi. Bilimlarning uchinchi marta yana ikka karraga ko'paygan sanasi sifatida 1950-yil ko'rsatiladi.

Sivilizatsiyaning butun tarixi davomida yetishib chiqqan olimlar va muhandislarning 90,0 foizi ham zamondoshlarimizdir.

XXI asrni – axborot asri deb atalishi bejiz emas. Ushbu mingyillik boshiga kelib axborot hajmi 30 barobarga ortdi.

Bilimlarga asoslangan iqtisodiyot tizimida bilimlardan resurs sifatida foydalanish – bilimlarni joriy etish, birinchi navbatda, innovatsion jarayonni amalga oshirish bilan bog'liqdir. Bilimlarni joriy etish samarasi, eng avvalo inson farovonligini aks ettiradigan uning salomatligi, turmush darajasining sifati va umr ko'rish davomiyligida o'z ifodasini topadi.

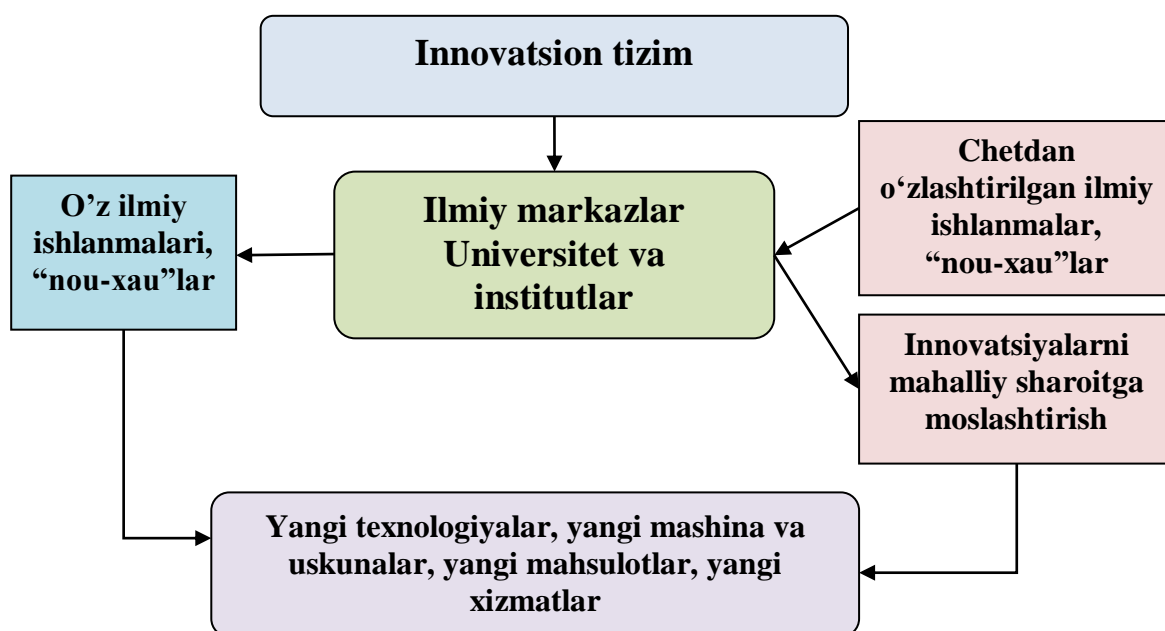
Tovarlarni va xizmatlarni tannarxini arzonlashtirishga xizmat qiladigan bilimlardan foydalanish ishlab chiqaruvchilarga raqobatda strategik ustunlik beradi. Natijada korxonalar va ular xodimlarining daromadlari ortadi. Pirovard natijada esa bu milliy iqtisodiyot barqaror yuqori sur'atlarda o'sishini ta'minlaydi. Bundan tashqari, daromadlarni qayta taqsimlashga qaratilgan davlat siyosati ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat sohaslarini, aholini ijtimoiy himoya qilish dasturlarini moliyalashtirishni ko'paytiradi.

Innovatsiya (inglizcha “innovationas” –“kiritilgan yangilik”, “ixtiro” so'zidan) – fan-texnika yutuqlari va ilg'or tajribaga asoslangan texnika, texnologiya, boshqarish va mehnatni tashkil etish kabi sohalardagi yangiliklar, shuningdek ularning turli sohalarda va faoliyat doiralarida qo'llanilishidir.

Keng ma'noda innovatsiya deyilganda yangi texnologiyalar, mahsulot va xizmatlarni turlari sifatidagi yangiliklar, ishlab chiqarish, moliya, tijorat, ma'muriy yoki boshqa xususiyatlarga ega tashkiliy-texnikaviy va ijtimoiy-iqtisodiy qarorlardan samarali foydalanish tushuniladi. Yangilik g'oyasining tug'ilishi, uning yarati-

lishi va ommalashishidan boshlab foydalanishgacha bo‘lgan vaqtni innovatsiya-ning hayotiy tsikli deb atashadi. Ana shular bilan bog‘liq ishlarni olib borish tartibi hisobga olingan holda innovatsiyaning hayotiy tsikliga innovatsiyajarayonisifatida qaraladi.

Mamlakatdagi innovatsion tizimni quyidagicha ifodalash mumkin (14.3-rasm).

14.3-rasm. Innovatsion tizimning amal qilishi¹³⁴

Bozor iqtisodiyoti sharoitida innovatsion faoliyat innovatsiyalarni kiritishdan iborat. Yangilik – yangiliklar bozorini, investitsiyalar - kapital (investitsiya) bozorini yaratganidek, yangilik kiritish – yangilik kiritishning sof raqobat bozorini yaratadi.

Xalqaro standartlarga ko‘ra, innovatsiya bozorida joriy etilgan yangi yoki takomillashtirilgan mahsulot, amaliy faoliyatda qo‘llaniladigan yangi yoki takomillashtirilgan texnologik jarayon yoxud ijtimoiy xizmatlarga yangicha yondashuv – innovatsiya faoliyatining pirovard natijasi sifatida baholanadi.

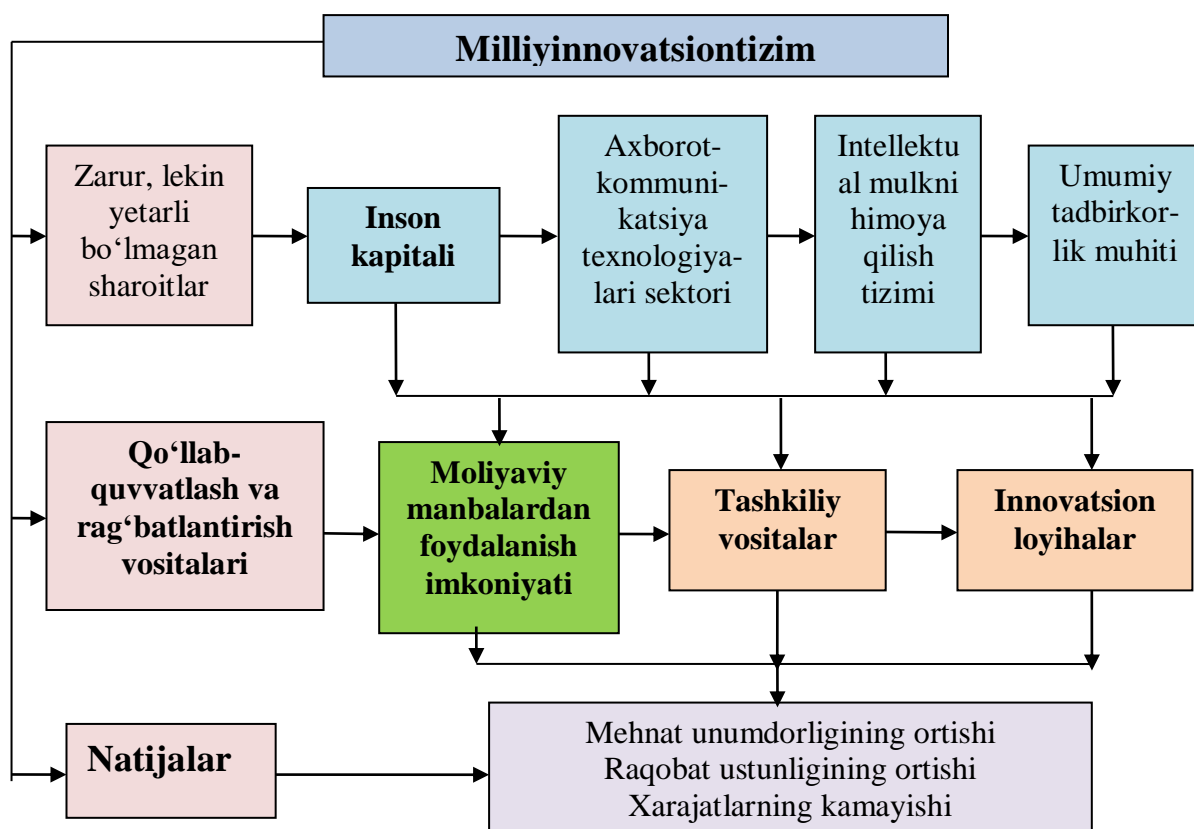
Ekspertlar tomonidan ilmiy tadqiqot va ilmiy ishlanmalarga sarf qilingan har 1 AQSH dollari texnikaga sarf qilingan 1 AQSH dollariga nisbatan sakkiz barobar ko‘p foyda keltirishi hisoblab chiqilgan.

¹³⁴Abdurahmonov Q.X. Inson taraqqiyoti. Darslik. – T.: Iqtisodiyot, 2013. – B.504.

Milliy innovatsion tizimda unsurlarning birinchi guruhi inson kapitali, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sektori, intellektual mulkni himoya qilish tizimi, shuningdek umumiy tadbirkorlik muhitini qamrab oladi. Milliy innovatsion tizim uchun ushbu unsurlar zarur, lekin yetarli emas, shuning uchun ularni qo‘llab-quvvatlash va rag‘batlantirish talab qilinadi.

Unsurlarning ikkinchi guruhiga innovatsiyalarni moliyaviy qo‘llab-quvvatlash vositalari (grantlar, imtiyozli yoki kafolatli kreditlash) tashkiliy vositalar (ilmiy-texnikaviy biznes-inkubatorlari, texnologiya bog‘lari, texnologiyani o‘zlashtirish bo‘yicha tashkilotlar) hamda yangi mahsulotlar, xizmatlar, texnologiyalar, nou-xaular, patentlar kiradi.

Innovatsion faoliyat innovatsiyalarni amalga oshirishga qaratilgan ilmiy, texnologik, tashkiliy, moliyaviy va tijorat xatti-harakatlari yig‘indisidir. Innovatsion faoliyatning natijalari mehnat unumdorligining va milliy ishlab chiqaruvchilarning ichki hamda tashqi bozorlardagi raqobatbardoshliklari ortishida, resurslarning tejallishida, umuman iqtisodiyotning barqaror o‘shishida o‘z ifodasini topadi.

14.4-rasm. Milliy innovatsion tizimning amal qilishi¹³⁵

¹³⁵Abdurahmonov Q.X. Inson taraqqiyoti. Darslik. – T.: Iqtisodiyot, 2013. – B.510.

Xulosa qilib aytganda, innovatsion iqtisodiyotni shakllantirish va rivojlantirish ma'lum moliyaviy manbalarni jalb qilishni zarur qilib qo'yadi, bu esa davlatning innovatsion siyosati strategik yo'nalishlarida o'z aksini topishi, innovatsion iqtisodiyotga investitsiyalarni jalb qilish uchun yetarlicha tashkiliy, iqtisodiy, huquqiy va moliyaviy shart-sharoitlarning yaratilishini taqozo qiladi, zero ular innovatsion iqtisodiyotga o'tishning samaradorligini ta'minlaydi va milliy iqtisodiyotning raqobatdoshligini mustahkamlaydi.

Mamlakatimiz iqtisodiyotini modernizatsiyalash sharoitida innovatsion iqtisodiyotga investitsiyalarni jalb qilish va ularni samarali boshqarish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Shu sababli ham, iqtisodiyotga, ayniqsa, hududlar iqtisodiyotiga investitsiyalarni yo'naltirishda ilmiy asoslangan holda ish tutish, kapital sarmoyalarning qaytishini jadallashtirish, investitsiya loyihalarining ijtimoiy-iqtisodiy samaradorlik jihatlariga e'tibor qaratish, investitsiya mablag'larining tarmoq va soha taqsimotiga oid ilmiy tadqiqotlar olib borish muhimdir. Bu masala hususida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev: "Biz faqat investitsiyalarni faol jalb qilish, yangi ishlab chiqarish quvvatlarini ishga tushirish hisobidan iqtisodiyotimizni jadal rivojlantirishga erishamiz"¹³⁶, - deb ta'kidlagan edilar.

Bugungi kunda mamlakatimizda innovatsion faoliyat bir qator hukumat qarorlari, Prezident farmonlari va qarorlari, fan va texnologiyalarni tatbiq etishni muvofiqlashtiruvchi tuzilmalar me'yoriy hujjatlari bilan tartibga solinadi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 24-iyuldagi "O'zbekiston Respublikasida loyiha boshqaruvi tizimini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5120-son Farmoni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 29-noyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligini tashkil etish to'g'risida"gi PF-5264-son Farmoni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 27 apreldagi "Innovatsion g'oyalar, texnologiyalar va loyihalarni amaliy joriy qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari

¹³⁶Sh.Mirziyoyev. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. T.: "O'zbekiston" NMIU. 2019-y. 10-bet.

to'g'risida"gi PQ-3682-son Qarori, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 7-maydagi "Iqtisodiyot tarmoqlari va sohalariga innovatsiyalarni joriy etish mexanizmlarini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-3698-son Qarori va boshqa qonuniy-huquqiy va me'yoriy hujjatlarning qabul qilinganligi va amalda bajarilayotganligi mamlakatimizda innovatsion iqtisodiyotni shakllantirish va innovatsion faoliyatni rivojlantirishning huquqiy asoslari ma'lum darajada shakllanganligidan dalolat beradi.

14.2. Iqtisodiyotga ichki investitsiyalarni jalb qilish masalalari

Investitsiya sohasida ro'y berayotgan tarkibiy o'zgarishlar natijasida mustaqillik yillarida mamlakatimizda samarali qonunchilik bazasi, xorijiy sarmoyadorlar uchun keng ko'lamlı huquqiy kafolat va imtiyozlar majmui yaratildi, xorij kapitali ishtirokidagi korxonalar faoliyatini rag'batlantirish bo'yicha yaxlit chora-tadbirlar tizimi ishlab chiqildi.

Respublikamiz iqtisodiyotida investitsiyalarning so'nggi yillardagi o'sish sur'atlari turlicha bo'lib, bunda oldingi yillardagiga nisbatan o'sish va pasayish tendentsiyalari kuzatilmoqda.

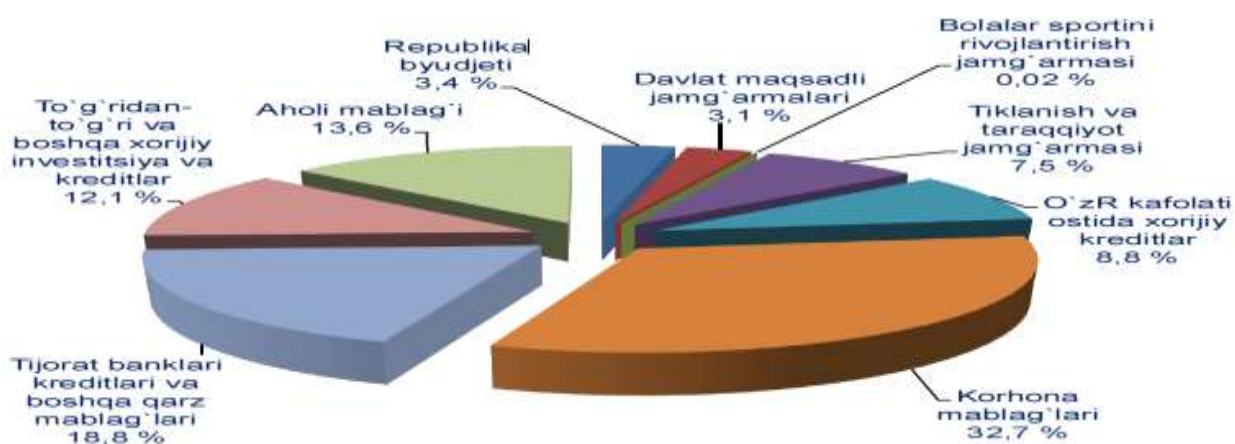
2018-yilning I-yarim yilligi davrida 41 239,2 mlrd so'm asosiy kapitalga investitsiyalar o'zlashtirilib, ularning 53,6 %i jalb etilgan mablag'lar hisobidan moliyalashtirilgan bo'lsa, korhona, tashkilot va aholining o'z mablag'lari hisobidan 46,4 %i moliyalashtirildi.

14.5-rasm. 2018-yil yanvar-iyun oylarida asosiy kapitalga investitsiyalar tarkibi¹³⁷

¹³⁷O'zbekiston Respublikasi Davlat statistikasi qo'mitasining rasmiysayti www.stat.uz ma'lumotlari asosida tuzildi.

Asosiy kapitalga investitsiyalarning katta qismi, yani jami investitsiyalarning 32,7 %i korhona va tashkilotlarning o‘zmablag‘lari hisobidan moliyalashtirilgan. Shuningdek, tijorat banklar kreditlari va boshqa qarz mablag‘lari hisobidan 18,8 %, to‘g‘ridan-to‘g‘ri va boshqa xorijiy investitsiya va kreditlar 12,1 %, aholi mablag‘lari 13,6 %, Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi 7,5 %, O‘zbekiston Respublikasi kafolati ostida xorijiy kreditlar 8,8 %, Respublika byudjeti 3,4 % va Davlat maqsadli jamg‘armalari 3,1 % va Bolalar sportini rivojlantirish jamg‘armasi hisobidan esa 0,02 % asosiy kapitalga investitsiyalar o‘zlashtirildi.

14.6-rasm. 2018-yil yanvar-iyun oylarida asosiy kapitalga investitsiyalarning moliyalashtirish manbalari bo‘yicha tarkibi¹³⁸

Asosiy kapitalga investitsiyalarning moliyalashtirish manbalari bo‘yicha tarkibi hamda o‘tgan davrga nisbatan o‘shish sur‘atlari quyidagi jadvalda ham keltirilgan.

**14.1-jadval
Asosiy kapitalga investitsiyalarning moliyalashtirish manbalari bo‘yicha tarkibi va o‘shish sur‘atlari¹³⁹**

Manbalar	mlrd.so‘m	o‘shish surati, %da	Jamiganisbat an,%da
Barcha moliyalashtirish manbalari hisobidan	41 239,2	113,4	100,0
Republika byudjeti	1413,7	76,2	3,4
Davlat maqsadli jamg‘armalari	1281,2	112,4	3,1
Bolalar sportini rivojlantirish jamg‘armasi	6,9	16,3	0,02
Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi	3077,7	111,6	7,5

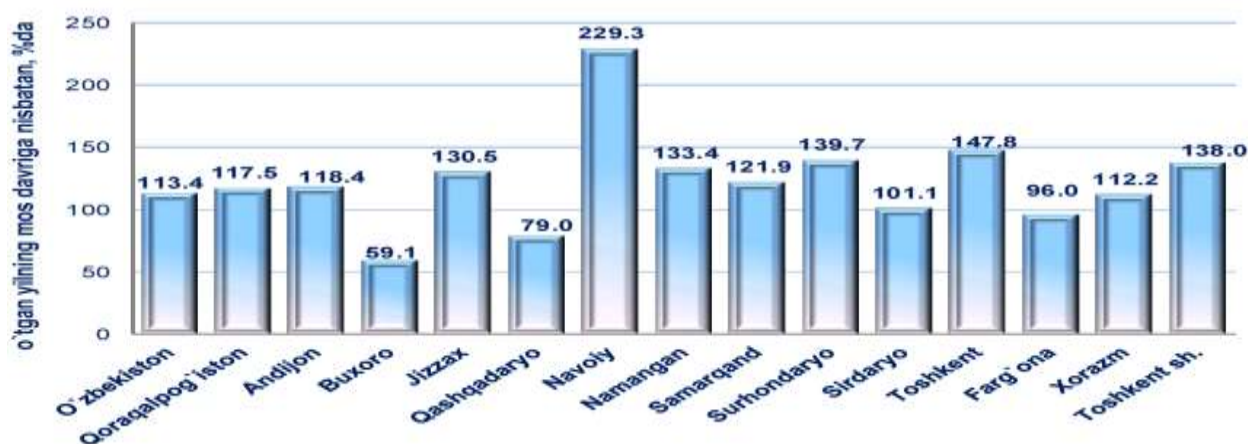
¹³⁸O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistikasi qo‘mitasining rasmiysayti www.stat.uz ma’lumotlari asosida tuzildi.

¹³⁹O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistikasi qo‘mitasining rasmiysayti www.stat.uz ma’lumotlari asosida tuzildi.

Davlat kafolati ostida xorijiy kreditlar	3619,3	2,7 marta	8,8
Korhona mablag‘lari	13503,0	124,8	32,7
Tijorat banklari kreditlari va boshqa qarz mablag‘lari	7748,1	170,7	18,8
To‘g‘ridan-to‘g‘ri va boshqa xorijiy investitsiya va kreditlar	4976,2	62,1	12,1
Aholi mablag‘lari	5613,1	98,4	13,6

Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi hisobidan amalga oshirilayotgan investitsiya loyihalari: keltirish mumkin: "Auminso - Amantoykonlari" da oltin ma‘danli konlarni qazib olish va qayta ishlash bo‘yicha konlarni qurish (I-II bosqich), "Muruntau" karyerini qayta ishlash, (V-navbat), sement zavodi qurilishi, "Yoshlik 1" konini o‘zlashtirish, sement zavodi qurilishi, zamonaviy samalyot sotib olinishi va boshqalar.

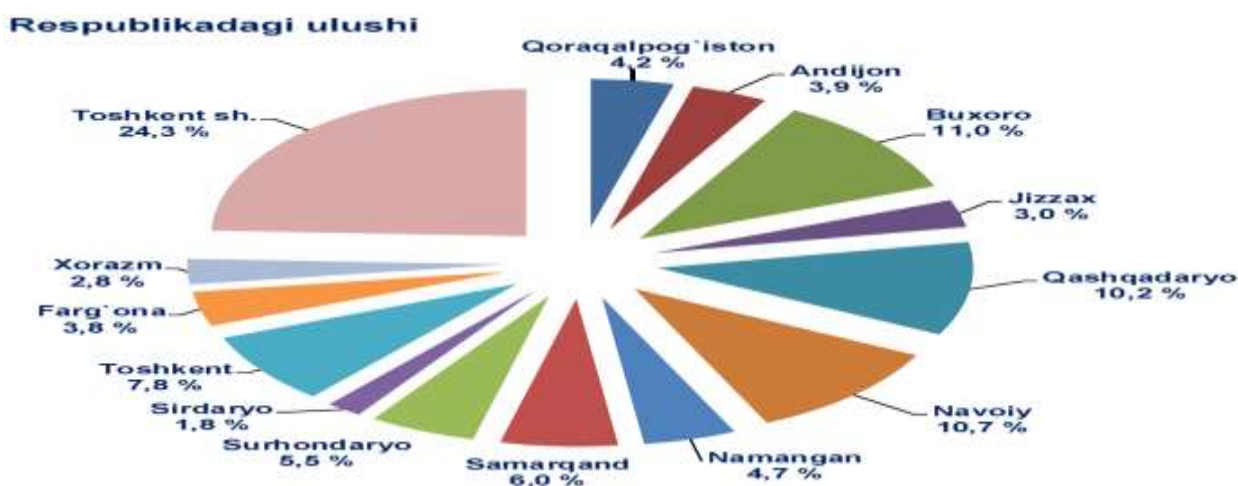
O‘zbekiston Respublikasi kafolati ostidagi xorijiy kreditlar hisobidan bajarilayotgan yirik investitsiya loyihalari: 450 MVt quvvatli 2 bug‘-gaz qurilmasini kengaytirish bo‘yicha qurilishlari, Namangan viloyati To‘raqo‘rg‘on tumanida umumiy quvvati 900 MVt bo‘lgan yangi issiqlik elektrostantsiyasi qurilishi, ammiak va karbamidishlabchiqarishini tashkil etish, Polivinilxlorid (PVX), kaustik soda va metanol ishlab chiqarish kompleksining qurilishi va boshqalar. Tijorat banklari kreditlari hisobidan shahar joylarda turar joylar qurilishiga investitsiyalar jadal o‘zlashtirilmoqda.

14.7-rasm. 2018-yil yanvar-iyun oylarida asosiy kapitalga investitsiyalarning o‘sish suratlari¹⁴⁰

¹⁴⁰O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistikasi qo‘mitasining rasmiy sayti www.stat.uz ma‘lumotlari asosida tuzildi.

Hudular kesimida asosiy kapitalga investitsiyalar o‘zlashtirilishi bo‘yicha o‘tgan yilning mos davriga nisbatan eng yuqori o‘shish sur‘ati 2,3 marta ko‘payish Navoiy viloyatida kuzatildi. Bu asosan qimmatli metall konlarini ozlashtirish bo‘yicha investitsiyalar bilan bog‘liq. Namangan viloyatining o‘tgan yilning mos davriga nisbatan 133,4 % o‘shishi asosan To‘raqo‘rg‘on tumanida issiqlik elektr stansiyasi qurilishi bilan bog‘liq. Surxondaryo viloyatida ham yuqori o‘shish kuzatilib, ushbu hududdagi yirik investitsiya loyihalaridan Sherobod tumanida sement zavodining qurilishini keltirish mumkin. Toshkent viloyatida ham yuqori o‘shish sur‘ati 147,8 % kuzatilib, bu hududda Yoshlik-1 konini o‘zlashtirish bo‘yicha investitsiyalarning jadal o‘zlashtirilayotgani bilan bog‘lash mumkin.

14.8-rasm. 2018-yil yanvar-iyun oylarida hududlar kesimida asosiy kapitalga investitsiyalar¹⁴¹

Buxoro viloyatida asosiy kapitalga investitsiyalar o‘tgan yilga nisbatan keskin tushishi – 59,1 %. Bu albatta o‘tgan yillarda ushbu hududda yirik investitsiya loyihasi – gazni qayta ishlash zavodi kompleksi qurilishi bo‘yicha investitsiyalarning katta bo‘lgani bilan izohlanadi.

Asosiy kapitalga investitsiyalarning o‘zlashtirilgan hajmi bo‘yicha hududlar kesimida Toshkent shahri hamon yetakchilik qilmoqda. Ushbu hududda jami asosiy kapitalga investitsiyalarning 24,3 %i o‘zlashtirildi.

¹⁴¹O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistikasi qo‘mitasining rasmiysayti www.stat.uz ma’lumotlari asosida tuzildi.

Shuningdek Buxoro viloyatida o'tgan yilning mos davriga nisbatan tushish kuzatilgan bo'lsada, investitsiyalar hajmi bo'yicha Respublikadagi ulushi Toshkent shahridan keyingi o'rinda 11,0 % ni tashkil etmoqda.

Qashqadaryo va Navoiy viloyatlarida ushbu ko'rsatkich mos ravishda 10,2 va 10,7 %ni tashkil etdi.

Xorazm hamda Jizzax viloyatlarida investitsiyalarning Respublikadagi ulushi 2,8 va 3,0 %ni tashkil etgan bo'lsa, Sirdaryoda bu ko'rsatkich bo'yicha eng kami bo'ldi – 1,8 %.

14.3. Iqtisodiyotning rivojlanishida xorijiy investitsiyalarning ahamiyatini oshirish

XXasrning ikkinchi yarmidan boshlab rivojlangan mamlakatlar milliy iqtisodiyotining o'sishi ahamiyatli darajada innovatsiyalar natijasida ta'minlanmoqda. Amerika Qo'shma Shtatlari, Yaponiya va Germaniyada innovatsiyalarga har yili mamlakat YAIMining 2,5-2,8 foizi, Fransiya va Buyuk Britaniyada – 2,3-2,4 foizi yo'naltiriladi.

Jahon mamlakatlari tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, barqaror iqtisodiy o'sishga erishish uchun iqtisodiyotda yuqori texnologiyalarga asoslangan yangi korxonalar va ishlab chiqarish tarmoqlarini shakllantirish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va texnik yangilash kerak boladi. Bunga ayniqsa to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish va ulardan oqilona foydalanish muhim ahamiyatga ega.

Transmilliy kompaniyalarning global ishlab chiqarish, daromad me'yori va hajmini ko'paytirishga intilishi investor mamlakatlar uchun kapitalni chiqarishda asosiy harakatlantiruvchi kuch hisoblanadi. To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni qabul qiluvchi retsiyent mamlakat uchun esa investitsiyalarni jalb etishdagi asosiy motiv – bu iqtisodiy rivojlanish uchun ichki resurslar yoki mablag'larning cheklanganligidir. Retsiyent mamlakat uchun to'g'ridan-to'g'ri

xorijiy investitsiyalarning asosiy ahamiyati quyidagi yo‘nalishlarda o‘z ifodasini topadi:

- to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar kapital to‘planishining qo‘shimcha manbasi sifatida iqtisodiy o‘shish sur‘atlarini tezlashtiradi va iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurishga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi;

- to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar oqimi boshqa shakldagi kapital importi, ya‘ni portfel investitsiyalar va bank ssudalarining kirishini rag‘batlantiradi;

- to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar oqimi ular ishtirokida tashkil etilgan korxonalarining eksport va import operatsiyalari hisobiga mamlakat tashqi iqtisodiy faoliyatini rag‘batlantiradi;

- to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalar oqimi mamlakatga yangi texnika va texnologiyalar kirishini rag‘batlantiradi va yangi ish o‘rinlarini yaratish orqali yuqori malakali ishchilarga bo‘lgan talabni oshiradi.

Jahon tajribasining ko‘rsatishicha, innovatsion iqtisodiyotni shakllantirishga investitsiyalarni jalb qilish va shu asosda mintaqalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo‘yicha ko‘p mamlakatlarda turlicha yondashuvlar mavjud, biroq ular bir-biridan jiddiy farq qilmaydi. Bu davlatlarda innovatsion iqtisodiy siyosatni amalga oshirish maqsadlari quyidagi vazifalarni hal qilishga qaratilgan:

- rivojlanish jihatidan orqada qolayotgan mintaqalarda iqtisodiy o‘shishni ta‘minlash;

- markaziy hokimiyat organlari vakolatlarining katta qismini mahalliy boshqaruv tizimi zimmasiga yuklash;

- yirik shaharlarda sanoat ishlab chiqarishning to‘planishini cheklash;

- yangi o‘zlashtirilgan hududlarda ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirish va ishlab chiqarishni rivojlantirishni rag‘batlantirish.

Xitoy Xalq Respublikasining iqtisodiy rivojlanish modeli va xorijiy investitsiyalarni jalb etish tajribasi O‘zbekiston uchun alohida ahamiyat kasb etadi. Bu Xitoyning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotidagi xususiyatlar undagi demografik vaziyatning o‘ziga xosligi, qishloq xo‘jaligining iqtisodiyotdagi yuqori ahamiyati,

qayta ishlash sanoatining kam taraqqiy etganligi, uning agrar-industrial mamlakat ekanligi, o'ziga xos ijtimoiy shart-sharoitlar bilan tafsiflanadi.

Bu mamlakatning innovatsion iqtisodiyotga xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda erishgan yutuqlari esa ko'p jihatdan uning mintaqalarida qulay investitsiya muhitining yaratilganligiga bog'liq. Xitoyda ishchi kuchi qiymatining arzonligi, yerdan foydalanish, ishlab chiqarishga kiritilgan kapital uchun keng ko'lamli imtiyozlar, ijtimoiy-maishiy infratuzilmaning rivojlanganligi va boshqa xolatlar bu mamlakatning so'nggi yillar ichida xorijiy investorlar uchun kapital kiritish obyektiga aylanishiga olib keldi.

Xitoyda shakllangan boj belgilash tartibi, rivojlangan tashqi iqtisodiy aloqalar va valyuta qonunchiligi xorijiy investitsiyalar kirib kelishiga qulay imkoniyatlar yaratdi.

Rivojlangan mamlakatlar orasida Yaponiyaning bu sohadagi tajribasi alohida ahamiyatga ega. Aniq maqsadga yo'naltirilgan uzoq muddatli mintaqalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlarining izchil amalga oshirilishi natijasida Yaponiya tarixan qisqa davr ichida dunyodagi eng taraqqiy etgan mamlakatlar qatoriga qo'shildi.

Yaponiyaning investitsiya siyosati yer va tabiiy resurslarning cheklanganligini, kishilar faoliyatini tabiiy sharoitlarga moslashtirish zaruriyatini, mamlakat turli hududlari aholisining turmush darajasidagi farqlarni kamaytirish talablarini hisobga olgan holda amalga oshiriladi.

To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilishning maqsadga muvofiq mexanizmini izlab topishda nisbatan qisqa davr mobaynida iqtisodiy rivojlanishda ulkan natijalarga erishgan rivojlanayotgan va o'tish iqtisodiyotiga ega bo'lgan mamlakatlar tajribasi alohida diqqatga sazovordir. Jahonning rivojlangan davlatlaridan farqli ravishda, bu mamlakatlar tajribasi shunisi bilan qiziqish uyg'otadiki, ular avvalda rivojlanish darajasi bo'yicha O'zbekistonga yaqin bo'lgan holda, faol investitsiya siyosatini amalga oshirishda katta ijobiy natijalarga erishdilar.

Xitoyda investitsiya siyosati islohotlari va bozor mexanizmlari iqtisodiy rivojlanishning turli bosqichlarida turlicha amalga oshirildi, iqtisodiyotning "qizib"

ketishi bosqichida tartibga solishning ma'muriy metodlaridan ko'proq foydalanildi. Xitoy "iqtisodiy g'aroyiboti" bir qancha tayanch momentlarga asoslanadi: qishloq xo'jaligini isloh qilish, soliqlarni kamaytirish, davlat xarajatlarini qisqartirish, erkin iqtisodiy hududlarni tashkil etish (eksportni erkinlashtirish). Xitoy ma'muriyati hali jahon iqtisodiy amaliyotida kuzatilmagan soliq yukini - 1979 yildagi YaIMga nisbatan 30,4 foizdan 1996 yilda 10,3 foizgacha kamaytirishni amalga oshirdilar. Bu salbiy makroiqtisodiy oqibatlarga olib kelmadi, chunki shu vaqtning o'zida barcha davlat xarajatlari 36,4 foizdan 13,1 foizgacha qisqarib bordi¹⁴².

Xitoy investitsiya siyosatining vositalaridan biri bu investitsiyalarga soliqlardir. Bu vosita orqali hukumat kapital qurilishning me'yordan ortiq o'sib borishiga qarshi kurashdi. Biroq, agar korxonalar texnologik modernizatsiyalash uchun ichki bozordan jihozlarni sotib oladigan bo'lsa, ular yalpi foydaning 40 foiziga to'lanadigan soliqdan ozod bo'lish imtiyozidan foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

90-yillar oxirlarida, YAIMning o'sish sur'atlari tushib ketganida hukumat davlat g'azna majburiyatlarini emissiya qilish orqali investitsiya faolligini rag'batlantirishga kirishdi. 1998-2002-yillar mobaynida mazkur vosita yordamida 80,5 mlrd. AQSH doll. jalb qilindi, ya'ni, irrigatsiya inshootlarini, avtomobil yo'llarini, aeroportlar, don saqlash omborlarini qurishga, o'rmonlarni yaratish va qisman davlat korxonalarini modernizatsiyalashga sarflandi.

Hindiston investitsiya siyosati samaradorligi to'g'risida 4,1 ga teng bo'lgan global raqobatbardoshlikning yuqori indeksining (Yegipet, Xorvatiya va Chexiya darajasi), va shuningdek so'nggi yillarda tayyor maxsulotlarning $\frac{3}{4}$ qismini tashkil etuvchi eksport tarkibining yaxshilanishi dalolat beradi.

Iqtisodiy va investitsiyaviy faollikning qator ko'rsatkichlari bo'yicha Hindiston dunyoning rivojlanayotgan davlatlari orasida etakchi o'rinlardan birini egallaydi. YAIMning o'rtacha o'sish sur'atlari 2000-2004-yillarda (jahondagi rivojlanayotgan davlatlar bo'yicha 4,5 foiz darajasidagi o'rtacha ko'rsatkichga nisbatan) 5,7 foizni, yalpi investitsiyalar esa (5,2 foizga nisbatan) 7,7 foizni tashkil etadi.

¹⁴² Механизм инвестиций: международный опыт в контексте Узбекистан.// Экономическое обозрение. – Ташкент, 2012. - №7. – С.16.

Iqtisodiyot tarmoqlari va sohalarini investitsiyalashda quyidagi ustuvorliklar belgilandi: sanoatning xom ashyo ishlab chiqarmaydigan tarmoqlari; nobank moliya xizmatlari; oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish; infratuzilma - avtomagistrallarni, bandargohlarni, elektroenergetika obyektlarini, ommaviy tezyurar transport tizimlarini qurish; fuqarolar aviatsiyasi, meditsina va farmatsevtika; mehmonxona biznesi va turizm; elektron jihozlar va dasturiy ta'minot; xususiy neftni qayta ishlash korxonalarini; mineral xom ashyoni qidirish va qazib olish; maslahat xizmatlari va boshqalar.

Kichik tadbirkorlik uchun aktsiyadorlik kapitaliga xorijiy investitsiyalar hajmi bo'yicha maxsus cheklovlar amal qiladi. Bu sektor korxonalariga ustav kapitalida xorijiy ishtirok 24 foizgacha hajmda bo'lishiga ruxsat berilgan. Xorijliklar ishtiroki bu darajadan oshib ketgan taqdirda korxonalar mahsulotning 50 foizini majburiy eksport qilishni ko'zlovchi ishlab chiqarish litsenziyasini olishi kerak bo'ladi.

Hindiston investitsiyalarni rag'batlantirish va himoya qilish bo'yicha 20 dan ortiq mamlakatlar bilan xalqaro va ikki tomonlama bitimlarni tuzgan. Bu bitimlar investitsiyalarning erkin harakat qilishi va qaytarilishi imkonini beradi, milliy lashtirishga, agar ular mamlakat milliy manfaatlariga zid kelmasa, yo'l qo'ymaydilar.

Turli mamlakatlar (Xitoy, Hindiston) investitsiya siyosatidagi farqlar va o'ziga xos xususiyatlarga qaramasdan bu davlatlarning investitsiya strategiyasi va mexanizmlarida umumiy jihatlar mavjud. Bular quyidagilar:

1. Samarali investitsiya siyosatini tashkil qilishda (ayniqsa uning shakllanish bosqichlarida) davlatning yuqori roli. Bunda davlatning funktsiyalari faqat qulay investitsiya muhitini shakllantirish, xorijiy investitsiyalarni jalb qilish, infratuzilma tarmoqlarini rivojlantirish, zarur me'yoriy-huquqiy bazani yaratish va unga rioya qilish monitoringini amalga oshirish bilan cheklanmaydi. Bu yo'nalishda inson va ijtimoiy kapitalni rivojlantirish, davlat institutlari institutsional salohiyatini mustahkamlash, iqtisodiyotni yangi innovatsion sektorlarini rivojlantirishga investitsiyalarni ko'paytirish singari masalalarni hal qilish muhim bo'lib hisoblanadi. Shu bilan birga, erkinlashtirish jarayonlarining chuqurlashib

borishi bilan investitsiyalash jarayonlarini davlat tomonidan to'g'ridan-to'g'ri tartibga solish miqyoslari qisqarib boradi, bilvosita vositalar orqali investitsiya oqimlarini rag'batlantirish funksiyalari esa muhim ahamiyat kasb eta boshlaydi.

2. To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarning kirib kelishini rag'batlantiruvchi qulay va mustahkam investitsiya muhiti. Bu holat jamg'armalar darajasini YaIMga nisbatan 20 foizdan kam bo'lmasligini, shuningdek investitsiyalar o'sish sur'atlarini YaIM o'sish sur'atlaridan yuqori (2-4 punkt) bo'lishini ta'minlaydi. Oxirgisi ustun darajada xususiy investitsiyalar hisobiga amalga oshiriladi. Bunga xususiy sektorga katta hajmdagi kreditlarning ajratilishi (Tailand, Hindiston) ijtimoiy iqtisodiy muammolarni hal qilishda erkin bozor kuchlari bilan davlatning faol rolining uyg'unlashuvi (inflyatsiyaning past darajasini ta'minlash, yangi ish o'rinlarini yaratish, kambag'allikka qarshi kurashish va h.k.)

3. Bank sektori va moliya bozorining barqaror rivojlanishi. Jahonning ko'pgina raqobatbardosh rivojlanayotgan mamlakatlarida monetizatsiya darajasi 50 foizdan ortiqni tashkil etadi. Faqat shunday holdagina aholi va tadbirkorlarning bo'sh mablag'larini ishga solish, investitsiya resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish, faol inflyatsiyaga qarshi siyosatni olib borish uchun shart-sharoitlar yaratiladi.

4. Investitsiya siyosatining tizimliliigi va yaxlitligi. Ma'lumki, investitsiya siyosati mamlakat iqtisodiy rivojlanish strategiyasining asosiy tarkibiy qismlaridan biri bo'lib hisoblanadi. (masalan, Hindistonning yangi sanoat siyosati, Tailandning sanoat siyosati, Chilining eksport salohiyatini rivojlantirish siyosati) va umummilliy manfaatlarga asoslanadi. Jumladan, Xitoy investitsiya siyosati tsikllarga qarshi tartibga solish, barqaror rivojlanishni ta'minlash, erishilgan yuqori o'sish sur'atlarini saqlab turishning (Xitoy iqtisodiyotining tsiklik rivojlanishi xususiyatini hisobga olgan holda) faol vositasi bo'lib hisoblanadi.

5. Yuqori texnologiyalarni rivojlantirishga kapital oqimlarini yo'naltirish. Ko'pgina rivojlanayotgan mamlakatlar bunda rivojlangan mamlakatlar bilan ular o'rtasidagi iqtisodiy rivojlanish sur'atlaridagi farqni tezroq bartaraf etish imkonini beruvchi rivojlanishning "quvib yetish" strategiyalaridan foydalanganlar. Bunda

asosiy mexanizm bo‘lib davlat va xususiy sektor hamkorligi, davlat va biznes o‘rtasida riskni taqsimlash, marketing tadqiqotlariga ketadigan xarajatlarni davlat tomonidan birlashtirib moliyalashtirish, personalni o‘qitish, yangi mahsulotni sertifikatlashga ko‘maklashish hisoblanadi.

6. Inson va ijtimoiy kapitalni oshirishni investitsiyalashga o‘ziga xos ustuvorlik berish. Fan sig‘imi yuqori bo‘lgan iqtisodiyotni tezkorlik bilan barpo etish sharoitida raqobatbardoshlikning o‘shirishini ta‘minlash zaruriyati rivojlanayotgan mamlakatlarning inson va ijtimoiy kapitalga keng miqyosdagi investitsiyalarni jalb qilish ko‘rinishidagi o‘ziga xos ustuvorlikni keltirib chiqaradi. Ta‘lim sohasiga e‘tibor, rivojlangan mamlakatlarga “aqlarning oqib o‘tishi”ni kamaytirish bo‘yicha ko‘rilgan jiddiy choralar rivojlanayotgan mamlakatlarning iqtisodiy o‘shirish istiqbollari baholashning eng muhim mezoniga aylandi.

O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning Harakatlar strategiyasida belgilanganidek, yurtimizda izchil davom etayotgan islohotlarning hozirgi bosqichi talablarini bajarish omillaridan biri - innovatsion rivojlanish hisoblanadi. Bugungi kunda O‘zbekistonda innovatsion rivojlanish strategiyasi ishlab chiqilmoqda. Bunda asosiy maqsad – jahon tajribasini o‘rgangan holda innovatsiya masalasiga keng qamrovli yondashuvga tayanishdan iborat, ya‘ni dunyoning global innovatsion indeksida belgilab berilgan yettita yo‘nalishga e‘tibor berilmoqda. Bunda, masalan, institutsional shart-sharoit, qonunchilik va davlat boshqaruvining sifati muhim o‘rin tutadi. Chunki xorijiy investor o‘z sarmoyasini jalb qilmoqchi bo‘lsa, avvalo, tegishli qonunning mavjudligi va uning ijrosi bilan qiziqadi. Ikkinchidan, inson kapitali, aholining oliy ta‘lim bilan qamrovi masalasi alohida o‘rin egallaydi. Zero, yetarlicha bilimga ega mutaxassisni yetishtirmasdan turib innovatsiyani joriy qilish mumkin emas. Shu munosabat bilan respublikamizda xorijiy oliy ta‘lim muassasalarining filiallarini ochish amalga oshirilmoqda. Bundan tashqari, ilmiy faoliyat, ilmiy izlanish va innovatsiyalarga investitsiyani jalb qilish, ilmiy unvonlarni berish masalasiga jiddiy e‘tibor qaratish, universitetlarning ilmiy salohiyatini yuksaltirish ham katta ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, har qanday g‘oyani hayotga tatbiq etish, unga investitsiya jalb

qilishda infratuzilmaviy shart-sharoit zarurligi tabiiy hol. Shuningdek, kredit olish masalasi, fond bozorini rivojlantirish, uning YAIMdagi ulushini oshirish, venchur fondlarini tashkil etish mamlakatimiz iqtisodiyotiga nafaqat mahalliy va xorijiy sarmoyani jalb qilish, balki shu orqali innovatsion faoliyatni jahon standartlari darajasida kengaytirishga imkon beradi. Bu kabi vazifalarni bajarishda esa xorijiy tajribani chuqur o'rganish, olimlar, ekspertlarning ilmiytahlillaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

14.4. Mamlakatda investitsion muhitni shakllantirish mexanizmlari

Ma'lumki, 2019-yil mamlakatimizda "Faol investitsiyalar va ijtimoiy rivojlanish yili" deb e'lon qilindi. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad mamlakatning rivojlanishini yanada barqarorlashtirish, iqtisodiyot tarmoqlari raqobatbardoshligini ta'minlashdan iborat. Iqtisodiyotni innovatsion faoliyatni amalga oshirish orqali rivojlantirishning zaruriyati nafaqat mazkur yil dasturi doirasida, balki jahon mamlakatlari miqyosida shakllantiriladigan innovatsion indeksda munosib o'rin olish bilan ham belgilanadi, desak xato bo'lmaydi.

Mamlakatlarning innovatsion rivojlanishi ko'p jihatdan inson kapitali bilan bog'liq bo'lib, mamlakatning makroiqtisodiy ko'rsatkichlarida o'z aksini topadi. Jumladan, eksport mahsulotlarining tarkibi, sanoat mahsulotlarining raqobatbardoshligi kabi omillar muhim hisoblanadi.

O'zbekistonning savdo balansiga e'tibor qaratsak eksport va import miqdori mos ravishda 5,4 mlrd va 8,1 mlrd. AQSh dollarini tashkil qildi. Buning natijasida savdo balansining salbiy farqi 2,7 mlrd. AQSh dollarini tashkil etdi¹⁴³. Mazkur holatning shakllanishi sharoitida mamlakatimizdan chetga valyuta oqimining kuchayib borayotganligini ko'rsatib turibdi.

Mazkur holat milliy mahsulotlar eksporti hajmini oshirish orqali ijobiy farqqa erishish zaruriyatini keltirib chiqaradi. Buning uchun albatta, ilmiy

¹⁴³O'zbekiston Respublikasining to'lov balansi, xalqaro investitsion pozitsiyasi va tashqi qarzi 2018, I yarim yillik. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki, 2018.

sig'inkorlikka asoslangan raqobatbardoshlikni ta'minlab beruvchi mahsulotlar ishlab chiqarishni talab etadi. Bu borada, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 21-sentyabrdagi "2019 – 2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5544-sonli farmonining qabul qilinishi mavjud muammolarning bartaraf etishga qaratildi. Mazkur farmonda bir qator muhim yo'nalishlar belgilab berildi. Innovatsiyalarni moliyalashtirish mexanizmi va hajmini optimallashtirish, inson kapitalini rivojlantirish kabilar shular jumlasidandir.

2021-yilga qadar tadqiqotlarni davlat mablag'lari hisobidan moliyalashtirishda yalpi ichki mahsulotga nisbatan 0,8 foizga etkazish belgilangan. Hozirgi kunda ushbu ko'rsatkichning 0,3 foiz ekanligini inobatga olsak, uning 0,5 foiz punktga oshirilishiga keyingi ikki yil davomida erishilishi sohada keskin moliyaviy o'zgarishlar bo'lishiga ishora bo'lmoqda.

Innovatsion indeksda etakchi mamlakatlar qatorida bo'lgan davlatlarda 1,5-2 foiz, ba'zilarida 3-3,5 foiz atrofida ekanligini kuzatish mumkin. Shu nuqtai nazardan, bu sohada nafaqat byudjet mablag'lariga tayanish, balki byudjetdan tashqari mablag'lar jalb etishda xususiy biznes vakillari manfaatdorligini oshirish o'zining samarasini beradi, deb hisoblaymiz.

Innovatsiyalarning yuzaga kelishi bilimlar hamda ularni amaliyotga qo'llash bilan bevosita bog'liq ekanligi markaziy o'rinni egallaydi. Bizningcha, yangi g'oyalarni innovatsiyalar sifatida qabul qilish uchun innovatsiyaning o'lchov mezonini aniqlash va uni amalga oshirish muhim ahamiyatga ega, deb hisoblaymiz. Bu albatta innovatsiyalarni hayotga tatbiq etish uchun iqtisodiy baholashga shart-sharoit yaratadi.

Innovatsion faoliyatga asoslangan o'zgarishlar asosida iqtisodiy o'sish va rivojlanishni farqli jihatlarga ega ekanligini ta'kidlab o'tadi. Jumladan, iqtisodiy o'sish – ma'lum davr mobaynida ishlab chiqarish va iste'molning ko'payishi o'zaro uyg'unlikda yuz berishini qayd etadi. Iqtisodiy rivojlanishni esa, ma'lum bir innovatsiya asosida iqtisodiy o'zgarishning yuzaga kelishi bilan izohlab beradi.

Shuningdek, innovatsiyalar orqali ishlab chiqaruvchilar samarali raqobat ustunligiga ega bo'lishi mumkinligini alohida qayd etib o'tadi.

Innovatsiyalarga iqtisodiy rivojlanishga o'zining sezilarli hissasini qo'shish bilan birga, birinchidan, innovatsion mahsulot (ish, xizmat)larning asl nusxalari yaratuvchida qolib, iste'molchiga uning nusxasi sotiladi. Ikkinchidan, cheklangan resurslar sharoitida cheklanmagan inson salohiyati resursidan foydalanish imkoni shart-sharoit yaratiladi. Natijada, innovatsion faoliyatning rentabellik darajasi sezilarli darajada ortib, ilmiy sig'imkorlik oshib borgan sari tannarxning kamayib borish tendentsiyasi yuzaga kelishiga imkoniyat yaratiladi.

Umuman olganda, innovatsiyalar degan savol o'rtaga qo'yilganida ko'p sonli mutaxassislar uni yangilik bilan bir xil ekanligini qayd etishadi.

Innovatsiyalar bilan yangilik o'rtasida sezilarli darajada farqlar mavjud. Jumladan, innovatsiya degan maqomga ega bo'lishi uchun, avvalo, yangi g'oya quyidagi talablarning ko'p qismiga javob berishi shart, deb hisoblaymiz¹⁴⁴:

- vaqtning tejalishi;
- xarajatlarning kamaytirilishi (resurslarni tejashi);
- ekologik holatga salbiy ta'sir etmasligi.

2017-yilda e'lon qilingan Xalqaro innovatsion indeksning umumiy reytingida O'zbekiston qayd etilmagan bo'lmasa-da, subko'rsatkichlardan birida ko'rsatib o'tilgan. Jumladan, oliy ta'limda qishloq xo'jaligi yo'nalishida ta'lim oluvchi talabalarning ulushi bo'yicha dastlabki beshta iqtisodiyotning ikkinchisi sifatida qayd etib o'tildi. Umuman olganda, 2017-yilda mazkur indeks oziq-ovqat xavfsizligi nuqtainazaridan ishlab chiqildi.

Qishloq xo'jaligi sohasidagi tadqiqotlarga qilingan xarajatlarga e'tibor qaratsak eng ko'p mablag' sarflash bo'yicha Hindiston 3,857, Koreya Respublikasi 1,521, Xitoy 1,149, Niderlandiya 1,145 va Avstraliya 0,842 ming. AQSh dollari miqdorida mablag'larni yo'naltirmoqda. Shuningdek, qishloq xo'jaligining

¹⁴⁴Raxmonov D.A. Innovatsiya: mohiyati va uni moliyalashtirish asoslari. "Xalqaro moliya va hisob" ilmiy elektron jurnali. № 1, fevral, 2019-yil.

yaratgan umumiy moliyaviy qiymatiga nisbatan moliyalashtirish ulushi Singapurda 150 foizni, Niderlandiyada 10 foizni va Daniyada 6 foizni sarf etmoqda¹⁴⁵.

Mamlakatda o'sib borayotgan aholini qishloq xo'jaligi mahsulotlari bilan ta'minlash yangicha yondashuvni talab etmoqda. Xususan, bu borada yetakchi mamlakatlar sohadagi tadqiqotlarni moliyaviy qo'llab-quvvatlashda sezilarli choralarni amalga oshirmoqdalar.

Masalan, Niderlandiya davlati aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi xarajatlar hajmi boshqa mamlakatlarga nisbatan ancha yuqori ekanligini qayd etish mumkin. Shu bilan birga, mazkur mamlakatda qishloq xo'jaligi yalpi iqtisodiy qiymatining 0,1 qismi sarf etilishi Niderlandiyaning qishloq xo'jaligida innovatsion ustunligini yana bir bor tasdiqlab beradi.

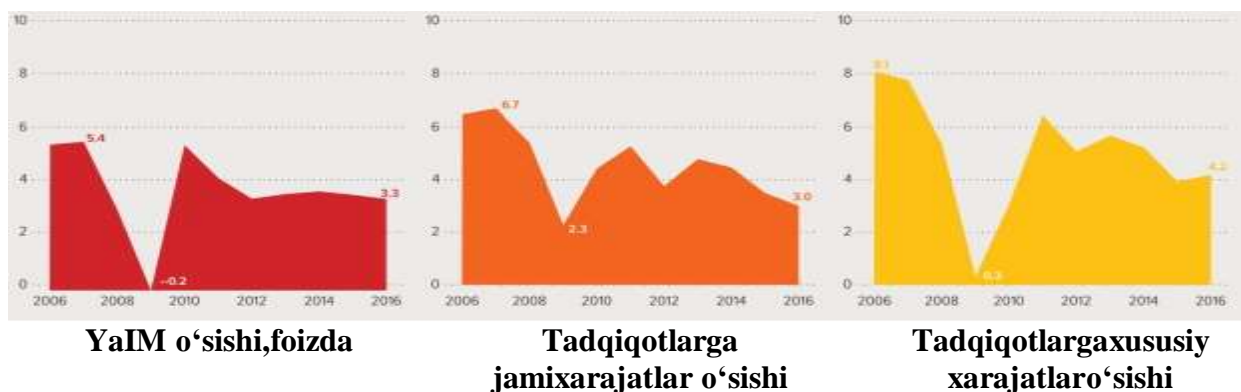
2018-yilda e'lon qilingan xalqaro innovatsion indeks esa, mamlakatda qayta tiklanuvchi energiya tizimining yaratilishi nuqtai nazaridan ishlab chiqildi. Mazkur hisobotda O'zbekiston umuman qayd etib o'tilmagan. Zotan 2017-yilda subko'rsatkichda bor edi. Ushbu 2018-yilgi hisobotda quyidagi muhim holatlar alohida qayd etib o'tilgan:

- sanoat va eksport tarkibi diversifikatsiyalangan yuqori daromadli mamlakatlar innovatsiya yaratilishida etakchi ekanligi;
- innovatsiyalarning yuzaga kelishida investitsiyalar muhim ekanligi;
- inson kapitali darajasi va tadqiqotlar samarasi.

Umuman olganda, 2017-2018-yillarda e'lon qilingan innovatsiyalar bo'yicha hisobotda inson kapitali muhim omil sifatida ta'kidlab o'tiladi. Xususan, inson kapitali nuqtai nazardan BMT tomonidan e'lon qilingan inson taraqqiyoti indeksi bo'yicha oldingi qatorda bo'lgan mamlakatlar innovatsion indeksda ham yetakchi ekanligi ko'zga tashlanadi. 2018-yilda chop etilgan hisobotda Xitoyning tajribasi alohida qayd etib o'tilgan. Sababi, o'rta daromadli davlat sifatida yuqori daromadli dastlabki 30 mamlakatlar qatorida 10-o'rinda qayd etildi. Bu, albatta,

¹⁴⁵The Global Innovation Index 2017 Innovation Feeding the World. TENTH EDITION. – r. 76.

jahon miqyosida yetakchi islohotlar natijasida yuzaga kelgan natija sifatida qayd etish lozim¹⁴⁶.

14.9-rasm. YaIM o'sishi, tadqiqotlarga jami xarajatlar o'sishi va tadqiqotlarga xususiy xarajatlarning o'sishi¹⁴⁷

Ta'kidlash lozim, xalqaro miqyosda iqtisodiy o'sish 2008 – 2010 yillarda pasayganligini kuzatish mumkin. Bu, albatta, iqtisodiy inqirozning yuz berishi bilan bog'liq holda yuzaga kelgan. Shunday bo'lsa-da, tadqiqotlarga yo'naltirilgan mablag'larning tendentsiyasi bilan bir xil tarzda parallel rivojlanganligini ta'kidlash lozim.

Xulosa qilib aytganda, iqtisodiy o'sish ko'p jihatdan tadqiqotlarning qo'llab-quvvatlanishi bilan uyg'unlikda yuz berishi ma'lum bo'lmoqda. Shu bilan birga tadqiqotlarga xarajatlarda xususiy biznes subyektlari yo'naltirayotgan mablag'larining o'sishi katta bo'lganligi ham alohida ahamiyatga ega, deb hisoblaymiz (17-rasmga qarang).

Ta'kidlash lozimki, innovatsiyalarning yuzaga kelishida tadqiqotlarning o'rnini yuqori ekanligi tadqiqotlarni moliyalashtirishning zaruriyatini keltirib chiqarsa, yuzaga kelgan g'oyalar asosidagi innovatsiyalarni moliyalashtirishda qanday omillarni inobatga olish zarur degan savol tug'iladi.

Xulosa qilib aytganda, mamlakatimizda innovatsiyalarni yaratilishidan tortib, uni moliyalashtirish jarayonlariga bo'lgan klaster muhitini yaratish strategik dolzarb masala hisoblanadi. Shu boisdan, quyidagi jihatlariga e'tibor berish lozim:

¹⁴⁶Raxmonov D.A. Innovatsiya: mohiyati va uni moliyalashtirish asoslari. "Xalqaro moliya va hisob" ilmiy elektron jurnali. № 1, fevral, 2019-yil.

¹⁴⁷Global innovation index 2018 Energizing the World with Innovation.

a) innovatsiyalarni yangiliklardan ajratib turuvchi mezonlarning huquqiy-me'yoriy asoslarini ishlab chiqish;

b) innovatsiyalarni moliyalashtirishda vaqt, resurs tejamkorligini inobatga olish. Natijada, quyidagi tendentsiyalar yuzaga keladi:

– ilmiy sig‘imkorligi yuqori bo‘lgan mahsulotlar yaratilishiga sharoit yuzaga keladi;

– ilmiy sig‘imkorlik mavjud/katta bo‘lgan tovar (ish, xizmat)larda raqobatbardoshlik darajasi yuqori bo‘ladi va natijada yashirin monopoliyaga erishiladi;

– ilmiy sig‘imkorligi yuqori bo‘lgan mahsulotlar ishlab chiqarilishida tannarxning kamayib borishiga erishiladi;

– inson intellektidan cheklanmagan tarzda foydalanish sharoitida “cheklangan resurslar bilan cheklanmagan ehtiyojlarni qondirish” masalasi o‘zining ijobiy yechimini topadi;

– ilmiy sig‘imkorligi yuqori bo‘lgan mahsulotlar yaratilishi orqali savdo balansida ijobiy qoldiq yuzaga keladi.

Innovatsion faoliyatni yanada takomillashtirish uchun quyidagilarni amalga oshirish maqsadga muvofiq: □

- mamlakatimizda ta’lim va ishlab chiqarish integratsiyasini ta’minlash maqsadida innovatsiya faoliyati infratuzilmasini tashkil etish; □

- ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlari uchun soliq imtiyozlari tizimini tashkil etish, ya’ni Soliq kodeksiga ITTKI uchun xususiy xarajatlarni rag‘batlantirishga yo‘naltirilgan soliq imtiyozlarini kiritish; □

- amaldagi qonunchilikka ko‘ra, innovatsion faoliyat subyektlariga yaratilgan shart-sharoit va moliyalashtirish tizimini mamlakatning muayyan rivojlantirish bosqichi darajasi, fan-texnika taraqqiyotining rivojlanish sur‘atlari, natijalari va ularning iqtisodiy amaliyotga tatbiq etilish holatidan kelib chiqib, davriy ravishda takomillashtirib borish;

- xo‘jalik yurituvchi subyektlarning innovatsion faolligini oshirish, xususan, innovatsion mahsulotlar ishlab chiqarish orqali iqtisodiyotni modernizatsiya, diversifikatsiya qilish, texnik-texnologik yangilash lozim.

Innovatsion faoliyatning huquqiy asoslarini shakllantirish va takomillashtirish quyidagilarni nazarda tutib amalga oshirilishi maqsadga muvofiq:

- ilmiy, ilmiy-texnik va innovatsion faoliyat to‘g‘risida qonun ishlab chiqish;
- milliy innovatsion tizimning tuzilishi va amal qilishi bo‘yicha davlat innovatsion siyosatini ishlab chiqish;
- oliy ta‘lim muassasalarining o‘z ixtirolaridan foyda olish huquqini ta‘minlash;
- innovatsion rivojlanish, texnologik va iqtisodiy muhit uchun tizimli qonunlar ketma-ketligini ishlab chiqish;
- intellektual mulk natijalaridan foydalanish va uning himoyasi mexanizmlarini huquqiy jihatdan mustahkamlash;
- yangi texnologiyalarni ishlab chiqarishga joriy qilish uchun soliq, bojxona, tarif, narx va amortizatsion siyosatni amalga oshirish bilan bog‘liq huquqiy asoslarni ta‘minlash;
- xususiy investitsiyalar, davlat va xususiy investorlarni qo‘shma innovatsion loyihalarga jalb qilish muhitini shakllantirish uchun huquqiy-nomativ bazani ishlab chiqish.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Iqtisodiyotga investitsiyalarni jalb qilishda davlat moliyasining orni va ahamiyati nimalarda namoyon bo‘ladi?
2. Iqtisodiyotga ichki investitsiyalarni jalb qilish chora-tadbirlari va moliyaviy manbalari nimalardan iborat?
3. Iqtisodiyotning rivojlanishida xorijiy investitsiyalarning ahamiyati nimalarda namoyon bo‘ladi?
4. Mamlakatda investitsion muhitni shakllantirish mexanizmlari sifatida nimalarni ko‘rsatish mumkin, bugungi kunda ulardan qay darajada samarali foydalanilmoqda? bu borada qanday o‘zgarishlar amalga oshirildi?

Mavzu yuzasidan topshiriqlar

1. Davlat moliyasining investitsiyalarni jalb qilishdagi o‘rni va ahamiyatini aks ettiruvchi klaster tayyorlang.

2. Investitsion jarayonlarni jadallashtirishga qaratilgan chora-tadbirlar va investitsiyalarni moliyalashtirish manbalari to‘g‘risida taqdimot tayyorlang.

3. Xorijiy davlatlarda iqtisodiyotni rivojlantirishga investitsiyalarni jalb qilish masalalari haqida mustaqil ish tayyorlang.

4. Investitsiyalarni jalb qilish orqali iqtisodiyotni rivojlantirishning xorijiy mamlakatlar ijobiy tajribalaridan O‘zbekistonda foydalanish yo‘llari to‘g‘risida mustaqil ish majmuini tayyorlang.

15-BOB. DAVLAT MOLIYASINING JAMIYAT IJTIMOIIY TARAQQIYOTIDAGI O‘RNI VA AHAMIYATI

15.1. Jamiyat ijtimoiy taraqqiyotida davlat moliyasining o‘rni va ahamiyati.

Ijtimoiy rivojlanishning iqtisodiy va moliyaviy negizlari

Bugungi kunda keng jamoatchilik muhokamasi natijasida ishlab chiqilgan hamda Prezident qarori bilan tasdiqlangan 2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirishning Harakatlar strategiyasi va uning alohida ustuvor yo‘nalishlari ham inson hayoti va uning manfaatlarini himoyalash bilan bog‘liq yo‘nalish va tarmoqlarni o‘zida mujassam etgan ijtimoiy soha rivojini ta‘minlash, uni yangi bosqichga ko‘tarish, bu sohadagi muammolarni echish, bu sohalar rivojining qonuniy-huquqiy asoslarini mustahkamlashga qaratilganligi bilan ayniqsa ahamiyatlidir. Bu boradagi mavjud muammolarni bartaraf etish, jamiyatda ijtimoiy barqarorlikni ta‘minlash, oddiy odamlarning mamlakatda olib borilayotgan islohotlar va ularning natijalaridan qoniqishlariga erishish, aholining ta‘sirchan ijtimoiy muhofazasini ta‘minlash maqsadida O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasida qator chora-tadbirlar ko‘zda tutilgan bo‘lib, ularni quyidagi yo‘nalishlarda olib borish belgilangan, jumladan:

– aholiga majburiy ijtimoiy kafolatlarni ta‘minlash, aholining ehtiyojmand qatlamlari ijtimoiy himoyasini hamda keksalar va imkoniyati cheklangan shaxslarni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashni kuchaytirish, ijtimoiy xizmat ko‘rsatishni yaxshilash, aholiga ijtimoiy xizmatlar ko‘rsatishda davlat-xususiy sherikligini rivojlantirish;

– pensionerlar, nogiron, yolg‘iz keksalar, aholining boshqa ehtiyojmand toifalarining to‘laqonli hayot kechirishlarini ta‘minlash uchun ularga tibbiy-ijtimoiy yordam ko‘rsatish tizimini yanada rivojlantirish va takomillashtirish¹⁴⁸.

¹⁴⁸2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli Farmoniga 1-ilova. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2017 y., 6-son, 70-modda.

Aholini ijtimoiy muhofaza qilish borasida 2017-yilning “Xalq bilan muloqot va inson manfaatlarini yili” deb e’lon qilinishi va bu nomdagi davlat dasturining qabul qilinishi ham alohida ahamiyatga ega. Xususan, “Xalq bilan muloqot va inson manfaatlarini yili” Davlat dasturini amalga oshirishning ustuvor vazifa va yo’nalishlari doirasida quyidagilar belgilandi¹⁴⁹:

– hududlarni, ayniqsa ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishda nisbatan orqada qolayotgan tumanlar va shaharlarni, chekka aholi punktlarini kompleks, jadal rivojlantirish, tijorat banklarining faol ishtirokida yangi ish o’rinlari yaratilishini ta’minlash va shu asosda ish haqi, pensiyalar, nafaqalar va stipendiyalar miqdorlarini bosqichma-bosqich ko’paytirish, aholining hayoti darajasi va sifatini oshirish;

– ta’lim, ijtimoiy ta’minot va sog’liqni saqlash tizimlarini, shu jumladan onalik va bolalikni muhofaza qilishni yanada rivojlantirish, oila institutini mustahkamlash, sog’lom va barkamol avlodni tarbiyalash, yoshlarning iqtidorlari va qobiliyatlarini ro’yobga chiqarish, ularning hayotda munosib o’ringa ega bo’lishlari uchun keng imkoniyatlar yaratish bo’yicha kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish va Davlat dasturida nazarda tutilgan boshqa tadbirlar.

O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 12-sentyabrdagi “Aholining kam ta’minlangan qatlamini qo’llab-quvvatlashning qo’shimcha chora-tadbirlari to’g’risida”gi PQ-3268-sonli qarori¹⁵⁰ qabul qilindi. Bir qator idora va tashkilotlar tomonidan ishlab chiqilayotgan aholining kam ta’minlangan qatlamini 2017–2018-yillarda ijtimoiy jihatdan qo’llab-quvvatlash hududiy manzilli dasturlari ma’qullandi.

Ushbu hududiy manzilli dasturlar quyidagilarni nazarda tutadi:

a) mehnat bilan bandlikning ma’lum bir turlari bilan shug’ullanish istagida bo’lgan kam ta’minlangan oilalarga ularning oilasini o’ziga etarililigini

¹⁴⁹“Xalq bilan muloqot va inson manfaatlarini yili” Davlat dasturini ishlab chiqish va amalga oshirishning tashkiliy chora-tadbirlari to’g’risida”gi O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016 yil 17 dekabr F-4760-son farmoyishi. O’zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to’plami, 2017 y., 8-son, 119-modda.

¹⁵⁰O’zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to’plami, 2017 y., 37-son, 988-modda

ta'minlovchi mikroreditlar tijorat banklarining imtiyozli kreditlash maxsus fondi mablag'lari hisobidan quyidagi maqsadlarga ajratiladi:

– tikuv mashinalari, matolar va boshqa sarf materiallari, kosibchilik faoliyati uchun inventarlar, maishiy, kompyuter va boshqa texnikalar, shuningdek, mehnat bilan bandlikni ta'minlovchi boshqa asbob-uskunalar xarid qilish uchun;

– shaxsiy tomorqa uchastkalarini rivojlantirish (mini-issiqxonalar barpo etish, chorva mollari, parranda sotib olish, og'ilxona va tovuqxona qurish, bog'dorchilik inventarlari va asboblari xarid qilish) va uy joy ta'miri uchun;

b) og'ir uy-joy va maishiy sharoitlarda yashovchi, boquvchisini yo'qotgan, nogironlarni parvarishlayotgan oilalarga quyidagi maqsadlarda beg'araz yordam ko'rsatiladi:

– 2017-va 2018-yillarda respublikada uy-joyi bo'lmagan yoki avariya holatidagi va puturdan ketgan uy-joylarda yashovchi har bir tumandan 2 ta, har bir shahardan esa 5 oilaga 10 yil mobaynida ixtiyoriga olish huquqisiz arzon uy-joylar xarid qilishda;

– 2017- va 2018- yillarda respublikadagi tumanlarning har biridan 10 ta, shaharlardan esa 25 ta kam ta'minlangan oilaga turarjoy ta'miri (tomni ta'mirlash, yangi pol o'rnatish, derazalarni almashtirish va sh.k.) o'tkazishda;

– respublikaning har bir tumani va shaharidan 70 tadan oilaga har yili maishiy texnika (gaz va elektr pechlar, muzlatkichlar, tikuv mashinalari va sh.k.) yoki bir bosh yirik shoxli qoramol xarid qilishda;

– respublikaning har bir tumani va shaharida og'ir kasali mavjud, davolatish uchun to'lov qilishda mablag'i yo'qligi aniqlangan o'rtacha 6 tagacha kam ta'minlangan oilaga tibbiy xizmatlarini to'lashda.

PQ-3268-sonli Qaroriga ko'ra O'zbekiston Respublikasi bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi qoshida Jamoatchilik ishlari fondi tuzildi.

O'zbekiston Respublikasi bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar kengashi, viloyatlar va Toshkent shahri hokimliklari bilan birgalikda mamlakatning barcha hududlaridagi, ayniqsa qishloq joylar va chekka hududlardagi mehnat bilan band bo'lmagan fuqarolarini aholi

punktlarini, mahallalarni, obodonlashtirish bo'yicha jamoat ishlariga – ariqlarni va irrigatsiya tarmoqlarini tozalashga, turarjoy-kommunal xo'jalik obyektlarini ta'mirlashga, infartuzilmani yaxshilashga, yo'llar va ko'chalar, turarjoy fondi va unga yondosh hududlarni obyektlarini ta'mirlashga, shuningdek, qishloq xo'jaligi ishlariga keng jalb qilish borasida chora-tadbirlar ishlab chiqish vazifasi belgilandi.

Aholining band bo'lmagan qatlamini mehnatga jalb qilish 2017-yilning 1-oktyabridan Qorqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahrining bittadan tumanida tajriba tariqasida, 2018-yilning 1-yanvaridan bosqichma-bosqich respublikaning barcha tumanlarida amalga oshirilishi belgilab qo'yildi.

O'rnatilayotgan tartibga ko'ra,

– jamoat ishlariga jalb qilingan jismoniy shaxslar ularning Jamoatchilik ishlari fondi mablag'laridan olgan daromadi jismoniy shaxslarning daromadidan to'lanadigan soliqdan ozod qilinadi;

– jamoat ishlariga jalb qilinayotgan jismoniy shaxslarning Jamoatchilik ishlari fondi mablag'lari hisobidan moliyalashtiriladigan mehnat haqi yagona ijtimoiy to'lovga tortilmaydi.

Qarorga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari va Moliya vazirliklariga 2017–2018-yillarda 14 yoshgacha farzandlari bo'lgan oilalarga yordam puli va kam ta'minlangan oilalarga moddiy yordam berish ko'rinishida kam ta'minlangan oilalarni qo'llab-quvvatlash uchun byudjet mablag'larini ko'paytirish, yordam pullari oluvchi kontingentni mos ravishda 1,5 va 2 barobar kengaytirishni ta'minlash belgilandi. Bu maqsadda Moliya vazirligiga 14 yoshgacha farzand tarbiyalayotgan oilalarga yordam puli va kam ta'minlangan oilalarga moddiy yordam to'lashni moliyalashtirish uchun qo'shimcha byudjet mablag'lari ajratish vazifasi topshirildi.

2018-yilning 22-yanvar kuni mamlakatimizning kelgusi istiqbolini belgilashga xizmat qiluvchi yana bir muhim huquqiy hujjat qabul qilindi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5308-son Farmoni bilan 2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini “Faol tadbirkorlik, innovatsion g'oyalar va

texnologiyalarni qo‘llab-quvvatlash yili”da amalga oshirishga oid Davlat dasturi qabul qilindi. Davlat dasturining “4.1. Aholining ijtimoiy himoyasini yanada kuchaytirish” nomli bo‘limida ushbu maqsadlar uchun quyidagi chora-tadbirlar belgilangan¹⁵¹:

– ilg‘or xorijiy tajriba asosida aholining munosib hayot kechirishi uchun zarur bo‘lgan daromadlarni aniqlash bo‘yicha «iste‘mol savatchasi»ga oid munosabatlarni huquqiy tartibga solish;

– davlat tomonidan nogironligi bo‘lgan shaxslarga bepul taqdim etiladigan protez-ortopediya buyumlari va texnik reabilitatsiya vositalari turlarini ko‘paytirish hamda ularning tegishli standartlarini joriy qilish;

– “Nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonuni loyihasini ishlab chiqish;

– og‘ir maishiy sharoitlarda yashayotgan, boquvchisini yo‘qotgan, nogironlarni parvarish qilayotgan oilalarga ijtimoiy yordam ko‘rsatish.

2018-yilda mazkur Davlat dasturi tadbirlarini amalga oshirish maqsadlariga barcha manbalardan 11239,2 mlrd. so‘m va 1284,9 mln. AQSh dollari hajmidagi moliyaviy resurslarni sabarbar etish ko‘zda tutilgan.

Xulosa qilib aytganda, aholiga majburiy ijtimoiy kafolatlarni ta‘minlash, uning ehtiyojmand qatlamlari ijtimoiy himoyasini hamda keksalar va imkoniyati cheklangan shaxslarni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashni kuchaytirishda davlat hal qiluvchi o‘rin egallaydi. Boshqa tuzilmalar va fuqarolik institutlari mazkur yo‘nalishlardagi davlat tomonidan belgilangan maqsadlarga erishishda davlatga ko‘maklashadilar. Davlat aholini ijtimoiy himoya qilishning boshqa institutlari bilan munosabatlarini ijtimoiy sherikchilik asosida yo‘lga qo‘yadi.

¹⁵¹O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 22 yanvardagi “2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasini “Faol tadbirkorlik, innovatsion g‘oyalar va texnologiyalarni qo‘llab-quvvatlash yili”da amalga oshirishga oid Davlat dasturi to‘g‘risida”gi PF-5308-son Farmoni. Qonun hujjatlari ma‘lumotlari milliy bazasi, 23.01.2018 y., 06/18/5308/0610-son.

15.2. Ijtimoiy maqsadlardagi xarajatlarni davlat byudjeti hisobidan moliyalashtirish

Davlat o‘z vazifalarini bajarish jarayonida bir qator xarajatlar qilish zarur. Bu xarajatlar, eng avvalo, mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish uchun turli tarmoqlarga investitsiya qilish uchun mo‘ljallangan, aholining turmushdarajasini ko‘tarish uchun rejalashtirilgan, ijtimoiy vazifalarni bajarishga ajratilgan, davlatni boshqarish, mudofaani taminlash kabi aniq maqsadlarga qaratilgan xarajatlardan iborat bo‘ladi. Ushbu umumdavlat xarajatlari davlat byudjeti orqali moliyalashtiriladi. Byudjet tizimining barcha xarajatlari turli byudjetlar o‘rtasida taqsimlanadi, bu esa u yoki bu xarajatni muayyan byudjetga kiritilishini anglatadi. Bu birinchidan, moliyalashtirilayotgan muassasaning respublika va mahalliy organlarga qarashli bo‘lishi, ikkinchidan, moliyalashtiriladigan tadbirning ahamiyatidan kelib chiqadi.

Davlat byudjeti xarajatlarning asosiy qismi ijtimoiy sohalarga yo‘naltirilishi bejiz emas. Albatta, buning negizida bozor iqtisodiyotini shakllantirish va takomillashtirishda o‘ziga hos bo‘lgan “O‘zbek modeli” va uning mantiqiy davomi bo‘lgan 2017-2021-yillarga mo‘ljallangan Harakatlar strategiyasining 4-ustuvor yo‘nalishi ijtimoiy sohani rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari belgilab berilgan¹⁵².

2019-yilda ijtimoiy soha davlat byudjeti xarajatlari qariyb 54% yoki 57822,3 mlrd. so‘mni tashkil qildi.¹⁵³

O‘zbekiston Respublikasida 2017/2018-o‘quv yili boshida jami umumta’lim muassasalari soni 9718 tani tashkil etib, ulardan 6012 tasi (62%) qishloq joylarda, 3706 tasi (38%) shaharlarda joylashgan. 2017/2018 o‘quv yilida mamlakatdagi umumta’lim muassasalarida jami 5271,3 ming nafar o‘quvchilar ta’lim olayotgan bo‘lib, ulardan 51 foizini o‘g‘il bolalar, 49 foizini esa qizlar tashkil etadi.

¹⁵²O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-sonli Farmoniga asosan

¹⁵³O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 26-dekabrda “O‘zbekiston Respublikasining 2019-yilgi asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlari prognozi va Davlat byudjeti parametrlari hamda 2020-2021-yillarga byudjet mo‘ljallari to‘g‘risida”gi PQ-4086-son Qarori.

Umumta'lim muassasalaridagi jami o'qituvchilar soni 419,8 ming nafarni tashkil etib, ulardan 54 foizi qishloq maktablarida, 46 foizi esa shahar maktablarida faoliyat yuritib kelmoqda. O'zbekistonda bitta o'qituvchiga o'rtacha 13 nafar o'quvchi to'g'ri keladi. 2017/2018-o'quv yili boshiga jami 1556 ta o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi muassasalarida tahsil olayotgan 1163,2 ming nafar o'quvchilarga, 90,8 ming nafar pedagog xodimlar ta'lim bermoqda. Joriy yilda o'rta maxsus kasb-hunar ta'lim muassasalariga 192,1 ming nafar o'quvchi qabul qilingan bo'lsa, bitiruvchilar soni 489,7 ming nafarni tashkil etdi.¹⁵⁴

O'zbekiston madaniyati Sharqning eng yorqin va o'ziga xos madaniyatlaridan biridir. Uming yillar davomida shakllanib, zamonaviy O'zbekiston hududida turlivaqtlarda yashagan xalqlarning urf-odatlarini o'zida mujassamlashtirgan. Buyuk ipak yo'li xalqlar madaniyati, ularning urf-odatlari va san'atining birlashuviga hissa qo'shgan.

2000-2017-yillarda muzeylar soni 88 tadan 121 taga, ya'ni 1,4 marta ko'paydi, mos ravishda muzeyga tashrif buyuruvchilar 2000-yilda 3463,6 ming kishini tashkil etgan bo'lsa, 2017-yilda 6302,1 ming kishini tashkil etdi, ya'ni 1,8 marta oshdi. Teatrlar soni 2000-yilda 40 tani tashkil etgan bo'lsa, 2017-yilga kelib 50 tani tashkil etmoqda, shunga qaramay, tomoshabinlar soni 2000-yilda 2725,2 ming kishini tashkil etgan bo'lsa, 2017-yilga kelib 2462,1 ming kishini tashkil etmoqda. Mamlakatimizda teatrlar soni bo'yicha etakchi o'rinni Toshkent shahri egallaydi (19 ta teatr). Keyingi o'rinlarda: Qashqadaryo viloyati (5 ta teatr), Qoraqalpog'iston Respublikasi (4 ta teatr), Samarqand viloyati (4 ta teatr), Farg'ona viloyati (4 ta teatr), Andijon viloyati (3 ta teatr). Buxoro, Jizzax, Surxandaryo va Xorazm viloyatlarida 2 tadan teatr, Namangan, Sirdaryo viloyatlarida 1 tadan teatrlar mavjud.

O'zbekistonda sog'lom avlodni tarbiyalash davlat siyosatining ustuvoryo'nalishlaridan biri hisoblanadi. O'zbekistonda jismoniy tarbiya va sportga katta e'tibor berilmoqda. Bu sportdagi yuksak yutuqlar va jahon

¹⁵⁴ Stat.uz/ststinfo/ijtimoiy_soha/statistik-jadvallar-sotsfera/ umumta'lim – O'zbekiston Respublikasi Statistika Qo'mitasi sayti.

darajasidagi sport inshootlarining mavjudligi bilan ifodalanadi. 2017-yilda 51306 ta sport inshootlari mavjud bo‘lib, ulardan 27573 tasi qishloq joylarda joylashgan. Jami sport inshootlarining bir kunlik quvvati (o‘tkazish imkoniyati) 2061,3 ming kishini, qishloq joylarda esa 1020,7 ming kishini tashkil etadi. Jismoniy tarbiya jamoalari va sport klublari soni 12312 tani, qishloq joylarida esa 7303 tani tashkil etmoqda.¹⁵⁵

15.1-jadval

Davlat byudjeti xarajatlarining tarkibi va tuzilishi¹⁵⁶

(mlrd. so‘m.)

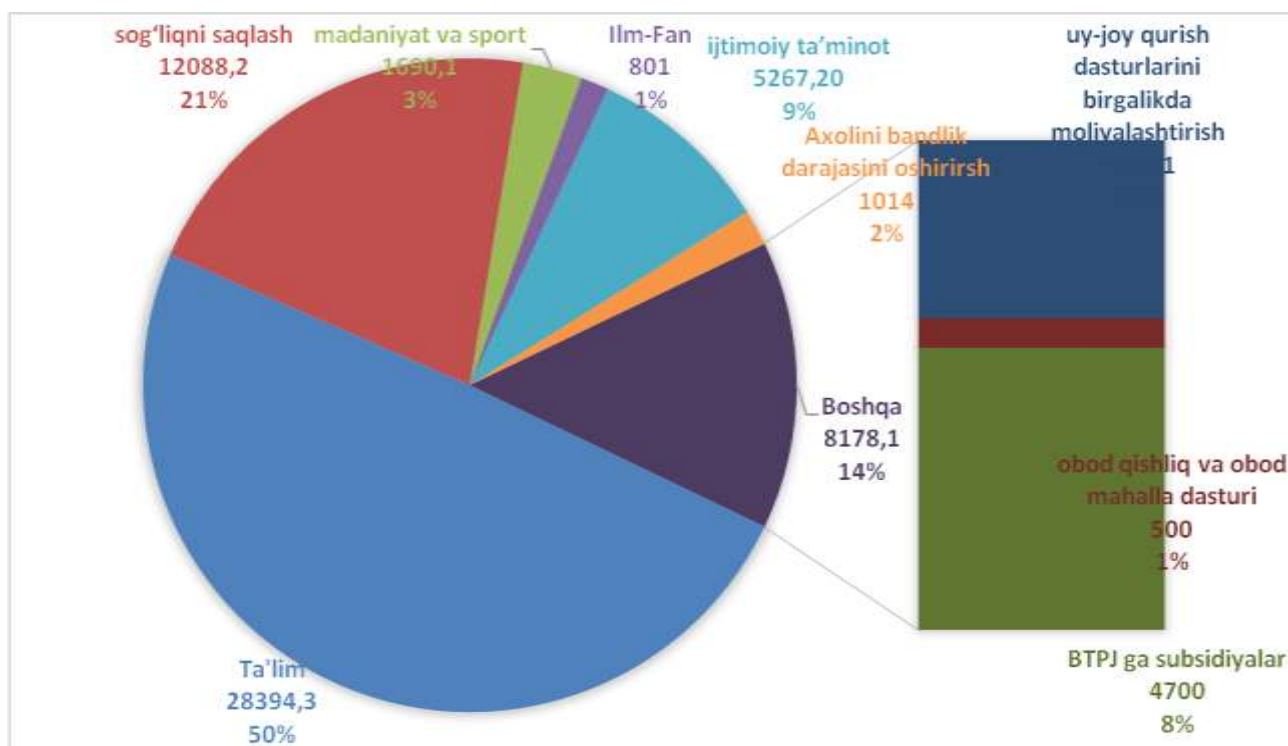
Ko‘rsatkichlar	2017-yil		2018-yil		2019-yil	
	summa	foiz	summa	foiz	summa	foiz
Davlatbyudjetixarajatlari, mlrd.so‘m	46 943	100	62 170	100	107118	100
Ijtimoiy soha va aholini ijtimoiy qo‘llab-quvatlash xarajatlari – jami	26 769	57,02	34 644	55,7	57822,3	53,98
Ta’lim	16 386	34,91	19 504	31,4	28394,3	26,51
Sog‘liqni saqlash	6 883	14,66	9 562	15,4	12088,2	11,28
Madaniyat va sport	481,1	1,02	1 165,40	1,9	1690,1	1,58
Fan	278,1	0,59	389,30	0,6	801	0,75
Ijtimoiy ta’minot	2506,9	5,34	234,6	0,4	482,03	0,45
Uy-joy qurish dasturlarini birgalikda moliyalashtirish	350	0,75	390	0,6	2978,1	2,78

15.1-jadval ma’lumotlaridan xarajatlarning asosiy qismini ijtimoiy sohaga xarajatlar egallab kelayotganini ko‘rishimiz mumkin. Ayniqsa 2019-yilga kelib ijtimoiy sohaga ajratiladigan mablag‘lar miqdori 57822,3 mlrd.so‘mni yoki xarajatlarning qariyb 57%ini tashkil qilmoqda.

2017-yilga kelib O‘zbekistonda 670866 nafar nogironligi bo‘lgan shaxslar ro‘yxatga olingan bo‘lib, ularning 100827 nafari (15,0%) 18 yoshgacha bo‘lgan bolalardan iborat. Ayollar nogironligi bo‘lgan shaxslarning 42,4 foizini yoki 284420 kishini tashkil qiladi. 18 yoshgacha bo‘lgan voyaga yetmaganlar orasida nogironligi bo‘lgan shaxslarning 45,9 foizini yoki 45134 nafarini ayollar tashkil

¹⁵⁶2017-, 2018-, 2019-yillar uchun asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlari prognozi va Davlat byudjeti parametrlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarorlari asosida.

qiladi. Nogironlikning sabablari tarkibida 51,9% asosiy qismi “umumiy kasalliklar tufayli”, keyin 42,5% “bolalikdan nogironlik”, qolgan sabablar esa 5,6% ni tashkil qiladi. Yosh guruhlarining nisbatan kattaroq qismini (13,7 foizini) 55-59 yoshdagi nogironligi bo‘lgan shaxslar tashkil etadi. Umumiy kasalliklar tufayli nogironligi bo‘lgan shaxslarning 21,3 foizi xuddi shu 55-59 yoshdagilar guruhiga, 17,2 foizi 50-54 yoshdagilar guruhiga to‘g‘ri keladi. Bolalikdan nogironligi bo‘lgan bolalar o‘rtasida 14,1 foizi 10-15 yoshdagilar guruhiga va 10,7 foizi 5-9 yoshdagilar guruhiga to‘g‘ri keladi. Pensiya va ijtimoiy nafaqalarning o‘rtacha miqdorlari bo‘yicha tahlil qilinganda pensiya va ijtimoiy nafaqa oladiganlar soni 345,7 ming kishidan iborat bo‘lgan Toshkent shahrida eng ko‘p, ya’ni 709,2 ming so‘mni, oluvchilar soni 267,6 ming kishidan iborat bo‘lgan Namangan viloyatida esa eng past ko‘rsatkich, ya’ni 465,5 ming so‘mni tashkil etadi¹⁵⁷.

15.1-rasm. 2019-yil byudjet xarajatlarida ijtimoiy soha vaaholini ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash xarajatlari miqdori(%larda)¹⁵⁸

¹⁵⁷Stat.uz/ststinfo/ijtimoiy_soha/statistik-jadvallar-sotsfera/ijtimoiy_himoyalash – O‘zbekiston Respublikasi Statistika Qo‘mitasi sayti.

¹⁵⁸O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 26-dekabrda “O‘zbekiston Respublikasining 2019-yilgi asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlari prognozi va Davlat byudjeti parametrlari hamda 2020-2021-yillarga byudjet mo‘ljallari to‘g‘risida”gi PQ-4086-son Qarori asosida.

15.3. Harakatlar strategiyasida davlatning ijtimoiy rivojlanish dasturlari, ularni moliyaviy ta'minlash masalalari

Aholining ijtimoiy himoyaga ehtiyojmand qatlamlari ijtimoiy himoyasini faqat davlat byudjetidan ajratiladigan mablag'lar hisobiga samarali ta'minlab bo'lmaydi, albatta. Demak, kam ta'minlangan oilalar a'zolariga o'z ishini ochishi, mustaqil biznesini yo'lga qo'yishi uchun ularga beg'araz ssuda va grant berish institutini joriy qilish muhim ahamiyatga ega. Agar ular o'z ishini yo'lga qo'yib, barqaror daromad manbaiga ega bo'lsa, nafaqat ularning ijtimoiy himoyasi uchun byudjetdan pul ajratishga hojat qolmaydi, balki ularning o'zlari soliq to'lovchilarga aylanib, davlat byudjeti daromadlarini to'ldirish manbaiga aylanadi. Bugungi kun voqeligi faqat ayrim fuqaro guruhlariga nafaqalar berishni nazarda tutuvchi passiv ijtimoiy siyosat mexanizmlarining aholini ijtimoiy muhofaza qilish uchun yetarli emasligini ko'rsatmoqda. Tadbirkorlik uchun qulay sharoitlar yaratish, yangi ish o'rinlarni ochish hisobidan aholi bandligini yanada oshirish, aholining muhtoj qatlamlari bandligini oshirishni rag'batlantirishga qaratilgan aktiv ijtimoiy siyosat chora-tadbirlari Harakatlar strategiyasining to'rtinchi yo'nalishida o'z aksini topgan. Bu chora-tadbirlar, jumladan, quyidagilardan iborat¹⁵⁹:

– ishsizlik darajasi yuqori bo'lgan va mehnat bozorida vaziyat murakkab bo'lgan 34 ta tumanda 4 300 000,0 mln.so'm miqdoridagi korxonalar mablag'lari va tijorat banklari kreditlarini jalb qilgan holda 46,8 mingta ish o'rni tashkil etish yo'li bilan qishloq joylarda barqaror ish o'rinlari tashkil etish hisobiga aholi bandligini oshirish;

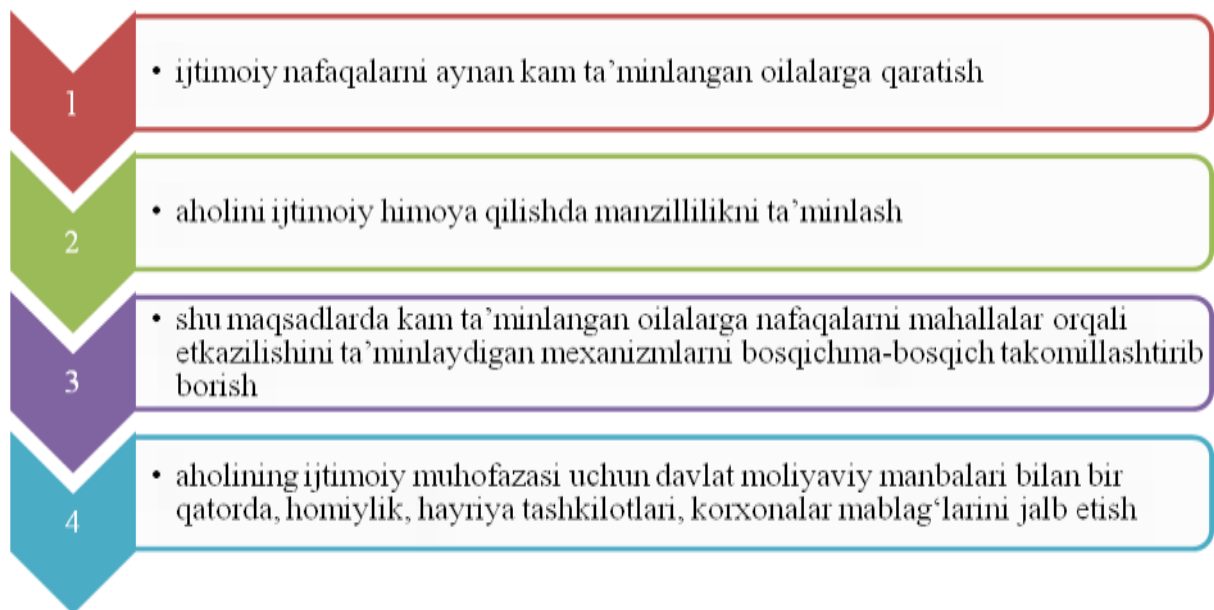
– aholi bandligini ta'minlash maqsadida 10 ming nafar ta'lim muassasalari bitiruvchisiga o'z tadbirkorlik faoliyatini boshlashi uchun tijorat banklari kreditlari hisobidan 60 000,0 mln.so'm miqdorida kredit mablag'lari ajratish orqali bandlikni va oila daromadlarini oshirish;

¹⁵⁹2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-sonli Farmoniga 1-ilova.

– respublika hududlarida aholi bandligini ta'minlash hamda qo'shimcha daromad manbaini yaratish maqsadida tijorat banklari tomonidan 400 000,0 mln.so'm hajmida bank kreditlarini ajratish orqali fuqarolarning shaxsiy yordamchi xo'jaliklarida qishloq xo'jaligi mahsulotlari etishtirish, qoramol, qo'y, echki, quyon boqish va go'sht etishtirish, parrandachilik va asalarichilikni rivojlantirish, ixcham issiqxonalar tashkil etish, shuningdek, urug' va ko'chatlar uchun mikro kreditlar ajratish hajmini yanada oshirish, shu yo'l bilan aholi tomorqasidan foydalanish samaradorligini oshirish, sifatli qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini ko'paytirish;

– Bandlik va mehnat masalalari vazirligi tizimida Koreya Respublikasi, Yaponiya va boshqa davlatlar hamda xalqaro moliya institutlarining 8,5 mln.doll. (o'rtacha 1 ta markazni tashkil etish uchun – 3 000,0 mln.doll.) grant mablag'lari va imtiyozli kreditlarini, shuningdek, Bandlikka ko'maklashish Davlat jamg'armasi mablag'larini jalb etgan holda viloyat markazlarida ishsiz fuqarolarni kasbga o'qitish markazlarini bosqichma-bosqich tashkil etish orqali ishsiz fuqarolarni kasbga tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini kengaytirish.

Aholini ijtimoiy muhofaza qilish borasidagi chora-tadbirlar tizimida keksa avlod vakillari, pensionerlar to'g'risida g'amxo'rlik qilish, ularning turmush sharoiti va sifatini yaxshilash muhim o'rin tutadi. Harakatlar strategiyasida ham "nuroniylarni qo'llab-quvvatlash, rag'batlantirish, ularning madaniy hordiq chiqarishiga va sog'liqlarini mustahkamlashga, keksalarning maishiy holatlarini yaxshilash, ularning muammolarini o'rganish, mahallalarda istiqomat qilayotgan ko'makka muhtoj keksalar, imkoniyati cheklangan shaxslar bilan bir qatorda, "Muruvvat", "Sahovat" uylarida yashovchilar holidan muntazam xabar olish, bu ishlarga yoshlarni keng jalb etish maqsadida "Nuroniylar e'zozimizda" patronaj yoshlar harakatini tashkil etishga, jamoa shartnomalari va kelishuvlari orqali keksa avlod vakillarini ma'naviy va moddiy qo'llab-quvvatlashga qaratilgan" bir qator chora-tadbirlar, ularni amalga oshirish uchun mas'ul tashkilotlar, bu ishlarni bajarish uchun zarur mablag'lar va ularning manbalari ko'zda tutilgan.

15.2-rasm. Aholini ijtimoiy himoya qilish sohasidagi ijtimoiy siyosat yo‘nalishlari¹⁶⁰

O‘zbekiston Respublikasida o‘tkazilayotgan mamlakat iqtisodiyotini barqaror va dinamik ravishda rivojlantirishga tayangan kuchli ijtimoiy siyosat natijasida aholi farovonligi jiddiy ravishda o‘tdi, odamlarning turmush sifati yaxshilandi va bu o‘z navbatida o‘rtacha umr ko‘rish davomiyligining va aholi tarkibida keksa yoshdagi odamlar ulushining oshishiga asos bo‘ldi.

O‘zbekiston Respublikasi mustaqilligining ilk kunlaridanoq yolg‘iz pensionerlar va nogironlarning ijtimoiy himoyasi bilan bog‘liq masalalar O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1991-yil 27-maydagi “O‘zgalar parvarishiga muhtoj yolg‘iz pensionerlarni ijtimoiy himoyalash yuzasidan qo‘shimcha tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-212-son Farmoni va “O‘zbekiston Respublikasida nogironlarni ijtimoiy himoya qilish to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonunida o‘z aksini topdi.

So‘nggi yillar mobaynida respublikada yolg‘iz keksalar, pensionerlar va nogironlarga ko‘rsatiladigan tibbiy-ijtimoiy yordamni kuchaytirish bo‘yicha ulkan ishlar amalga oshirildi. Misol tariqasida, faqatgina 2010-2015-yillar mobaynida

¹⁶⁰ Abdurahmonov Q.X. va boshqalar. Inson taraqqiyoti. Darslik. –T.: “Fan va texnologiyalar”. 2013. – 48-b.

keksalar va pensionerlar uchun mo'ljallangan 12 ta Saxovat va Muruvvat internat uylari moddiy-texnika bazalari, 14,6 ming yolg'iz keksalar, pensioner, nogironlarning turar joy sharoitlari yaxshilandi, 5,4 ming odam reabilitatsiya texnik vositalari va protez-ortopediya mahsulotlari bilan ta'minlandi, 6,4 ming nogiron va pensioner sanatoriyalarda sog'liqlarini tiklashdi. Ko'rsatilgan tibbiy-ijtimoiy yordamning umumiy hajmi 132,2 milliard so'mni tashkil etdi.

Shu bilan birga, o'tkazilgan o'rganish ishlari "Nuroniylar" jamg'armasi davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishi, yolg'iz keksalar, pensionerlar va nogironlarni muhofaza qilish tizimini yanada takomillashtirish, uning manzilliligini ta'minlash, keksa yoshdagilar, imkoniyati cheklangan odamlar va yolg'iz keksalarga ko'rsatiladigan tibbiy-ijtimoiy yordam darajasi va sifatini ko'tarishni, shuningdek joylarda tuman va shaharlar aholisining zamonaviy diagnostika va davolanish uslublaridan foydalanish imkonlarini ta'minlaydigan tubdan yangi yondashuvlar ishlab chiqish zarurligini ko'rsatdi.

Keksalarni qo'llab-quvvatlash davlat tizimini yanada takomillashtirish maqsadida qariyalar va faxriylarni ijtimoiy himoyalash, ularning faolligini oshirish, mamlakatning ijtimoiy-siyosiy hayotida to'laqonli ishtirok etishlari uchun shart-sharoitlar yaratish, tinchlik va osoyishtalikni ta'minlash sohasida katta avlod vakillarining rolini oshirish uchun qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 28-dekabrda "O'zbekiston faxriylarni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash "Nuroniylar" jamg'armasi faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-4906-son Farmoni va O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 28-dekabrda "Keksalar va nogironlarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimini yanada takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-2705-son qarorida quyidagilar ko'zda tutilgan:

– oqsoqollar, keksalar va faxriylarni yoshlarni xalqimizning ko'p asrlig an'analariga, Vatanga muhabbat, keksalarni e'zozlash ruhida tarbiyalashga qaratilgan ijtimoiy faoliyatga jalb etish;

– joylarda keksalar turmush sifatini oshirish, ularning ijtimoiy faolligini qo‘llab-quvvatlash, mamlakat ijtimoiy- siyosiy hayotidagi ishtirokini ta‘minlash sohasidagi davlat siyosatini amalga oshirishga ko‘mak berish;

– fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari bilan hamkorlikda oilalarda tinchlik va osoyishtalikni ta‘minlash, yoshi keksa faollarni bolasi bor muammoli oilalarga biriktirish, shuningdek yolg‘iz va muhtoj keksalarga ijtimoiy va moddiy ko‘mak ko‘rsatish;

– “Nuroniylar maskani” jamg‘armasi markaziy apparatining, uning viloyatlardagi va tumanlardagi bo‘linmalariga, “Nuroniylar maskani” jamg‘armasi xodim-pensionerlariga davlat byudjetidan pensiyalarini to‘la hajmda to‘lash orqali byudjetdan moliyalanishini ta‘minlash;

– har yili “Mahalla” xayriya fondiga Navro‘z va Mustaqillik umummilliy bayramlariga bag‘ishlab o‘tkaziladigan hasharlardan tushadigan mablag‘larning 10 foizini “Nuroniylar maskani” jamg‘armasiga o‘tkazish;

– “Nuroniylar maskani” komplekslarini yaratish va ularda o‘quv zallari, hordiq xonalari, davolash fizkulturasi, shuningdek ovqatlanish xonalari va tibbiy kabinetlarni tashkillashtirish;

– fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlarida jamoatchilik tartibida fuqarolar yig‘ini (ovullar, qishloqlar, mahallalar) raisining o‘rinbosari – keksalar va faxriylar ishlari bo‘yicha maslahatchi lavozimini kiritish;

– “Nuroniylar maskani” jamg‘armasining barcha bo‘linmalari moddiy-texnika bazasini mustahkamlash, zarur shart-sharoitlarni yaratish, mebel, kompyuter texnikasi va aloqa vositalari bilan ta‘minlash;

– kasalliklarni o‘z vaqtida aniqlash va davolash uchun 2,8 million keksa yoshdagi fuqarolarning barchasi ixtisoslashtirilgan tibbiy brigadalar tomonidan chuqurlashtirilgan tibbiy ko‘rikdan o‘tkazilishini ta‘minlash;

– biriktirilgan patronaj hamshiralari tomonidan salomatliklari ustidan doimiy nazorat orqali keksa yoshdagi fuqarolar orasida kasalliklar profilaktikasi

choralarini kengaytirish, 15,5 ming yolg'iz keksalarning turmush sifatini va turmush darajasini ularga shaxsiy ijtimoiy xodimlarni biriktirish orqali oshirish;

– keksa yoshdagi shaxslarni ularga to'lovsiz asosda davolash va sog'lomlashtirish. Shu munosabat bilan respublika ixtisoslashtirilgan tibbiyot markazlariga 20 ming va viloyatlardagi tibbiyot muassasalariga 215 mingdan ziyod, jami 178,9 milliard so'm miqdoridagi orderlar ajratish.

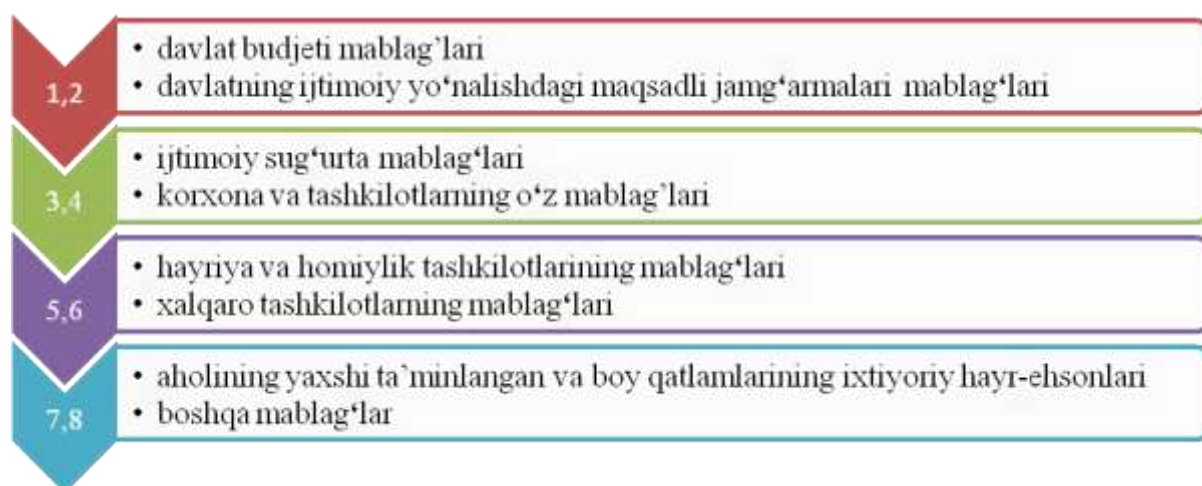
Bundan tashqari, urush va mehnat faxriylari, yolg'iz pensionerlar va nogironlar salomatligini har yil bu kontingentga kirgan 34 ming odamni 18 milliard so'm miqdorida sanatoriya-davolash muassasalarida bepul sog'lomlashtirish yo'li bilan salomatliklarini yaxshilash ko'zda tutilgan.

Buxoro, Qashqadaryo va Xorazm viloyatlarida keksalar, nogironlar hamda urush va mehnat faxriylari uchun 3 ta yangi sanatoriy qurish va ularni jihozlash yo'li bilan qo'shimcha 50 mingdan ziyod pensioner va nogironlarning sanatoriya muassasalarida bepul sog'lomlashtirilishini tashkillashtirish ko'zda tutilgan bo'lib, ushbu maqsadni amalga oshirish ishlariga davlat byudjeti hisobidan 13,5 milliard so'm ajratish mo'ljallangan.

Imkoniyati cheklangan shaxslarning turmush sifatini, har yil bu kontingentga kirgan 10 ming odamni jami 2,5 milliard so'm miqdoridagi zarur protez-ortopediya buyumlari va texnik rehabilitatsiya vositalari bilan ta'minlash hisobidan oshirish ham qaror va farmonda nazarda tutiladi.

O'zgarlar parvarishiga muhtoj yolg'iz keksalar va nogironlar turmush darajasi va sifatini har yil ushbu kontingentga kirgan 4 ming odamni umumiy miqdori 3,2 milliard so'm bo'lgan asosiy oziq-ovqatlar, gigiena vositalari bilan ta'minlash yo'li bilan oshirish, 1941-1945-yillardagi urush qatnashchilariga sanatoriyalarda har yili sog'lomlashtirish kursidan o'tish o'rniga yo'llanmaning o'rtacha narxiga teng ravishda kompensatsiya olish huquqini berish, yolg'iz va kam ta'minlangan keksa fuqarolarni umumiy miqdori 6,4 milliard so'm hajmidagi qishki kiyim komplekti va poyafzal, shuningdek qishga g'amlash uchun qishloq xo'jaligi mahsulotlari bilan har yili ta'minlash, Andijon, Buxoro, Samarqand va Farg'ona viloyatlarida ochiq yurakda jarrohlik operatsiyalarini o'tkazish uchun

umumiy summasi 9,7 milliard so‘m bo‘lgan hududlararo kardioxirurgik markazlar yaratish, tuman (shahar)lardagi barcha tibbiyot birlashmalari va muassasalarini, shuningdek barcha viloyatlardagi onkologiya dispanserlarini umumiy miqdori 108,7 million AQSh dollariga teng bo‘lgan tegishli zamonaviy tibbiyot uskunalari bilan jihozlash, keksalar va nogironlarning 23 ta Saxovat va Muruvvat uy-internatlari moddiy-texnika bazasini umumiy miqdori 207 milliard so‘mga teng hajmda mustahkamlash kabi chora-tadbirlar ham keksa avlod vakillari, nuroniylar va o‘zgalar parvarishiga muhtoj bo‘lgan aholi qatlamlarini ijtimoiy himoya qilishga qaratilgan. Dasturni moliyalashtirishga 688,2 milliard so‘m yo‘naltiriladi, shuningdek, xalqaro moliyaviy tuzilmalarning 108,7 million AQSh dollari hajmidagi kredit va grant mablag‘larini jalb etish ko‘zda tutilgan¹⁶¹. Ushbu tadbirlarning amalga oshirilishi keksalar va faxriylarni yoshlarni tarbiyalashga qaratilgan ijtimoiy faoliyatga jalb etishga, ularning ijtimoiy faolligini qo‘llab-quvvatlashga, mamlakat ijtimoiy-siyosiy hayotidagi ishtirokini ta‘minlash sohasidagi davlat siyosatini amalga oshirishga, keksa yoshdagi odamlar, imkoniyati cheklangan shaxslar va yolg‘iz keksalarning turmush sharoitlari va sifatini oshirish uchun qo‘shimcha shart-sharoitlar yaratishga, manzilli ijtimoiy himoyani kuchaytirish va ularga ko‘rsatiladigan yordam turlarini kengaytirishga yordam beradi.

15

15.3-rasm. Aholini ijtimoiy muhofaza qilish tadbirlarini moliyalashtirish manbalari¹⁶²

¹⁶¹O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 28-dekabrda “Keksalar va nogironlarni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash tizimini yanada takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-2705-son qarori. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2017 y., 1-son, 10-modda.

¹⁶²Abdurahmonov Q.X. va boshqalar. Ijtimoiy soha iqtisodiyoti. Darslik. –T.: “Iqtisodiyot”, 2013. 125-betdagi ma‘lumotlar asosida tuzildi.

Shuningdek 2017-yil 14-iyulda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ezgu maqsad” xalqaro xayriya jamoat fondini tashkil etish to‘g‘risida”gi PQ-3135-son qarori¹⁶³ bilan “Ezgu maqsad” xalqaro xayriya jamoat fondi tashkil etildi.

Fondning asosiy mablag‘lari jismoniy va yuridik shaxslar, shu jumladan, xorijiy fuqarolar va tashkilotlarning xayriya yordami hamda qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa mablag‘lar hisobidan shakllantiriladi.

Aholining himoyaga muhtoj qatlamlari salomatligini muhofaza qilish, ularga tibbiy yordam ko‘rsatish sifatini oshirishni ta‘minlash, yetim bolalar va ota-ona qaramog‘idan mahrum bo‘lgan yoki xavfli guruhga kiradigan bolalar, “Mehribonlik”, “Muruvvat”, “Saxovat” uylari va ixtisoslashtirilgan ta‘lim muassasalari tarbiyalanuvchilariga yordam berishga yo‘naltirilgan kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish, aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlari, ko‘p bolali oilalarni qo‘llab-quvvatlash Fondning asosiy vazifalari sirasiga kiradi.

Fond O‘zbekiston Respublikasining yuridik va jismoniy shaxslari, xorijiy fuqarolar va tashkilotlar, fuqaroligi bo‘lmagan shaxslar, xalqaro tashkilotlarning xayriya mablag‘larini jalb etish va jamlash bo‘yicha ishlarni amalga oshiradi hamda ulardan Fond xayriya dasturlarini amalga oshirish uchun maqsadli foydalanadi.

Fondga istisno tariqasida O‘zbekiston Respublikasi hududida Fond xayriya dasturlari doirasida hisob-kitoblar va to‘lovlarni xorijiy valyutada amalga oshirish, Fond xayriya dasturlarini amalga oshirish uchun jalb etiladigan xorijiy fuqarolar — mutaxassislarni mehmonxona va boshqa joylarda joylashtirish xizmatlari uchun to‘lovlarni milliy valyutada to‘lashga ruxsat etildi.

Fond soliqlarning barcha turlari va davlat maqsadli jamg‘armalariga majburiy ajratmalardan (Moliya vazirligi huzuridagi byudjetdan tashqari Pensiya jamg‘armasiga majburiy ajratmalar bundan mustasno) va Fond tomonidan chetdan keltiriladigan tovarlar bojxona to‘lovlaridan (bojxona rasmiylashtiruvi yig‘imlari bundan mustasno) ozod qilindi.

¹⁶³ <http://press-service.uz/uz/lists/view/794>

Respublikadagi qator vazirlik va idora hamda tashkilotlarga Fond xayriya dasturlari amalga oshirilishini ta'minlashda Fond bilan faol hamkorlik kilish tavsiya etildi.

Shu kabi davlat ijtimoiy dasturlarining amalga oshirilishi natijasida o'tgan davrda aholi salomatligi sezilarli darajada mustahkamlandi, onalar o'limi — 3,2, bolalar o'limi — 3,4 barobar kamaydi, o'rtacha umr ko'rish darajasi 66 yoshdan 74 yoshgacha, ayollar o'rtasida esa 76 yoshgacha uzaydi¹⁶⁴.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Jamiyat ijtimoiy taraqqiyotida davlat moliyasining o'rni va ahamiyati nimalarda namoyon bo'ladi?
2. Ijtimoiy rivojlanishning iqtisodiy va moliyaviy negizlari nimalardan iborat?
3. Ijtimoiy maqsadlardagi xarajatlarni davlat byudjeti hisobidan moliyalashtirish tartiblari qanday?
4. Harakatlar strategiyasini amalga oshirish chora-tadbirlari doirasida davlatning qanday ijtimoiy rivojlanish dasturlari ko'zda tutilgan, ularni moliyaviy ta'minlash manbalari nimalardan iborat?

Mavzu yuzasidan topshiriqlar

1. Davlat moliyasining mamlakatni ijtimoiy rivojlantirishdagi o'rni va ahamiyatini aks ettiruvchi klaster tayyorlang.
2. Mamlakatni ijtimoiy rivojlantirishga qaratilgan chora-tadbirlar va ularni moliyalashtirish manbalari to'g'risida taqdimot tayyorlang.
3. Xorijiy davlatlarda ijtimoiy muammolarni davlat moliyasi yordamida hal qilish masalalari haqida mustaqil ish tayyorlang.

¹⁶⁴ <http://press-service.uz/uz/lists/view/794>

16-BOB. DAVLAT MOLIVASI TIZIMIDA IJTIMOIIY SUG‘URTA VA IJTIMOIIY TA‘MINOT

16.1. Ijtimoiy sug‘urtaning mazmuni, davlat moliyasi tizimidagi o‘rni va ahamiyati

Ijtimoiy sug‘urta – fuqarolarning qarilik, kasallik, onalik, mehnat qobiliyatining to‘liq yoki qisman yo‘qotilishi, boquvchisini yo‘qotish, ishsizlik kabi holatlarda moddiy ta‘minot olishning moliyaviy asosini yaratish bilan bogliq bo‘lgan iqtisodiy munosabatlar yig‘indisi hisoblanadi. Ijtimoiy sug‘urta munosabatlari orqali jamiyat miqyosida turli ijtimoiy iste‘mol fondlari shakllanadi va belgilangan tartibda ishlatiladi. Ijtimoiy sug‘urta ajratmalari hisobidan shakllanadigan pul jamg‘armalari fuqarolarning ijtimoiy jihatdan himoyalani shakllari va usullarining moliyaviy asosini yaratishga xizmat qiladi. Bizning mamlakatimizda ijtimoiy sug‘urta ajratmalari sifatida yuridik shaxslardan undiriladigan yagona ijtimoiy soliq (yoki byudjet tashkilotlari tomonidan ular xarajatlarining II-guruhi bo‘yicha rejalashtiriladigan va ajratiladigan ijtimoiy ehtiyojlarga ajratmalar) o‘rnatilgan nisbatlarda taqsimlanib, byudjetdan tashqari Pensiya jamg‘armasi, Bandlikka ko‘maklashish davlat jamg‘armasi va Kasaba uyushmalari Federatsiyasining ijtimoiy sug‘urta byudjetini shakllantirishga yo‘naltiriladi. Shuningdek, ishlovchi xodimlar ham o‘z ish haqlaridan ijtimoiy sug‘urta badallarini Pensiya jamg‘armasiga sug‘urta badali, Kasaba uyushmalariga sug‘urta badali shaklida muayyan to‘lovlarni to‘laydilar. Ijtimoiy sug‘urtaning bunday namoyon bo‘lishi uning majburiylik xususiyatini ko‘rsatadi va davlat tomonidan tartibga solinadi. Ijtimoiy sug‘urta ajratmalari (yagona ijtimoiy soliq ko‘rinishida) soliqlarga tenglashtirilgan bo‘lib, bu o‘tkazmalarining amalga oshirilishi soliq organlari tomonidan nazorat qilinadi.

Ijtimoiy sug‘urtaning mohiyati, zarurligi va ahamiyati, kishilik taraqqiyotida uning paydo bo‘lishi, rivojlanishi, mehnatkashlarni turli xavf-xatarlardan himoya qilishdagi ahamiyati, ijtimoiy sug‘urta bilan bog‘liq munosabatlarning

xususiyatlari turli adabiyotlarda, darslik va o‘quv qo‘llanmalarda, ilmiy maqolalar va tezislarda yetarlicha yoritilgan, bu mavzuda qator ilmiy ishlar olib borilgan.

“Families and social security” nomli maqolada muallif quyidagilarni tadqiq qilgan: “agar ijtimoiy sug‘urta va ijtimoiy ta‘minot bilan davlat tuzilmalari shug‘ullanmasa, bu sohani to‘lig‘icha xususiy sektorning vakolatlariga topshirib qo‘yilsa, ko‘pchilik oilalarning, jumladan, yolg‘iz va keksa oilalar, nikohdan ajrashganlar va shu kabi aholi guruhlarining ahvoli nochorlashadi. Agar ishchilarning ijtimoiy sug‘urtasi kafolatlab qo‘yilmasa, kapitalning jamg‘arilishi 40 foizga, ish kuchining taklifi 30 foizga, yalpi samaradorlik xatto 36 foizgacha pasayib ketishi mumkin. G‘arb davlatlari ijtimoiy hayotida oilalarning ajralib ketishi, to‘liqsiz oilalarning, yolg‘iz fuqarolarning ko‘payishi ularni davlat tomonidan ijtimoiy sug‘urta qilinishi va ularga nisbatan ijtimoiy ta‘minot dasturlarini ishlab chiqishni talab etadi. Shularni hisobga olgan holda, kelgusida ijtimoiy sug‘urta va ijtimoiy ta‘minot qisqarishi emas, aksincha, rivojlanishi va mustahkamlanishi kerak”¹⁶⁵.

Amerika Qo‘shma Shtatlarida ijtimoiy sug‘urta va ijtimoiy ta‘minot asosan “Medicare” va “Medicaid” dasturlari orqali aholiga yetkaziladi. Medicare dasturi AQShda 65 yosh va undan katta yoshdagi fuqarolarni tibbiy sug‘urtalash milliy tizimi hisoblanadi. Dastur fuqarolarga ko‘rsatiladigan tibbiy xizmatlarning bir qismini qoplashga xizmat qiladi. “Medicare” dasturi ish beruvchilar va ishlovchilarning daromadi va ish haqisidan olinadigan soliqlarning bir qismi, shuningdek, Ijtimoiy ta‘minot fondlaridan har oylik badallar hisobidan moliyalashtiriladi¹⁶⁶.

“Medicaid” – AQSHda nochor fuqarolarga tibbiy yordam ko‘rsatishning davlat dasturi hisoblanadi. Bu dastur bo‘yicha rasmiy kambag‘allik chegarasidan past daromadga ega bo‘lgan fuqarolarga tibbiy xizmat ko‘rsatiladi. U shtatlar darajasida federal hukumatning yordamida amalga oshiriladi. Ushbu dastur 1960-

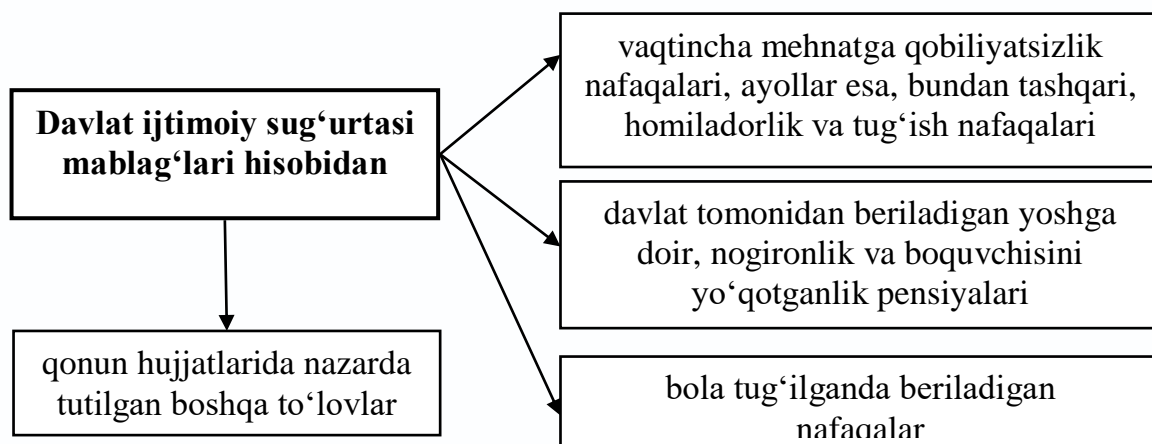
¹⁶⁵Hans Fehr,Manuel KallweitFabian Kindermann. Families and social security. European Economic Review. January 2017, Pages 30-56.www.sciencedirect.com

¹⁶⁶Social Security Administration “Medicare” // SSA Publication. — № 05-10043-RU.

yilda Kerr Milss (Kerr - Mills Act) qonuniga ko‘ra qabul qilingan va 1965-yildan beri amal qiladi¹⁶⁷.

“AQShda ijtimoiy sug‘urtaga ajratmalar asosan Medicare va Medicaid milliy dasturlarining moliyaviy ta‘minotiga safabar etiladi. Bu milliy dasturlar tomonidan tibbiy xizmatlar haqini to‘lashga sarflanadigan mablag‘lar mamlakat bo‘yicha jamoat sog‘lig‘ini saqlash sohasiga xarajatlarning oshib ketishiga olib keladi”¹⁶⁸. Umuman olganda, AQSh sog‘liqni saqlash tizimiga eng ko‘p mablag‘ safarbar etadigan davlat hisoblanadi, bu xarajatlar mamlakat yalpi ichki mahsulotining qariyb 17 foizini tashkil qiladi.

O‘zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksida davlat ijtimoiy sug‘urtasi bo‘yicha barcha xodimlar davlat yo‘li bilan ijtimoiy sug‘urta qilinishlari belgilab qo‘yilgan¹⁶⁹. Davlat ijtimoiy sug‘urtasi uchun ish beruvchilar, shuningdek sug‘urta qilingan xodimlarning o‘zlari sug‘urta badallarini to‘laydilar. Shu bilan birga, ish beruvchilarning davlat ijtimoiy sug‘urtasi uchun badal to‘lamaganliklari sug‘urta qilingan xodimni davlat ijtimoiy sug‘urtasi mablag‘lari hisobidan ta‘minlanish huquqidan mahrum qilmaydi. Sug‘urta qilingan xodimlar, tegishli hollarda esa, ularning oilalari ham davlat ijtimoiy sug‘urtasi mablag‘lari hisobidan (16.1-rasm):

16.1-rasm. Davlat ijtimoiy sug‘urtasi mablag‘lari hisobidan ta‘minlanadigan to‘lovlar¹⁷⁰

¹⁶⁷ Лебедева Л.Ф.– США: государство и социальная политика.- М.: Наука. - 2007. 148-стр.

¹⁶⁸KaiZhao. Social security and the rise in health spending. Journal of Monetary Economics. May 2014, Pages 21-37. www.sciencedirect.com

¹⁶⁹ O‘zbekiston Respublikasining Mehnat kodeksi. XVI bob. Davlat ijtimoiy sug‘urtasi. Qonun hujjatlari ma‘lumotlari milliy bazasi, 19.04.2018 y., 03/18/476/1087-son

¹⁷⁰ O‘zbekiston Respublikasi Mehnat Kodeksi, 284-modda (Qonun hujjatlari ma‘lumotlari milliy bazasi, 19.04.2018 y., 03/18/476/1087-son) asosida tayyorlandi.

- vaqtincha mehnatga qobiliyatsizlik nafaqalari, ayollar esa, bundan tashqari, homiladorlik va tug‘ish nafaqalari;
- bola tug‘ilganda beriladigan nafaqalar;
- davlat tomonidan beriladigan yoshga doir, nogironlik va boquvchisini yo‘qotganlik pensiyalari;
- qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa to‘lovlar bilan ta‘minlanadilar.

Davlat ijtimoiy sug‘urtasi mablag‘laridan sanatoriy-kurortlarda davolanish, dam olish, sug‘urta qilingan xodimlarning shifobaxsh (parhez) taomlari uchun haq to‘lash, bolalarning sog‘lomlashtirish lagerlarini ta‘minlab turish, davlat ijtimoiy sug‘urtasiga doir boshqa tadbirlar uchun ham belgilangan tartibda foydalaniladi.

Ijtimoiy sug‘urta aholini turli xavf-xatarlardan ijtimoiy himoyalash hisoblanadi, ya‘ni ishdan ketish, mehnatga layoqatlilikni, daromadni yo‘qotish kabi xavf-xatarlar yig‘indisi hisoblanadi. Ijtimoiy sug‘urtaning muhim jihati shundaki, u ish beruvchi va ishlovchilarning maqsadli badallari asosida maxsus nobyudjet fondlarni shakllantirish jarayonida yuzaga keladigan iqtisodiy munosabatlarda namoyon bo‘ladi. Ijtimoiy sug‘urta munosabatlarida sug‘urta to‘lovi mehnat ulushi hamda sug‘urta muddatiga bog‘liq bo‘ladi.

Mehnatga layoqatlilikni va daromadni yo‘qotishga olib keladigan ijtimoiy xavf-xatarlarga quyidagilar kiradi: kasallik, ishlab chiqarishdagi jarohat, kasbiy kasallik, baxtsiz xodisa, onalik va bolalik, ishsizlik, qarilik, boquvchisini yo‘qotish.

Jamiyat rivojlanishi bilan ijtimoiy sug‘urtaning o‘rni va roli sezilari oshib boradi, bunga aholining majburiy ijtimoiy sug‘urtalaganlik darajasining oshishi, ijtimoiy sug‘urta dasturlarining kengayishi, to‘lanadigan pensiya, nafaqalar hajmining hamda ko‘rsatiladigan xizmatlar sifatining o‘sishi, ularning qiymati va aholi real daromadlarining oshishi sabab bo‘ladi.

Ijtimoiy-siyosiy nuqtai-nazardan qaraganda, ijtimoiy sug‘urta fuqarolarning qarilik, kasallik holatlari, onalik, mehnat qobiliyatini to‘liq yoki qisman yo‘qotishi, boquvchisini yo‘qotish, ishsizlik kabi holatlarda moddiy ta‘minot olishga konstitutsiyaviy huquqi borligini ko‘rsatadi. To‘lanadigan mablag‘ miqdori mehnat

staji, oylik ish haqi, mehnat qobiliyatini yo'qotganlik darajasini hisobga olgan holda aniqlanadi va amaldagi qonunchilikka asoslanadi.

Ijtimoiy sug'urtaning eng muhim iqtisodiy funksiyasi shundaki, u mehnat resurslarini takror ishlab chiqarish uchun zarur sharoitlarini yaratadi, shu bilan birga, ijtimoiy sohada davlat siyosatining ajralmas qismi hisoblanadi. Shuningdek, ijtimoiy sug'urta tizimi jamiyatda ijtimoiy adolatni ta'minlash, siyosiy birdamlikni yaratish va uni saqlab qolishning dastlabki shartlaridan biri hisoblanadi.

Ijtimoiy sug'urtaning yordami bilan jamiyat quyidagi vazifalarni bajaradi:

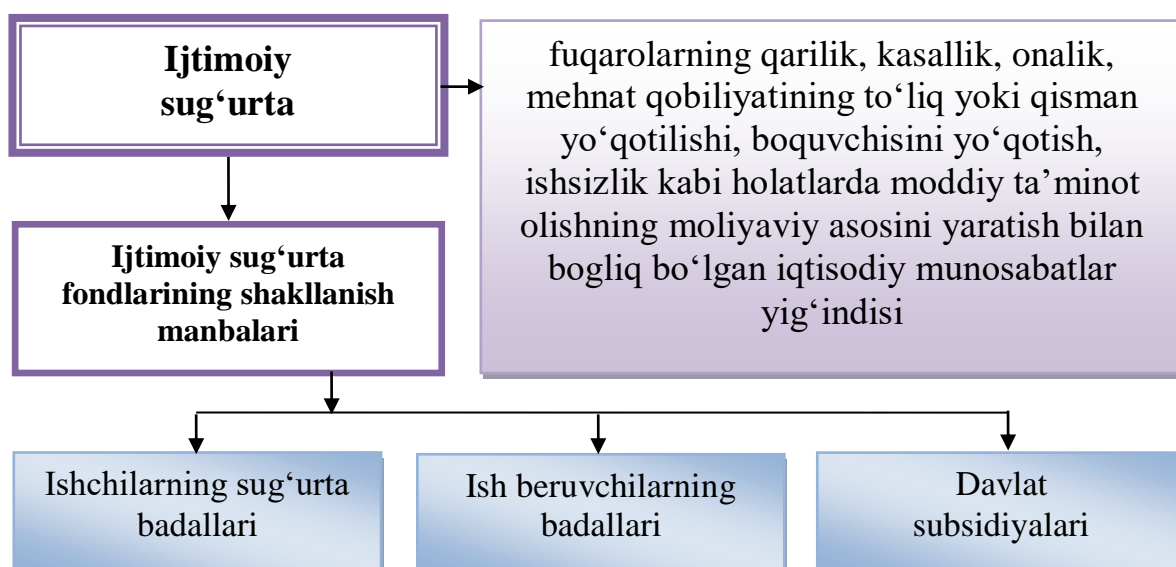
- ishga layoqatsiz va mehnat jarayonida ishtirok etmaydigan shaxslarning xarajatlarini qoplashga qaratilgan pullik fondlarni shakllantirish;
- mehnat resurslarini takror ishlab chiqarishning tuzilma va zarur miqdorini ta'minlash;
- jamiyatning ishlovchi va ishsiz a'zolarining moddiy ta'minotidagi uzilishlarni kamaytirish;
- aholining mehnat jarayoniga jalb etilmagan guruhlarining yashash darajasini ko'tarishga erishish.

Ijtimoiy sug'urta ikki yo'nalishdagi chora-tadbirlarni moliyaviy jihatdan ta'minlashga qaratilgan:

- birinchisi - ishchilarni sog'lomlashtirish va qayta tayyorlash tadbirlarini o'tkazgan holda mehnat qobiliyatini qayta tiklash va uning saqlanishini ta'minlash;
- ikkinchisi - mehnat qobiliyatini yo'qotganlarga yoki unga umuman ega bo'lmaganlarga moddiy ta'minotni kafolatlash.

Ijtimoiy sug'urta tizimining moddiy asosini unga muvofiq keluvchi fondlar tashkil etadi. Ijtimoiy sug'urta fondlari quyidagi manbalar hisobidan shakllanadi (16.2-rasm):

- ishchilarning sug'urta badallari;
- ish beruvchilarning badallari;
- davlat subsidiyalari.

16.2-rasm. Ijtimoiy sug'urtaning mazmuni va ijtimoiy sug'urta fondlarining shakllanish manbalari¹⁷¹

Ishlovchilarning sug'urta badallari ularning daromadidan olib qolinadi. Mohiyati jihatidan bu to'lovlar aniq maqsadli soliq hisoblanadi. Sug'urta badali stavkasiyalpi ish haqiga nisbatan foizlarda aniqlanadi va ko'p hollarda daromadning katta-kichikligiga bog'liq bo'lmaydi.

Davlat subsidiyalari ishlamaydigan fuqarolar, harbiy xizmatchilar va davlat xizmatchilari uchun majburiy ijtimoiy sug'urta fondlariga dotatsiyalarni, ijtimoiy fondlar taqchilligini qoplashga xizmat qiluvchi dotatsiyalarni hamda soliq imtiyozlarini o'z ichiga oladi.

Majburiy ijtimoiy sug'urta mablag'lari pul to'lovlari, ijtimoiy xizmatlarni moliyalashtirish, imtiyozli yordam ko'rinishida ishlatiladi.

Resurslardan foydalanish hajmi jihatidan birinchi o'rinda pul to'lovlari turadi. Ular pensiya va nafaqalar ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Ijtimoiy sug'urta mablag'lari orqali sog'liqni saqlash va ijtimoiy ta'minot muassasalari xizmatlari, sanatoriya-kurort tashkilotlarining fuqarolarning mehnat

¹⁷¹Alimova G. Ijtimoiy sug'urtaning mazmun-mohiyati va nazariy asoslari. BIZNES-EKSPERT. №6(54)-2012. 15-18-b.

qobiliyatini tiklash bo'yicha xizmatlari, sog'lomlashtirish-profilaktika tadbirlarining o'tkazilishi kabi tadbirlar mablag' bilan ta'minlanadi.

Ijtimoiy sug'urta to'lovlari, badallari va ajratmalari pensiya ta'minotining moddiy asosini tashkil qiladi. Insoniyat tarixida keksalik tufayli mehnat qobiliyatini yo'qotganlarni ijtimoiy himoyalashning turli vositalari qo'llanib kelingan. Masalan, Qadimgi Rimda, Yuliy Sezar tomonidan harbiy pensiyalar joriy etilgan. Xususiy sektorda band bo'lganlarning yoshiga ko'ra davlat tomonidan tashkil etilgan birinchi pensiya tizimi 1889-yilda Germaniyada amalga kiritilgan. Uning o'ziga xos xususiyati shundaki, ijtimoiy sug'urta majburiy bo'lib, badallar kiritishga asoslangan. Bu tizimda pensiya olish huquqi ilgari to'langan badallarga asoslanar edi. Daniyada 1891-yilda va Yangi Zelandiyada – 1898-yilda kambag'allarga maqsadli yordam ko'rsatishi lozim bo'lgan pensiya tizimi joriy etilgan. U umumiy soliq daromadlari hisobidan moliyalashtirilgan, muhtojlik darajasini baholashni nazarda tutar va to'lovlarning minimal darajasini kafolatlar edi.

XX asrda rivojlangan mamlakatlar pensiya tizimlari xususiyatlari bir-biriga yaqinlashib bordi. Pensiya tizimi sug'urta badallari to'lashga asoslangan mamlakatlarda (masalan, Germaniyada) ilgari to'langan badallarga bog'liq bo'lmagan pensiya eng kam miqdorining kafolatlari belgilandi. Pensiya tizimi umumiy daromadlar hisobidan shakllanadigan byudjetlar hisobidan mablag' bilan ta'minlanadigan teng pensiyalarga qarab mo'ljal oluvchi mamlakatlarda muhtojlikni nazorat qilishdan voz kechildi. Buyuk Britaniyada eng kam pensiya miqdoriga qo'shimcha ravishda majburiy ijtimoiy sug'urta tizimi joriy etildi.

Shimoliy Amerikada qarilik bo'yicha davlat pensiya tizimi nisbatan kech vujudga keldi. Amerika Qo'shma Shtatlarida muhtojlik mezoniga asoslangan pensiya tizimlari XX asrning 20-yillarida joriy etila boshlandi. 1935-yil AQShda pensiya sug'urtasi federal tizimi joriy etildi.

O'rta asrlardagi O'zbekiston tarixiga nazar soladigan bo'lsak, ijtimoiy ta'minot faqat xayriya mablag'lari hisobidan amalga oshirilganligi ayon bo'ladi. O'zbek xalqining mentaliteti, axloq-odobi, urf-odatlar hamda qadimiy an'analari fuqarolarning imkoniyat darajasida, ijtimoiy himoyaga olinishini bildiradi.

Turkiston o'lkasi XIX asrning 60-yillaridan boshlab, Chor Rossiyasi mustamlakasiga aylantirilgan va tegishli ravishda boshqarilgan. Mahalliy aholining ijtimoiy ta'minoti masalasi haqida hech qanday farmonlar qabul qilinmagan. Chor hokimiyati davrida 1882-1909-yillarda Sirdaryo viloyati bo'yicha 14 kishiga, Farg'ona viloyati bo'yicha 9 kishiga, Samarqand viloyati bo'yicha 2 kishiga pensiya tayinlangan bo'lib, bular ham xonning qarindoshlari, yuzboshi va imperatorning homiylari edi¹⁷².

Sobiq Ittifoq davrida pensiya ta'minoti bo'yicha bir qator ishlar amalga oshirilgan. 1918-yil 31-oktyabrda "Pensiya ta'minoti to'g'risida"gi Nizom qabul qilingan. "Davlat pensiyalari to'g'risida"gi birinchi Qonun 1956-yilda qabul qilingan. Bu Qonunga asosan pensiyalarning barcha turlari yagona qonunga asoslanib tayinlangan. 1964-yilda "Kolxoz a'zolariga pensiya va nafaqalar tayinlash to'g'risida"gi Qonun qabul qilinishi munosabati bilan kolxozchilarning markazlashtirilgan ijtimoiy sug'urta fondi tashkil qilingan va kolxoz a'zolari shu fond hisobidan pensiya bilan ta'minlana boshlangan. 1989-yil 1-avgustda "Aholining pensiya ta'minoti va ijtimoiy xizmatning kechiktirib bo'lmaydigan tadbirlari to'g'risida"gi Qonun qabul qilindi va shu davrdan boshlab shahar va qishloq o'rtasidagi tafovutga barham berilib, ishchi-xizmatchi va kolxozchilarga bir xilda pensiyalar tayinlana boshlandi.

Mamlakat iqtisodiyotiga bozor munosabatlarining joriy etilishi pensiya ta'minotini qayta ko'rib chiqishni va isloh qilishni taqozo qildi. Shuning uchun 1991-yildan "Fuqarolarning pensiya ta'minoti to'g'risida"gi Qonun kuchga kiritildi. Qonun asosida islohotlar boshlanib, davlat ijtimoiy sug'urtasi, ijtimoiy pensiyalar, daromadlar indeksatsiyasi kabi yangi mexanizmlar amal qila boshladi. Bu Qonun mustaqil respublikamizning qonuni – "Fuqarolarning davlat pensiya ta'minoti to'g'risida"gi Qonuni (1993-yil, 3-sentyabr) qabul qilinib, kuchga kiringunga qadar amalda bo'ldi¹⁷³.

¹⁷² Xaitov A.A., Ziyadullayev M. O'zbekistonda pensiya ta'minoti va xorij tajribasi. –T.: "Adolat". 2009. 25-b.

¹⁷³ Sh.Allayarov, D.Toshmuxamedova. Davlat pensiya ta'minoti. O'quv qo'llanma. T.: IQTISOD-MOLIYA. 2015. 35-36-b.

16.2. Ijtimoiy ta'minot tizimining mohiyati, vazifalari va ahamiyati

Ijtimoiy ta'minot doimo davlat va jamiyat hayotida markaziy va hal qiluvchi o'rinni egallab kelgan. Mamlakatda yashaydigan fuqarolarda o'z hayot faoliyatining ma'lum bosqichlarida va alohida holatlarda ijtimoiy ta'minot tizimi xizmatlariga ehtiyojlar yuzaga keladi. Uning holati mamlakat iqtisodiy rivojlanish darajasiga, mamlakatda olib borilayotgan ijtimoiy siyosatga, shuningdek, mehnatkashlar hamda ma'lum sabablarga ko'ra ishlamaydigan aholi qatlamlarining ijtimoiy ahvoriga bog'liq.

“Ijtimoiy ta'minot” tushunchasining mazmuni, uning holatini belgilab beruvchi omillar bizning mamlakatimizda ijtimoiy ta'minot tizimining rivojlanishi bilan shakllanib bordi. Iqtisodiy ta'limotlar va fanda “ijtimoiy ta'minot” tushunchasining turlicha talqin etilganligini ko'rish mumkin. Masalan, tarixan ancha ilgari yaratilgan rus izohli lug'atida¹⁷⁴ ijtimoiy ta'minotga “jamiyat tomonidan u yoki bu shaxsga hayot uchun yetarli bo'lgan moddiy mablag'larni taqdim etish” deb ta'rif berilgan, ushbu ta'rifda jamiyat a'zolariga jamiyat tomonidan taqdim etiladigan yordamning turli shakllari ijtimoiy ta'minot hisoblanadi, degan fikr ilgari surilgan. Lekin bunday yordamning shakllari va turlari turli-tuman bo'lishi, turli toifadagi aholi qatlamlarini qamrab olishi, turli manbalardan mablag' bilan ta'minlanishi, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning har bir bosqichida o'zgarib turishi mumkin. Shundan kelib chiqqan holda, fanda ijtimoiy ta'minot tushunchasi mazmunini yoritish bo'yicha ikkita konsepsiya shakllanganligini ko'rish mumkin: iqtisodiy va huquqiy.

Iqtisodiy konsepsiya tarafdorlari ijtimoiy ta'minotga jamiyat a'zolari uchun ijtimoiy iste'mol fondlaridan taqdim etiladigan yordamning barcha turlarini (shu jumladan, bepul ta'lim, uy-joy bilan bepul ta'minlash, madaniyat muassasalarini saqlash, pensiya va nafaqalarning barcha turlari, ayrim fuqarolarga ijtimoiy, tibbiy yordam ko'rsatish va turli imtiyozlar berish) kiritadilar. Bu konsepsiyaning asosini

¹⁷⁴Qaralsin: Ожегов С. И. Словарь русского языка. –М: Русский язык, 1984. С. 374, 670.

moddiy va moliyaviy ne'matliklarni ijtimoiy iste'mol fondlari orqali taqsimlash usuli tashkil etgan.

Huquqiy konsepsiya vakillari ijtimoiy ta'minot jamiyatning barcha a'zolariga emas, faqat alohida qatlamlariga – davlat tomonidan muhofaza qilinishi lozim bo'lgan guruhlariga qaratilishi kerakligini e'tirof etganlar. Aholining bunday guruhlariga jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining turli bosqichlarida turli toifadagi fuqarolar kiritilgan. Xususan, sovet hukumati davrida ijtimoiy ta'minot bilan avval yollanib ishlovchi ishchi-xizmatchilar, keyinroq kolxoz a'zolari, bolalar, ko'p bolali oilalar, yolg'iz onalar qamrab olingan.

Ijtimoiy ta'minot tushunchasini o'rgangan olimlarning izlanishlarini o'rganish shundan dalolat beradiki, ayrimlar ijtimoiy ta'minot faqat ayrim aholi qatlamlariga qaratilishi kerak, deb da'vo qilsalar, boshqalar ijtimoiy ta'minot barcha aholiga qaratilgan bo'lishi kerak, deb ta'kidlaydilar va bepul ta'lim hamda bepul tibbiy xizmat va davolash xizmatlarini ham ijtimoiy ta'minot tizimiga kiritadilar. Shuningdek, bir qator olimlar ijtimoiy ta'minot faqat davlat byudjetidan moliyalashtirilishi zarurligini ta'kidlasalar, boshqalari ijtimoiy ta'minotning ko'pkanalli moliyalash manbalari shakllanganligi va ijtimoiy ta'minot masalalari bilan shug'ullanadigan bir nechta mahkama mavjudligini e'tirof etadilar.

Bu borada A.Vahobov va T.Malikovlarning "Moliya" nomli darsliklarida berilgan ta'rifga to'xtaladigan bo'lsak, ularning fikricha, "iqtisodiy kategoriya sifatida ijtimoiy ta'minotga quyidagicha ta'rif berish mumkin: ... fuqarolarni moddiy ta'minlash va ularga xizmat ko'rsatish uchun milliy daromadning bir qismi hisobidan pul mablag'larining ijtimoiy fondlarini shakllantiradigan va ulardan foydalanadigan taqsimlash munosabatlari tizimiga ijtimoiy ta'minot deyiladi. Mana shunday keng ko'lamda, ijtimoiy ta'minot fondlarini shakllantirish manbalari va ta'minotni tashkil etishga bog'liq bo'lmagan holda jamiyatning barcha a'zolarini tegishli tarzda ta'minlanishini o'z ichiga qamrab oladi"¹⁷⁵. Mualliflar ijtimoiy ta'minotning mazmuni borasida iqtisodchilar o'rtasida yagona fikr mavjud emasligini haqli ravishda e'tirof etadilar.

¹⁷⁵Vahobov A.V., Malikov T.S. Moliya. Darslik. T.: "NOSHIR", 2011. 449-bet.

Internet resurs manbalaridagi ma'lumotlarda, masalan jamoat ensiklopediyasida “ijtimoiy ta’minot – keksaygan, mehnatga layoqatsiz bo’lgan va boquvchisini yo’qotgan fuqarolarga moddiy, tibbiy va ijtimoiy yordam ko’rsatish bo’yicha davlat tomonidan belgilangan ijtimoiy-iqtisodiy tadbirlar tizimi bo’lib, ijtimoiy himoyaning muhim tarmog’i hisoblanadi”¹⁷⁶, deb ta’riflangan.

Ijtimoiy ta’minot tushunchasining talqiniga bo’lgan qarashlarni inobatga olgan holda, uning u yoki bu yordam turini ijtimoiy ta’minotga tegishli ekanligini belgilab beruvchi asosiy zamonaviy mezonlarini (belgilarini) aniqlab olish lozim. Fikrimizcha, bunday belgilarga quyidagilarni kiritish mumkin:

1) *moliyalashtirish manbalari*: barcha olimlar va tadqiqotchilarning fikriga qo’shilgan holda, ijtimoiy ta’minot davlat tomonidan shakllantiriladigan maxsus jamg’armalar hisobidan amalga oshirilishi lozim. Haqiqatan ham, bugungi kunda O’zbekiston Respublikasida ijtimoiy ta’minotni mablag’ bilan ta’minlash quyidagi manbalar hisobidan amalga oshirilmoqda: byudjetdan tashqari Pensiya jamg’armasi, Bandlikka ko’maklashish davlat jamg’armasi, davlat byudjeti (respublika byudjeti va mahalliy byudjetlar), kasaba uyushmalarining mablag’lari (Kasaba uyushmalari federatsiyasi kengashining ijtimoiy sug’urta byudjeti).

2) *ijtimoiy ta’minot bilan qamrab olingan fuqarolar guruhlar*: huquqiy jihatdan “har kim qariganda, mehnat layoqatini yo’qotganda, shuningdek, boquvchisidan mahrum bo’lganda va qonunda nazarda tutilgan boshqa hollarda ijtimoiy ta’minot olish huquqiga ega”¹⁷⁷. Fuqarolarning bu huquqlari davlatimiz Konstitutsiyasi bilan mustahkamlab qo’yilgan. Konstitutsiyamizning ushbu huquqlarni belgilab bergan 39-moddasi mazmunidan ham ko’rinib turibdiki, ijtimoiy ta’minot fuqarolarning alohida toifalari– qariyalar, nogironlar, bolalikdan nogironlar, boquvchisini yo’qotgan fuqarolar, vaqtinchalik mehnat qobiliyatini yo’qotgan fuqarolar, homilador ayollar, vaqtincha ishsiz maqomi berilgan fuqarolar, ijtimoiy yordamga muhtoj yolg’iz fuqarolarga qaratiladi.

¹⁷⁶Manba: <https://uz.wikipedia.org/>

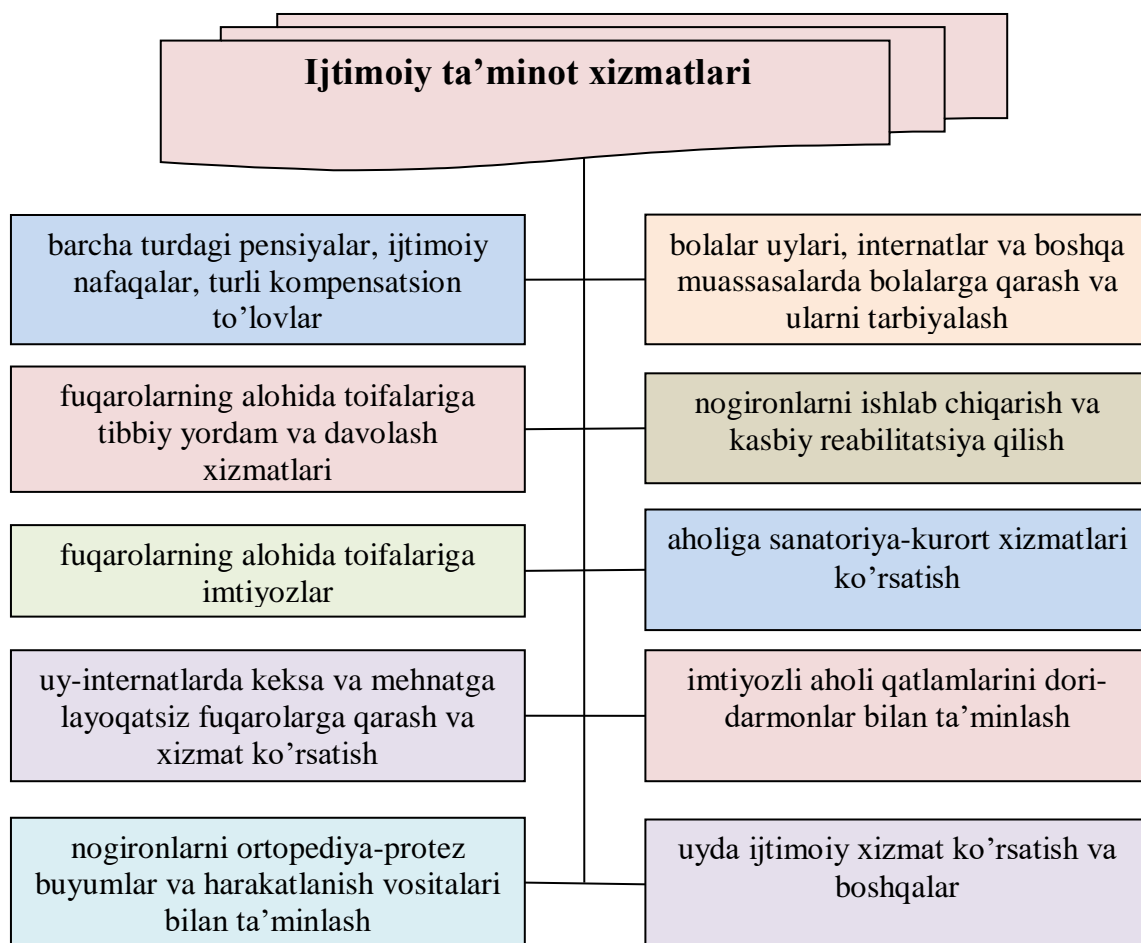
¹⁷⁷O’zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, 39-modda.

Ijtimoiy ta'minot turlarining ko'pligini e'tirof etgan holda, har bir turining *asosiy maqsadi* – fuqarolarning alohida toifalarining ijtimoiy ahvolini jamiyatning boshqa a'zolarining holatiga yaqinlashtirish, ular orasidagi ijtimoiy farqlarni kamaytirish, yuqori moddiy xarajatlarni yohud qo'shimcha jismoniy, ruhiy va ma'naviy harakatlarni talab qiluvchi turli hayotiy hodisalar tufayli yordamga muhtoj bo'lib qolgan fuqarolarni qo'llab-quvvatlashdan iborat.

Ijtimoiy ta'minotning mazmunini shakllantirishda yana shuni ham inobatga olish kerakki, ijtimoiy ta'minot rivojlanishning u yoki bu bosqichidagi davlatning ijtimoiy siyosati yo'nalishlarini aks ettiradi. Ijtimoiy siyosatdagi ustuvorliklarning o'zgarishi ijtimoiy ta'minotning ham usul va shakllari o'zgarishiga olib keladi. Xususan, taraqqiyotning ma'lum davrlarida (70-80-yillarda) ijtimoiy siyosat aholi-ning son jihatdan ko'payishini rag'batlantirishga qaratilgan edi, shu sababli bu davrda ijtimoiy ta'minot orqali ko'p bolali onalarga nafaqalar joriy etilgan. Mustaqillik davrida esa bu boradagi ijtimoiy siyosat onalik va bolalikni muhofaza qilish, tug'ish yoshidagi ayollarni sog'lomlashtirish, "sog'lom ona – sog'lom bola" tamoyilini mustahkamlash, barkamol avlodni tarbiyalash va fuqarolarga munosib yashash va ishlash sharoitlarini yaratishga qaratilgan. Ijtimoiy ta'minotning shakl va usullari ham shu maqsadga bo'ysundirilgan. Bu maqsadlar yo'lida insonlarning mehnati va sog'lig'i muhofaza qilinadi, oilalar, onalar va bolalar, nogironlar va keksa yoshdagi fuqarolar davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanadi, ijtimoiy xizmatlar tizimi rivojlantiriladi, davlat pensiyalari, nafaqalar va ijtimoiy himoyaning boshqa kafolatlari o'rnatiladi.

Shunday qilib, *ijtimoiy ta'minot* - davlat ijtimoiy siyosatining namoyon bo'lish shakli bo'lib, aholining alohida toifalarini moddiy ta'minlashga qaratilgan, rivojlanishning muayyan bosqichida davlat tomonidan ijtimoiy ahamiyatli deb topilgan holatlarda ularning ijtimoiy holatini jamiyatning boshqa a'zolariga nisbatan tenglashtirishga yo'naltirilgan, davlat byudjeti va boshqa maxsus maqsadli jamg'armalar hisobidan amalga oshiriladigan ijtimoiy-iqtisodiy tadbirlar tizimidir.

Ushbu ta'rifdan kelib chiqqan holda, mamlakatimizda bugungi kunda ijtimoiy ta'minot tizimiga quyidagilar kiradi (16.3-rasm):

16.3-rasm. Ijtimoiy ta'minot xizmatlari¹⁷⁸

- barcha turdagi pensiyalar;
- ijtimoiy nafaqalar;
- turli kompensatsion to'lovlar;
- fuqarolarning alohida toifalariga tibbiy yordam va davolash xizmatlari;
- fuqarolarning alohida toifalariga imtiyozlar;
- uy-internatlarda kekxa va mehnatga layoqatsiz fuqarolarga qarash va xizmat ko'rsatish;
- nogironlarni ortopediya-protez buyumlar va harakatlanish vositalari bilan ta'minlash;
- bolalar uylari, internatlar va boshqa muassasalarda bolalarga qarash va

¹⁷⁸ Inson taraqqiyoti. Darslik. i.f.d., prof. Q.X. Abdurahmonov tahriri ostida. – T.: Iqtisodiyot, 2013. B.185.

ularni tarbiyalash;

- nogironlarni ishlab chiqarish va kasbiy rehabilitatsiya qilish;
- aholiga sanatoriya-kurort xizmatlari ko'rsatish;
- imtiyozli aholi qatlamlarini dori-darmonlar bilan ta'minlash;
- uyda ijtimoiy xizmat ko'rsatish va boshqalar.

Bu xizmatlarning ayrimlari byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasi hisobidan moliyalashtirilsa (masalan: yoshga doir, boquvchisini yo'qotganlik va nogironlik pensiyalari, bola tug'ilganda beriladigan bir martalik nafaqa, dafn marosimlari uchun nafaqa kabi), ayrimlari (masalan: qariyalar va nogironlar uylarini saqlash, bepul ortopediya-protezlash vositalari bilan ta'minlash, uyda ijtimoiy yordam ko'rsatish kabi) davlat byudjeti (respublika byudjeti va mahalliy byudjetlar) hisobidan, boshqa birlari (masalan, aholiga sanatoriya-kurort xizmatlari ko'rsatish) kasaba uyushmalari hisobidan mablag' bilan ta'minlanadi.

Ijtimoiy ta'minot tushunchasini yoritishga bag'ishlangan fikrlarimizni nihoyasiga yetkazib shuni ta'kidlaymizki, bepul ta'lim, uy-joy bilan bepul ta'minlash kabi ijtimoiy yordam turlari, garchi aholining ijtimoiy ahvolini yengillash-tirishga qaratilgan chora-tadbirlar sirasiga kirsada, ijtimoiy ta'minot tarkibiga kirmaydi, balki davlatning ijtimoiy kafolatlarini ta'minlash chora-tadbirlari qatorida davlat byudjeti va boshqa davlat mablag'laridan moliyalashtiriladi.

Ijtimoiy ta'minot tizimining zarurligi va ahamiyati uning funksiyalarida namoyon bo'ladi. Iqtisodiy va huquqiy adabiyotlarda ijtimoiy ta'minotning quyidagi funksiyalarni bajarishi ko'rsatilgan: *iqtisodiy, siyosiy, demografik, ijtimoiy-reabilitatsion funksiyalar.*

Ijtimoiy ta'minotning iqtisodiy funksiyasi fuqarolarning qiyin hayotiy holatlarda moddiy qo'llab-quvvatlanishida, fuqarolarga mehnat qobiliyatini qayta tiklab olish uchun moddiy yordam berilishi natijasida mehnat unumdorligining oshishi va ishlab chiqarishning rivojlanishiga turtki berishda namoyon bo'ladi.

Ijtimoiy ta'minotning siyosiy funksiyasi aholining turli ijtimoiy qatlamlari ijtimoiy holati darajasini bir-biriga yaqinlashtirish, har bir insonga munosib hayot

kechirish uchun sharoit yaratish, aholini ijtimoiy himoya qilish borasida ijtimoiy munosabatlarni barqarorlashtirishga qaratilgan.

Demografik funksiyasi mamlakat aholisining son jihatdan o‘shishini rag‘batlantirish, sog‘lom avlodni yetishtirish, fuqarolarning umr ko‘rish davomiyligini oshirish kabilarga qaratilgan.

Ijtimoiy ta‘minotning ijtimoiy-reabilitatsion funksiyasi keksa va mehnat qobiliyati bo‘lmagan fuqarolarning o‘ziga xos spetsifik ehtiyojlarini qondirish bilan bog‘liq bo‘lib, ularning huquqiy maqomini saqlash va sog‘lig‘ini muhofaza qilish uchun qulay sharoitlarni yaratishda namoyon bo‘ladi. Amalda bu funktsiya-ning namoyon bo‘lishini fuqarolarning ayrim toifalarini qariyalar uylarida saqlash, boshqa bir toifadagilarni ortopediya-protezlash vositalari bilan ta‘minlash, uchinchilariga uyda ijtimoiy yordam ko‘rsatishda ko‘rish mumkin.

Bizning fikrimizcha, ijtimoiy ta‘minot yana bir, bizning nazarimizda juda muhim funktsiya – *ijtimoiy himoyalash funksiyasini* bajaradi. Jamiyat, o‘z fuqarolariga ijtimoiy ta‘minotni taqdim etar ekan, birinchi navbatda o‘z oldiga ularni ijtimoiy himoya qilishdek o‘ta muhim vazifani qo‘yadi, zero qiyin hayotiy holatlarda ularni himoyalash, turli (moddiy, jismoniy, ruhiy, yosh bilan, oilaviy vaziyat bilan bog‘liq) muammolarni hal qilishda yordam berish ijtimoiy ta‘minotning zarurligi va ahamiyatini belgilab beradi.

16.3. O‘zbekiston Respublikasida ijtimoiy ta‘minot tizimining moliyaviy manbalari

Yuqorida ta‘kidlanganidek, bugungi kunda mamlakatimizda ijtimoiy ta‘minot o‘zining shakllari va turlari xilma-xil bo‘lishi bilan birga, moliyalashtirish manbalarining ham bir nechta ekanligi bilan xarakterlanadi. Ijtimoiy ta‘minot maqsadlaridagi xizmat va to‘lovlar uchun moliyaviy resurslar turli ijtimoiy yo‘nalishdagi jamg‘armalarda mujassamlanadi va davlat boshqaruvining turli idoralari orqali tasarruf etiladi. Ijtimoiy ta‘minot xizmatlari va to‘lovlari quyidagi manbalardan amalga oshiriladi:

16.4-rasm. Ijtimoiy ta'minot xizmatlari va to'lovlarini moliyalashtirish manbalari

- davlat byudjeti (respublika byudjeti va mahalliy byudjetlar);
- byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasi;
- Bandlikka ko'maklashish davlat jamg'armasi;
- O'zbekiston kasaba uyushmalari Federatsiyasi Kengashining ijtimoiy sug'urta byudjeti mablag'lari.

Davlat byudjetidan an'anaviy ravishda ijtimoiy ta'minotning quyidagi shakllari va turlari moliyalashtiriladi:

a) respublika byudjetidan:

- respublika tasarrufidagi bolalar uylarini saqlab turish xarajatlari;
- respublika vazirliklari va idoralari tasarrufidagi urush hamda mehnat faxriylari uchun pansionat va sanatoriylar, aholini ijtimoiy muhofaza qilish muassasalarini saqlab turish, shuningdek aholini ijtimoiy muhofaza qilishga doir maqsadli tadbirlar xarajatlari;
- bolalikdan nogironlarga va bola tug'ilganda beriladigan nafaqalarni, qonun hujjatlarida ayrim toifadagi shaxslarga belgilangan kompensatsiyalarni to'lash uchun vakolatli organga mablag'lar ajratish xarajatlari;
- Chernobil AES halokati oqibatlarini tugatishda ishtirok etgan va radiatsiya-yadro obyektlarida harbiy xizmatni o'tagan pensiya yoshidagi shaxslarni

ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, ayrim toifadagi shaxslarga qonun hujjatlarida belgilangan imtiyozlar va kompensatsiyalarni to‘lash xarajatlari va b.

b) mahalliy byudjetlardan:

- mahalliy hokimiyatlar tasarrufidagi bolalar uylari, davlat bolalar shaharchalarini saqlab turish xarajatlari;
- mahalliy hokimiyatlar tasarrufidagi qariyalar va nogironlarning internat-uyllari, pansionat va sanatoriylari, nogironlarni rehabilitatsiya qilish markazlari, boshqa muassasalarni saqlab turish xarajatlari, shuningdek, aholini ijtimoiy muhofaza qilishga doir maqsadli tadbirlar xarajatlari;
- uyda ijtimoiy yordam ko‘rsatish xarajatlari;
- shahar yo‘lovchilar transporti tashuvchilarining yo‘lovchilarni va bagajni cheklangan tariflar bo‘yicha tashish, shuningdek, alohida toifadagi fuqarolarni imtiyozli tashish xizmatlarini ko‘rsatish bilan bog‘liq zararlarning o‘rnini qoplash xarajatlari va b.

Ma‘lumki, ijtimoiy ta‘minotning markazida pensiya ta‘minoti turadi. Ko‘pchilik davlatlarda pensiya ta‘minotini mablag‘ bilan ta‘minlash maqsadida markazlashgan tartibda maxsus fondlar – Pensiya fondlari tuziladi. Ularning asosiy maqsadi shu mamlakat pensiya qonunchiligi bilan belgilangan pensiyalar va boshqa ijtimoiy to‘lovlarni moliyalashtirishdan iborat.

Bizning mamlakatimizda ijtimoiy ta‘minot vazifalarini davlat byudjeti bilan birga, byudjetdan tashqari Pensiya jamg‘armasi bajaradi.

Bugungi kunda byudjetdan tashqari Pensiya jamg‘armasidan quyidagi pensiyalar va ijtimoiy nafaqalar to‘lanadi, shuningdek, fuqarolarning ijtimoiy ta‘minoti

bilan bog‘liq bo‘lgan boshqa sarfiyotlar amalga oshiriladi:

- ishlayotgan pensionerlarga davlat pensiyalarini to‘lash;
- ishlamaydigan pensionerlarga davlat pensiyalarini to‘lash;
- davlat pensiya ta‘minoti huquqiga ega bo‘lmagan qariyalar va mehnatga qobiliyatsiz fuqarolarga nafaqalar berish;
- dafn marosimlari uchun nafaqalar;

- belgilangan tartibda aniqlanadigan boshqa xarajatlar.

Fuqarolar ijtimoiy ta'minotining ayrim shakllari va turlari *Bandlikka ko'maklashish davlat jamg'armasi* tomonidan moliyalashtiriladi, ular jumlasiga quyidagilar kiradi:

- ishsiz deb topilgan shaxslarni kasbiy tayyorlash, ularning malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash xarajatlari;

- ishsizlik bo'yicha nafaqalar, bandlikka ko'maklashish va aholini ijtimoiy muhofaza qilish markazlari taklifiga binoan ishlash uchun boshqa joyga ixtiyoriy ravishda ko'chib o'tish munosabati bilan kompensatsiyalar to'lash hamda ishsizlarga moddiy yordam berish;

- ishsiz deb topilgan shaxslarga muddatidan ilgari pensiya tayinlanishi munosabati bilan O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasi xarajatlarining o'rnini qoplash;

- nogironlar, fuqarolarning ijtimoiy himoyaga muhtoj bo'lgan boshqa toifalari mehnatidan foydalanish uchun ixtisoslashtirilgan ish o'rinlari va ishlab chiqarishlarni tashkil etishga doir tadbirlarni qisman moliyalashtirish;

- ish bilan band bo'lmagan aholiga yordam ko'rsatish, shu jumladan, ishga joylashtirishga ko'maklashish va maslahat xizmatlari ko'rsatish bilan bog'liq xarajatlar;

- aholi bandligi bilan bog'liq masalalar bo'yicha xalqaro hamkorlik hamda xalqaro loyihalar va shartnomalarni amalga oshirishni moliyalashtirish;

- chet elga ishga yuborilgan O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining ishga joylashtirilishini tashkil etish va ularning ijtimoiy muhofaza qilinishini ta'minlash bilan bog'liq xarajatlar va b.

O'zbekiston kasaba uyushmalari Federatsiyasi Kengashining ijtimoiy sug'urta byudjeti quyidagi manbalar hisobiga shakllantiriladi:

- O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari bilan belgilanadigan, O'zbekiston kasaba uyushmalari Federatsiyasi Kengashiga xodimlar va ularning oila a'zolarini sog'lomlashtirish uchun yagona ijtimoiy to'lovdan yo'naltirilgan ajratmalar hisobiga;

- belgilangan tartibda xodimlarga davolanish va dam olish uchun berilgan yo‘llanmalar uchun ulardan olingan mablag‘lar hisobiga;

- qonun hujjatlari bilan taqiqlanmagan boshqa mablag‘lar hisobiga.

Kasaba uyushmalari Federatsiyasi Kengashining mablag‘lari tegishli kasaba uyushmalari organlarining qarorlari bilan tasdiqlanadigan byudjet va smetalarida belgilangan maqsadlarga muvofiq xodimlar va ularning oila a‘zolarini sog‘lomashtirish uchun quyidagilarga sarflanadi:

- sanatoriy-kurortlarda davolanish, pansionat va dam olish uylariga yo‘llanmalar olishga;

- korxonalar va o‘quv muassasalaridagi sanatoriy-profilaktoriylarda, sanatoriy-profilaktoriylarning ijtimoiy sug‘urta uchun tasdiqlangan smetasiga muvofiq, xodimlar yoki talabalarni sog‘lomashtirish xarajatlarini qisman qoplashga (xodimlarning mehnatiga haq to‘lash, davolanuvchilarning ovqatlanishi, davolanishi, ularga madaniy xizmat ko‘rsatishga);

- bolalarni sog‘lomashtirish oromgohlarida bolalarning ta‘minotida, bolalarni sog‘lomashtirish oromgohlarining tasdiqlangan smetalariga muvofiq, hissali ishtirok etishga (xodimlarning mehnatiga haq to‘lash, bolalarning ovqatlanishi, davolanishi, ularga madaniy xizmat ko‘rsatishga);

- kasaba uyushmalari huzuridagi bolalar va o‘smirlar sport maktablari (BO‘SM) xodimlarining mehnatiga haq to‘lash va moliyaviy imkoniyatlari darajasida sport anjomlarini xarid qilish, o‘quv-sport tadbirlarini o‘tkazish uchun qisman mablag‘ ajratishga;

- o‘z sport bazalari bo‘lmagan taqdirda, hududiy birlashmalar tomonidan tasdiqlangan BO‘SMning smetasiga muvofiq, istisno tariqasida, binolarni ijaraga olishga;

- ijtimoiy sug‘urta bo‘yicha tashkiliy-ma‘muriy xarajatlarni moliyalashtirishga, kadrlarni tayyorlash, o‘qitish, sog‘lomashtirish tadbirlarida ishtirok etuvchi shifokorlar va boshqa kadrlarning ta‘minotiga;

- O‘zbekiston kasaba uyushmalari Federatsiyasi Kengashining tasdiqlangan smetasi, qurilish va rekonstruktsiya qilinadigan obyektlarning manzilli ro‘yxatiga

muvofiq kasaba uyushmalari sog'lomlashtirish muassasalari va BO'SM sport inshootlarini rekonstruktsiya qilinishiga;

- ijtimoiy sug'urta mablag'lari hisobiga amalga oshiriladigan xodimlar va ularning oila a'zolarini sog'lomlashtirish bilan bog'liq boshqa tadbirlarga.

16.4. Ijtimoiy ta'minot xarajatlarini davlat byudjetidan mablag' bilan ta'minlash

Ijtimoiy ta'minotga ehtiyoj jamiyat paydo bo'lishi bilan tug'ildi. Har qanday jamiyatda – uning iqtisodiy va siyosiy tuzilishidan qat'i nazar – o'zlariga bog'liq bo'lmagan vaziyatlar sababli tirikchilik kechirish uchun mablag' topishga qodir bo'lmagan aholi toifalari bo'ladi. Ularga, eng avvalo, bolalar va keksa kishilar, nogironlar, yetimlar, yolg'iz fuqarolar kiradi. Bundan tashqari, ijtimoiy yordamga muhtojlar safini vaqtincha yoki bir umr mehnatga layoqatsizligini yo'qotgan odamlar to'ldirishi mumkin. Jamiyat rivojlanishi va ijtimoiy aloqalar murakkablashishi bilan ijtimoiy yordamga muhtoj bo'lgan fuqarolar qatoriga iqtisodiy sabablar oqibatidagi ishsizlar, kambag'allar, shuningdek, inflyatsiyaning yuqori sur'atlaridan moddiy ahvollari og'irlashganlar kiradi. Bunday toifadagi fuqarolarni ijtimoiy jihatdan qo'llab-quvvatlash jamiyat miqyosida muayyan moliyaviy resurslarni jamlash va ijtimoiy ta'minot maqsadlariga safarbar qilishni talab etadi. Bu maqsadlardagi moliyaviy resurslar bir qancha manbalardan moliyalashtirilishini oldingi bobda ta'kidlagan edik. Quyida keltirilgan jadvalda O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2010 yil 11 oktyabrda 2146-son bilan ro'yxatga olingan "O'zbekiston Respublikasi byudjet tasnifini qo'llash bo'yicha yo'riqnoma"ga muvofiq, aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va ijtimoiy ta'minlash bilan bog'liq xarajatlari tarkibiga qanday xarajatlar kiritilganligi va ularni mablag' bilan ta'minlash manbalari keltirilgan (16.1-jadval).

16-jadvalda byudjet tasnifining "Xarajatlarning vazifa jihatdan tasnifi" bo'yicha xarajatlarning guruhlanishini va ularni mablag' bilan ta'minlash manbalarini ko'rib o'tdik va shuning guvohi bo'ldikki, ijtimoiy ta'minot turlariga

kiruvchi bir qator xizmatlar: ijtimoiy nafaqalar, ijtimoiy xizmatlar va ijtimoiy xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlarni saqlash bo'yicha xarajatlar bir necha manbalardan amalga oshirilgan ekan. Bular: davlat byudjeti (respublika va mahalliy byudjetlar), Bandlikka ko'maklashish davlat jamg'armasi mablag'lari, Byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasi mablag'lari va boshqa nobyudjet va nodavlat manbalar.

16.1-jadval

Davlatning ijtimoiy ta'minot va ijtimoiy himoya xarajatlari tarkibi va moliyalash manbalari¹⁷⁹

Byudjet tasnifi bo'yicha xarajat kodi			Xarajat turi	Mablag' bilan ta'minlash manbai
7	100	000	IJTIMOY HIMOYA	
7	101	000	Kasallik, mehnatga layoqatsizlik va kam ta'minlanganlik	
7	101	100	Kasallik	
7	101	200	Mehnatga layoqatsizlik	
7	101	201	Bolalikdan nogironlarga nafaqa	Respublika byudjeti mablag'lari
7	101	202	Nogironlarni o'qitish va ish bilan ta'minlash	Bandlik jamg'armasi mablag'lari
7	101	203	Qariyalar va nogironlar uchun sanatoriyalar	Davlat byudjeti mablag'lari, jismoniy va yuridik shaxslarning xayriehsonlari va boshqa manbalar
7	101	204	Qariyalar va nogironlar uchun internat-uylari	
7	101	205	Kichik yoshdagi nogiron bolalar uchun internat-uylari	
7	102	000	Qarilik	
7	102	100	Uyda ijtimoiy yordam xizmati bo'limlari	Qoraqalpog'iston Respublikasi va mahalliy byudjetlar mablag'lari (ijtimoiy ta'minotga ajratilgan mablag'lar doirasida)
7	102	400	Pensiya bilan ta'minlanganlik	Byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasi mablag'lari
7	102	401	Ishlamaydigan pensionerlarga pensiya va nafaqalar xarajatlari	
7	102	402	Ishlaydigan pensionerlarga pensiya va nafaqalar xarajatlari	
7	102	403	Pensiya, nafaqa va kompensatsiya to'lovlarini yetkazib berish bo'yicha pochta xizmatlari xarajatlari	

¹⁷⁹O'zbekiston Respublikasibyudjet tasnifini qo'llash bo'yicha Yo'riqnomaning (16.09.2010. 2146-son) 4- ilovasiyasida

7	102	404	Blanka mahsulotlari, pensiya ruxsatnomalarini tayyorlash, pensiya to'lash vedomostlari uchun qog'oz sotib olish, mamlakat tashqarisiga pensiya ishlarini o'tkazish, tashkilotlarda pensiya va nafaqalarni to'g'ri tayinlanishini tekshirish uchun safar xarajatlari	
7	103	000	Oila va bolalar	Qoraqalpog'iston Respublikasi va mahalliy byudjetlar mablag'lari (aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga ajratilgan mablag'lar doirasida)
7	103	100	Bolasi 18 yoshgacha bo'lgan oilalarga har oylik nafaqalar	
7	103	200	2 yoshgacha bo'lgan bolalarni parvarishlayotgan onalarga har oylik nafaqalar	
7	103	300	Kam daromadli oilalarga har oylik moddiy yordamlar	
7	103	400	Tabiiy ofatlar natijasida zarar ko'rgan oilalarga moddiy yordamlar	
7	104	000	Ishsizlik	O'zbekiston Respublikaning Bandlikka ko'maklashish davlat jamg'armasi mablag'lari
7	104	100	Ishsizlarni moddiy qo'llab-quvvatlash yuzasidan davlat kafolatlarini amalga oshirish	
7	104	101	Ishsizlik bo'yicha nafaqalar, Bandlikka ko'maklashish va aholini ijtimoiy muhofaza qilish markazlarining taklifiga binoan ishlash uchun boshqa joyga ixtiyoriy ravishda ko'chib o'tish uchun kompensatsiyalar to'lash va qonun hujjatlariga muvofiq ishsizlarga moddiy yordam berish	
7	104	102	Haq to'lanadigan jamoat ishlarini qonun hujjatlarida belgilangan tartibda mablag' bilan ta'minlash	
7	104	103	Ishsizlarga muddatidan oldin pensiya tayinlanganligi sababli O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasi xarajatlarini qoplash	
7	106	300	Ijtimoiy sug'urta bo'yicha xarajatlar	
7	106	310	Byudjet tashkilotlarida ishlovchi ayollarga homiladorlik va tug'ish bo'yicha nafaqa	Davlat byudjeti mablag'lari
7	106	320	Bola tug'ilganda beriladigan bir martalik nafaqa	Byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasi mablag'lari
7	109	300	Ijtimoiy ta'minotning boshqa tadbirlari	Respublika byudjeti, Qoraqalpog'iston Respublikasi va mahalliy byudjetlar mablag'lari (ijtimoiy ta'minotga ajratilgan mablag'lar doirasida)
7	109	400	Ijtimoiy moslashuv va rehabilitatsiya markazlarini saqlash	
7	109	401	Ijtimoiy moslashuv markazlarini saqlash	
7	109	402	Muayyan yashash joyiga va mashg'ulot turiga ega bo'lmagan shaxslarni rehabilitatsiya qilish markazlari	
7	109	403	Voyaga yetmaganlarga ijtimoiy-huquqiy yordam berish markazlari	
7	109	404	Odam savdosi jabrdiydalariga yordam berish va ularni himoya qilish bo'yicha Respublika rehabilitatsiya markazi	
7	109	405	Nogironlar uchun mintaqaviy rehabilitatsiya markazlari	

Davlat byudjetidan moliyalashtiriladigan ijtimoiy xizmatlar ko'rsatuvchi davlat tashkilotlariga bir qator ijtimoiy ta'minot muassasalari kiradi, ular quyidagilardan iborat:

- "Saxovat" keksalar va nogironlar uchun internat uylari;
- "Muruvvat" nogironlar uchun internat uylari;
- "Muruvvat" nogiron bolalar uchun internat uylari;
- Keksalar va nogironlar, urush va mehnat faxriylari uchun sanatoriylar;
- Urush va mehnat faxriylari uchun respublika pansionati.

"Saxovat" keksalar va nogironlar uchun internat uylari O'zbekiston Respublikasida doimiy yashaydigan, O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksiga muvofiq ularni parvarish qilishi shart bo'lgan qarindoshlari yoki boshqa shaxslar bo'lmagan yolg'iz keksalar hamda 18 yoshidan boshlab I va II guruhlar nogironlari (vasiylikka olinuvchilar) uchun davlat tibbiy-ijtimoiy muassasalari hisoblanadi.

"Muruvvat" nogironlar uchun internat uylari O'zbekiston Respublikasida doimiy yashaydigan, ruhiyatida sezilarli yoki ancha sezilarli nuqsonlar bor bo'lgan, 18 yoshidan boshlab I va II guruhlar nogironlari (vasiylikka olinuvchilar) uchun davlat tibbiy-ijtimoiy muassasalari hisoblanadi.

"Muruvvat" nogiron bolalar uchun internat uylari O'zbekiston Respublikasida doimiy yashaydigan, ruhiyatida sezilarli yoki ancha sezilarli nuqsonlar bor bo'lgan, 4 yoshdan 18 yoshgacha nogiron bolalar uchun davlat tibbiy-ijtimoiy muassasalari hisoblanadi.

Keksalar va nogironlar, urush va mehnat faxriylari uchun sanatoriylar keksalar va nogironlar, urush va mehnat faxriylarini (dam oluvchilar) sog'lomlashtirish va ularning dam olishi uchun mo'ljallangan davlat davolash-profilaktika muassasalari hisoblanadi.

Urush va mehnat faxriylari uchun respublika pansionati O'zbekiston Respublikasida doimiy yashaydigan I va II guruh nogironlari hisoblangan hamda O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksiga muvofiq ularni ta'minlashga majbur bo'lgan qarindoshlar yoki boshqa shaxslarga ega bo'lmagan yolg'iz urush va

mehnat faxriylari (vasiylikka olinganlar) uchun davlat tibbiy-ijtimoiy muassasasi hisoblanadi.

Yuqorida sanab o‘tilgan barcha turdagi ijtimoiy muassasalar faoliyati davlat byudjetidan ajratiladigan mablag‘lar, jismoniy va yuridik shaxslarning xayriya ehsonlari va qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa manbalardan belgilangan tartibda tegishli moliya organlarida tasdiqlangan va ro‘yxatdan o‘tkazilgan xarajatlar smetasi asosida moliyalashtiriladi. Byudjet va byudjetdan tashqari mablag‘larni sarflash qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladi. Muassasalarning shtatlar jadvallari O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi bilan kelishgan holda Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi tomonidan tasdiqlanadigan namunaviy shtatlarga muvofiq tasdiqlanadi.

Davlat byudjetidan moliyalashtiriladigan ijtimoiy ta‘minot xarajatlari tarkibiga yuqorida ko‘rib o‘tilgan xarajatlar va muassasalar bilan birgalikda, o‘zgalar parvarishiga muhtoj yolg‘iz fuqarolarga uyda xizmat ko‘rsatish xarajatlari ham kiradi.

O‘zgalar parvarishiga muhtoj yolg‘iz fuqarolarga uyda xizmat ko‘rsatish “Yolg‘iz qariyalar va mehnatga layoqatsiz fuqarolarga uyda ijtimoiy yordam ko‘rsatish xizmati” tomonidan tashkil qilinadi. Ushbu xizmat tuman va shahar Bandlikka ko‘maklashish va aholini ijtimoiy muhofaza qilish markazlari tarkibiy tuzilmasi hisoblanadi va yolg‘iz fuqarolarga xizmat ko‘rsatuvchi ijtimoiy xodimlardan tashkil topadi.

Ijtimoiy yordam ko‘rsatish xizmatining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari va sog‘liqni saqlash muassasalari bilan birgalikda uyda o‘zgalar parvarishiga muhtoj, yolg‘iz fuqarolarni aniqlash va hisobini yuritish;

- yolg‘iz fuqarolarga homiylik yordamlarini ko‘rsatish maqsadida ularning ilgari ishlagan mehnat jamoalari, jamoat birlashmalari va fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari bilan aloqalarini olib borish;

- yolg‘iz fuqarolarni internat-uylariga joylashtirish uchun ko‘maklashish.

Tuman yoki shahar bo'yicha uyda ijtimoiy yordam ko'rsatish xizmatida qayd etilgan yolg'iz fuqarolarga ushbu bo'linmaning ijtimoiy xodimlari tomonidan bevosita quyidagi ijtimoiy xizmatlar ko'rsatiladi:

- zarur oziq-ovqat, sanoat mahsulotlari va dori-darmonlarni uyga yetkazib berish;
- uy-joy ashyolari va kiyim-kechaklarni yuvish, kimyoviy tozalashga topshirish, ta'mirlash va ularni yetkazib berish;
- zarur tibbiy yordam ko'rsatish ishlarida, uy-joyini tozalashda, xonadon ichidagi santexnik jihozlarni ta'mirlashda ko'maklashish;
- qarindosh va do'stlar bilan yozishmalar olib borish bilan bog'liq iltimoslar va boshqa turdagi bir martalik topshiriqlarni bajarish.

Tuman (shahar) Bandlikka ko'maklashish va aholini ijtimoiy muhofaza qilish markazlari o'zlarida ro'yxatda turuvchi yolg'iz fuqarolarga uyda ijtimoiy xizmat ko'rsatish ishlari bo'yicha har haftalik monitoring olib boradi va ijtimoiy xodimlarning xizmat ko'rsatish faoliyatiga baho beradi. Shuningdek, Markazlar yolg'iz fuqarolarga uyda ijtimoiy xizmat ko'rsatish bo'yicha har chorak yakunida tegishlilikiga ko'ra, Qoraqalpog'iston Respublikasi mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligiga, viloyatlar va Toshkent shahar Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish bosh boshqarmalariga, ular esa o'z navbatida O'zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligiga ma'lumot taqdim etib boradi.

O'zgalar parvarishiga muhtoj yolg'iz fuqarolarga uyda ijtimoiy yordam ko'rsatish haqidagi Nizom¹⁸⁰ bilan Ijtimoiy yordam ko'rsatish xizmati tomonidan xizmat ko'rsatiladigan yolg'iz fuqarolar toifalari belgilangan bo'lib, unga ko'ra, yolg'iz fuqarolarning quyidagi toifalari uyda xizmat ko'rsatish uchun qabul qilinadi:

- sog'lig'iga ko'ra o'zgalar parvarishiga muhtoj, farzandlari (jumladan farzandlikka olingan bolalar) va yaqin qarindoshlari bilan birga yashamaydigan

¹⁸⁰O'zbekiston Respublikasi mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirining 2011 yil 1 iyuldagi 38-B-son buyrug'iga ilova

pensiya yoshidagi (erkaklar 60 yosh va undan yuqori, ayollar 55 yosh va undan yuqori) shaxslar, I va IIguruh nogironlari, keksa yoki I va IIguruh nogironi bo'lgan er-xotinlar;

- o'zgalar parvarishiga muhtoj, voyaga etmagan yoxud I va IIguruh nogiron farzandlari bilan birga yashaydigan pensiya yoshidagi (erkaklar 60 yosh va undan yuqori, ayollar 55 yosh va undan yuqori) shaxslar, I va IIguruh nogironlari, keksa yoki I va IIguruh nogironi bo'lgan er-xotinlar;

- o'zgalar parvarishiga muhtoj, farzandlari jazo muddatini o'tayotgan yoki uzoq muddatli davolanishda bo'lgan (ruhiy, sil va boshqa kasalliklar) davri mobaynida pensiya yoshidagi (erkaklar 60 yosh va undan yuqori, ayollar 55 yosh va undan yuqori) shaxslar, I va IIguruh nogironlari, keksa yoki I va IIguruh nogironi bo'lgan er-xotinlar;

- farzandlari (jumladan farzandlikka olingan bolalar) va yaqin qarindoshlari hamda homiylari yoki vasiylari bo'lmagan va qonunchilikka asosan bepul eng zarur mollarni olish imtiyozidan foydalanayotgan o'zgalar parvarishiga muhtoj yolg'iz pensionerlar.

Ikkinchi jahon urushi qatnashchilari va nogironlari hamda ularga tenglashtirilgan shaxslar, halok bo'lgan harbiy xizmatchilarning oila a'zolari, front ortida xizmat qilgan shaxslar uyda ijtimoiy xizmat ko'rsatishga birinchi navbatda qabul qilinadi.

Yuqumli hamda ruhiy kasalliklarga chalingan shaxslar uyda ijtimoiy xizmat ko'rsatish uchun qabul qilinmaydi.

Yolg'iz fuqarolarning shaxsiy ro'yxatlari tuman (shahar) Bandlikka ko'maklashish va aholini ijtimoiy muhofaza qilish markazlari tomonidan fuqarolarning o'zini-o'zi boshqarish organlari ishtirokida aniqlanib, ro'yxatga olinadi va tuman (shahar) hokimlari tomonidan tasdiqlanadi.

Ijtimoiy yordam ko'rsatish xizmati ijtimoiy xodimlari lavozimi ushbu bo'linmaning shtat jadvalida:

- qishloq joylarida - 6-8 nafar yolg'iz fuqaroga 1 ta lavozim;

- shahar joylarida - 8-10 nafar yolg'iz fuqaroga 1 ta lavozim hisobida belgilanadi.

Ijtimoiy xodimlarning shtatdagi soni ushbu me'yorlarga muvofiq tuman(shahar)da ijtimoiy yordam ko'rsatish xizmati tomonidan ro'yxatga olingan va xizmat ko'rsatiladigan yolg'iz fuqarolar sonidan kelib chiqqan holda belgilanadi.

Ijtimoiy xodimlar maxsus xo'jalik sumkalari (bir yilga bitta sumka), xalat (bir yilga bitta xalat) hamda xonalarni tozalash uchun inventar bilan ta'minlanadi.

Ijtimoiy xodimlarning lavozim-maoshlari ijtimoiy ta'minot xodimlari uchun o'rnatilgan tartibda tasdiqlangan mehnatga haq to'lash tarif setkasiga muvofiq belgilanadi. Ijtimoiy xodimlarga yo'l haqi uchun kompensatsiya to'lovlari qonunchilikda belgilangan miqdorlarda joriy qilinadi.

Ijtimoiy yordam ko'rsatish xizmatining ta'minot xarajatlari o'rnatilgan tartibda tasdiqlangan xarajatlar smetasiga muvofiq Qoraqalpog'iston Respublikasi va mahalliy byudjet mablag'lari hisobidan ijtimoiy ta'minotga ajratilgan mablag'lar doirasida amalga oshiriladi. Smeta xarajatlarida ijtimoiy yordam ko'rsatish xizmati faoliyatini amalga oshirish uchun ish haqi va unga tenglashtirilgan to'lovlar, kantselyariya jihozlari va boshqa inventarlarga bo'lgan ish beruvchilarning ajratmalari hamda o'zgarlar parvarishiga muhtoj yolg'iz pensionerlar uchun qonunchilikda belgilangan tartibda va miqdorlarda eng zarur mollarni xarid qilish bilan bog'liq xarajatlar ko'zda tutiladi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Ijtimoiy su'g'urtaning ijtimoiy ta'minotning moddiy-moliyaviy asosi sifatidagi mohiyati nimada namoyon bo'ladi?
2. Ijtimoiy ta'minot xizmatlarining davlat byudjeti hisobidan mablag' bilan ta'minlanishini asoslab bering.
3. Bandlikka ko'maklashish davlat jamg'armasi orqali ijtimoiy ta'minot xizmatlarining moliyalashtirilishi qanday amalga oshiriladi?

4. O‘zbekiston kasaba uyushmalari Federatsiyasi Kengashining ijtimoiy sug‘urta byudjeti mablag‘larining shakllanish manbalari va ishlatish yo‘nalishlari to‘g‘risida ma’lumot bering.

Mavzu yuzasidan topshiriqlar

1. O‘zbekiston Respublikasi fuqarolarining qanday holatlarda ijtimoiy ta’minlanish huquqlari O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi bilan kafolatlanganini va ijtimoiy ta’minot shakllarini tavsiflang.

2. Ijtimoiy ta’minot to‘lovlarini moliyalashtirishda O‘zbekiston Respublikasi Pensiya jamg‘armasining ahamiyati nimadan iboratligi to‘g‘risida qisqacha xulosa yozing

3. Davlat byudjeti ijtimoiy ta’minot tashkilotlari xarajatlarini rejalashtirish va moliyalashtirish tartibini takomillashirish borasida qanday o‘zgarishlar sodir bo‘lganligi to‘g‘risida taqdimot tayyorlang.

17-BOB. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA DAVLAT MOLIYASI TIZIMIDAGI ISLOHOTLARNING ASOSIY YO‘NALISHLARI

17.1.O‘zbekiston Respublikasida davlat moliyasi tizimidagi islohotlarning asosiy yo‘nalishlari

Davlat moliyasini boshqarish va soliq ma‘muriyatchiligini takomillashtirish bir-biriga bog‘liq jarayon hisoblanib, ayni shu sohadagi islohotlar samaradorligiga e‘tiborni kuchaytirish dolzarb bo‘lib turibdi. Zero, 2017–2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi, Ma‘muriy islohotlar kontseptsiyasida bu borada alohida qayd etilgan. PrezidentimizningparlamentgataqdimetganMurojaatnomasidaesa busohadaechiminikutayotganvazifalarbelgilabberilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 22 dekabdagi Parlamentga yo‘llagan murojaatida byudjet tizimini qayta ko‘rib chiqish, byudjet daromadlari va xarajatlarining oshkoraligini ta‘minlash, byudjet sohasida qarorlar qabul qilishda aholining manfaatlariga alohida e‘tibor berish zarurligi ta‘kidlangan edi.

O‘tgan yilda joylardagi davlat boshqaruv organlarining mahalliy byudjetlarni shakllantirishdagi vakolatlarini, ularning mahalliy byudjetlarning daromadlar bazasini kengaytirish va zaxiralarini aniqlashdan manfaatdorligi va javobgarligini oshirish, shuningdek shaffoflik va byudjet jarayoni ustidan jamoatchilik nazoratini kuchaytirish, byudjetdan moliyalashtirish mexanizmini takomillashtirish va byudjet intizomini mustahkamlash hamda Davlat byudjeti barqarorligini ta‘minlashga qaratilgan amaliy chora-tadbirlar qabul qilindi.

Shu bilan birga, amaldagi davlat moliyasi tizimi zamonaviy talablarga javob bermaydi va olib borilayotgan byudjet siyosatiga, o‘rta muddatli davrda qabul qilingan davlat dasturlari bilan bog‘liq byudjet xarajatlariga ob‘ektiv va ishonchli

baho berishga imkon bermaydi, byudjetni rejalashtirishning xalqaro e'tirof etilgan usullari kam joriy etiladi.

Birinchi, byudjetdan ajratiladigan mablag'lar bilan rivojlantirish dasturlari o'rtasida bog'liqlik yo'q, byudjet mablag'lari byudjet resurslarini qayta taqsimlash mexanizmlarining past darajada rasmiylashtirilishi hamda moliyalashtiriladigan tadbirlar va yo'nalishlarni tanlashning aniq mezon va tartiblari mavjud bo'lmagan sharoitda o'tgan yillardagi byudjet mablag'larini indeksatsiya qilish asosida taqdim etiladi.

Byudjetni rejalashtirishning amaldagi tizimi yillik byudjetning balanslashgan ijrosiga yo'naltirilgan. Biroq makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish dasturlarini amalga oshirish, soliq-byudjet siyosatining oldindan ko'ra bilish nuqtai nazaridan yillik rejalashtirishning salohiyati juda cheklangan. Byudjet mablag'larini taqsimlovchilar va oluvchilar o'zlarining istiqbolli rejalarini rejalashtirilgan yildan ortig'iga prognozlashtira olmaydi.

Yillik rejalashtirishda fiskal intizomning rejalashtirilgan natijalarga yaqinlashish iga erishish mumkin. Biroq bunday fiskal intizomning foydasi yillik davr bilan chegaralanadi. Daromadlar va xarajatlar qismida yillik rejalashtirilgan byudjetni bajarish, lekin oxirida o'rta muddatli davrda defitsitga duch kelish mumkin. Bu o'rta muddatli makroiqtisodiy prognozlarning va ularning byudjet daromadlariga ta'sirini baholashning mavjud emasligi bilan izohlanadi.

Byudjetni rejalashtirishda joriy byudjetning Davlat rivojlanish dasturlari bilan bog'liqligi kuchsizligicha qolmoqda. Ushbu dasturlar doirasida amalga oshiriladigan loyihalar (yangi inshootlarni qurish, foydalanishga mo'ljallangan uskunalarni etkazib berish) foydalanishga topshirilganidan keyin ularni joriy saqlash xarajatlarini talab qiladi. Biroq yillik byudjetni rejalashtirishda yangi ob'ektlarni foydalanishga topshirish byudjet prognozi bilan muvofiqlashtirilmaganlik hollari ham mavjud, ya'ni ularni joriy saqlash xarajatlari hisobga olinmaydi.

Byudjet mablag‘larini shakllantirish va ijro etishda byudjet mablag‘lari taqsimlovchilarining vakolati va, tegishlicha, mas’uliyati cheklangan. Byudjetni boshqarish, asosan, haqiqatdagi va rejalashtirilgan ko‘rsatkichlarning bajarilishini nazorat qiladi, bu esa byudjet mablag‘laridan foydalanishning yakuniy natijalarini va aniq maqsadlarini, shuningdek, vazirlik va idoralar – byudjet mablag‘larini taqsimlovchilarning amalga oshiriladigan dasturlari baholash mezonlarini aniq ifodalamaydi.

Byudjet mablag‘laridan foydalanish samaradorligi va natijadorligi ustidan ichki audit tartib-taomillari va metodologiyasi mavjud bo‘lmagan holda, kassa xarajatlarining rejali ko‘rsatkichlarga muvofiqligi ustidan tashqi nazorat ustunlik qiladi.

Ikkinchidan, byudjetni rejalashtirish davlat moliya tizimining bo‘linganligi hisobiga makroiqtisodiy tartibga solishning samarali vositasi bo‘la olmadi.

36 ta vazirlik va idoralarning YaIMga nisbatan 1,5 foizga yaqin byudjetdan tashqari jamg‘armalari mablag‘lari, shuningdek hisoblangan YaIMga nisbatan 2 foizga yaqin xalqaro moliya institutlari hisobidan moliyalashtiriladigan ijtimoiy va infratuzilma loyihalari mablag‘lari konsolidatsiyalashgan Davlat byudjetida aks ettirilmaydi.

Uchinchidan, Davlat byudjetini shakllantirishning amaldagi mexanizmlari hududiy rivojlanishning barcha muammoli masalalarini qamrab olish imkonini bermaydi.

Ko‘p yillar davomida Davlat byudjetidan qishloq joylardagi muhandislik-kommunikatsiya infratuzilmasini takomillashtirish, shu jumladan, ularni ichimlik suvi bilan ta‘minlash va qishloq yo‘llarini qurish uchun etarlicha mablag ajratilmagan, bu olis va borish qiyin bo‘lgan joylarda yashovchi aholi turmush darajasiga o‘z ta‘sirini ko‘rsatdi.

Byudjetni rejalashtirishning haddan tashqari markazlashuvi tufayli hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo‘yicha loyihalarni amalga oshirishda mahalliy boshqaruv organlarining shaxsiy mas’uliyat hissi sezilmaydi, xarajatlarga

oid majburiyatlari bo'yicha qarorlar moliyalashtirish imkoniyatini hisobga olmagan holda qabul qilinadi.

Bugungi kunga qadar mahalliy byudjetlarni shakllantirish va ijro etish sohasida ijro etuvchi boshqaruv organlari rahbarlarining aholi va xalq deputatlari Kengashlari oldida hisobot berishlari etarli darajada emas.

Joylardagi davlat boshqaruv organlari kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish, yangi ish o'rinlarini tashkil qilish va aholi bandligini ta'minlash orqali soliqlar salohiyatini kengaytirish orqali moliyaviy mustaqilligining oshishidan kam manfaatdor, shuningdek, xarajatlarni rejalashtirishda va optimallashtirishda faol ishtirok etmayapti.

To'rtinchidan, Davlat byudjetini tuzish, rejalashtirish va ijro etish jarayonida byudjet jarayonining oshkoraligini ta'minlashda innovatsion mexanizmlar va yondashuvlar joriy etilmagan.

Texnologik infratuzilmaning rivojlanishiga qaramasdan, byudjet jarayonining to'liq avtomatlashtirilmagani, vaqt va resurslarni ortiqcha sarflash kabi noqulayliklarga olib kelmoqda.

Beshinchidan, davlat qimmatli qog'ozlar bozori, uning infratuzilmasi va boshqa zamonaviy vositalar yo'qligi Davlat byudjeti defitsitini qoplash va maqsadli davlat dasturlarini moliyalashtirish uchun inflyatsiyasiz manbalarni safarbar qilish imkonini bermaydi.

Oltinchidan, amaldagi pensiya tizimi fuqarolarni qarilikda ijtimoiy himoya qilish uchun eng qulay sharoitlar yaratmaydi, pensiya miqdorini belgilash tartibi fuqarolarni sug'urta badallarini to'lash uchun rag'batlantirmaydi, pensiya miqdori va xodimning mehnatga qo'shadigan hissasi o'rtasidagi bog'liqlik past, pensiya to'lovlari yuki oshadi, ish beruvchi va ishchi o'rtasida Pensiya jamg'armasiga majburiy badallar to'lash bo'yicha javobgarliklar aniq taqsimlanmagan.

Shu munosabat bilan, davlat moliyasi tizimini tubdan qayta ko'rib chiqish, byudjet mablag'laridan foydalanish samaradorligini oshirish, byudjetni rejalashtirishning xalqaro e'tirof etilgan usullarini, zamonaviy axborot-

kommunikatsiya texnologiyalarini joriy qilish va fuqarolarni davlat moliyasini boshqarishga jalb qilish orqali byudjet tizimini isloh qilish zarur.

1. Belgilangan vazifalarni amalga oshirish uchun O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan belgilab berilgan ustuvor yo‘nalishlar va 2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha harakatlar Strategiyasi asosida shakllantirilgan byudjet siyosatini takomillashtirishning quyidagi asosiy yo‘nalishlarini belgilash lozim:

a) byudjetni rejalashtirishni takomillashtirish va Davlat byudjeti ijrosi sifatini oshirish, byudjet jarayoniga innovatsion mexanizmlar va yondashuvlarni joriy etish sohasida:

2019-2021 yillarga mo‘ljallangan Davlat byudjeti loyihasidan boshlab, kelgusi yil uchun yillik byudjetni va keyingi 2 yil uchun byudjet asoslarini tasdiqlashni ko‘zda tutadigan o‘rta muddatli byudjetni rejalashtirishni joriy etish;

- Byudjetdan ajratiladigan mablag‘larning taqsimlashni haqiqatdagi yoki rejalashtirilayotgan natijalar bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liqlikni hamda davlat, tarmoq va xududiy dasturlarni ijrosiga yo‘naltirilganini ta‘minlovchi byudjetni rejalashtirishning dasturiy-maqсадli uslublariga o‘tish orqali byudjet jarayonini “byudjet resurslari (xarajatlari)ni boshqarish”dan “natijalarni boshqarish”ga bosqichma-bosqich yo‘naltirish.

- Byudjet jarayoni ishtirokchilarining mustaqilligini oshirish, jumladan mahalliy byudjetdan moliyalashtiriladigan quyi turuvchi tashkilotlarning byudjet so‘rovini ko‘rib chiqish funksiyasini qo‘shish hamda har yilgi byudjetdan ajratilgan mablag‘larni “o‘zlashtirish”dan aniq natijalarga erishish yo‘nalishiga o‘tkazish orqali vazirliklar – byudjet mablag‘larini taqsimlovchilarning byudjetni shakllantirish bo‘yicha vakolatlarini kengaytirish, shuningdek sohalar byudjetlarini tegishli vazirliklar tomonidan Oliy Majlisda himoya qilishni amaliyotga kiritish;

- byudjet so‘rovlarini, byudjet tashkilotlarining xarajatlar smetalarini va xodimlar jadvallarini tuzish hamda taqdim etish jarayonini to‘liq avtomatlashtirish;

- mahalliy byudjetlardan moliyalashtiriladigan byudjet tashkilotlarining shuningdek, yuqori turuvchi vazirlik va idoralardan moliyaviy hisobdorligi;

- Davlat byudjeti loyihasini Davlat dasturlari va rivojlanish dasturlarining funktsional va jamlanganiqtisodiy tasnif shaklida kiritish;

- Investitsiyalarga byudjet xarajatlari samaradorligini “Davlat investitsiyalarini boshqarishni baholash” (Public investment management assessment) bo‘yicha baholash printsiplarini kiritish;

- o‘rta muddatli byudjet qoidalarini belgilash, shu jumladan, davlat qarzining va Davlat byudjeti taqchilligining eng yuqori miqdorlarini belgilash;

b) davlat mablag‘larini konsolidatsiyalash sohasida:

- O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Sug‘oriladigan erlarning meliorativ holatini yaxshilash jamg‘armasi, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Respublika yo‘l jamg‘armasi, O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi Byudjetdan tashqari ta’lim va tibbiyot muassasalarining moddiy-texnik bazasini rivojlantirish jamg‘armasi, “Toza ichimlik suvi” jamg‘armasi hamda boshqa kam samarali jamg‘armalarni tugatish, tugatilgan jamg‘armalar xarajatlarini investitsiya va infratuzilma loyihalarini moliyalashtirishning dasturiy-maqсадli uslublarini kiritish yo‘li bilan Davlat byudjeti mablag‘lari hisobidan rejalashtirish va amalga oshirish.

- vazirlik va idoralarning davlat bojlaridan, yig‘imlar va soliq bo‘lmagan to‘lovlardan shakllanadigan byudjetdan tashqari jamg‘armalarini, ma’muriy va moliyaviy sanksiyalarni ularning maqsadga muvofiqligi hamda Davlat byudjetining birligini ta’minlashi nuqtai nazaridan tanqidiy o‘rganish;

- vazirlik va idoralarning byudjetdan tashqari jamg‘armalari, shuningdek xalqaro moliya institutlari mablag‘lari hisobiga

- moliyalashtiriladigan ijtimoiy va infratuzilma loyihalarini O‘zbekiston Respublikasining konsolidatsiyalashgan byudjetiga kiritish;

v) byudjetlararo munosabatlarni takomillashtirish, joylardagi davlat hokimiyati organlarining xududlar soliq salohiyatini kengaytirish va xarajatlarni rejalashtirishdan manfaatdorligini oshirish borasida:

- yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig‘i, yagona soliq to‘lovi, tadbirkorlik faoliyatining ayrim turlariga belgilanadigan qat’iy belgilangan soliq,

benzin, dizel yoqilg'isi va gazni iste'mol qilganlik uchun olinadigan soliq, yuridik shaxslarning mol-mulkiga solinadigan soliq, jismoniy shaxslarning mol-mulk solig'i, yuridik shaxslarning er solig'i, jismoniy shaxslar er solig'i, suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq, shuningdek ruda foydali boyliklari bo'lmagan qazilmalar bo'yicha er qa'ridan foydalanganlik uchun soliqlardan tushumlarni to'liq hajmda mahalliy byudjetlarda qoldirish;

- jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'ini respublika byudjeti va mahalliy byudjetlar o'rtasida teng ulushlarda taqsimlash;

- tuman va shaharlar mahalliy byudjetlarining bazaviy yilda aniqlangan qo'shimcha daromad manbalaridan qat'i nazar, o'rta muddatli byudjetga (kamaytirmasdan) soliq va boshqa majburiy to'lovlardan ajratmalar normalarini biriktirish;

- O'zbekiston Respublikasining respublika byudjetidan o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi muassasalarini, pedagoglarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish institutlarini, axborot-resurs markazlarini, muzeylar, ko'rgazma zallari, teatrlar, filarmoniya, musiqa ansambllari, davlat boshqaruv organlarining hududiy bo'linmalari, shu jumladan soliq va moliya organlarini, xususiylashtirilgan korxonalariga ko'maklashish va raqobatni rivojlantirish organlarini, O'MKHTM hududiy boshqarmalari va boshqa muassasalarni moliyalashtirish bo'yicha vakolatni Qoraqalpog'iston Respublikasi respublika byudjetiga, viloyatlarning viloyat byudjetlariga va Toshkent shahrining shahar byudjetiga o'tkazish;

- mahalliy byudjetlar xarajatlarini, mahalliy xalq deputatlari Kengashi tomonidan tasdiqlangan, moliyalashtirish manbasi aniq bo'lgan o'rta muddatli xududlarni rivojlantirish dasturlari asosida amalga oshirish tartibini joriy qilish;

- egasiz va davlat daromadiga o'tkazilgan mol-mulklarning bozor mexanizmlari bo'yicha baholanishini hamda ularning byudjet hisobi yuritilishini ta'minlash;

- mahalliy boshqaruv organlariga mahalliy byudjetlarning qo'shimcha mablag'larini tijorat banklari depozitlariga qo'yish va lotereyalarni tashkil etish huquqini berish.

g) byudjet ochiqligini ta'minlash va byudjet jarayoniga fuqarolarni jalb qilish sohasida:

- byudjet jarayonining shaffofligini ta'minlash va "partisipatorli byudjetlashtirishni" (participatory budgeting)" joriy etish yo'li bilan Davlat byudjetini shakllantirishda fuqarolarni faol jalb qilish;

- 2019-2021 yillar Davlat byudjeti loyihasi va soliq-byudjet siyosatini takomillashtirish Kontsepsiyasidan boshlab "Fuqarolar uchun byudjet"ni amaliyotga tatbiq etish;

- barcha foydalanuvchilar uchun oshkoralik, ishonchlilik va ochiqlik darajasini oshirish maqsadida byudjet hisobini davlat sektorida (IPSAS) moliyaviy hisobotlarning xalqaro standartlari bilan muvofiqlashtirish;

- PEFA (Davlat xarajatlari va moliyaviy hisobdorlik) va Jahon banki va boshqa xalqaro moliya institutlari va donorlarning PIMA tizimlari bo'yicha 2018 yilda o'tkazilgan baholash yakunlariga asosan o'rta muddatli davrga Davlat moliyasini boshqarish strategiyasini ishlab chiqish;

- Xalqaro valyuta jamg'armasining umumiy ma'lumot tarqatish tizimining talablariga binoan davlat moliyaviy statistikasini nashr etish;

- 2019 yil oxirigacha Xalqaro byudjet hamkorligining "Byudjetning ochiqligi indeksi" reyting tizimiga qo'shilish.

d) Davlat byudjetining g'azna ijrosini takomillashtirish sohasida:

- Davlat byudjetining daromadlari va xarajatlarning moliyalashtirilishi o'rtasidagi muvozanatlashuvni ta'minlash imkonini beruvchi mexanizm sifatida daromadlarni kassali prognoz qilishning zamonaviy usullarini joriy etish;

- vaqtinchalik bo'sh mablag'larni tijorat banklarida qisqa muddatli depozitlarga joylashtirish;

- yuridik va moliyaviy majburiyatlarni ro'yxatdan o'tkazish jarayonida byudjet tashkilotlari va byudjet mablag'lari oluvchilariga bevosita aloqasiz xizmat ko'rsatish mexanizmini joriy etish;

- byudjet tashkilotlarining xorijiy valyutadagi mablag'larini g'aznachilik ijrosi bilan qamrab olish;

- Davlat dasturlarini amalga oshirish doirasida moliyalashtirish nazarda tutilgan ob'ektlar bo'yicha maqsadli byudjet mablag'larini g'aznachilik kuzatib borishni joriy qilish.

e) davlat pensiya tizimini isloh qilish sohasida:

- O'zbekiston Respublikasining "Fuqarolarning davlat pensiya ta'minoti to'g'risida"gi Qonunini yangi tahrirda ishlab chiqish, bunda pensiyalarni hisoblashning soddalashtirilgan va oshkora mexanizmlarini joriy etish hamda asossiz imtiyozlar va qo'shimcha to'lovlarni taqdim etish amaliyotini to'xtatishni nazarda tutish;

- pensiya ta'minoti sohasida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini faol joriy etish, shu jumladan fuqarolarning mehnat stajini elektron tarzda hisobga olish mexanizmlarini ishlab chiqish;

- pensiya ta'minoti tizimining ijtimoiy adolatliligi va samaradorligini oshirish,

- rag'batlantirish mexanizmlarini joriy etish, xodimning pensiya miqdori va mehnatga bo'lgan hissasi o'rtasidagi bog'liqlikni oshirish;

- ijtimoiy sug'urta tizimida ixtiyoriy ravishda ishtirok etishni rag'batlantirish choralarini qo'llash;

j) davlat qimmatli qog'ozlar bozorini rivojlantirish sohasida:

- O'zbekiston Respublikasi Davlat qimmatli qog'ozlar bozorini tartibga solish bazasi hamda normativ-huquqiy bazasini ishlab chiqish va takomillashtirish;

- davlat qimmatli qog'ozlar bozorining zamonaviy vositalarini Davlat byudjeti defitsitini qoplashning qadrsizlanmaydigan manbasi sifatida joriy etish va ulardan foydalanish;

- moliyaviy bozor institutlari va ularning resurslarini davlat qimmatli qog'ozlar bozoriga faol jalb qilish;

- qimmatli qog'ozlar bozorining jozibadorligini va likvidligini oshirish;

- zamonaviy axborot texnologiyalarini keng qo'llash orqali bozor infratuzilmasini takomillashtirish;
- qimmatli qog'ozlar bozori sohasida kadrlar tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish bo'yicha tizimli ishlarni amalga oshirish;
- z) sug'urta xizmatlari bozorini rivojlantirish sohasida:
 - "Sug'urta faoliyati to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunini Xalqaro sug'urta nazorati assotsiatsiyasining talablarini inobatga olgan holda yangi nashrda qabul qilish;
 - sug'urta bozori ishtirokchilari va tartibga soluvchi organ o'rtasida onlayn sug'urta xizmatlarini va elektron ma'lumot almashinuvini ta'minlash uchun zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etish, biznes-jarayonlarni raqamlashtirish va sug'urta tartib-qoidalarini joriy etish;
 - qonunchilikda belgilangan eng kam talablarni, sug'urta tashkilotlarining ustav kapitalini, operatsiyalarni kengaytirish va mijozlar bazasini ko'paytirish uchun oshirish;
 - tibbiy sug'urtalash tizimini yanada rivojlantirish, shu jumladan majburiy tibbiy sug'urta tizimini bosqichma-bosqich joriy etish;
 - transport egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urtalash tizimini takomillashtirish, ularning haqiqiy xarajatlarini qoplashni hisobga olgan holda sug'urta badali miqdorini oshirish.

17.2. Davlat moliyasi barqarorligini oshirish masalalari

Milliy iqtisodiyotni isloh qilish jarayonida islohotlarning davlat iqtisodiy siyosatiga ta'siri nafaqat iqtisodiy siyosatni erkinlashtirishda, balki moliya tizimini institutsional o'zgartirish uchun globallashtirish oqibatlarini hisobga olishda ham namoyon bo'ladi. Moliyaviy oqimlarning aniqligini ta'minlovchi moliyaviy tizimning institutsional tarkibini yaratish davlat siyosatining muhim unsuri hisoblanadi.

Bunda davlat moliyasini isloh etish, bu moliyani tartibga solish va nazorat qilish organlari tomonidan belgilanadigan muayyan axborotdan foydalanishni nazarda tutuvchi erkin moliya bozori faoliyat ko'rsatishi muhim shart hisoblanadi.

Iqtisodiyotning o'sish sur'atlarini ta'minlagan hamda moliyaviy barqarorlikka erishgan islohotlar hozirgi davrda davlat moliyasi va ayniqsa, byudjet tizimi barqarorligini mustahkamlashda muhim strategik vazifalar qatorida namoyon bo'lmoqda/ Davlat moliyasi rivojlangan mamlakatlar yalpi ichki mahsulotining katta qismini qayta taqsimlash vositasi hisoblanadi: Yaponiyada – 1/3, Frantsiya, Niderlandiya, Norvegiyada – 1/2, Shvetsiyada – 2/3, Rossiyada – 1/32, O'zbekistonda ham davlat moliyasining asosiy daromadlari va shunga mos ravishdagi xarajatlari aynan Davlat byudjeti orqali amalga oshiriladi. Qolgan qismi esa byudjetdan tashqari davlat jamg'armalari hissasiga to'g'ri keladi³. Shuning uchun ham Davlat moliyasi tizimida Davlat byudjeti uning markaziy va asosiy bo'g'ini hisoblanadi¹⁸¹.

Iqtisodiyotning ulushi bozor orqali, shu jumladan talab va taklifni hisobga olgan holda moliyaviy bozor orqali shakllanadigan bozor xo'jaligi sharoitida byudjet siyosati moliyaviy resurslarni qayta taqsimlash iqtisodiy vositasi sifatida o'z ta'siri sohasini qisqartirishiga qaramasdan, aniq maqsadga yo'naltirilgan iqtisodiy va ijtimoiy siyosatni amalga oshirishda davlatning asosiy vositalaridan biri bo'lib qoladi.

Davlat moliyasi tizimida yagona yondashuv, byudjet islohotlarining asosiy yo'nalishlarini ishlab chiqishdagi moliyaviy strategiyani shakllantirish va milliy byudjet-soliq siyosatini amalga oshirishda uzoq muddatli strategiyani ishlab chiqish taqozo qilinadi. Bunda davlat moliya tizimining istiqbolli maqsadlari uning joriy byudjet ehtiyojlari, barcha bo'g'indagi hokimiyatning byudjet vakolatlari va javobgarlik darajasi bilan bog'lanish va mamlakat milliy byudjet mulkini boshqarish, foydalanish va taqsimlash g'aznachilik tizimi orqali amalga oshirish imkonini beradi. Davlatning moliyaviy-iqtisodiy tuzilmalarini isloh qilish

¹⁸¹ T.SH. Eshnazarov "Davlat moliyasi tizimini takomillashtirish va uni rivojlantirish omillari" "Iqtisod va moliya" jurnali №2 2012 yil 51-b.

jarayonida axborotning ahamiyati doimiy o'sib boradi va tashkil qilinayotgan yagona telekommunikatsion tarmoqlar davlat boshqaruv organlari, viloyat, shahar va tumanlarni yaxlit majmuaga bog'laydi. Bu, davlat byudjet tizimini kompleks monitoring va iqtisodiy tashxislash imkonini berib, davlat g'aznachiligining bo'limlari oldida turgan vazifalarni samarali hal qilishga xizmat qiladi. O'z navbatida, davlat moliyaviy jarayonlariga yagona axborot makonini joriy etish, undan samarali foydalanish uning, huquqiy himoyalash ob'ektlarini belgilab beruvchi, kontseptual asoslarni ishlab chiqishni taqozo etadi¹⁸².

Soliq yukini izchillik bilan kamaytirish, soliq solish tizimini soddalashtirish va soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirish iqtisodiyotni jadal rivojlantirish hamda mamlakatning investitsiyaviy jozibadorligini yaxshilashning eng muhim shartlari hisoblanadi.

Shu bilan birga, o'rganishlar natijalari mazkur sohada bir maromda iqtisodiy o'sishga, ishbilarmonlik va investitsiyaviy faollikni oshirishga, sog'lom raqobat muhitini shakllantirishga, shuningdek, soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar yig'iluvchanligining zarur darajasini ta'minlashga to'sqinlik qilayotgan bir qator tizimli muammolarni ko'rsatdi¹⁸³, xususan:

birinchidan, umumbelgilangan soliqlarni to'lovchilar uchun soliq yuki darajasining yuqoriligi, shuningdek, soliq solishning soddalashtirilgan va umumbelgilangan tizimida soliqlarni to'laydigan xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasidagi soliq yuki darajasidagi farqning sezilarliligi;

ikkinchidan, qo'shilgan qiymat solig'ini undirishning samarasiz tizimi, soliq to'lovchilarning aylanma mablag'larini jalb qiladigan, shuningdek, iste'mol mahsulotining oraliq va yakuniy qiymati qimmatlashishiga olib keladigan hamda yirik va kichik biznes o'rtasidagi kooperatsiyaning rivojlanishiga to'sqinlik qiladigan majburiy to'lovlarning mavjudligi;

¹⁸² Mansurov M.A. Davlat moliya tizimini rivojlantirishning amaliy jihatlari // Iqtisodiyot va ta'lim. – T.: 2014. №4. – B. 100-104. (08.00.00; №11)

¹⁸³ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 29-iyundagi "O'zbekiston Respublikasining soliq siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi to'g'risida"gi PF-5468-son Farmoni. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 30.06.2018 y., 06/18/5468/1420-son

uchinchidan, soliq to'lovchilar tomonidan xodimlarning real sonini va mehnatga haq to'lash fondini yashirishga olib keluvchi mehnatga haq to'lash fondi soliq stavkalarining yuqoriligi;

to'rtinchidan, imtiyozlarning samaradorligini monitoring va nazorat qilish bo'yicha ta'sirchan tizimning mavjud emasligi sababli sog'lom raqobatni ta'minlashga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi, xo'jalik yurituvchi subyektlarni soliq va bojxona, shu jumladan individual xususiyatga ega bo'lgan imtiyozlar hisobiga qo'llab-quvvatlash amaliyotining keng tarqalganligi;

beshinchidan, davlat organlari va tashkilotlari o'rtasida axborot almashish mexanizmlarining, elektron soliq ma'muriyatchiligi hamda soliq nazoratini amalga oshirish shakl va uslublarining takomillashmaganligi;

oltinchidan, o'tkaziladigan nazorat tadbirlarining sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi va insofli tadbirkorlik subyektlarining faoliyatiga aralashishlarni kamaytirishga to'sqinlik qiluvchi nazorat faoliyatini amalga oshirishda xavf-xatarlarni tahlil qilish va boshqarishning aniq tizimi yo'qligi;

yettinchidan, mahalliy soliq va yig'implarning ma'muriyatchiligi mexanizmlarining samarasizligi oqibatida ularning yig'iluvchanlik darajasi etarli emasligi, shuningdek, ko'chmas mulk va er uchastkalarini to'liq hisobga olish va qiymatini obyektiv aniqlashning mavjud emasligi.

O'zbekiston Respublikasining soliq siyosatidagi tizimli muammolarni bartaraf etish, 2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida belgilangan soliq yukini kamaytirish va soliq solish tizimini soddalashtirish, soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirish vazifalarini amalga oshirish maqsadida, shuningdek, keng jamoatchilik muhokamasi natijalari hamda Xalqaro valyuta jamg'armasi, Jahon banki va xalqaro ekspertlarning tavsiyalaridan kelib chiqib O'zbekiston Respublikasining soliq siyosatini takomillashtirish konsepsiyasining asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

– iqtisodiyotga soliq yukining darajasini kamaytirish, shuningdek, soliq solishning soddalashtirilgan va umumbelgilangan tizimi bo'yicha soliqlarni

to'laydigan xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasidagi soliq yuki darajasidagi nomutanosibliklarni bartaraf etish;

– soliqlarni unifikatsiya qilish orqali ularning sonini optimallashtirish, shuningdek, o'xshash soliq solish bazasiga ega bo'lgan soliqlarni birlashtirish, soliq hisobotlarini qisqartirish va soddalashtirish, operatsion xarajatlarni minimallashtirish;

– makroiqtisodiy vaziyatning barqarorligini, O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti va uning daromadlarini shakllantirishning mustahkamligini ta'minlash;

– soliq qonunchiligini soddalashtirish, soliq munosabatlari sohasida normativ-huquqiy hujjatlardagi qarama-qarshiliklar va ziddiyatlarni bartaraf etish, insofli soliq to'lovchilarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoyasini kuchaytirish;

– soliq solish masalalarini tartibga soladigan havolaki normalar va qonun osti hujjatlarini maksimal darajada cheklagan holda, soliq qonunchiligining barqarorligini hamda O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi normalarining to'g'ridan-to'g'ri amal qilishini ta'minlash, shu jumladan kodeksda soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar stavkalarining miqdorlarini belgilash;

– xorijiy investorlar va investitsiyalar uchun qulay rejimni saqlab qolish, ularni har tomonlama qo'llab-quvvatlash va ishonchli huquqiy himoyalash;

– soliq nazoratining shakl va mexanizmlarini, shu jumladan soliq solish obyektlari hamda soliq to'lovchilarni yanada to'liq qamrab olish va hisobini ta'minlaydigan zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish hisobiga takomillashtirish, transfer narxlarini shakllantirish bilan bog'liq operatsiyalarga soliq solish tartibini joriy etish.

O'zbekiston Respublikasining soliq siyosatini takomillashtirish konsepsiyasidoi rasida 2019-yil 1-yanvardan boshlab:

birinchidan, mehnatgahaqto'lash fondiga soliq yuki quyidagilar orqalikamaytirilishi ko'zda tutilgan:

- barcha fuqarolar uchun jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'ining yagona stavkasini 12 foiz miqdorida joriy etish, shundan 0,1 foizini shaxsiy jamg'arib boriladigan pensiya hisobvaraqlariga yo'naltirish. Bunda, ayrim toifadagi fuqarolarning eng kam oylik ish haqining 4 baravari miqdoridagi daromadlarini soliq solishdan ozod qilishning amaldagi tartibi saqlab qolinadi;

- fuqarolarning mehnatga haq to'lash turidagi daromadlaridan Byudjetdan tashqari pensiya jamg'armasiga ushlab qolinadigan sug'urta badallarini bekor qilish;

- pensiya tizimining barqarorligini ta'minlash maqsadida byudjet tashkilotlari va davlat korxonalari, ustav jamg'armasi (kapitali)da davlat ulushi 50 foiz va undan ko'proq miqdorda bo'lgan yuridik shaxslar, ustav jamg'armasi (kapitali)ning 50 foizi va undan ko'proq miqdori davlat ulushi 50 foiz va undan ko'proq bo'lgan yuridik shaxsga tegishli yuridik shaxslar hamda ularning tarkibiy tuzilmalari uchun yagona ijtimoiy to'lovni 25 foiz miqdorida belgilash, shuningdek, boshqa yuridik shaxslar uchun ushbu to'lov stavkasini 15 foizdan 12 foizgacha pasaytirish;

ikkinchidan, oborot (tushum)dan soliqlarni optimallashtirgan holda umumbelgilangan va soddalashtirilgan soliqlar to'lovchilarni soliqqa tortish, shuningdek, soliq solishning soddalashtirilgan tartibiga o'tish mezonlari quyidagilar orqali takomillashtiriladi:

- davlat maqsadli jamg'armalariga yuridik shaxslarning oboroti (tushumi)dan undiriladigan majburiy ajratmalarni bekor qilish;

- yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i stavkasini 14 foizdan 12 foizgacha, tijorat banklari uchun – 22 foizdan 20 foizgacha pasaytirish, shuningdek, mobil aloqa xizmati ko'rsatayotgan yuridik shaxslar (uyali aloqa kompaniyalari) uchun rentabellik darajasidan kelib chiqib ular uchun qo'shimcha foyda solig'i hisoblash tartibini bekor qilgan holda 14 foizdan 20 foizgacha oshirish;

- dividendlar va foizlar ko'rinishidagi daromadlar bo'yicha to'lov manbaidan ushlab qolinadigan foyda solig'i stavkasini 10 foizdan 5 foizgacha pasaytirish;

-o'tgan yil yakunlari bo'yicha yillik oboroti (tushumi) 1 milliard so'mdan oshgan yoki yil davomida belgilangan chegaraviy miqdorga etgan korxonalarni umumbelgilangan soliqlarni to'lashga o'tkazish. Bunda, yillik oborot (tushum)ning 1 milliard so'm etib belgilangan chegaraviy miqdori 3 yilda kamida bir marta qayta ko'rib chiqiladi;

- barcha tadbirkorlik subyektlari, shu jumladan oboroti (tushumi) 1 milliard so'mgacha bo'lgan yuridik shaxslar uchun yuridik shaxslarning mol-mulk solig'i, er solig'i va suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliqni joriy etish;

- qo'shimcha foyda solig'ini hisoblash va to'lash tartibini, shu jumladan royalti to'lashni joriy etish orqali takomillashtirish;

uchinchidan, soliq solishning soddalashtirilgan tartib o'yicha soliq to'lovchilarga soliq siyosatini takomillashtirishning salbiy ta'sirini kamaytirishchoralari quyidagilar orqali amalga oshiriladi:

– yuridik shaxslarning mol-mulkiga solinadigan soliq stavkasini, bino va inshootlardan, shu jumladan ilgari xususiylashtirilgan obyektlardan samarasiz foydalanayotgan yuridik shaxslar uchun oshirilgan stavkada soliq hisoblash tartibini saqlab qolgan holda, 5 foizdan 2 foizga pasaytirish;

– yillik oboroti (tushumi) 1 milliard so'mgacha bo'lgan soliq to'lovchilar uchun oborotdan (tushumdan) soliqni 4 foiz miqdordagi bazaviy stavkadan kelib chiqib hisoblash va to'lash tartibini hamda qo'shilgan qiymat solig'ini ixtiyoriy ravishda to'lash imkoniyatini belgilash;

– yagona yer solig'i to'lovchilar uchun soliq solish tartibini saqlab qolish.

to'rtinchidan, qo'shilgan qiymat solig'i va aksiz solig'ini hisoblash va to'lash tartibi quyidagilar orqali takomillashtiriladi:

– qo'shilgan qiymat solig'ini to'liq hisobga olish tizimini joriy etish, soliq solish bazasini aniqlashtirish va imtiyozlar sonini kamaytirish, shuningdek, 2019 yil yakuni bo'yicha mazkur soliq stavkasi miqdorini pasaytirish orqali qo'shilgan qiymat solig'ining 20 foiz miqdordagi amaldagi stavkasini saqlab qolish;

– hozirgi vaqtda sotib olinadigan asosiy vositalar, qurilishi tugallanmagan obyektlar va nomoddiy aktivlar narxiga kiritiladigan qo‘shilgan qiymat solig‘ini hisobga olish summalariga kiritish huquqini berish;

– tegishli tadbirlarni moliyalashtirish uchun mablag‘larni respublika byudjetiga o‘tkazgan holda, alkogol va tamaki mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilar uchun har bir ishlab chiqariladigan mahsulot birligiga o‘rnatilgan aktsiz va yig‘imlarni birlashtirish.

- O‘tgan davr mobaynida soliq yukini kamaytirish, soliq tizimini soddalashtirish va teng raqobat sharoitini yaratish, investorlar uchun uzoq muddatga mo‘ljallangan soliq siyosatini belgilash natijasida tadbirkorlik sub‘ektlariga soliq stavkalari pasaytirilib, yuridik shaxslarning mol-mulkiga solinadigan soliq stavkasi 5 foizdan 2 foizga, foyda solig‘i 14 foizdan 12 foizga, dividend solig‘i 10 foizdan 5 foizga kamaytirildi. Byudjetdan tashqari davlat maqsadli jamg‘armalariga ajratmalar esa bekor qilindi. Soliq solish tizimi soddalashtirilib, soliq turlari 19 tadan 15 taga qisqartirildi, yagona ijtimoiy to‘lov va jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i hisobotlari birlashtirildi, qo‘shilgan qiymat solig‘i hisobotining 9 ta ilovasi 5 taga tushirildi, hisobvaraqa-faktura shakli soddalashtirildi. Natijada joriy yilning birinchi yarmi uchun belgilangan byudjet daromadlarining prognoz ko‘rsatkichlari 108,4 foiz bajarildi, o‘shish sur‘ati 161 foizni tashkil etdi. Soliq qarzi yil boshiga nisbatan 1,1 trln. so‘mga kamaydi.

- Qo‘shilgan qiymat solig‘i to‘lovchilar soni yil boshiga nisbatan 6 barobarga ko‘payib, joriy yilning 1 iyul holatiga 41,7 mingtaga etdi va buning natijasida 11,2 trln. so‘m tushum ta‘minlandi, o‘tgan yilning mos davriga nisbatan 5,2 trln. so‘mga (187,7 foiz) o‘sdi. Davlat soliq qo‘mitasining rasmiy veb-saytida ro‘yxatga olingan alohida guvohnoma joriy etilishi hisobiga 48 mingta soliq to‘lovchiga guvohnoma berildi. Natijada tadbirkorlik sub‘ektlariga biznes yuritishda boshqa sub‘ekt bilan shartnoma yoki bitim tuzishdan oldin ushbu sub‘ektning qo‘shimcha qiymat solig‘i to‘lovchisi sifatida ro‘yxatga olinganini tekshirish imkoni yaratildi.

Fermer xo'jaliklari buxgalteriya hisobini yuritishi uchun alohida dasturiy mahsulot yaratilib, ular tajriba sinovidan o'tkazilmoqda. Joriy yilning olti oyida 55,5 mingta tadbirkorlik sub'ekti yangidan tashkil etilgan bo'lib, o'tgan yilning mos davriga nisbatan 27,1 mingtaga (195,4 foiz) ko'paygan.

- Alohida e'tirof etilganidek, soliq organlarining eskicha ishlash printsiptan voz kechilib, ularni tekshirish o'tkazib katta miqdorda jarima qo'llaydigan emas, oldindan profilaktika qilish, servis xizmati ko'rsatadigan organga aylantirish maqsadida soha xodimlarining malakasini oshirish, "aqli soliq yig'ish"ga o'tish ishlari boshlandi. Tizim shaffofligini ta'minlash uchun faoliyatni baholashning asosiy mezonlaridan biri – soliq to'lovchilarning ko'rsatilayotgan xizmatlardan rozilik (qoniqish) darajasi kiritildi. Soliq to'lovchilarga xizmat ko'rsatish zallarida "elektron navbat" tartibi ishlab chiqildi.

- Hukumat soatida bu borada erishilayotgan natijalar bilan bir qatorda sohada yo'l qo'yilayotgan kamchiliklar, mavjud muammo va echilishi lozim bo'lgan masalalarga ham alohida e'tibor qaratildi. Xususan, deputatlar Prezidentimizning 2018 yil 29 iyundagi farmonida belgilangan ustuvor vazifalarning to'liq va o'z vaqtida ijrosini ta'minlash maqsadida unda belgilab berilgan va ijrosi kechiktirilayotgan qonun hujjatlarini takomillashtirishga oid muhim bndlarni bajarish yuzasidan aniq "yo'l xaritasi"ni ishlab chiqib, Qonunchilik palatasiga taqdim etish, shuningdek, Harakatlar strategiyasi asosida soliq yukini kamaytirish va soliq solish tizimini yanada soddalashtirish, soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirishga qaratilgan vazifalarni yanada izchil, tizimli davom ettirish kabi muammoli holatlar yuzasidan bir qator savollar bilan murojaat etdilar.

- Deputatlarning fikricha, davlat soliq xizmati organlari xodimlari soliq to'lovchilarning, shu jumladan, qo'shilgan qiymat solig'i va yuridik shaxslarning foyda solig'ini hisoblab chiqish hamda to'lash bo'yicha malakasini muntazam oshirib borishi, soliq hisobotini soddalashtirish, uning avtomatlashtirilgan buxgalteriya hisobini yurituvchi dasturiy mahsulotlar bilan tezkor integratsiyalashuvini, byudjet tizimi byudjetlarining prognoz parametrlari

bajarilishini ta'minlash yuzasidan qo'shimcha choralar ko'rishi kechiktirib bo'lmaydigan dolzarb masalalardan hisoblanadi.

17.3. Strategik rivojlanish va uning moliyaviy asoslari

Mustaqillik yillarida mamlakatda huquqiy demokratik davlat, kuchli fuqarolik jamiyati qurishga, erkin bozor munosabatlariga va xususiy mulk ustuvorligiga asoslangan iqtisodiyotni rivojlantirishga, xalq osoyishta va farovon hayot kechirishi uchun shart-sharoitlar yaratishga, xalqaro maydonda O'zbekistonning munosib o'rin egallashiga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar amalga oshirildi.

Bosib o'tilgan yo'l va orttirilgan tajribani xolisona baholashdan, mustaqillik yillarida erishilgan yutuqlarni tahlil qilishdan hamda zamon talablaridan kelib chiqqan holda, oldimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va mamlakat taraqqiyotini jadallashtirishning muhim ustuvorliklarini hamda aniq marralarini belgilash vazifasi turgan edi.

Mazkur vazifani amalga oshirish yo'lida aholining keng qatlamlari, jamoatchilik va ishbilarmon doiralar vakillari, davlat organlarining rahbarlari va mutaxassislari bilan amaliy suhbat hamda muhokamalar olib borildi, shuningdek amaldagi qonun hujjatlari, milliy va xalqaro tashkilotlarning axborot-tahliliy materiallari, ma'ruzalari, tavsiyalari va sharhlari o'rganildi, rivojlangan xorijiy mamlakatlar tajribasi tahlil qilindi.

Kelib tushgan takliflarni jamlash, chuqur o'rganish hamda umumlashtirish asosida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni loyihasi ishlab chiqilib, u bilan:

2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi (keyingi o'rinlarda – Harakatlar strategiyasi);

Harakatlar strategiyasini “Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili”da amalga oshirishga oid Davlat dasturi (keyingi o‘rinlarda – Davlat dasturi) tasdiqlandi.

Loyihalarni tayyorlash davomida aholining keng qatlamlari orasida qizg‘in muhokamalar olib borildi. Loyihalar muhokama uchun turli axborot maydonlariga joylashtirildi, ularning natijasida ko‘plab taklif va mulohazalar kelib tushdi. Fuqarolar siyosiy-huquqiy borada yuksak faollik ko‘rsatib, olib borilayotgan islohotlarga alohida qiziqish va daxldorlikni namoyon qildilar.

Xususan, loyihalarning “Qonun hujjatlari ta’sirini baholash tizimi” portalida yo‘lga qo‘yilgan jamoatchilik muhokamasi natijalari bo‘yicha 1 310 ta taklif va mulohaza kelib tushib, ular asosida Davlat dasturining 41 ta bandi qayta ko‘rib chiqildi.

Shu bilan birga, 2017 yil 23-27 yanvar kunlari Toshkent shahrida media-haftalik va xalqaro davra suhbat tashkil etilib, ularda 1 300 dan ortiq mutaxassis va ekspert, jamoatchilikning, ommaviy axborot vositalarining, diplomatik korpus va xalqaro tashkilotlarning, shuningdek O‘zbekistonda faoliyat yuritayotgan yirik xorijiy investorlarning vakillari ishtirok etishdi.

Harakatlar strategiyasiga O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev tomonidan saylovoldi jarayoni, jamoatchilik, ishbilarmon doiralar vakillari hamda davlat organlari bilan uchrashuvlar chog‘ida bildirilgan mamlakatni ijtimoiy-siyosiy, sotsial-iqtisodiy, madaniy-gumanitar rivojlantirishning kontseptual masalalari kiritildi.

Harakatlar strategiyasining maqsadi olib borilayotgan islohotlar samaradorligini tubdan oshirishdan, davlat va jamiyatning har tomonlama va jadal rivojlanishini ta’minlash uchun shart-sharoitlar yaratishdan, mamlakatni modernizatsiyalash va hayotning barcha sohalarini erkinlashtirishdan iboratdir.

Xususan, mamlakatni rivojlantirishning quyidagi 5 ta ustuvor yo‘nalishi belgilangan:

1. Davlat va jamiyat qurilishini takomillashtirish;
2. Qonun ustuvorligini ta’minlash va sud-huquq tizimini yanada isloh qilish;

3. Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va liberallashtirish;
4. Ijtimoiy sohani rivojlantirish;
5. Xavfsizlik, millatlararo totuvlik va diniy bag'rikenglikni ta'minlash, chuqur o'ylangan, o'zaro manfaatli va amaliy ruhdagi tashqi siyosat yuritish.

Mazkur yo'nalishlarning har biri mamlakatdagi islohotlarni va yangilanishlarni yanada chuqurlashtirishga oid aniq bo'limlardan iborat.

Harakatlar strategiyasini besh bosqichda amalga oshirish nazarda tutilmoqda, bunda yillarga beriladigan nomlarga muvofiq har yili uni amalga oshirish bo'yicha Davlat dasturi tasdiqlanadi.

Davlat dasturining "Davlat va jamiyat qurilishini takomillashtirish" deb nomlangan birinchi yo'nalishini amalga oshirishda davlat hokimiyati tizimida Oliy Majlisning rolini kuchaytirish, qonun ijodkorligi faoliyatining sifatini tubdan yaxshilash, davlatning hayotida siyosiy partiyalarning rolini kuchaytirish nazarda tutilgan.

Davlat boshqaruvini takomillashtirish, eng avvalo davlat xizmatini isloh qilish, iqtisodiyotda davlat boshqaruvini kamaytirish, davlat va xususiy sektorlarning o'zaro foydali hamkorligining zamonaviy shakllarini, "Elektron hukumat" tizimini rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish rejalashtirilgan.

Xalq bilan samarali muloqotni ta'minlash Davlat dasturining eng muhim va dolzarb vazifalaridan biri bo'ldi. Shu munosabat bilan jamoatchilik nazoratini takomillashtirish, nodavlat notijorat tashkilotlarini, ommaviy axborot vositalarini yanada rivojlantirish, shuningdek mahallaning jamiyat hayotidagi rolini kuchaytirish nazarda tutilmoqda.

Davlat dasturining ikkinchi yo'nalishi qonun ustuvorligini va sudning chinakam mustaqilligini ta'minlash chora-tadbirlarini nazarda tutadi. Jumladan, qarorlar qabul qilishda sudlar mustaqilligini ta'minlashi kerak bo'lgan Oliy sud kengashini tuzish, professional sudyalar korpusini shakllantirish, sudyalarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishga doir chora-tadbirlarni amalga oshirish rejalashtirilmoqda.

Ma'muriy sudlarni, xo'jalik sudlari tizimida mintaqaviy apellyatsiya sudlarini tuzish, sudya yordamchisi lavozimini ta'sis etish orqali sudlarni kelgusida ixtisoslashtirish va ularning devonini mustahkamlash nazarda tutilmoqda.

Sansalorlikka va ishlarning ko'rib chiqilishi sudlar tomonidan asossiz cho'zib yuborilishiga yo'l qo'ymaslik maqsadida protsessual qonun hujjatlarini takomillashtirish, quyi instantsiya sudlarining kamchiliklarini mustaqil bartaraf etish va uzil-kesil qaror qabul qilish yuzasidan yuqori sud instantsiyalarining vakolatlarini kengaytirish rejalashtirilmoqda.

Ushbu yo'nalish doirasida barcha huquqni muhofaza qilish va nazorat organlari, davlat hamda xo'jalik boshqaruvi organlari, mahalliy davlat hokimiyati organlari rahbarlarining xalq bilan bevosita muloqotini yo'lga qo'yish chora-tadbirlarini ro'yobga chiqarish, aholi ularga erkin murojaat eta olishini ta'minlash, jismoniy va yuridik shaxslarning huquqlari hamda erkinliklari buzilganligi to'g'risidagi murojaatlarning, xabarlarining o'z vaqtida olinishini ta'minlash nazarda tutilmoqda.

Huquqbuzarliklarning oldini olish tizimiga, jinoyatchilikka qarshi kurashish va jamoat tartibini saqlash bo'yicha ichki ishlar organlarining faoliyatini tubdan takomillashtirishga alohida e'tibor qaratiladi.

Shuningdek ushbu yo'nalish 2018-2021 yillarda jinoyat va jinoyat-protsessual qonun hujjatlarini yanada takomillashtirish kontseptsiyasini ishlab chiqishni, sud, huquqni muhofaza qilish va nazorat organlari xodimlarini o'qitish, tanlash va joy-joyiga qo'yish tizimini takomillashtirishni, murojaatlarni muntazam tahlil qilishni hamda vaqti-vaqti bilan uning natijalarini e'lon qilib borishni, advokaturani rivojlantirishni, notariat tizimini va FHDYo organlarini isloh qilishni ham o'z ichiga oladi.

"Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va liberallashtirish" deb nomlangan uchinchi yo'nalishda ko'rsatilgan chora-tadbirlarni ro'yobga chiqarish uchun milliy valyuta va narxlarning barqarorligini ta'minlash, valyutani tartibga solishning zamonaviy bozor mexanizmlarini bosqichma-bosqich joriy etish, mahalliy byudjetlarning daromad bazasini kengaytirish, tashqi iqtisodiy aloqalarni

kengaytirish, eksportga mo'ljallangan mahsulot va materiallar ishlab chiqarish uchun zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, transport-logistika infratuzilmasini, tadbirkorlikni rivojlantirish hamda xorijiy investorlar uchun investitsiyaviy jozibadorlikni oshirish, soliq ma'murchiligini yaxshilash, bank faoliyatini tartibga solishning zamonaviy printsiplari va mexanizmlarini joriy etish, ko'p tarmoqli fermer xo'jaliklarini rivojlantirish, shuningdek turizm industriyasini jadal rivojlantirish nazarda tutilmoqda.

Shuningdek ushbu yo'nalish xususiy mulkni, moliya bozorini himoya qilish, qishloq xo'jaligini modernizatsiyalash, zargarlik sohasini rivojlantirish, ayrim milliy korxonalarining aksiyalarini (IPO) nufuzli xorijiy fond birjalariga dastlabki tarzda joylashtirishga tayyorgarlik ko'rish chora-tadbirlarini ham o'z ichiga oladi.

2017-2021 yillarda umumiy qiymati 40 milliard AQSh dollari miqdoridagi 649 ta investitsiya loyihasini nazarda tutuvchi tarmoq dasturlarini ro'yobga chiqarish rejalashtirilmoqda. Natijada keyingi 5 yilda sanoat mahsulotini ishlab chiqarish 1,5 baravar, uning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 33,6 foizdan 36 foizgacha, qayta ishlash tarmog'i ulushi 80 foizdan 85 foizgacha oshadi.

Har qanday davlatda pensiya ta'minoti tizimi mehnatga layoqatsiz va kam ta'minlangan fuqarolarning turmush darajasini ta'minlashga va qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilgan iqtisodiy, huquqiy, ijtimoiy va tashkiliy xarakterga ega bo'lgan qator chora-tadbirlar kompleksining amalga oshirilishini nazarda tutadi.

Ushbu tizim 3,3 milliondan ko'proq fuqarolarni yoki mamlakat aholisining taxminan 10 foizini qamrab oladi. Yoshga doir pensiya oluvchilar – 2 502,6 ming nafar, nogironlik bo'yicha pensiya oluvchilar – 360,3 ming nafar, boquvchisini yo'qotganlik bo'yicha pensiya oluvchilar – 168,5 ming nafar va ijtimoiy nafaqa oluvchilar – 294,1 ming nafarni tashkil etadi.

Fuqarolarning ijtimoiy sug'urtalash tizimidagi uzluksiz ishtirokini rag'batlantirishning zamonaviy mexanizmlarini joriy etish, pensionerlarning moddiy ta'minlanganlik darajasini oshirish, mehnatga haq to'lash jamg'armasiga fiskal yukning mo'tadilligini qo'llab-quvvatlash, shuningdek barqaror pensiya tizimiga erishish maqsadida, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi hamda

byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasi tomonidan fuqarolarning davlat pensiya ta'minoti tizimini isloh etish bo'yicha Konsepsiya loyihasi ishlab chiqildi. Ushbu Konsepsiya loyihasi Birlashgan Millatlar Tashkilotining Taraqqiyot Dasturi, Jahon bankining pensiya ta'minoti sohasidagi loyihalari hamda Koreya Respublikasining davlat xizmatchilari Milliy Pensiya Servisi tavsiyalariga asoslanib ishlab chiqilgan. Ushbu loyihaning mazmuni quyidagicha:

Amaldagi pensiya ta'minoti tizimi hozirgi zamon talablariga to'liq javob bera olmaydi, fuqarolarni keksaygan yoshda, mehnat qobiliyatini yo'qotganda va boquvchisini yo'qotganda ijtimoiy himoyasi uchun maksimal darajadagi maqbul shart-sharoitlarni ta'minlay olmaydi. Xususan:

– amaldagi O'zbekiston Respublikasining "Fuqarolarning davlat pensiya ta'minoti to'g'risida"gi Qonunni 1993-yilda qabul qilingan bo'lib, unda to'g'ri ta'sir etuvchi normalar mavjud emas, pensiya ta'minoti va aholining ijtimoiy himoyasi masalalarini tartibga soluvchi ko'plab normalar O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonlari, Hukumat qarorlari bilan tasdiqlangan bo'lib, bu, o'z navbatida, ularni turli xil talqin etishga olib kelmoqda;

– fuqarolarning ijtimoiy sug'urta tizimida uzluksiz va uzoq muddatli ishtirokini rag'batlantirish mexanizmi murakkab va shaffof bo'lmasdan qolmoqda, buning natijasida mehnatga layoqatli aholining deyarli 60 foizi davlat ijtimoiy sug'urtasi bilan qamrab olinmagan;

– imtiyozli pensiya ta'minotining, bugungi kunda dunyo amaliyotida deyarli qo'llanilmaydigan alohida toifadagi shaxslarning pensiyalariga asossiz ustama va qo'shimchalarning keng amaliyoti yuzaga kelgan;

– pensiya miqdori va xodimning mehnat xissasi (ulushi) o'rtasidagi bog'liqlik ham zaiflashgan, pensiya to'lovlari yuki oshgan, shu munosabat bilan yaqin kelajakda Pensiya jamg'armasining daromadlari va xarajatlari o'rtasida nomutanosibliklar kutilmoqda, bu esa, o'z navbatida, pensiya va boshqa ijtimoiy to'lovlarni moliyalashtirishga salbiy ta'sir ko'rsatadi;

– pensiya ta'minoti tizimi yaxlitlashtirilgan va barcha uchun tenglashtirilgan bo'lib, quyidagi asosiy tamoyillarga javob bermaydi: ijtimoiy sug'urta badallari

Pensiya jamg'armasi mablag'lari asosini tashkil etishi va qat'iy maqsadga – pensiya sug'urtasida ishtirok etgan shaxslarning pensiya to'loviga yo'naltirilgan bo'lishi hamda Pensiya jamg'armasiga to'lanadigan majburiy to'lovlar bo'yicha ish beruvchi va xodim o'rtasidagi javobgarlik aniq taqsimlanishi lozim.

2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida ustuvor yo'nalishlardan biri ijtimoiy sohani rivojlantirishga yo'naltirilgan bo'lib, aholining majburiy ijtimoiy kafolatlarini ta'minlash, aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarining ijtimoiy himoyasini kuchaytirish, shuningdek keksalarni va imkoniyati cheklangan shaxslarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashni o'z ichiga oladi.

Qo'yilgan vazifalarni hal etish maqsadida quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq hisoblanadi:

a) pensiya ta'minotining normativ-huquqiy bazasini takomillashtirish sohasida:

– to'g'ridan-to'g'ri ta'siretuvchi me'yorlarga ega bo'lgan, zamonaviy texnologiyalardan foydalangan holda pensiyalarni hisoblashning sodda va shaffof mexanizmlarini hamda rag'batlantiruvchi xarakterdagi aniq, shu jumladan jamg'arib boriladigan mexanizmlarni joriy etish, asossiz imtiyozlar, qo'shimchalar va ustamalar berish amaliyotidan voz kechilgan normalarni nazarda tutgan O'zbekiston Respublikasining "Fuqarolarning davlat pensiya ta'minoti to'g'risida"gi Qonunining yangi tahririni ishlab chiqish va tasdiqlash;

b) pensiya ta'minoti tizimiga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish sohasida:

– pensiya ta'minoti sohasiga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini faol tatbiq etish, "Pensiya" dasturiy majmuini modernizatsiyalash, navbatni yuzaga keltiradigan, buning natijasida korrupsiya va qog'ozbozlik holatlarini keltirib chiqaradigan qog'oz hujjat aylanishini bartaraf etish. Pensiyalarni hisoblashda asos sifatida 2015-yildan tashkil etilgan fuqarolarning Pensiya jamg'armasiga o'tkazib borilgan sug'urta badallarining markazlashtirilgan Reestri ma'lumotlarini inobatga olishni joriy etish;

c) pensiya ta'minoti tizimining ijtimoiy adolat va samaradorligini oshirish sohasida:

– barcha ishlovchi pensionerlarga pensiyalarini to'liq miqdorda olish huquqini berish;

– qariyalar va nogironlar internat uylarida (pansionatlarida) yashovchi yolg'iz pensionerlarga to'lanadigan pensiya miqdorini oshirish;

– III guruh nogironligi bor shaxslarga qat'iy belgilangan miqdorlarda nafaqalarni joriy etish;

d) rag'batlantiruvchi mexanizmlarni joriy etish, pensiya miqdori va xodimning mehnat xissasi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni oshirish sohasida:

– fuqarolarning 35 yildan ortiqcha ish stajining har bir to'liq yili uchun pensiyalarning tayanch miqdorini hisoblab chiqarilgan o'rtacha ish haqining 2 foizi miqdoriga oshirishni nazarda tutish;

– 54 yoshdan pensiyaga chiqish huquqiga ega bo'lgan, biroq pensiyani umumiy belgilangan yoshdan kechroq rasmiylashtirgan ayollarning pensiyalariga ustamalar belgilash;

– pensiya hisoblab chiqarish uchun hisobga olinadigan o'rtacha ish haqini pensiya tayinlanish kunidagi belgilangan eng kam ish haqining 8 barobaridan 12 barobarigacha oshirish (ushbu yo'nalish fuqarolarning mehnat faoliyatining davomiyligini va yuqoriroq miqdorda ish haqi oluvchilarni rag'batlantirishga qaratilgan. Bunday mexanizmlar Yevropa davlatlari, AQSh, Belarus, Ukraina, Moldova va boshqa bir qator davlatlar qonunchiligida nazarda tutilgan);

d) ijtimoiy sug'urta tizimida fuqarolarning ixtiyoriy ishtirokini rag'batlantirish choralarini qo'llash sohasida:

– pensiya yoshiga yetgan, ammo zarur ish stajiga ega bo'lmagan fuqarolarga, davlat pensiyalarini hisoblashda yetishmayotgan stajning xar bir oyi uchun Pensiya jamg'armasiga bir martalik sug'urta badallarini to'lash huquqini taklif etish (01.01.2019 yil holatiga yangi tayinlangan pensiyalarning 55 foiz ulushini to'liqsiz ish staji bilan tayinlangan pensiyalar tashkil etadi);

– ishlovchi er(xotin)ning mehnatga haq to‘lash ko‘rinishidagi daromadlari hisobidan ishlamayotgan turmush o‘rtog‘i uchun ixtiyoriy ravishda Pensiya jamg‘armasiga sug‘urta badallari to‘lash huquqini taklif etish. Er(xotin) ishlamayotgan turmush o‘rtog‘i uchun Pensiya jamg‘armasiga ixtiyoriy sug‘urta badallari to‘lash tizimi dunyoning ko‘plab davlatlarida mavjud. Misol uchun, Yaponiyada bu tizim majburiy xarakterga ega, bunday tizim Shvetsiya va Buyuk Britaniyada ham mavjud.

e) avlodlarning moliyaviy ishtiroki ekvivalentligini ta‘minlash sohasida:

– yoshga doir pensiya tayinlash uchun talab etiladigan minimal staj davomiyligini (7 yil) oshirish (“Ijtimoiy ta‘minotning minimal me‘yorlari to‘g‘risida”gi 102-sonli Konventsiasida yoshga doir pensiya tayinlash uchun talab etilgan eng kam staj 15 yil qilib belgilangan. Dunyoning ko‘plab davlatlari, jumladan MDH davlatlarida talab etilgan eng kam ish staji 10 – 15 yilga etkazilgan);

– pensiya yoshini bosqichma-bosqich oshirib, dunyo bo‘yicha belgilangan o‘rtacha pensiya yoshiga etkazish.

Demografik bashoratlarga ko‘ra, 2018-2025-yillarda pensiya yoshidagi aholining ulushi (1,2 million kishiga) oshishi kutilmoqda. Bu esa, o‘z navbatida, Pensiya jamg‘armasi xarajatlarining mutanosib ravishda oshishiga olib keladi.

Fuqarolar pensiya ta‘minoti tizimining asosiy ko‘rsatkichlaridan biri pensiya yoshi hisoblanadi. Tahlillar shuni ko‘rsatmoqdaki, dunyoda o‘rtacha pensiya yoshi erkaklar va ayollar uchun 62 yosh bo‘lsa, O‘zbekistonda bu ko‘rsatkich 57,5 yoshni tashkil etadi (ayollar uchun 55 yosh, erkaklar uchun 60 yosh).

Fuqarolarning ijtimoiy sug‘urta tizimida uzluksiz va uzoq muddatli ishtirokini rag‘batlantirish mexanizmi murakkab va shaffof bo‘lmasdan qolmoqda. Mehnatga layoqatli aholi 60 foiz (qariyb 17 million kishi)ni tashkil etsa, taxminan 10,2 million kishi davlat ijtimoiy sug‘urtasi bilan qamrab olinmagan. Ya‘ni, ular byudjetdan tashqari Ppensiya jamg‘armasiga ijtimoiy ajratmalarni amalga oshirmayapti.

Xalqaro mehnat tashkiloti talablariga muvofiq, fuqarolarning pensiya ta'minoti tizimi barqaror rivojlanishi uchun badal to'lovchilar sonining pensiya oluvchilarga o'zaro nisbati 1:4 darajada bo'lishi kerak. Biroq bugungi kunda O'zbekistonda bu ko'rsatkich o'rtacha 1:1,5 ga teng.

Ta'kidlash joizki, pensionerlar sonining ishlovchi aholiga nisbati 2009-yildagi 61 foizdan 2017-yilda 66 foizga o'sgan.

Pensiya jamg'armasi mablag'larining sezilarli qismi imtiyozli pensiyalarni moliyalashtirishga sarflanadi. Imtiyozli shartlarda tayinlangan pensiyalar ulushi 592,4 ming kishini yoki jami tayinlangan pensiyalarning 19,5 foizini tashkil etib, shundan yoshga doir pensiyalar 23,7 foizni tashkil etadi. Yiliga o'rta hisobda 39,8 mingta imtiyozli pensiya tayinlanmoqda.

Shuningdek, pensiya miqdori va mehnat davomiyligi ulushi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik ham sezilarsiz. Amaldagi pensiya ta'minoti tizimi 7 yildan kam bo'lmagan stajga ega bo'lgan shaxslarga pensiya tayinlanishini nazarda tutadi. Ushbu huquq faqatgina 7 yil ishlab, o'zining butun mehnatga layoqatlilik davri uchun Pensiya jamg'armasi mablag'larini shakllantirishda eng kam hissa qo'shgan shaxslarga pensiya olish imkonini beradi.

Xalqaro mehnat tashkilotining "Ijtimoiy ta'minotning minimal me'yorlari to'g'risida"gi konvensiyasida yoshga doir pensiyani tayinlash uchun talab etiladigan eng kam ish staji 15 yil qilib belgilangan. Ko'plab davlatlar, shu jumladan, MDH mamlakatlarida talab etilgan eng kam ish staji 10-15 yil darajasiga yetkazilgan.

Ish stajiga nisbatan 7 yil davomiylikdagi minimal talab mavjudligi fuqarolarning davlat ijtimoiy sug'urtasidagi ishtirokiga salbiy ta'sir o'tkazmoqda. Masalan, hozir 30 yil ish stajiga (talab etilgan – 25 yil) ega bo'lgan erkak kishining pensiya miqdori bilan 10 yillik ish stajiga ega bo'lgan (minimal talab etilgan – 7 yil) erkak kishining pensiya miqdori o'rtasidagi farq taxminan 200 ming so'mni tashkil etadi.

Ishlovchilarning ijtimoiy sug‘urtadagi uzoq muddat va uzluksiz ishtirokini rag‘batlantirishdagi zaif mexanizmlar ularni sug‘urta badallarini to‘lamaslikning yangi usullarini qidirishga majbur etadi.

Pensiya ta‘minoti tizimini yanada rivojlantirishning bosh maqsadi pensionerga munosib turmush farovonligi va hayot darajasini ta‘minlab berishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun: pensiya ta‘minoti tizimining huquqiy-me‘yoriy asoslarini takomillashtirish, yangi tahrirdagi “Pensiya ta‘minoti to‘g‘risida”gi qonunni ishlab chiqish va qabul qilish; ilg‘or xorij tajribalari asosida “Nodavlat pensiya ta‘minoti to‘g‘risida”gi qonunni ishlab chiqish va qabul qilish, xususiy pensiya fondlarining barqaror rivojlanishini ta‘minlovchi, ular faoliyatini tartibga solishning samarali tizimini yaratish maqsadga muvofiq.

2018-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasida pensiya ta‘minoti tizimini rivojlantirishning Davlat dasturi ishlab chiqilishi zarur. Dasturning tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat bo‘lishi maqsadga muvofiq:

1. Pensiya ta‘minoti tizimining joriy holati va omillari (ijtimoiy, iqtisodiy, huquqiy va demografik).

2. Pensiya ta‘minoti tizimini yanada rivojlantirishning maqsadi va yo‘nalishlari (pensionerga munosib turmush farovonligi va hayot darajasini ta‘minlab berishi nuqtai nazaridan).

3. Pensiya ta‘minoti tizimining huquqiy-me‘yoriy bazasini takomillashtirish (1993 yil 3 sentyabrda qabul qilingan “Fuqarolarning davlat pensiya ta‘minoti to‘g‘risida”gi hamda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2011-yil 8-sentyabrdagi qarori asosida tasdiqlangan “Davlat pensiyalarini tayinlash va to‘lash tartibi to‘g‘risida”gi Nizomga tegishli o‘zgartirishlar kiritish, ularni yangi tahrirda qabul qilish).

4. Nodavlat pensiya ta‘minoti tizimini tashkil etish va ular faoliyatini tartibga solishning samarali tizimini yaratish.

5. Ijtimoiy sug‘urta tizimida ishtirok etishning rag‘batlantiruvchi omillari.

6. Pensiya ta‘minoti tizimida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy qilishni faollashtirish.

7. Jamg'arib boriladigan pensiya ta'minoti tizimini yanada risojlantirish.

Har bir bo'limda Davlat dasturini amalga oshirish chora-tadbirlari, shakllari, bajarish muddatlari va mas'ul bajaruvchilar belgilab olinishi kerak.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasida harbiy xizmatchilarning pensiya ta'minoti 1990-yilda tasdiqlangan "О государственном пенсионном обеспечении военнослужащих" nomli qonun asosida tartibga solinadi. Bu qonun sobiq Ittifoq davrida qabul qilinib O'zbekiston mustaqilligi davrida ham amalda bo'lgan qonunlar qatoriga kiradi. Lekin ushbu qonunning bir qator me'yorlari bugungi kun talablariga javob bermaydi. Harbiy xizmatchilarga pensiya hisoblash, tayinlash va to'lash, ularga ustamalar belgilash, imtiyozlar berish, harbiy xizmatchilarning oila a'zolarini ijtimoiy ta'minlash bilan bog'liq munosabatlarni tartibga soluvchi yagona huquqiy hujjatning mavjud bo'lmaganligini inobatga olib, "Harbiy xizmatchilarning davlat pensiya ta'minoti to'g'risida"gi yangi Qonunni ishlab chiqish maqsadga muvofiq.

Respublikamizning bank-moliya tizimida, iqtisodiyotning real sektorida, sanoatning birmuncha rivojlangan tarmoqlarida, masalan, og'ir sanoat, neft-gaz, energetika, oziq-ovqat, engil sanoat sohalarida ko'plab aktsiyadorlik kompaniyalarining mavjudligi va ularning muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatayotganligini hisobga olib hamda xorij tajribalarini chuqur o'rgangan holda, "Korporativ pensiya ta'minoti to'g'risida"gi Qonun ishlab chiqish va amaliyotga joriy qilish, shu asosda mamlakatimizda davlat tomonidan kafolatlangan pensiya ta'minotiga muqobil bo'lgan korporativ pensiya ta'minotini yo'lga qo'yish maqsadga muvofiq, bu esa fuqarolarning ijtimoiy ta'minotini yanada yaxshilash imkonini beradi. ‘

Respublikamizda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar zahirida xalq farovonligi, milliy iqtisodiyotning barqarorligi va vatan ravnaqini ta'minlash kabi maqsadlar jamlangan. Shuningdek, davlat pensiya ta'minoti tizimini ham isloh qilish muhim masalalardan biri bo'lib kelmoqda. To'g'ri, oddiy fuqaro sifatida ko'pchilik aholi pensiya miqdorining oshirilishidan manfaatdor, lekin byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasining bu miqdorni oshirish uchun

yetarlicha mablag'i bormikan, degan savolga avvalo javob topishimiz kerak. Fikrimizcha, mamlakatimizda samarali bandlikni tashkil etsak, shunda o'z-o'zidan sug'urta badallarini to'lovchilar soni ham ma'lum miqdorda oshgan bo'lardi. Bu esa albatta byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasining daromadlarining oshishiga olib kelardi.

Mutaxassislarning fikricha, uzoq umr ko'radigan odamlarning ortib borishi kafolatli pensiya ta'minotini yaratish, tibbiy va ijtimoiy xizmatlar sifatini yanada yaxshilash bo'yicha davlatlar zimmasiga katta mas'uliyat yuklamoqda.

Umuman olganda, aholini ijtimoiy himoya qilishga bag'ishlangan tadqiqotlarda surunkali kasalliklar, tabiiy va texnogen ofatlarning ko'payishi, kambag'allik kabi turli omillar ta'sirida so'nggi yillarda yer yuzida ijtimoiy muhofazaga muhtoj kishilar soni sezilarli darajada o'sib borayotgani, bunday kishilarning qonuniy huquqlarini ta'minlash bo'yicha zarur choralar ko'rilmayotgani qayd etilmoqda.

Xalqaro ekspertlar dunyoning ayrim davlatlarida yaqqol sezilib qolayotgan bu holat ijtimoiy barqarorlikka, jamiyatdagi umuminsoniy munosabatlarga, taraqqiyot muvozanatiga putur etkazayotganligini tobora ko'proq ta'kidlamodalar. Munosib hayot kechirish, ilm olish, davolanish kabi insonning eng oliy huquqlari kafolati xavf ostida qolayotir. Shuning uchun ham jahon mamlakatlarida ijtimoiy himoya bilan bog'liq fakt va raqamlar tahlil qilinib, bu boradagi kafolatlarni, qonunchilikni mustahkamlab borishga doimiy e'tibor qaratilmoqda.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasining tashabbusi, O'zbekiston Respublikasi Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarni rivojlantirish vazirligi va Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirish Jamg'armasi-ning tashkiliy hamda moliyaviy ko'magi, shuningdek "Mobil Tel Inform" MCHJning tashkiliy-texnik ko'magi asosida 2017-yil 1-fevraldan Pensiya jamg'armasi tomonidan pensiya va nafaqalarni oluvchi shaxslarga "SMS-Pensiya" interaktiv xizmati taqdim etila boshlandi.

Ish haqi, pensiya, nafaqa va stipendiyalarning o‘z vaqtida va to‘liq to‘lanishida qonunchilik normalariga amal qilinishi O‘zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi tomonidan qat’iy nazoratga olingan. Shuningdek, pensiya va nafaqalarni tayinlash va to‘lovlarning o‘z vaqtida amalga oshirilishi ustidan nazoratni kuchaytirish maqsadida (1140 qisqa raqamli) “ishonch telefonii” joriy qilingan.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tomonidan ilgari surilgan 2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakat strategiyasining asosini ham, avvalambor, inson manfaatlarini ta‘minlash bilan bog‘liq vazifalar tashkil qiladi. Harakatlar strategiyasida “Ijtimoiy sohani rivojlantirish” deb nomlangan to‘rtinchi yo‘nalish ko‘zda tutilgan bo‘lib, “fuqarolarni ijtimoiy himoya qilish va ularning salomatligini saqlash, aholining muhtoj qatlamlariga ko‘rsatiladigan ijtimoiy yordam sifatini oshirish”¹⁸⁴ choratadbirlarini amalga oshirishni nazarda tutadi.

Harakatlar strategiyasidagi ustuvor yo‘nalishlar asosida ish haqi, pensiyalarni bosqichma-bosqich ko‘tarish rejalashtirilmoqda, 2017-yilda ularning miqdorini kamida 10 foizga oshirish, 2018-yilda ham shu tendensiyani saqlab qolish ko‘zda tutilgan.

Yoshi ulug‘ insonlarni e‘zozlash, izzat-ikrom ko‘rsatish xalqimizga xos yuksak fazilatlardan biridir. Bu ezgu an‘ana mustaqillik tufayli yangicha ma‘no-mazmun bilan boyidi. Prezidentimiz SH. Mirziyoyev rahnamoligida hayotga tatbiq qilinayotgan qator qonunlar, dasturlar va boshqa huquqiy hujjatlar asosida nuroniylarga munosib turmush sharoitini yaratish, ijtimoiy va pensiya ta‘minoti hamda tibbiy xizmat ko‘rsatish tizimini takomillashtirish sa‘y-harakatlari keng ko‘lam kasb etmoqda. Bu esa keksalarga ma‘naviy-ruhiy madad bo‘lib, ular qalbidagi shukronalik va minnatdorlik tuyg‘ularini kuchaytirayotir.

¹⁸⁴O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-son Farmoni, O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2017-y., 6-son, 70-modda.

O‘zbekiston Prezidentining 2017-yil 13-martdagi “Pensiya va nafaqalarni to‘lash mexanizmini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-2826-son qaroriga muvofiq, endilikda Xalq banki butun respublika bo‘yicha pensiya va nafaqalarni to‘lash bo‘yicha yagona vakolatli bankka aylandi.

2017-yil iyulgacha pensiya, ijtimoiy nafaqalar, kompensatsiya va boshqa to‘lovlarni naqd pulda to‘lash ‘O‘zbekiston pochta’ Aksiyadorlik jamiyatidan Xalq banki bo‘limlariga o‘tkazildi.

Hududiy ijroiya organlari bankni pensiya va nafaqalarni naqd pullarda beruvchi maxsus kassalarning ishini tashkillashtirish uchun fuqarolar yig‘ini binolarida va pensionerlar tomonidan pensiyalarni olish uchun qulay bo‘lgan boshqa ma‘muriy binolarda alohida xonalar bilan bepul asosda ta‘minlashlari belgilab qo‘yildi. Pensiya yoki nafaqani olish uchun maxsus kassalarga mustaqil bora olmaydiganlarga pensiyalar ularning yashash joylari bo‘yicha Xalq banki tomondan etkazila boshladi.

Markaziy bank esa pensiya va nafaqalar har oyning 27-sanasigacha to‘lab bo‘linishini hisobga olgan holda Xalq banki arizalariga muvofiq, pensiya va nafaqalarni uzluksiz berishi uchun uni zarur bo‘lgan naqd pul bilan ta‘minlaydi. Xalq banki buni amalga oshirish uchun kassirlar va nazoratchilar sonini oshiradi, markaziy apparat va filiallarni zaruriy sondagi mutaxassislar bilan butlaydi hamda kerakli jihozlar va kompyuter texnikasini xarid qiladi. Naqd pullarni maxsus kassalargacha yetkazish uchun 590 ta inkassatorlik “Damas” avtomobillari xarid qilinadi. Markaziy bank ko‘magida Xalq bankida o‘z inkassatsiya xizmati tashkil etiladi.

Moliya vazirligi huzuridagi Pensiya jamg‘armasi va Xalq banki mablag‘ oluvchilarni SMS-xabardor qilish texnologiyasini joriy qilish bilan onlayn rejimda aholiga pensiya va nafaqalarni berish va uni nazorat qilishni avtomatlashtirish maqsadida tegishli ma‘lumotlar bazalarining integratsiyasini ta‘minlaydi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. Davlat moliyasini isloh etishning moddiy-moliyaviy asosi sifatidagi mohiyati nimada namoyon bo‘ladi?
2. Yangi qabul qilgan siliq kontsepsiyasining mazmuni va mohiyati.
3. Harakalar strategiyasni amalga oshirilishining moliyaviy jixatlari?
4. Davlat moliyasi tizimidagi islohotlarning asosiy yo‘nalishlari.

Mavzu yuzasidan topshiriqlar

1. Davlat moliyasi tizimidagi muammolar, ularning asosiy mazmuni, va yechimlariga oid kontseptual jadval tuzing.
2. Davlat moliyasi islohotlari tarkibida aks ettirilgan “islohot-uning asosiy mazmuni va yo‘nalishlarini qamrab olgan chizmalarni tayyorlang.
3. Davlat moliyasi islohotlariga o‘z qarashlaringiz aks etgan esse tayyorlang.

TAYANCH SO‘Z VA IBORALAR BO‘YICHA GLOSSARIY

Aylanma kassa mablag‘i – moliya yilida O‘zbekiston Respublikasi respublika byudjetining, Qoraqalpog‘iston Respublikasi respublika byudjetining, viloyatlar viloyat byudjetlarining va Toshkent shahri shahar byudjetining, tumanlar va shaharlar byudjetlarining shaxsiy g‘azna hisobvaraqlarida turgan byudjet mablag‘larining yo‘l qo‘yiladigan eng kam miqdori;

Bevosita soliqlar – soliq to‘lovchilarning o‘zi to‘g‘ridan-to‘g‘ri to‘laydigan, ya’ni soliqning huquqiy jihatdan to‘lovchisi ham, haqiqiy to‘lovchisi ham bitta shaxs bo‘ladigan, soliq yukini boshqalar zimmasiga yuklash holati bo‘lmaydigan soliqlar, ularga daromaddan va mulkdan to‘lanadigan soliqlar kiradi;

Bilvosita soliqlar – yuridik jihatdan to‘lovchilari mahsulot (ishlar, xizmatlarni) yuklab yuboruvchilar (xizmat ko‘rsatuvchilar) bo‘lib, soliqning haqiqiy og‘irligi keyingi (so‘nggi) iste’molchining zimmasiga tushadigan, soliq summasi tovar (ish, xizmat) narxi ustiga ustama ravishda qo‘yiladigan soliqlar;

Byudjet daromadlari tasnifi – barcha darajadagi byudjetlar daromadlari, davlat maqsadli jamg‘armalari hamda byudjet tashkilotlarining byudjetdan tashqari daromadlarining mablag‘lar manbasi va byudjetlar darajasiga, daromadlar turiga va hududiga ko‘ra guruhlanishi;

Byudjet defitsiti – muayyan davrda byudjet xarajatlarining byudjet daromadlaridan ortishi;

Byudjet defitsitini qoplash manbalari – defitsitni qoplashga jalb qilingan mablag‘lar va ularning manbalari;

Byudjet dotatsiyasi–o‘z daromadlari va byudjetni tartibga soluvchi boshqa mablag‘lar yetishmagan taqdirda quyi byudjetning xarajatlari bilan daromadlari o‘rtasidagi farqni qoplash uchun yuqori byudjetdan quyi byudjetga qaytarmaslik sharti bilan ajratiladigan pul mablag‘lari;

Byudjet huquqi – davlatbyudjeti mablag‘larini shakllantirish, taqsimlash va ulardan foydalanish bo‘yicha yuzaga keladigan ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi moliyaviy-huquqiy normalar majmui;

Byudjet huquqi subyektlari – davlatpul mablag‘larining markazlashtirilgan jamg‘armasini shakllantirish, taqsimlash va undan foydalanish bilan bog‘liq munosabatlarda qonunchilik bilan tegishli yuridik majburiyat va huquqlar berilgan davlat va uning ma‘muriy-hududiy tuzilmalari, davlat hokimiyati va barcha darajadagi boshqaruv organlari, davlat va munitsipal korxonalar, tashkilotlar va muassasalar;

Byudjet jarayoni – byudjetloyihasini tuzish, ko‘rib chiqish, qabul qilish va ijro etish, ijro etilishini nazorat qilish, ijrosi haqidagi hisobotni tayyorlash va tasdiqlash bilan bog‘liq bo‘lgan qonun hujjatlariga muvofiq tartibga solinadigan maqsadli faoliyat;

Byudjet jarayoni bosqichlari – byudjetloyihasini tuzish, uni ko‘rib chiqish va tasdiqlash, byudjetni ijro etish va uning nazoratini olib borish, byudjetning ijrosi to‘g‘risidagi hisobotni tayyorlash va uni tasdiqlashdan iborat bo‘lgan uzluksiz jarayon;

Byudjet nazorati – barchadarajadagi byudjetlarning, davlat maqsadli jamg‘armalari va boshqa nobyudjet fondlarining shakllanishi va ishlatilishi, davlat moliyaviy resurslarining qonuniy va maqsadga muvofiq ishlatilishi ustidan nazorat;

Byudjet nazoratining shakllari – dastlabki, joriy va so‘nggi byudjet nazorati;

Byudjet profitsiti – muayyan davrda byudjet daromadlarining byudjet xarajatlaridan ortishi;

Byudjet qonunchiligi – byudjet munosabatlari va byudjetlararo munosabatlarni tartibga solishga xizmat qiluvchi qonuniy-huquqiy hujjatlar yig‘indisi;

Byudjet siyosati – davlat moliya siyosatining tarkibiy qismi bo‘lib, umumdavlat moliyaviy resurslarini (manbalarini) shakllantirish va jalb etish,

taqsimlash, ulardan maqsadga muvofiq foydalanishga qaratilgan davlatning chora-tadbirlari va asosiy yo‘nalishlari yig‘indisi;

Byudjet siyosati strategiyasi – uzoqmuddatli maqsadlarni tanlash va maqsadli dasturlarni zarur moliyaviy resurslar bilan ta‘minlash, ularni iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishning asosiy yo‘nalishlariga safarbar qilishni nazarda tutuvchi strategiya;

Byudjet siyosati taktikasi – byudjet strategiyasi belgilab bergan vazifalarni jamiyat rivojlanishining aniq bosqichida va sharoitlarida moliya-byudjet munosabatlarini tashkil etish usullari va vositalari yig‘indisi;

Byudjet so‘rovi – byudjettasnifi bo‘yicha tushumlarni shakllantirish va byudjetdan mablag‘ ajratish to‘g‘risidagi so‘rov;

Byudjet ssudasi – yuqoribyudjetdan quyi byudjetga yoxud respublika byudjetidan rezident-yuridik shaxsga yoki chet el davlatiga qaytarish sharti bilan ajratiladigan mablag‘;

Byudjet subvensiyasi – qonunhujjatlarida nazarda tutilgan tartibda muayyan maqsadlarga sarflash sharti bilan yuqori byudjetdan quyi byudjetga qaytarmaslik sharti bilan ajratiladigan pul mablag‘lari;

Byudjet taqchilligini qoplash manbalari tasnifi – taqchillikniqoplashning ichki va tashqi manbalari bo‘yicha guruhlash;

Byudjet tashkiloti – davlatfunktsiyalarini amalga oshirish uchun belgilangan tartibda davlat hokimiyati organlarining qaroriga ko‘ra tashkil etilgan, davlat byudjeti mablag‘lari hisobidan saqlab turiladigan notijorat tashkilot;

Byudjet tashkilotlarining byudjetdan tashqari mablag‘lari – qonun hujjatlarida nazarda tutilgan byudjetdan tashqari manbalar hisobidan byudjet tashkiloti tasarrufiga kelib tushadigan mablag‘lar;

Byudjet tasnifi - davlat byudjeti, davlat maqsadli jamg‘armalari tuzilmasiga kiruvchi byudjetlar daromadlari va xarajatlarining, shuningdek davlat byudjetining taqchilligini qoplash manbalarining muayyan belgilariga ko‘ra guruhlanishi;

Byudjet tizimi – barcha darajadagi byudjetlar, davlat maqsadli jamg‘armalari byudjetlari va byudjet tashkilotlarining byudjetdan tashqari jamg‘armalari, byudjet

tizimi byudjetlarini tuzish va tashkil etish prinsiplari, ular o'rtasida byudjet jarayoni mobaynida yuzaga keladigan o'zaro munosabatlar yig'indisi;

Byudjet tizimi byudjetlari – O'zbekiston Respublikasi-ning davlat byudjeti, davlat maqsadli jamg'armalari byudjetlari va byudjet tashkilotlarining byudjetdan tashqari jamg'armalari;

Byudjet tizimini boshqarish – byudjet tizimining asosiy tamoyillariga amal qilgan holda byudjet munosabatlarini, byudjet jarayonini, byudjet munosabatlarida ishtirok etuvchi subyektlar, alohida vakolatli organlar va byudjet mablag'larini oluvchilar faoliyatini boshqarishga qaratilgan maqsadli faoliyat;

Byudjet tizimini boshqarish obyektleri – byudjet munosabatlari, byudjetning daromadlar bo'yicha shakllanishi va xarajatlar bo'yicha ijro etilishi, byudjetlararo munosabatlar va shu kabi ijtimoiy-iqtisodiy pul munosabatlari;

Byudjet tizimini boshqarish subyektlari – byudjet munosabatlarini boshqarish, tashkil etish, muvofiqlashtirish va nazorat qilishda ishtirok etuvchi muayyan vakolatlarga ega bo'lgan davlatning qonunchilik-ijroiya institutlari – boshqaruv organlari;

Byudjet transferti – byudjetdan yuridik yoki jismoniy shaxsga bevosita yoxud vakolatli organ orqali ajratiladigan qaytarilmaydigan pul mablag'lari;

Byudjet xarajatlari tasnifi – davlat byudjeti, davlat maqsadli va boshqa byudjetdan tashqari jamg'armalar xarajatlarining mablag'larning manbasi va byudjetlar darajasiga, hududiga, bajaradigan vazifasiga, xarajatlarning iqtisodiy mazmuniga va tashkiliy tegishliligiga ko'ra guruh-lanishi;

Byudjetdan mablag' ajratish – qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda davlat byudjetidan byudjet tashkilotlariga hamda boshqa byudjet mablag'lari oluvchilarga pul mablag'larini ajratish;

Byudjetlararo munosabatlar – davlat byudjetida jamlangan pul mablag'larining mamlakat ma'muriy-hududiy tuzilmalari subyektlari o'rtasida qayta taqsimlanishini o'z ichiga oluvchi munosabatlar yig'indisi;

Byudjetlararo munosabatlar shakllari– davlat byudjeti mablag'larini turli darajadagi byudjetlar o'rtasida qayta taqsimlash shakllari;

Byudjetning daromadlar bo'yicha ijro etilishi – daromadlarni davlat byudjetining yagona hisobraqamiga o'tkazish va yozish, tasdiqlangan byudjetga muvofiq ravishda tartibga soluvchi daromadlarni taqsimlash, byudjetga ortiqcha to'langan daromadlar summasini qaytarish, byudjet daromadlari hisobini yuritish va daromadlar to'g'risida hisobotni tuzish bilan bog'liq bo'lgan jarayon;

Byudjetning ijtimoiy funksiyasi – davlat ijtimoiy siyosatini amalga oshirish, davlatning ijtimoiy kafolatlari doirasidagi xizmatlarni mablag' bilan ta'minlash, aholining kam ta'minlangan qatlamlarini ijtimoiy himoya qilish, ijtimoiy siyosatning ustuvor yo'nalishlaridagi davlat tadbirlarini mablag' bilan ta'minlashda namoyon bo'ladi;

Byudjetning ijtimoiy xarajatlari – davlat byudjetining ijtimoiy-madaniy sohalarni moliyalashtirish va aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash xarajatlari;

Byudjetning iqtisodiy funksiyasi – byudjetning iqtisodiy funksiyasi orqali davlat byudjeti soliqlar va byudjet xarajatlari orqali iqtisodiyotni tartibga solish, investitsiyalarni rag'batlantirish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning hal qiluvchi va muhim quroli bo'lib xizmat qiladi;

Byudjetning iqtisodiy xarajatlari – byudjetdan iqtisodiyot tarmoqlarini qo'llab-quvvatlashga va markazlashgan investitsiyalarni moliyalashtirishga ajratiladigan mablag'lar;

Byudjetning joriy xarajatlari – davlat hokimiyati organlarining, mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlarining, byudjet tashkilotlarining joriy faoliyatini ta'minlashga, davlat tomonidan quyi pog'onadagi byudjetlar va iqtisodiyotning ayrim tarmoqlariga mablag' ajratish, dotatsiyalar, subventsiyalar va subsidiyalar shaklida yordam ko'rsatish uchun ajratilgan mablag'lar;

Byudjetning kapital xarajatlari – davlat investitsiya dasturiga muvofiq, ishlab turgan yoki yangidan tashkil qilinadigan korxonalar, tashkilotlar va muassasalarga innovatsiya va investitsiya faoliyatini ta'minlashga mo'ljallangan byudjet xarajatlari;

Byudjetning nazorat funksiyasi – byudjetning nazorat funksiyasi orqali byudjet daromadlarining shakllanishi, byudjet mablag'larining oqilona va

maqsadga muvofiq ishlatilishi, byudjetdan mablag‘ oluvchilarning moliya-xo‘jalik faoliyati, ular tomonidan byudjet qonunchiligiga rioya qilish holati, yalpi ichki mahsulot va milliy daromadning taqsimlanish va qayta taqsimlanish nisbatlari nazorat qilinadi;

Byudjetning taqsimlash funksiyasi – mamlakatda yaratilgan yalpi ichki mahsulot va milliy daromadning qiymatini qayta taqsimlashda namoyon bo‘ladi;

Byudjetning xarajatlar bo‘yicha ijro etilishi – byudjetning yagona hisobraqamida haqiqatda mavjud bo‘lgan byudjet mablag‘lari doirasida byudjetdan mablag‘ oluv-chilarning xarajatlarini to‘lab berish bilan bog‘liq bo‘lgan jarayon;

Daromadlar va xarajatlar smetasi – byudjet tashkilotlari byudjetdan tashqari jamg‘armalarining tegishli yil choragi yoki moliya yili uchun kutilayotgan tushumlari va xarajatlari aks ettiriladigan hujjat;

Dastlabki byudjet nazorati – turli darajadagi byudjetlar loyhalarini tuzish, ko‘rib chiqish, tasdiqlash; daromad va xarajatlar smetasi, byudjet bilan bog‘liq qonun loyihalarini ishlab chiqish va qabul qilish jarayonida amalga oshiriladigan nazorat shakli;

Davlat byudjeti daromadlari – davlat bilan korxonalar, tashkilotlar, muassasalar va aholi o‘rtasidagi davlat byudjetining shakllanishi jarayonida yuzaga keladigan iqtisodiy munosabatlar yig‘indisi;

Davlat byudjeti xarajatlari – yalpi ichki mahsulotning qayta taqsimlanishi natijasida davlat byudjetida jamlangan pul mablag‘larining maqsadga muvofiq qayta taqsimlanishi va ishlatilishi bilan bog‘liq byudjet qonunchiligi bilan tartibga solinadigan pul munosabatlari yig‘indisi;

Davlat byudjetining funksiyalari – davlat byudjetining iqtisodiy kategoriya sifatida obyektiv tarzda bajaradigan funksiyalari;

Davlat byudjetining g‘azna ijrosi – davlat byudjetining barcha daromadlarini yagona g‘azna hisobraqamiga to‘plash va uning barcha xarajatlarini shu yagona hisobraqamdan amalga oshirish;

Davlat byudjetining soliqsiz daromadlari – davlat byudjetining soliq xarakteriga ega bo‘lmagan majburiy va ixtiyoriy shakllarda tushuvchi daromadlari

va tushumlari (yuridik va jismoniy shaxslardan, shuningdek, chet davlat-lardan kelgan qaytarilmaydigan pul tushumlari, rezident-yuridik shaxslarga va chet davlatlarga berilgan byudjet ssudalarini qaytarish hisobiga tushadigan to'lovlar, davlatning moliyaviy va boshqa aktivlarining joylashtirilishi, foydalanishga berilishi va sotilishidan olingan daromadlar va sh.k.);

Davlat sog'liqni saqlash tizimi – davlat mulki bo'lgan va davlat sog'liqni saqlash tizimining boshqaruv organlariga bo'ysunuvchi davolash-profilaktika va ilmiy-tadqiqot muassa-salari, tibbiyot va farmatsevtika xodimlari tayyorlaydigan hamda ularni qayta tayyorgarlikdan o'tkazadigan o'quv yurtlari, farmatsevtika korxonalari va tashkilotlari, sanitariya-profilaktika muassasalari, sud-tibbiy ekspertiza muassasalari, dori vositalari, tibbiy buyumlar va tibbiy texnika ishlab chiqaradigan korxonalar hamda asosiy faoliyati fuqarolar sog'lig'ini saqlash bilan bog'liq boshqa korxonalar, muassasa va tashkilotlar;

Davlat xaridlari – byudjet tizimi byudjetlarining mablag'lari hisobidan amalga oshiriladigan tovarlar (ishlar, xizmatlar) xaridlari;

Defitsitning hajmi – byudjet defitsitining milliy valyutada absolyut summada, YAIM hajmiga nisbatan foizda, byudjet daromadlari va xarajatlariga nisbatan foizlarda aniqlanadigan kattalik;

Direktor jamg'armasi – umumta'lim maktablari, kasb-hunar kollejlari va akademik litseylarning o'rnatilgan ko'rsatgan xodimlarini rag'batlantirish maqsadida davlat byudjeti hisobidan tuziladigan jamg'arma;

Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organi – posyolka, qishloq va ovul, shuningdek shaharlarning mahallalari fuqarolar yig'ini;

G'aznachilik memorial orderi – mablag'larni bir shaxsiy g'azna hisobvarag'idan boshqa shaxsiy g'azna hisobvarag'iga o'tkazish uchun foydalaniladigan to'lov hujjati;

G'aznachilik organlari – yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan, Moliya vazirligi tarkibidagi davlat organi;

G'aznachilikning axborot tizimi – byudjet operatsiyalari bo'yicha kodlashtirilgan va tasniflangan ma'lumotlar avtomatik ravishda yuklanadigan davlat mablag'larini boshqarishning axborot tizimi;

G'aznachilikning yagona hisobraqami – G'aznachilik tomonidan boshqariladigan, davlat byudjeti mablag'lari hamda byudjet tashkilotlarining byudjetdan tashqari mablag'lari kiritiladigan, davlat byudjetida mablag'lari nazarda tutilgan yuridik va jismoniy shaxslarning xarajatlari, shuningdek, davlat maqsadli jamg'armalarining xarajatlari amalga oshiriladigan maxsus bank hisobraqami;

Huquqiy kategoriya sifatida davlat byudjeti – markaziy va tegishli mahalliy hokimiyat va ijroiya organlari tomonidan ishlab chiqiladigan va belgilangan tartibda tasdiqlanadigan, markazlashtirilgan pul mablag'lari fondini shakllantirish, taqsimlash va maqsadli ishlatishni ko'zda tutuvchi asosiy moliyaviy reja, yuridik hujjat;

Ijtimoiy sug'urta – fuqarolarning qarilik, kasallik, onalik, mehnat qobiliyatining to'liq yoki qisman yo'qotilishi, boquvchisini yo'qotish, ishsizlik kabi holatlarda moddiy ta'minot olishning moliyaviy asosini yaratish bilan bogliq bo'lgan iqtisodiy munosabatlar yig'indisi;

Ijtimoiy ta'minot – davlat ijtimoiy siyosatining namoyon bo'lish shakli bo'lib, aholining alohida toifalarini moddiy ta'minlashga qaratilgan, rivojlanishning muayyan bosqichida davlat tomonidan ijtimoiy ahamiyatli deb topilgan holatlarda ularning ijtimoiy holatini jamiyatning boshqa a'zolariga nisbatan tenglashtirishga yo'naltirilgan, davlat byudjeti va boshqa maxsus maqsadli jamg'armalar hisobidan amalga oshiriladigan ijtimoiy-iqtisodiy tadbirlar tizimi;

Ijtimoiy ta'minotning moliyaviy manbalari – ijtimoiy ta'minot maqsadlaridagi xizmatlar va to'lovlar uchun mo'ljallangan moliyaviy resurslarning manbalari;

Iqtisodiy kategoriya sifatida davlat byudjeti – davlat bilan yuridik va jismoniy shaxslar o'rtasida mamlakatda yaratilgan yalpi ichki mahsulotni, uning faol qismi bo'lgan milliy daromadni (qisman milliy boylikni) qayta taqsimlash yuzasidan kelib chiqadigan pul munosabatlari tizimi;

Jamlanma xarajatlar smetasi – byudjet mablag‘larini taqsimlovchi tomonidan o‘z tasarrufidagi byudjet tashkilot-larining va byudjet mablag‘lari oluvchilarning xarajatlar smetalari asosida tuziladigan xarajatlar smetasi;

Jon boshiga qarab moliyalashtirish – bir o‘quvchiga (tarbiyalanuvchiga, talabaga, aholi soniga) nisbatan o‘rnatilgan xarajat me‘yori, o‘quvchilar (tarbiyalanuvchilar, talabalar, aholi) soni hamda muassasaning xususiyatlarini aks ettiruvchi maxsus koeffitsientlarga asoslangan muassasalar xarajatlarini rejalashtirish va moliyalashtirish tizimi;

Joriy byudjet nazorati – byudjet operatsiyalarini amalga oshirish chog‘ida, dotatsiya, subvensiya, ssudalar va byudjet subsidiyalarini ajratish paytida, ajratilayotgan byudjet mablag‘larining rejaviy ko‘rsatkichlarga muvofiqligini aniqlashda amalga oshiriladigan nazorat shakli;

Kam ta‘minlangan oilalarga ijtimoiy nafaqalar va moddiy yordam – fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari tomonidan 14 yoshgacha bolalari bo‘lgan oilalarga nafaqa, bola ikki yoshga to‘lgunga qadar bola parvarishi bo‘yicha nafaqa va kam ta‘minlangan oilalarga moddiy yordamlar;

Mahalliy byudjetlar – Qoraqalpog‘iston Respublikasi davlat byudjeti, viloyatlar byudjetlari, viloyatlar byudjetlariga kiruvchi quyi (shahar, tuman) byudjetlar yig‘indisi;

Majburiy tibbiy sug‘urta – tibbiy xizmatlar uchun kelgusida qilinajak xarajatlarni qoplash maqsadidagi to‘lovlarni nazarda tutadigan tizim;

Markazlashgan investitsiyalarni moliyalashtirish xarajatlari – davlat investitsiya dasturiga kirgan manzilli loyihalar bo‘yicha byudjetdan ajratiladigan pul mablag‘lari;

Moddiy tushuncha sifatida davlat byudjeti – markaziy hukumat va tegishli darajadagi mahalliy hokimiyat idoralari faoliyatini ta‘minlovchi, ular oldidagi siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik vazifalarni bajarishga mo‘ljallangan markazlashtirilgan pul mablag‘lari fondi;

Moliya vazirligi G‘aznachiligi – qonun hujjatlarida belgilab qo‘yiladigan maxsus vakolatlarga hamda Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar, tumanlar,

shaharlarda hududiy bo‘linmalariga ega bo‘lgan davlat byudjetining g‘azna ijrosini amalga oshiruvchi moliya organi;

Moliyaviy majburiyatlar – byudjet tashkilotlarida va byudjet mablag‘lari oluvchilarda ularga pul mablag‘larini o‘tkazish majburiyatini yuklovchi hujjatlar, shu jumladan ijro hujjatlari asosida yuzaga keladigan majburiyatlar;

Nafaqa– tegishli davlat mablag‘lari hisobidan obyektiv sabablarga ko‘ra ish haqining yo‘qotilganligi, shuningdek aholining ayrim guruhlarini ijtimoiy himoya qilish hamda ijtimoiy jihatdan ta‘minlash maqsadlarida tayinlanadigan moliyaviy yordam turi;

Nazorat tamoyillari – nazoratning ilmiy jihatdan ishlab chiqilgan va amaliy faoliyatda sinovdan o‘tgan siyosiy, tashkiliy va huquqiy asoslari bo‘lib, ularga og‘ishmay amal qilish nazoratning samaradorligini ta‘minlaydi;

Nogiron– jismoniy, aqliy, ruhiy yoki sensor (sezgi) nuqsonlari borligi tufayli turmush faoliyati cheklanganligi munosabati bilan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda nogiron deb topilgan hamda ijtimoiy yordamga va himoyaga muhtoj shaxs;

Nogironlarni ijtimoiy himoya qilish – nogironlarga turmush faoliyati cheklanganligini bartaraf etishi, qoplashi (kompensatsiya qilishi) uchun shart-sharoitlarni ta‘minlovchi hamda ularga jamiyat hayotida boshqa fuqarolar bilan teng ishtirok etish imkoniyatlarini yaratishga qaratilgan, davlat tomonidan kafolatlangan iqtisodiy, ijtimoiy va huquqiy chora-tadbirlar tizimi;

O‘zbekiston Respublikasining Moliya vazirligi – O‘zbekiston Respublikasining vazifalari va funksiyalarini amalga oshirish uchun zarur moliyaviy negiz yaratishni, respublika byudjetini ishlab chiqish va ijro etishni, uning daromadlar qismi barqarorligini ta‘minlashni, valyuta rejasini tuzish va ijro etishni, pul resurslaridan oqilona va tejab sarflashni ta‘minlaydigan davlat boshqaruvi organi;

Pedagog xodimning oylik lavozim okladi - har bir xodimning lavozimi va malaka toifasi uchun o‘rnatilgan bazaviy tarif stavkasi hamda qonun bilan belgilangan qo‘shimchalar va ustamalar asosida shakllanadigan ish haqi miqdori;

Pedagogik stavkalar soni – sinf guruhlari bo‘yicha haftalik o‘quv soatlari sonini shu sinf guruhi bo‘yicha o‘qituvchining haftalik o‘quv yuklama me‘yoriga bo‘lish orqali hisoblanadigan, o‘qituvchilarning ish haqi xarajatlarini rejalashtirishda foydalaniladigan ko‘rsatkich;

Pensiya – uni olish huquqi qonunda belgilangan shartlarga va me‘yorlarga muvofiq aniqlanadigan hamda shaxslarga pensiya yoshiga to‘lish, nogironlik yoki boquvchisini yo‘qotganlik munosabati bilan beriladigan oylik pul to‘lovi;

Respublika byudjeti – daromadlar manbalari va ulardan tushumlar miqdori, shuningdek moliya yili mobaynida aniq maqsadlar uchun ajratiladigan mablag‘lar sarfi yo‘nalishlari va miqdori nazarda tutiladigan davlat byudjetining umumdavlat ahamiyatidagi tadbirlarni moliyalashtirishda foydalaniladigan qismi;

Shaxsning turmush faoliyati cheklanganligi – shaxsning o‘ziga o‘zi xizmat qilish, harakatlanish, yo‘lni topa olish, muloqot qilish, o‘z xatti-harakatini nazorat etish, shuningdek o‘qish va mehnat faoliyati bilan shug‘ullanish qobiliyatini yoki imkoniyatini to‘la yoxud qisman yo‘qotganligi;

Shtatlar jadvali– doimiy xodimlar lavozimlari va bo‘sh o‘rinlar nomlarining soni va lavozim maoshlarining miqdorlari ko‘rsatilgan ro‘yxatni o‘z ichiga oladigan, byudjet tashkiloti tomonidan tuziladigan hujjat;

So‘nggi byudjet nazorati – hisobot davri va byudjet yili tugagandan so‘ng amalga oshiriladigan, hisobot yilida byudjet mablag‘larining ishlatilishi, rejaviy ko‘rsatkichlarning va xarajatlar smetasining bajarilishi, byudjet limitlari va normativlariga rioya qilinganligi, buxgalteriya hisobi va moliyaviy natijalarni tahlil va taftish qilish asosida o‘tkaziladigan nazorat shakli;

Sog‘liqni saqlash tizimi – sog‘liqni saqlashning davlat, xususiy va boshqa tizimlari yig‘indisidan iborat yagona sog‘liqni saqlash tizimi;

Sog‘liqni saqlashning xususiy va boshqa xil tizimlari – o‘z mablag‘lari, jalb etilgan mablag‘lar va qonun hujjatlariga muvofiq boshqa manbalar hisobidan moliyalashtiriladigan davolash-profilaktika muassasalari, dorixonalar, dori vositalari, tibbiy buyumlar va tibbiy texnika ishlab chiqaradigan korxonalar, shuningdek farmatsevtika faoliyati bilan shug‘ullanuvchi jismoniy shaxslar;

Soliq tizimi – davlat byudjetini va davlatning boshqa fondlarini majburiy tashkil etadigan, tarkibi amaldagi soliq qonunchiligi bilan belgilab qo'yiladigan barcha soliqlar, majburiy to'lovlar va yig'img'lar turlarining yig'indisi;

Soliqlar– majburiy pullik to'lovni ifoda etuvchi pul munosabatlarini bildiradi, bu munosabatlar soliq to'lovchilar (yuridik va jismoniy shaxslar) bilan soliqni o'z mulkiga aylantiruvchi subyekt sifatida davlat o'rtasida sodir bo'ladi;

Ta'lim tizimi – davlat ta'lim standartlariga muvofiq ta'lim dasturlarini amalga oshiruvchi davlat va nodavlat ta'lim muassasalari, ta'lim tizimining faoliyat ko'rsatishi va rivojlanishini ta'minlash uchun zarur bo'lgan tadqiqot ishlarini bajaruvchi ilmiy-pedagogik muassasalar, ta'lim sohasidagi davlat boshqaruv organlari, shuningdek, ularga qarashli korxonalar, muassasalar va tashkilotlar yig'indisi;

Ta'limni moliyalashtirish manbalari– ta'lim tizimining faoliyatini ta'minlash uchun ajratiladigan mablag'larning manbalari;

Tartibga soluvchi daromadlar – byudjet tizimi byudjet-lari o'rtasida ajratmalar normativlari belgilanadigan umumdavlat soliqlari va boshqa majburiy to'lovlar, shuningdek soliq bo'lmagan to'lovlar;

Tibbiy-ijtimoiy ekspertiza– muayyan shaxs organizmining barcha tizimlarini kompleks tekshirish asosida uning sog'lig'ini yo'qotganlik darajasini, organizmi funksiyalari turg'un buzilishi oqibatida turmush faoliyatining cheklanganlik darajasini, nogironlik guruhini, nogironlikning yuz berganligi sabablari hamda vaqtini aniqlash, shuningdek shaxs uchun sog'lig'ining holatiga ko'ra amalga oshirishi mumkin bo'lgan mehnat faoliyati turlari va mehnat sharoitlari, o'zgalarning parvarishiga, sanatoriy-kurortda davolanishning tegishli turlariga hamda ijtimoiy himoyaga bo'lgan ehtiyojlari haqida tavsiyalar tayyorlash;

Vaqtinchalikkassauzilishi – joriy moliya yilining muayyan davrida byudjet tizimi byudjetlarining xarajatlar daromadlaridan vaqtinchalik oshib ketishi;

Vaqtinchalik xarajatlar smetasi – byudjet tashkilotining yoki byudjet mablag'lari oluvchining xarajatlar smetasi tasdiqlanishiga va ro'yxatdan o'tkazilishiga qadar amal qiladigan moliyaviy reja, yuridik hujjat;

Xarajatlar smetasi – byudjet tashkiloti yoki byudjet mablag‘lari oluvchi tomonidan moliya yili uchun tuziladigan va tasdiqlanadigan, uning uchun nazarda tutilgan byudjetdan ajratiladigan mablag‘lar xarajatlar moddalari bo‘yicha aks ettiriladigan hujjat;

Xususiy tibbiy sug‘urta – sug‘urtalanuvchi shaxs ixtisoslashgan xususiy sug‘urta tashkiloti bilan kelishilgan ma‘lum haq (sug‘urta mukofoti) evaziga tibbiy xizmatdan foydalanish bo‘yicha xarajatlarning yuzaga kelish xavfini yumshatish maqsadida tashkilot bilan kelishilgan miqdordagi sug‘urta badallarini sug‘urta tashkilotiga o‘tkazib boradigan tizim;

Yuridik majburiyatlar – byudjet tashkilotlari va byudjet-dan mablag‘ oluvchilar bilan ularga mol (tovar, xizmat, ish) yetkazib beruvchilar o‘rtasida tuzilgan shartnomalar, shuningdek tegishli davlat hokimiyati va boshqaruv organlarining qarorlari asosida byudjet tashkilotlarida va byudjetdan mablag‘ oluvchilarda yuzaga keladigan majburiyatlar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

I. O‘zbekiston Respublikasi qonunlari. O‘zbekiston Respublikasi Prezident farmonlari va qarorlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlari

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2014-y., 16-son, 176-modda.

2. O‘zbekiston Respublikasi Byudjet Kodeksi. O‘zbekiston Respublikasi qonuni. O‘RQ-360-son, 26.12.2013. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2015-y. 52-son, 645-modda.

3. “Ta’lim to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuni. O‘RQ-464-I-son. 29.08.1997. Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 05.01.2018 y., 03/18/456/0512-son; 19.04.2018 y., 03/18/476/1087-son.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-son Farmoni, Xalq so‘zi, 2017-y., 28 (6722)-son; O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2017-y., 6-son, 70-modda.

5. “Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili” Davlat dasturini ishlab chiqish va amalga oshirishning tashkiliy chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 17-dekabr F-4760-son farmoyishi. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2017-y., 8-son, 119-modda.

6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015-yil 22-dekabrda “O‘zbekiston Respublikasining 2016-yilgi asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlari prognozlari va davlat byudjeti parametrlari to‘g‘risida”gi PQ-2455-sonli qarori.

7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 27-dekabrda “O‘zbekiston Respublikasining 2017-yilgi asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlari prognozlari va davlat byudjeti parametrlari to‘g‘risida”gi PQ-2699-sonli qarori.

8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 29-dekabrda “O‘zbekiston Respublikasining 2018-yilgi asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlari prognozlar va davlat byudjeti parametrlari to‘g‘risida”gi PQ-3454-sonli qarori.

9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 18-martda “Moliya organlari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-2847-son Qarori. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2017-y., 13-son, 201-modda.

10. 2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasini “Xalq bilan muloqot va inson manfaatlar yili”da amalga oshirishga oid Davlat dasturi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevralda PF-4947-sonli Farmoniga 2-ilova.

11. 2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasini “Faol tadbirkorlik, innovatsion g‘oyalar va texnologiyalarni qo‘llab-quvvatlash yili”da amalga oshirishga oid davlat dasturi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 22-yanvarda PF-5308-sonli Farmoniga ilova.

12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. – T.: “O‘zbekiston” NMIU, 2018 y. – 80 bet.

13. O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirining O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2014-yil 15-dekabrda 2634-son bilan ro‘yxatga olingan “Byudjet tashkilotlari va byudjet mablag‘lari oluvchilarning xarajatlar smetasi va shtat jadvallarini tuzish, tasdiqlash va ro‘yxatdan o‘tkazish tartibi to‘g‘risidagi Nizom”. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2014-yil, 51-son, 612-modda.

II. Asosiy va qo‘shimcha adabiyotlar

14. Abdurahmonov Q.X. Inson taraqqiyoti. Darslik. i.f.d., prof. Abdurahmonov Q.X. tahriri ostida. –T.: Iqtisodiyot, 2013.

15. Abdurahmonov Q.X. va boshqalar. Ijtimoiy soha iqtisodiyoti. Darslik. –T.: “Iqtisodiyot”, 2013,– 378 b.

16. G‘aybullayev O., O‘roqov U. O‘zbekiston Respublikasida byudjet tizimi va jarayoni. O‘quv qo‘llanma. – T.: “Baktria press”, 2016 y. – 168 b.
17. Harakatlar strategiyasi asosida jadal taraqqiyot va yangilanish sari. Risola / Bekmurodov M. va boshqalar. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2017 y. – 108 bet.
18. Nurmuxamedova B.I. Davlat byudjeti. Darslik. – T.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2018. – 630 b.
19. Nurmuxamedova B., Kabirova N. “Moliya”, O‘quv qo‘llanma.T.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2017. 224 b.
20. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqini o‘rganish bo‘yicha ilmiy-ommabop risola. – T.: “Ma‘naviyat”, 2017 y. – 184 b.
21. Po‘latov D.X, Nurmuxamedova B.I. G‘aznachilik. Darslik. – T.: “Sano-standart”, 2014. – 272 b.
22. Robert D.Lee Jr., Ronald W.Johnson, Philip G.Joyce. Public budgeting systems. Jones & Bartlett Learning; 9 edition. USA, 2012. – P. 667.
23. Public finance. Harvey S. Rosen, Ted Gayer. 10 th ed. United States. 2014
24. Vahobov A.V., Malikov T.S. Moliya. Darslik / TMI – T.: “Noshir”, 2012. – 712 b.
25. 2017–2021yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasini “Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili”da amalga oshirishga oid Davlat dasturini o‘rganish bo‘yicha ilmiy-uslubiy risola. – T.: “Ma‘naviyat”, 2017 y. – 416 b.
26. Qosimova G.A. G‘aznachilik. O‘quv qo‘llanma. – T.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2015. 448b.
27. Srojiddinova Z.X. Davlat byudjeti: umumta’lim maktablari xarajatlar smetasi. O‘quv qo‘llanma. – T.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2013. – 102 b.
28. Нурмухамедова Б.И., Срожиддинова З.Х., Сугирбаев Б.Б. Ўзбекистон Республикасида таълим харажатларини режалаштириш. Ўқув қўлланма. – Т.: “InfoCapitalGroup”, 2013. – 447 б.

29. Нурмухамедова Б.И., Срожиддинова З.Х. Планирование расходов на образование в Республике Узбекистан. – Т.: “InfoCapitalGroup”, 2013. – 400 с.
30. Malikov T.S., Xaydarov N.X. Davlat moliyasi: Test (savol-javob)lar. – Т.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2014. – 496 b.
31. Юлдашева Н. Местные бюджеты: Учебно-методическое пособие. – Т.: ТФИ. 2015. – 362 с.
32. O‘rta muddatli byudjet. Namangan shahar byudjeti misolida: uslubiy qo‘llanma/ I.Mamajonov va boshqalar/-Toshkent:
33. Fuqarolar uchun byudjet [Matn]/ O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi. –Toshkent: Vaqtriya press, 2018.-104 b.
34. Ракитина И., Берёзина Н. Государственные и муниципальные финансы. Учебник и практикум.–М: Юрайт -М,2017. – 392 стр.
35. Управление государственной и муниципальной собственностью : учебник и практикум для СПО / С. Е. Прокофьев, А. И. Галкин, С. Г. Еремин, Н. Л. Красюкова; под ред. С. Е. Прокофьева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2018. – 305 с.
36. Васильев, В. П. Государственное регулирование экономики: учебник и практикум для СПО / В. П. Васильев. – 3-е изд., перераб. и доп. –М.: Издательство Юрайт, 2018. – 164 с.
37. Финансы некоммерческих организаций: учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры / И. В. Ишина [и др.]; под ред. И. В. Ишиной. – 2-е изд., перераб. и доп. –М.: Издательство Юрайт, 2018. – 319 с.
38. Налоговая политика государства: учебник и практикум для академического бакалавриата / Н. И. Малис [и др.]; под ред. Н. И. Малис. – 2-е изд., перераб. и доп. –М.: Издательство Юрайт, 2018. – 361 с.

III. Internet saytlari

- www.gov.uz (O‘zbekiston Respublikasi hukumat portali).
- www.mf.uz (O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi).

- www.lex.uz (O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy ba’zasi).
- www.publicfinance.uz (O‘zbekistonda byudjet islohotlari loyihasi).
- www.stat.uz (O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistikasi qo‘mitasi).
- www.ziyonet.uz (O‘zbekiston Respublikasi axborot ta’lim tarmog‘i).
- www.interfinance.uz (Toshkent moliya institutining “Xalqaro moliya va hisob” ilmiy elektron jurnali).
- www.sciencedirect.com (Ilmiy maqolalar va kitoblar elektron kutubxonasi).
- www.ziyonet.uz (O‘zbekiston Respublikasi axborot ta’lim tarmog‘i);
- www.soliq.uz (O‘zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo‘mitasi).

MUNDARIJA

	bet
KIRISH	3
1-BOB. “DAVLAT MOLIYASI” FANIGA KIRISH	
1.1. “Davlat moliyasi” fanining predmeti, tarkibiy tuzilishi, maqsadi va vazifalari	5
1.2. Fanning rivojlanishidagi asosiy tendensiyalar	8
1.3. “Davlat moliyasi” fanining boshqa iqtisodiy fanlar bilan o’zaro bog’liqligi	9
Mavzuni mustahkamlash uchun savollar va mavzu yuzasidan topshiriqlar	10
2-BOB. DAVLAT MOLIYASINING MOHIYATI VA AHAMIYATI	
2.1. Davlat moliyasining mohiyati va ahamiyati	11
2.2. Davlat moliyasining umumiy moliyaviy munosabatlar tarkibidagi o’rni va ahamiyati	13
2.3. Davlat moliyasining funksiyalari, ularning davlatning funksiyalari bilan bog’liqligi	16
Mavzuni mustahkamlash uchun savollar va mavzu yuzasidan topshiriqlar	20
3-BOB. DAVLAT MOLIYASI TO’G’RISIDAGI NAZARIYALAR	
3.1. Turli davr va iqtisodiy maktablar namoyandalarining davlat moliyasiga oid nazariyalari	21
3.2. Siyosiy iqtisod klassiklari konsepsiyalarining moliyaviy jihatlari ...	23
3.3. Keyns moliyaviy konsepsiyasining asosiy g’oyasi	28
3.4. Neokeynschilar nazariyalarining moliyaviy jihatlari	30
3.5. Yangi klassik nazariyalarning moliyaviy jihatlari	33
Mavzuni mustahkamlash uchun savollar va mavzu yuzasidan topshiriqlar	35
4-BOB. DAVLAT MOLIYASI TIZIMI	
4.1. Davlat moliyasi tizimi, uning tarkibi va tuzilishi	36
4.2. Davlat moliyasi tarkibida uning bo’g’inlarining tutgan o’rni va ahamiyati	40
4.3. Davlat moliyasi bo’g’inlarining o’zaro bog’liqligi	45
Mavzuni mustahkamlash uchun savollar va mavzu yuzasidan topshiriqlar	48
5-BOB. DAVLAT MOLIYASI AMAL QILISHINING HUQUQIY ASOSLARI	
5.1. Davlat moliyasi amal qilishining qonuniy-huquqiy asoslari, byudjet qonunchiligi	49
5.2. O’zbekiston Respublikasi Byudjet kodeksi, mazmuni va ahamiyati	52
5.3. Soliq kodeksi, uning davlat byudjetini shakllantirishdagi ahamiyati	56
5.4. Mahalliy hokimiyat organlarining mahalliy byudjetlarni	60

boshqarishdagi huquq va majburiyatlari	66
Mavzuni mustahkamlash uchun savollar va mavzu yuzasidan topshiriqlar	66
6-BOB. DAVLATNING MOLIYAVIY SIYOSATI	
6.1. Byudjet siyosati, uning turlari, maqsad va vazifalari. Byudjet siyosatining taktikasi va strategiyasi	67
6.2. Mustaqillik yillarida O'zbekiston Respublikasi byudjet siyosatining rivojlanish bosqichlari	70
6.3. O'zbekiston Respublikasining yaqin va o'rta istiqboldagi byudjet-soliq siyosatining asosiy yo'nalishlari	75
Mavzuni mustahkamlash uchun savollar va mavzu yuzasidan topshiriqlar	78
7-BOB. DAVLAT MOLIYASINI BOSHQARISH	
7.1. Davlat moliyasini boshqarish to'g'risida tushuncha. Boshqarish obyektlari, subyektlari, ularning guruhlanishi, asosiy vazifalari	79
7.2. Markaziy va mahalliy davlat hokimiyati organlarining davlat moliyasini boshqarish sohasidagi vakolatlari	82
7.3. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi, uning davlat moliyasini boshqarishdagi vakolatlari	85
Mavzuni mustahkamlash uchun savollar va mavzu yuzasidan topshiriqlar	90
8-BOB. DAVLAT BYUDJETI	
8.1. Davlat byudjetining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati va funksiyalari	91
8.2. Byudjet tuzilishi va byudjet tizimi, byudjetlararo munosabatlar	97
8.3. Davlat byudjetining daromadlari tizimi	109
8.4. Davlat byudjetining xarajatlari tizimi	124
8.5. Davlat byudjetining holatlari	133
8.6. Byudjet jarayoni	140
Mavzuni mustahkamlash uchun savollar va mavzu yuzasidan topshiriqlar	149
9-BOB. DAVLATNING MAQSADLI VA BYUDJETDAN TASHQARI JAMG'ARMALARI	
9.1. Davlat maqsadli jamg'armalarining zarurligi, mohiyati, ahamiyati va vazifalari	152
9.2. Davlat maqsadli jamg'armalarining turlari, ularning tashkiliy-huquqiy asoslari	159
9.3. Davlat maqsadli jamg'armalarining daromadlari va xarajatlari tizimi	165
Mavzuni mustahkamlash uchun savollar va mavzu yuzasidan topshiriqlar	184
10-BOB. DAVLAT KREDITI VA DAVLAT QARZLARINI BOSHQARISH	
10.1. Davlat krediti va davlat qarzi to'g'risida tushuncha, davlat qarzini moliyalashtirish tartiblari	186

10.2.	Davlat qarzini boshqarish va uning instrumentlari	190
10.3.	Xorijiy davlatlarda davlat qarzi, uni boshqarish, tartibga solish va moliyalashtirish	199
	Mavzuni mustahkamlash uchun savollar va mavzu yuzasidan topshiriqlar	207
11-BOB. MAHALLIY MOLIYA		
11.1.	Mahalliy moliyaning mazmuni, tarkibi va vazifalari	208
11.2.	Mahalliy byudjetlar, ularning guruhlanishi	212
11.3.	Mahalliy moliyaning rivojlanish istiqbollari	225
	Mavzuni mustahkamlash uchun savollar va mavzu yuzasidan topshiriqlar	241
12-BOB. DAVLAT KORXONALARI VA TASHKILOTLARI MOLIYASI		
12.1.	Davlat korxonalarini to'g'risida tushuncha. Davlat korxonalarining tashkiliy shakllari	243
12.2.	Davlatkorxonalarimoliyasiningmazmunivao'zigaxosxususiyatlari	249
12.3.	Davlat korxonalarining moliyaviy resurslari	253
12.4.	Davlat korxonalarida foyda, uning shakllanishi, taqsimlanishi va ishlatilishi	260
12.5.	Korxonada pul fondlarining shakllanishi va taqsimlanishi	264
12.6.	Byudjet tashkilotlari, ular moliyasining o'ziga xos xususiyatlari	268
12.7.	Xarajatlar smetasi – byudjet tashkilotlari moliyaviy rejasi sifatida. Smetaning elementlari. Smetalarning turlari	269
12.8.	Smeta xarajatlarining tarkibi, xarajat guruhlari va moddalari. Smetalarni tuzish, tekshirish, tasdiqlash, ro'yxatga olish va moliyalashtirish tartibi	273
12.9.	Byudjet tashkilotlarining byudjetdan tashqari mablag'lari: manbalari va ishlatish yo'nalishlari	282
	Mavzuni mustahkamlash uchun savollar va mavzu yuzasidan topshiriqlar	285
13-BOB. DAVLAT MOLIYASINING IQTISODIYOTNI RIVOJLANTIRISHDAGI O'RNI VA AHAMIYATI		
13.1.	O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari	287
13.2.	Harakatlar strategiyasida davlatning iqtisodiy rivojlanish dasturlarini moliyaviy ta'minlash masalalari	289
13.3.	Iqtisodiyotni liberallashtirish va erkinlashtirishga qaratilgan davlat dasturlari, mazmuni, amalga oshirish chora-tadbirlari, moliyaviy manbalari	293
	Mavzuni mustahkamlash uchun savollar va mavzu yuzasidan topshiriqlar	298
14-BOB. DAVLAT MOLIYASINING INVESTITSION JARAYONLARGA TA'SIRI		
14.1.	O'zbekiston Respublikasida iqtisodiyotga investitsiyalarni jalb qilishda davlat moliyasining orni va ahamiyati	300

14.2.	Iqtisodiyotga ichki investitsiyalarni jalb qilish masalalari	308
14.3.	Iqtisodiyotning rivojlanishida xorijiy investitsiyalarning ahamiyatini oshirish	312
14.4.	Mamlakatda investitsion muhitni shakllantirish mexanizmlari	319
	Mavzuni mustahkamlash uchun savollar va mavzu yuzasidan topshiriqlar	325
15-BOB. DAVLAT MOLIIYASINING JAMIYAT IJTIMOIIY TARAQQIIYOTIDAGI O'RNI VA AHAMIYATI		
15.1.	Jamiyat ijtimoiy taraqqiyotida davlat moliyasining o'rni va ahamiyati. Ijtimoiy rivojlanishning iqtisodiy va moliyaviy negizlari	327
15.2.	Ijtimoiy maqsadlardagi xarajatlarni davlat byudjeti hisobidan moliyalashtirish	332
15.3.	Harakatlar strategiyasida davlatning ijtimoiy rivojlanish dasturlari, ularni moliyaviy ta'minlash masalalari	336
	Mavzuni mustahkamlash uchun savollar va mavzu yuzasidan topshiriqlar	344
16-BOB. DAVLAT MOLIIYASI TIZIMIDA IJTIMOIIY SUG'URTA VA IJTIMOIIY TA'MINOT		
16.1.	Ijtimoiy sug'urtaning mazmuni, davlat moliyasi tizimidagi o'rni va ahamiyati	345
16.2.	Ijtimoiy ta'minot tizimining mohiyati, vazifalari va ahamiyati	353
16.3.	O'zbekiston Respublikasida ijtimoiy ta'minot tizimining moliyaviy manbalari	359
16.4.	Ijtimoiy ta'minot xarajatlarini davlat byudjetidan mablag' bilan ta'minlash	364
	Mavzuni mustahkamlash uchun savollar va mavzu yuzasidan topshiriqlar	371
17-BOB. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA DAVLAT MOLIIYASI TIZIMIDAGI ISLOHOTLARNING ASOSIIY YO'NALISHLARI		
17.1.	O'zbekiston Respublikasida davlat moliyasi tizimidagi islohotlarning asosiy yo'nalishlari	373
17.2.	Davlat moliyasi barqarorligini oshirish masalalari	382
17.3.	Strategik rivojlanish va uning moliyaviy asoslari	391
	Mavzuni mustahkamlash uchun savollar va mavzu yuzasidan topshiriqlar	406
TAYANCH SO'Z VA IBORALAR BO'YICHA GLOSSARIY		407
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI		420